

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2023 (№1)

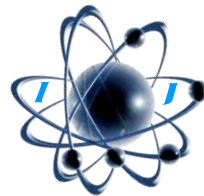
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

**№1
2023**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d., prof. **Abdullaeva B.** (Tashkent)
 p.i.d., (DSc), doc. **Abilova G.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
 Yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis)
 t.i.d., prof. **Ballieva R.** (Nókis)
 b.i.f.d., doc **Begjanov M.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Eralin Q.** (Shimkent)
 p.i.d., prof. **Erkibaeva G.** (Turkistan)
 f.i.d. (DSc), doc. **Ernazarova M.** (Nawayı)
 t.i.d., prof. **Xolikova R.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis)
 a/x.i.d., doc. **Jumamuratov A.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Kerwenov T.** (Nókis)
 f.i.f.d., doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc), doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
 p.i.d.(DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis)
 f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
 f.i.d.(DSc), doc. **Qurbaniyazov G.** (Nókis)

p.i.d.(DSc), doc. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
 p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis)
 p.i.k., prof. **Nawrizbaeva A.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc) **Nurjanov M.** (Tashkent)
 p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc), doc. **Pazilova M.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Palimbetov K.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Reymov B.** (Tashkent)
 p.i.d. (DSc), doc. **Salaeva M.** (Urgenish)
 p.i.d. (DSc), doc. **Xodjaniyazov S.** (Urgenish)
 p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis)
 p.i.k., prof. **Tilegenov A.** (Nókis)
 ps.i.d. (DSc) **Utepbergenov M.** (Nókis)
 p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Tashkent)
 p.i.d., doc. **Yusupov Q.A.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.
 2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

ТӘЛИМ ХӘМ ТӘРБИЯ МӘСЕЛЕСИ ЕҢ УЛЛЫ ҚӘДРИЯТ

А.К.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

2022-жыл 20-декабрь күни Хүрметли Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Олий Мажлиске хәм Өзбекстан халқына жоллаған Мүрәжатнамасын оғада үлкен қызығыушылық пенен тыңлады. Газета арқалы (Еркин Қарақалпақстан. 24-декабрь 2022-жыл №134 (20864) Мүрәжатнама бойынша еситкенлеримди толықтырдым.

Мүрәжатнама халқымыздың узак жыллар даўамында күткен әрмандарын иске асыруға тийисли бағдар болып хызмет атқарады. Себеби, мүрәжатнамада “Алдын – инсан, кейин жәмийет хәм мәмлекет” деген идея баслы мақсет сыпатында белгиленген. Тарийх бетлеринен мәлим болғанындай усы ўақытка шекем инсан биринши орынға шықпаған. Өткен дәўирдеги “коммунизмди” қуруў бағдарламасында да, материаллық-техникалық базаны жаратыў – биринши, жәмийеттеги социаллық қатнасықларды қәлиплестириў – екінши, оннан кейин барып инсан ушын ең қәдирли болған жаңа адамды тәрбиялаў үшінши орынға шығарылған еди.

2023-жылға “Инсанға итибар хәм сапалы билимлендириў” атамасын беріў ҳақындағы Президентимиздиң усынысы да халқымыз тәрәпинен қоллап қуўатланды. Әсиресе, билимлендириўдиң сапасын арттыру – Жаңа Өзбекстанды раўажландырудың бирден бир дурыс жолы екенлигине халқымыздың исеними артты.

Мүрәжатнама алты бағдарды өз ишине қамтыйды. Оның биринши бағдары “Ықшам хәм нәтийжели мәмлекетлик басқарыў системасына өтиў” деп белгиленди. Бул бағдарда ҳәр жылы 500 қәнигени ең абыройлы сырт ел жоқары оқыў орынларында хәм орайларында оқытыў, басшы лаўазымларға билимли хәм тәжирийбели кадрларды таңлап қойыў мәселелери де дыққаттан шетте қалмады. Әсиресе жаңа жылдан баслап ҳәр бир ҳәкимниң өз районына 40-50 миллион доллар жеке инвестицияларды алып келиўи кереклиги, ал, министрлердиң болса тек мәмлекеттиң қаржысын жумсай бермей, жылына 1 миллиард долларға шекем инвестициялар алып кириўи мүмкинлиги көрсетилди. Бул әлбетте дурыс пикир хәм халқымыз ушын қуўанарлы жағдай. Тек ҳәкимлер хәм министрлер емес басқада хызметкерлердиң бундай ибратлы ислерге белсене қатнасканлары мақул болады.

Деген менен, жоқары оқыў орынларында елеге шекем өзиниң дурыслы шешимин таппай атырған бир машқала бар. Олда болса – скопустан мақала шығарыў машқаласы. Илимий дәрежелилер жылына скопустан бир мақала шығарса айлығына 15%, екеўин шығарса 30% қосылады. Ал, скопустан мақала шығарыў ушын сырт елдеги редакцияға ҳәр бир мақалаға 3-3,5 миллионнан ақша төлеў керек. Мени, бир нәрсе хайран қалдырады. Дүнья жүзи бойынша идеялар сатылады. Мақаланы шығарса мақала ийесине гонорар төленеди. Ал, бизде идеяны англичан

тилине аўдарма жасатып, пул төлеп, ҳәким хәм министрлердиң алып келген инвестицияларын өз қолларымыз бенен шет мәмлекетлерге қайтып апарып беремиз. Гонорар алмаймыз. Мәселен институтымызда 500 профессор-оқытыўшы хызмет ислейди деп есаплағанымызда, олардың ҳәр бири бир мақаланы скопустан шығаратуғын болса, онда институт профессор-оқытыўшылары институтқа емес, ал, скопус журналына ийе болған шет елликлерге 150-175 мың доллар инвестицияны өз қоллары менен апарып береді...

Соның ушын мениң биринши усынысым – ҳәким хәм министрлердиң алып келген инвестицияларын шаша берместен, оны абайлап-асырап, пухталық пенен жумсаўды усы бастан үйрениўден ибарат. Шет елликлер идеяны керек болса өзлери аўдарма жасап, сатып алсын. Инвестицияларын Өзбекстанға берсин. Буның ушын қарақалпақ, өзбек, рус хәм инглиз тиллеринде шығарылатуғын скопусқа уксаған журналларды Республикамыздың өзінде шөлкемлестире алсақ, сыртқа кететуғын артықмаш қәрежетлерди үнемлеп қалыў мүмкиншилигимиз күн сайын артып барады.

Және де усы биринши бағдарда республиканың басқарыў уйымларында... билимли хәм тәжирийбели кадрлардың қойылатуғынлығы айтылған. Бул да, қуўанарлы жағдай. Әскерлердиң генерал болыўды әрман еткенлиги сияқлы педагогикалық жоқары оқыў орнын питкерген жаслар арасынан да министр болыўды әрман ететуғынлар көплеп табылады. Билимлендириў системасында жоқары мағлыўматқа ийе болған жас муғаллимлер тәжирийбели оқытыўшылардың алдыңғы ис тәжирийбелерин әсте-әсте үйренип барып, өзлери де бирқанша тәжрийбелерди топлаўға ериседи.

Деген менен, ҳәзирги ўақытта билимлендириў мәкемелерине басшы кадрлар таярлаўды жобаластыруў процесинде, адамның жети уйқыласа түсине енбейтуғын ашынарлы аўхаллар ушырасып тур. Олардың бири жоқары оқыў орынларында бакалавр ямаса магистр академиялық дәрежесине ийе болған қәнигелерди таярлаўға болған талап. Усындай талаптарды айланып өтип, Жоқары билимлендириў министрлигиниң “Мектеп менежменти” деген тәлим бағдарын ашқанлығында өз көринисин табады.

Қағыйдаға муўапық бул тәлим бағдарын питкергенлер кем дегенде мектеп директорының орынбасары лаўазымларында жумыс ислеўи керек. Ал, қайсы директор жетерли тәжирийбеге ийе болмаған кадрды өзине орынбасар етип алады. Әлбетте, алмайды. Олар тәжирийбе топлаўы ушын 3-5 жыл этирапында мектепте муғаллим болып ислеўи керек. Тилекке қарсы бул тәлим бағдарын питкергенлер мектепте муғаллим болып ислеўи алмайды. Себеби, оларға мектепте оқытылатуғын бир пәнди де оқытыў ҳуқықы берилмеген. Мектепте оқыўшыларға пән тийкарларын

үйретиуден махрум болған жас питкеріушілер қалайынша тәжрийбе топлауы мүмкін? Олардың ис ҳақысы мәселеси қандай жол менен бериледи? сыяқлы сораўлар кимди болса да ойландырады.

Соның ушын мениң 2-усынысым тийисли министрликлер бакалавр тәлим бағдарын питкеріушілердің жұмыс ислеўине қолайлықлар жаратыў мақсетинде, бир тәлим бағдарының жанына қосымша тәлим бағдарын қосып берип, жас кадрдың тәжрийбе топлауына, жұмыссыз қалмауына имканият жаратып беріуден ибарат.

Мүрәжатнаманың екінши бағдарында билимлендириудің сапасын көтеріў, яғный сапалы кадрларды таярлаў нәзерде тутылады. Дурыс, сапалы хәм сыпатлы кадрлар жүда керек.

Деген менен, усы сапалы таярланған кадрлар мектептен жұмыс таба алмаса қандай аўхалға түседі. Буның айқын мысалы ретинде педагогикалық жоқары оқыў орынларында таярланылып атырған музыканы оқытыў методикасы, сүүретлеў өнерин оқытыў методикасы, химияны оқытыў методикасы, мектеп менеджменти тәлим бағдарларын алып қарайық. Усы тәлим бағдарларының биринен, айтайық, музыканы оқытыў методикасы пәни бойынша сапалы таярланған жас питкеріуші узақтағы аўыл мектеплериниң бирине жұмысқа жиберилсе, оның оқыў нағрузкасының бир ставкаға жетиўі мүмкін емес. Себеби, музыка хәм сүүретлеў өнери пәнлери улыўма билим беріў мектеплериниң 1-7-классларында хәптесине 1 сааттан оқытылады. Узақ аўыллық мектептерде класслардың саны биреуден болыўы да мүмкін. Мине усындай жағдайларда сапалы таярланған жас питкеріуші хәптесине 7 саат оқытып өз хожалығын қалайынша материаллық жақтан тәмийинлейди. Тап усы сыяқлы химия пәни мектептердің 7-класынан баслап хәптесине 2 сааттан оқытылады. Жас сапалы таярланған питкеріуші хәптесине 10 саат пенен жұмыс ислеўге мәжбүр болады. Мектеп менеджменти бойынша таярланған питкеріушини, өзлери сол предмет бойынша таярланбаған болса да мектепте оқытылатуғын предметлердің биринен сабақ бергизип қойыўға хұждан да, Нызам да көтермейди.

Илгери жыллары бундай мәселелердің шешими бар еди. Институтта баслаўыш тәлим методикасы хәм музыка, физика-математика, химия-биология, химия-экология сыяқлы қәнигеликлер бойынша жас кадрлар муғаллимшилиқ кәсибине таярланар еди. Жақында Казан мәмлекетлик университетине барып, олардың ис тәжрийбелерин үйренип келген профессор-оқытыўшыларымыз да ол жердеги рус тили хәм англичан тили, педагогика хәм рус тили сыяқлы қоспа қәнигеликлер таярланатуғынлықларын өз көзлери менен көрип келди.

Соның ушын мениң үшінши усынысым жоқарыда көрсетилгениндей тәлим бағдарларын қоспа етип шөлкемлестириў мақсетке муўапық келеди. Мәселен, сүүрет хәм қосық пәни муғаллими, баслаўыш класс хәм қосық пәни муғаллими, химия-биология, мектеп менеджменти хәм тарийх пәни муғаллими сыяқлы тәлим бағдарларын шөлкемлестириў хәм олардың оқыў

мүддетин бир жылға көбейтиў дурысырақ болады. Усындай жағдайларда жас питкеріушілер мектептен өз тараўы бойынша жұмыс таппай, тәжрийбе топлай алмай қалыў қәўпинен қутылады. Бундай жағдайлар туўдырылса, “мектептерде билимлендириудің сапасын хәм жәмийетте муғаллимлердің кәсибиниң абыройын арттырыў” мүмкиншилиги артып барады.

Мүрәжатнамада быйылдың өзінде илим хәм инновацияларға 1,5 триллион сум ғәрежеттиң ажыратылатуғынлығы, бул көрсеткиштиң 2017-жылға салыстырғанда 6 есеге көп екенлиги көрсетилген. Көрип турғаныңыздай бул тараўға Президентимиз тәрәпинен айрықша кеўил бөлинип атыр. Деген менен, бул ажратылған ғәрежетлер кимлерге ямаса қайсы илим тараўларына бериледи деген де орынлы сораў пайда болады.

2022-жылы февраль айында университетте болып өткен Өзбекстан Инновациялық ислер бойынша министриниң сайёр қабыллаўында, биз қарақалпақ тилиндеги педагогикалық атамаларды унификациялаў хәм модернизациялаў арқалы, Қарақалпақстанда биринши мәртебе Педагогикалық энциклопедияны жаратыў ушын проект ислегенимизди айтқанымызда, министрдің биринши жуўабы “Педагогика хәм гуманитар илим тараўларына ғәрежет ажыратыў нәзерде тутылмаған” болды. Бірақ, сонынан өзиниң қоллап-қуўатлауғынлығын, бул проектти мақсетли деп қабыллаўдың мүмкиншилигин айтып, бизди қуўандырды. Халқымыздың “Айтылған сөз, атылған оқ” дегени сыяқлы министрдің сөзлери протоколға түсти. Деген менен, соңғылығында бизге келген жуўапта тағы да бул тараўға ақша ажыратыўдың “нәзерде тутылмағанлығы” еслетип өтилди...

Халқымызда “Үлкен үйге не керек болса, кишкенесине сол керек” деген даналық бар. Өзбекстанда “Миллий энциклопедия” исленип журтшылықтың алғысына сазаўар болды. “Педагогикалық энциклопедия”ның үш томы шығарылды. Бул ис еле даўам етилежәк. Демек, Қарақалпақстанлы илимпазлар да өзлериниң ана тилиндеги миллий энциклопедияны, педагогикалық энциклопедияны, медициналық энциклопедияны жаратыў мүмкиншиликлерине ийе. Буның ушын илимпазлардың билими де, күши де жетерли дәрежеде.

Усыған байланыслы мениң төртинши усынысым инновациялық ислер бойынша проектлерге ғәрежет ажыратылғанда педагогика, гуманитар илимлерди де дыққаттан шетте қалдырмай, тийислисінше оларды материаллық жақтан тәмийинлеўди ойлап көриуден ибарат.

Жуўмақлап айтқанда, Президентимиздің “Мен – Сиз, жанкүйер муғаллимлеримиз бул ўазыйпаны мақтаныш пенен атқара алатуғынлығыңызға исенемен” деген даналық сөзлерине ис пенен жуўап қайтарыўға таяр екенлигимизди билдиргим келеди. Жоқарыда келтирип өтилген гейпара усынысларымыз әмелге асырылса бул тәлим-тәрбия ислерине де, илимий ислерге де сөзсиз өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди деген үмитмен.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

FORTEPIANO MUZİKALÍQ SHÍĞARMALARÍNDÁ KÓRKEM OBRAZLAR DÍ JARATÍW

U.Abdullaeva – *úlkén oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so'zlar: musiqa, fortepiano, madaniyat, san'at, musiqiy asar, pedagogika nazariyasi, san'at obraz.

Ключевые слова: музыка, фортепиано, культура, искусство, музыкальное произведение, педагогическая теория, художественный образ.

Key words: music, piano, culture, art, musical work, pedagogical theory, art image.

Dúnya muzika saz-áspabları arasında júdá qolaylı, eń universal hám múmkinshiligi bay muzika saz-áspabı - fortepiano bolıp tabıladı. " Sonı jaqsı túsiniw alıw kerek - dep jazǵan edi G.G.Neygauz, - muzikanı hám muzika sawatın úyreniw ulıwma mádeniy jumıs bolıp, bunda fortepiano eń jaqsı, teń joq qural bolıp esaplanadı. Tildi, jámiyet haqqındaǵı pándi, matematika, tariyx, tábiyattanıw hám basqalardı úyreniwde materiallıq baza hám mádeniyat hár bir insan ushın májbúriy bolıp tabıladı. Maǵan qalsa, orta mektepte fortepiano arqalı májbúriy muzika tálimin engizer edim" [1:34].

Muzika saz-áspabın shertiw, bul jumıstı, hátte balalar orınlawı da dóretiwshilik iskerlik bolıp tabıladı. Ol atqarıwshıdan tek arnawlı bir kónlikpe ilimiy tájiriybelardı emes, bálkim aktivlikti, maqsetke umtılwıdı, diqqat itibarlılıqtı hám dóretiwshilikti talap etedi.

Muzika atqarıwshılıǵı balalarda barksamallıqqa erisiw, sulıwlıqtı túsiniw jetiw qızıǵıwshılıǵın payda etedi. Muzika shıǵarmasındaǵı kórkem obrazlar bolsa olarda estetikalıq sezimdi ózlestiredi, olarǵa barlıq insaniy keshirmelerin jaqsılaw, túsiniwde járdem beredi. Oqıwshılar hár qıylı muzika dóretpeleri ústinde islewde arnawlı bir dúnyaǵa kóz-qaraslarında sawlelengen turmısta jasaw múmkinshiligine iye boladı. Sol keshirmeler menen birge belgili ruwxıy-estetikalıq túsiniqler de payda boladı.

B.M.Teplovtnń pikirinshe-kórkem tárbıyada yaǵnıy sońısı da zárurlıǵı, bir kórkem ónerdegi "jumıslar" kórkem ónerdiń basqa túrlerindegi kórkem qábiletlerdiń qalıplesiwine úlkén járdem beriwı múmkin. Oqıwshı hám studentlerde kórkem bilimler qansha kóp bolsa, olar hár túrli, kórkem óner shıǵarmasındaǵı obrazlardı sonsha tolıq hám tereń túsiniwleri hám biliwleri múmkin [2:143]. Kórkem óner menen tikkeley ámeliy shuǵıllanıwdıń ózi-de júdá úlkén tárbıyalıq áhmiyetke iye boladı. Atqarıp atırǵan obrazlarǵa hám olar arqalı waqıyalardaǵı hádiyselerge, sezim hám keshirmelerge estetikalıq múnásibet, oqıwshılardı estetikalıq tárbıyalawdıń eń tikkeley hám aktiv jolı bolıp tabıladı. Joqarı oqıw jurtındaǵı tálim hám tárbıya, zaman talaplarına juwap beretuǵın hám ámeliy iskerlikti baslawdan-aq, onıń tabıslı bolıwın támiyinley-tuǵın sapalarǵa iye bolǵan qánigelerdi jetistiriwı kerek.

Bolajaq qánigeniń jetilisen túrinde, jámiyettiń mine sonday qánigelerine mıtajlıǵı ayqın kórinedi, sonlıqtan, usı táreptiń ózi joqarı oqıw jurtındaǵı tálim - tárbıya procesin, oqıwshılardıń kásiplik tayarlıǵı quramın shólkemlestiriw hám rawajlandırıwdıń baǵdarlaması bolıwı maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Hár bir kásip ayrıqsha zárurlı sıpatlarına iye bolıwı talap etedi. Mine sonday sıpatlardı belgilew oqıwshı - jaslar insandı qalıplestiriwdiń arnawlı bir maqsetlerin belgilew esaplanadı. Muzika oqıtıwshısınıń quramalı kásibi bir neshe muzika qánigeliklerin óz ishine aladı, biraq olardıń sonshelli jıyındısınan ibarat emes. Pedagogikalıq teoriyanı, tájiriybelardı analiz islemey turıp zamanagóy oqıtıwshı tayarlawdaǵı bar bolǵan ámeliyattı analiz etpey hám ulıwmalastırmaı turıp bul taraw oqıtıwshısınıń kórinisin tereń sawlelendirip bolmaydı. Áne sol kórinis qánigege qoyılatuǵın talaplardıń arnawlı bir sisteması retinde kórinetuǵın bolıp, bolajaq muzika oqıtıwshı insandı qalıplestiriwdiń baǵdarlaması hám jolların jetilistiriw imkaniyatın beredi.

Joqarı oqıw orınlar, orta arnawlı, muzika mektep hám ulıwma bilim beriw mekteplerinde muzika oqıtıwshınıń tiykarǵı maqseti - oqıwshılardı estetikalıq, kórkem hám etikalıq tárbıyalaw, olarda muzika mádeniyatın strukturasın tabıw arqalı insan ruwxıy qalıplestiriwden ibarat esaplanadı. Sol sebepli da muzika tárbıyası jetkinshekti uyqaslıqta kámal taptırıwdıń zárurlı faktori retinde kórinetuǵın boladı. Atap aytqanda, muzika menen shuǵıllanıw kórkem-ónerdi túsiniw jetiw iskerligi bolıp, bir qatar faktorlardı óz ishine aladı. Ol ideologiyalıq pikirdi ózlestiredi, etikalıq tárepten tárbıyalaydı, insandaǵı qızıǵıwshılıqlardıń psixologiyalıq maqseti hám baǵdarların belgileydi, sociallıq keypiyattı payda etedi, quraydı hám birlestiredi, sociallıq aktivlikti tárbıyalaydı [3:41].

Kórkem ónerdi ańlap alıw, sezim etiw hám túsiniw qábiletlerin rawajlantıradı, estetikalıq hám muzikalıq kózkarasın ósiredi, intellektual kámalǵa jetkeredi, dóretiwshilik aktivlikti, oylawdı oqıwshılarda ayrıqsha ózine tán qásiyetlerin kúsheyteti, zárur bolǵan muzikalıq bilim, kónlikpe hám ilimiy tájiriybelardı payda etedi, bos waqıt mashqalasın sheshiwde járdem beredi. Balalar muzikanı túsiniwı ushın muzika tiliniń ruwxıy hám forma jasawı qásiyetlerin biliwleri, arnawlı bir dárejede rawajlangan muzikalıq (ses bálentligi, tembri, muzikanıń garmoniyalıq, dinamikalıq qásiyetlerin túsiniw jetiw, lad hám ritmdı seziw, muzikanı eslep qalıw) 6 qábiletke muzikanı túsiniw hám atqarıwshılıq ilimiy tájiriybelerine iye bolıw jumısları zárur.

Muzika oqıtıwshısınıń iskerligi tek muzika sabaqları ótiwı menen shegaralanbaydı. Onıń wazıypasına muzika kesheleri hám tańlawlardı tayarlaw hám ótkeriw, materiallıq sayaxatlar shólkemlestiriw, muzika hám teatr tarawlarındaǵı jańalıqlar menen oqıwshılardı úziksiz tanıştırıp barıw sıyaqlı iskerlik jumıslar kiredi. Bulardıń shártli túrde tómendegilerde kóriw múmkin:

1. Tálim- tárbıya procesiniń barlıq bólimlerin belgilew: shólkemlestirilgen-mazmunlı jumıs (muzika boyınsha tálim hám tárbıya jumısların mazmunın tańlaw)

2. Tálim - tárbıya processinde oqıtıwshınıń oqıwshılar menen baylanısı, jámiyetshilik menen óz-ara birligi.

3. Tálim-tárbıya procesiniń rejesin ámelge asırıwǵa tiyisli shólkemlestirilgen jumıslar (wazıypalardı anıq bayanlaw, oqıwshılar iskerligin hám tálim tárbıya procesin in basqa formaların shólkemlestiriw)

4. Hár bir oqıwshınıń úziksiz ósip barıwı hám oqıwshılar jámatiniń rawajlanıwın aldınan kóre biliw, ul-qızlardı ulıwma (hám de muzikalıq) kámal taptırıw wazıypaların belgilew hám izbe-iz ámelge asırıw [4:90-92].

5. Oqıwshılarda jámiyetlik áhmiyetke iye qádiri-yatlarıń arnawlı bir sistemasın, mıtajlıq, qızıǵıwshılıq, kóz-qarastı qalıplestiriwge, iskerlik hám qattı-háreket sebeplerin, dúnyaǵa kóz-qaras hám dúnyanı seziwdi belgilewge tiyisli jumıslar.

6. Pedagogikalıq iskerlik oqıtıwshıdan tómendegilerdi talap etedi:

a) oqıwshılardıń qábiletlerin muzikaǵa qızıǵıwshılıqların, muzikalıq bilimlerin, olardaǵı dóretiwshilik kónlikpe hám ilimiy tájiriybelardı ózlestiriwleri dinamika-sın úyreniw;

b) oqıtıw usılların úyreniw, nátiyjeli usıllardı hám de olardı jetiskenliklerin qollanıw sharayatların anıqlaw;

v) stilistik qollanbalar hám izertlewlerdi úyreniw (olardı sın, analizlew, bahalaw);

g) óziniń hám basqa oqıtıwshılardıń unamlı hám de unamsız tájiriýbelerin analiz etiw, jumıstıń nátiýjeli usılları hám formaların ulıwmalastırıw hám de olardan óz ámeliyatında paydalanıw;

d) úziksiz túrde pedagogikalıq baqlawlar hám tájiriýbeler ótkeriw. Muzika oqıtıwshıǵa zárúr bolǵan uıptı jeti-skenliklerdi ózlestiriw ushın oqıtıwshılıq, artistlik hám muzıkant qábiletleri uyqaslıqta bolıwı zárúr. Muzika oqıtıwshı óz pánin súyiwi, oǵan qızıǵıwshılıq menen jaqınlawı, oqıwshılardı jaqsı kóriwi, muzika kórkem óneri quralları menen oqıtıw hám tárbiyalawdıń ayrıqsha qásiyetlerin biliwi kerek. Óz kásibi menen bir qatarda oqıwshılardı da súyetuǵın oqıtıwshı - bákámal oqıtıwshı boladı. Muzika oqıtıwshı qábiletler psixologiyasın, bala hám óspirim insannıń tipologiyalıq hám de jas qásiyetlerin, dóretiwshilik qásiyetleriniń rawajlanıw nızamlıqları jáne onıń eń nátiýjeli orınlanatuǵın sharayatların biliwi zárúr.

7. Arnawlı klass oqıtıwshı aldın-ala oqıwshılardı ulıwma estetikalıq tárbiya beriw wazıypaların túsiniw alıwı kerek. Bul wazıypalar muzika saz-áspablardı jaqsı shertiwdi úyretiwden ibarat bolıwı kerek. Bunda, eń keregi, balaǵa muzıkantı súyiwdi úyretiw hám ol jaǵdayda muzika shınıǵıwlarına qızıǵıwshılıq oyatıw, saz ásbapları járdeminde muzikalıq iskerlikke mıtájiliktı payda etiw, sonıń menen birge, mektepti pitkergennen keyin da eń bolmaǵanda óz kewil-keypiyatı ushın muzika menen shuǵıllanıw imkaniyatın beretuǵın bilim, kónlikpe hám ilimiy tájiriýbelerdi struktura taptırıw bolıp tabıladı [5:312].

Fortepiano sabaqları júdá úlken tárbiyalıq múmkınshılıkke iye. Sol sebepli olardıń tárbiyalıq hám tálim ajıralmas birlikte bir-birin toltırǵan halda túsiniw kerek. Muzika tárbiyası qánige muzıkanttı emes, bálkim aldın-ala oqımıs adam insandı tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Hár qanday oqıtıwshı ushın arnawlı qábiletler da zárúr, olarsız tiyisli pedagogikalıq - psixologiyalıq iskerlikti ámelge arttırıp bolmaydı. Muzika oqıtıwshı ushın bolsa, muzikalıq uıqılıqlar júdá zárúrli bolıp tabıladı. Bunday qábiletler kompleksi talay keń hám quramalı boladı. Muzikalıq-pedagogikalıq iskerliktiń ayrıqshalıǵı onıń strukturalıq bólimleri qatarında kórkem-obrazlı komponenttiń bar ekenliginen ibarat bolıp, bul komponent muzika oqıtıwshı iskerliginiń ulıwma quramında óz betinshe kategoriya bolıp esaplanadı. Muzika oqıtıwshı ushın dóretiwshiliginiń eki túri jazba-awızsha túsindiriw hám muzika shıǵarmasın saz ásbapında atqarıwshılıq eń áhmiyetke iye. Jalǵız tártipte shınıǵıw alıp barıw klasstıń barlıq jumısları hár túrli usıl janr hám sırtqı kórinislerdegi muzika dóretpelerin úyreniwde ámelge asadı.

Oqıtıwshı óz shákirtine dóretpelerdiń qásiyetlerin anılap alıwdı, shıǵarmada jasırınǵan mazmun hám ideyanı túsiniwdi, muzikalıq tilin mánisine kirip barıwdı, jumıstıń usıl hám jolların ózlestiriwdi úyretiw kerek [6:89].

Bulardıń hámmesi muzikalıq atqarıwshılıq zárúrligin tárbiyalawǵa qaratılǵan jumıslar boladı. Mine sol sońǵı maqsetke erisiw ushın oqıtıwshınıń ózi muzıkantı shın júreken súyiwi, ózindegi qızıǵıwshılıǵı hám tájiriýbeni basqalardı beriwine umtılwı zárúr. Biraq ol onıń ushın jetkilikli dárejede sezgir bolıwı hám óz klasında bir neshe ret úyrenilgen dóretpelerde hár sapar islewde oqıwshılar menen birge jańa analizler payda bolǵan sıyaqlı sezim etiw kerek.

8. Oqıtıwshı úyrenilip atırǵan dóretpelerdi oqıwshılardı anıq mısallar arqalı túsindiriw hám kórsetiw ushın aldın-ala ózi keń hám de hár tárepleme maǵlıwmatlı bolıwı shárt.

Kóp seslik polifoniyalıq dóretpeler haqqında sáwbetlesiw alıp barıw. Polifoniyalıq dóretpeler jazǵan kompozitorlar haqqında maǵlıwmat [7:14-18].

Student oqıw procesiniń dáslepki jıllarınan baslap polifoniyalıq jazıwdıń barlıq túrleri menen tanısıwı kerek – **seslik, qarama-qarsı, imitaciyalıq**. Usınıń menen birge,

eki, keyininen bolsa úsh qarama-qarsı sesli hár qıylı xarakterdegi polifoniya dóretpelerdi shertiwdiń elementar kónliklerine iye bolıwı kerek.

Seslik polifoniya - tiykarǵı ses rawajlanıp, qalǵanları oǵan shekem gárezsizlikke iye bolmaǵan halda tiykarǵı seske baylanıslı boladı. Ayırım jaǵdaylarda bul sesler tiykarǵı sestı arnawlı bir ózgerisler menen tákirarlap, ol menen parallel túrde rawajlanadı. Bunnan basqa jaǵdaylarda bolsa, bul sesler tiykarǵı sesten pariqlanıp, ulıwma rawaj konturlarında qosılıwı múmkın. Hár qaysı jaǵdayda da seslik polifoniyası melodiyaqlıq rawajlanıwınıń ulıwma hawazın keńeytiwge xızmet etedi.

Qarama-qarsı sesler polifoniyası - melodiyaqlıq baslawshılıqtıń hár qıylı seslerde ózgeriwshen halda rawajlanadı. Nátiýjede, sesler gezekpe-gezek aldında orınǵa shıǵadı. Mısalı, I.S.Baxtıń sol-minor tonlıǵındaǵı “Kishi prelyudiya”sın keltiriwimiz múmkın.

Imitacion polifoniya - bir melodiyaqlıq sıziqtıń hár túrli seslerde izbe-iz keliwi (kanon) yamasa bir melodiyaqlıq úzindi temanın hár túrli seslerinde ótiwi (fuga). Fuga jáne onıń túrleri (fugetta, invenciya) de temanı atqarıp atırǵan ses jetekshi bolıp esaplanadı. Kanonda bolsa jetekshi wazıypanı namanını individuallasqan bólegin óz ishine alǵan ses atqaradı. Mısalı, I.S.Baxtıń do minor eki sesli invenciyasında 7-8-ırǵaqlarda joqarı ses individuallasqan [8:52].

Gomofon-garmoniyalıq strukturalı dóretpelerde nama jetekshi orında turadı. Kópseslik bolsa nama tárepinen jaratılǵan obrazdı toldıradı. Geyde kópseslik fon wazıypasın atqaradı. Polifoniya ústinde islew waqtında student sesler múnásibetin anıq esitiwi kerek. Sol maqsette úyrenilip atırǵan polifoniyalıq miynetin dawısların bólek-bólek aytıp hám shertip kóriw kerek (bir sestin student, ekinshisin oqıtıwshı). Eger klassta eki fortepiano bolsa, ol jaǵdayda eki sestı hár túrli saz-áspablarda shertip kóriw paydalı boladı.

Usı polifoniyalıq wazıypa orınlanǵannan keyin, bólek sesler ústinde islew kerek boladı. Bunda student hár bir sestı bastan aqırına shekem juwmaqlanǵan hám ańlatpalı túrde atqara alıwına erisiw zárúr.

Seslerdi bólek úyrenip bolǵannan keyin, olardı jup-juptan úyreniw paydalı. Bunda diqqat penen tuńlaw nátiýjesinde kerekli tarqalıwına jetiw zárúr, hár bir nama sıziǵınıń xarakteri joǵalmaslıǵı kerek [9:82].

I.S.Baxtıń sol minor “Menuet”i qarama-qarsı polifoniyaǵa mısál bola aladı. Bul jerde joqarı ses jetekshi bolıp, rawajlanǵan hám individuallasqan. Ekinshi ses te kópseslik wazıypasın atqarmay, bálkim joqarı ses sıyaqlı ózinde ayaq-oyınıń janr qásiyetlerin jamlegen halda óz betinshe melodiyaqlıq sıziqtı iyeleydi.

Keri jaǵdayda úshinshi úlestegi sol sestı 1-barmaq menen alıǵanda “salmaqlı” jańlawı múmkın. Tómendegi atqarıw usılları da jaqsı ózlestiriledi: 5-barmaq tárepke bilektiń háreketi hám taǵı 1-barmaqqa qaytıp keliwi. Muzıkantıń xarakterin jaqsı túsiniw atqarıw tezligi haqqında tuwrı kóz aldımızǵa sáwlelendiriw beredi. Dóretpeler jıldam, biraq tez bolmaslıǵı kerek. Keri jaǵdayda, Menuetke tán háreket tegisligi joǵaladı.

Juwmaqlawshı bóliminde tema bas tonlıqta, jetkilikli bas sestine ótedi. Ol repriza wazıypasın atqarǵan halda ulıwma formaǵa úsh bólimli qásiyetin kórsetedi. Imitacion strukturalı polifoniyalıq dóretpelerde ústinde islew waqtında tiykarǵı temanı tapıp, onıń barlıq sesleridegi **rawajlanıwın** baqlawımız kerek. Sonıń menen birge, formanı analiz etiw menen shegaralanıp qalmaq, bálkim tema materialınıń **kórkem** rawajlanıwı procesine kirisiw, tema hám intermediyalarınıń **tásirliklik** áhmiyetin de túsiniw jetiw kerek [10:52].

Mi minor “Prelyudiya”sı student jáne de quramalılav úsh seslik imitacion strukturalı dóretpelerge tayarlawda jaqsı úlgi esaplanadı. Bunnan tısqari, usı dóretpeler Legato usılı hám frazirovka etiw kónlikpesin qalıplestiriwde paydalı bolıp tabıladı.

Адебиётлар

1. Djamalova D., Utaceva N. "Fortepiano áleminе dáslepki qádemler", oqıw qollanba. Ğ.Ğulam atındaǵı NMIU. –Tashkent: 2016.
2. Kisel E., Natanson B., Nikolaev A., Erejenskaya N. "Shkola igri na fortepiano", –Moskva: "Muzika". 1975.
3. Azimov X. Fortepiano sabaqlıǵı. - T.: "Oqıtwshı", 1997.
4. Shteynpress B., Yampolskiy I. "Enciklopedicheskiy muzikalny slovar", -Moskva: 1959.
5. Xayitboeva D. Notani qaǵazdan oqıw hám fortepiano ansambli. –T.: "Uzbekistan", 2010.
6. Tashpulatova D. Kárwán saraya nad etyudami G. Mushelya v fortepiannom klasse. -T.: «Uzbekistan». 2011.
7. Dúnya hám Ózbekstan kompozitorlarınıń dóretpeleri. Hár qıylı jıllar baspaları.
8. Xayitboeva D. Proizvedeniya Gafura Kadirova v klasse obshego kursa fortepiano. - T.: «Uzbekistan», 2011.
9. Zakirova Sh. Proizvedeniya kompozitorov Uzbekistana dlya fortepiano. -T.: «Uzbekiston», 2010.
10. Mushel G. 24 prelyudii i fugi. - M.: 1978.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada o'qituvchi o'rganib atirgan asarlarni o'quvchiga aniq misollar orqali tushindirish va ko'rsatish ushuncha oldin o'zi keng va har turli ma'lumotga ega bo'lishi shart ekanligi aytilmoqda. Musiqa cholg'u-asbobini chalib bilishi, hattoki bolalar o'rinlashida ijodiy faoliyat bo'lib topiladi. U ijrochiligidan faqat maxsus bir ko'nikma ilmiy faoliyat emas, ba'kim aktivlikni, maxsadda intilishi, diqqatiga e'tibor va i intizomni ham talab etadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о том, что прежде чем учитель сможет объяснить и показать изучаемые произведения ученику на конкретных примерах, он должен обладать широкими и разнообразными знаниями. Обучение игре на музыкальном инструменте – творческое занятие даже в жизни детей. Это не только специальная научная деятельность, но и требующая активности, целеустремленности, внимания и дисциплины.

SUMMARY. In this article, it is said that before the teacher can explain and show the studied works to the student through specific examples, he must have a wide and diverse knowledge. Learning to play a musical instrument is a creative activity even in children's lives. It is not only a special scientific activity, but it also requires activity, goal-seeking, attention and discipline.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРГА ЎРТОҚ МАДАНИЙ МЕРОСЛАРДА ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚИНИНГ ЭТНОХУҚУҚИЙ – ТАРБИЯВИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ТАСВИРЛАНИШИ

Е.Алламбергенов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: этнопедагогика, ҳуқуқий тарбия, таълим-тарбия, фольклор, ёзма ёдгорликлар, комил инсон.

Ключевые слова: этнопедагогика, правовое воспитание, воспитание, фольклор, письменные памятники, совершенный человек.

Key words: ethnopedagogy, legal education, education, folklore, written monuments, perfect person.

Қорақалпоқ халқининг этнопедагогикаси ўзининг меҳр-муҳаббат, тарбия масаларини ёритган бой фольклор манбаларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу этнопедагогикадан ўрин олган дostonларнинг қайси бирини олиб қарамайлик, инсонлар ҳаётида учрайдиган кўпгина масалалар, хусусан адолат ва адолатсизлик, омонатга ҳиёнат қилиш, мардлик ва номардлик, халол ва ҳаром, одоб ва одобсизлик сингари ҳислатлар бир бири билан қиёслаб кўрсатилади. Этнопедагогикамизда ёшларга намуна бўладиган ҳислатлар кўплиги ва ёш авлодни яхши хулқли қилиб тарбиялашда муҳим жиҳатлари бор.

Халқ оғзаки адабиётининг пайдо бўлишида ва ривожланишида қадим даврлардан қолган ушбу манбалар, ёзма ёдгорликлар, шу билан бирга, ушбу даврлардаги туркий адабиёт вакиллариининг ижод намуналари катта аҳамиятга эга. Фольклор меросларининг узоқ вақт сақланишида атоқли бахши, жировларнинг хизматлари катта. Халқ оғзаки ижодидаги дostonлар халқнинг этнопедагогикасининг мазмунини ўзида жамлаган асосий воситаларининг бири сифатида ўтмишдаги илғор қарашларни, ёшларни замон талабига мувофиқ тарбиялаб такомиллаштиришдаги орзу-армонларининг мазмунини ва муайян бир халқга, миллатга хос ижтимоий гуруҳларнинг, одамлар гуруҳининг таълим-тарбия ишларини амалга оширишдаги қўлланилиб келган усул, тажриба, кўникма ва қарашларининг жамланиши ҳисобланади.

Қорақалпоқ фольклори бўйича илмий-назарий фикрлар билдирган атоқли олимлар Н.Давқараев, И.Сағитов, Қ.Мақсетов, А.Пахратдинов, К.Мамбетов, К.Алламбергенов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида сўз ва мусиқа хунари, шунга мос эстетик таълим-тарбия XIV асрда яшаган Соппасли Сипира жировдан бошланганлиги далилланган. Шу билан бирга, ўрта асрлардан бошлаб XX асрга қадар давом этган қиссахонлар, котиблар, шоирлар анъанаси, фольклор намуналарининг китоб қилиб тарқатилиши, XVIII асрдан бошлаб Россия империясида яшовчи туркий халқларнинг оғзаки ижодларининг алоҳида китоб қилиб Петербург, Москва, Қозон, Оренбург, Тошкент, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда чоп этилиши

фольклоршуносликнинг дастлабки қадамларидан бири бўлди.

Баъзи олимларнинг кўрсатувича, жиров – қўлига қўбиз олиб халқнинг адабий мероси бўлган дostonларни, тарихий жир (қуй)ларни қуйлаб, томошабинларга айтиб бериши, ўз замонасининг орзу-умидларини қуйлаши, қўбизга қўшиб оғзаки адабиётнинг намуналарини: нақл, ҳикматли сўзлар, тўлғовларни панд-насихатга, хатто таълим-тарбияга йўналтирувчи сўз санъаткори, иқтидор эгаси, хушовоз созанда бўлиш билан бирга, одоб-ахлоқ тарбиячиси ҳам ҳисобланади [1:18].

Қорақалпоқ халқида жиров катта ҳурматга эга бўлган. Улар халқ билан бирга бўлиб, халқнинг ўғил-қизларига ватанни, халқни ҳимоя қилишдаги мардонавор ишларини бадий сўз билан таърифлаган, уларни одоб-ахлоқ, гуманистлик, патриотлик ғояларни уйғунлаштириб таълим-тарбияга чорлаган.

Қорақалпоқ жировчилиқ санъатини педагогик аспектда махсус ўрганган олим А.Ережеповнинг кўрсатувича, қаҳрамонлик дostonлар эса халқни душманга аёвсиз бўлишга, ватанни севишга ундаган. Халқимиз ўз қаҳрамонларининг ижобий ҳислатлари ёрдамида келажак авлодларни тарбиялашга, уларда маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантиришда фойдаланган [1:22]. Демак, жировчилиқ санъати асрлар оша халқни тарбиялашга, ватанни севишга, она-ерга садоқатли бўлишга чорлаган. Уларда инсоний фазилатларни камол топтиришда асосий манба бўлиб хизмат қилган «Қўрқит ота» китоби эса бунинг яққол исботи ҳисобланади.

Дарҳақиқат, Қўрқит ота жирлари мазмунини ва ғоясига кўра турли маънодаги панд-насихат, жирлар, нақл-мақоллардаги доно фикрлар ва маънавий-ахлоқий педагогик таълим-тарбиявий қарашлардан иборат. Масалан, «Байлық бахит экелмес, Салма тениз толтырмас, Өзимшил өзгени ойламас, Менменди қудай сыйламас. Еркелеп өскен қыз болмас. Өзиннен түвмай үл болмас. Жаттын улы қашаған. Өзгениң қызы ошаған. Уйилген топырақ тау болмас, Досласқан ел жау болмас». «Адам ишпес ашыы сүдың ақағаны жаксы». «Өтирик сөз өрге бастырмайды» [5:7-8] деб ёшларга маънавий-ахлоқий фикрлардан сабоқ беради.

Бу фактларнинг барчаси қорақалпоқ халқ дostonларидаги таълимиий-тарбиявий фикрларда жировларимизнинг қадимги туркий халқларнинг “Авесто”, “Урхун-Энасой ёзма ёдгорликлари”, “Оғузнама”, “Кўрkit ота” каби умумий маданий меросларига мурожаат қилинганлигини яна бир марта яққол кўрамиз.

Қадимги туркийларнинг руник ёзувининг ажойиб мероси “Култегин ёдгорлиги” таълим-тарбия, хусусан, этнопедагогика тарихи бўйича бой манба ҳисобланади. Сабаби, бу ёдгорлик туркий қавмларнинг VIII асрга тегишли ҳар хил урф-одатлар этнографияси ва этнопедагогикаси тармоқларини ўзида мужассамлаштиради [3:31-52].

VI асрнинг ўрталарига келиб Олтой, Еттисув ва Ўрта Осиёдаги ҳар хил қавмларнинг бириктириш натижасида турк хоқонлиги деб аталган кўчманчиларнинг катта давлати пайдо бўлди. VI-VIII асрларда ҳар хил этник тармоқларнинг кучли ассимиляциялашуви натижасида туркийларнинг сиёсий бирлашмасига оид “Турк” деб умумий ном олган, тиллари бир-бирига жуда яқин бўлган қавмлар гуруҳи тузилди. Улар кейин Ўрта Осиёдаги туркий халқлар этногенезида муҳим роль ўйнаган. Ёдгорликда туркий қавмларнинг қудратли хоқонлигининг беқлигида бошқа юртнинг босиб олишларига қарши курашиши орқали уларни бириктирган миллатпарварлик, ватанпарварлик ғояси юқори даражада бадиий тарзда тасвирланган.

Шунингдек, ушбу ёзма ёдгорликлар ва қорақалпоқ халқи этнопедагогикасида ҳам қадимдан энг асосий долзарб вазифалардан бир бу қомил инсонни тарбиялаш масаласи долзарб ҳисобланган. Қомил инсонни шакллантириш ғояси одамзот цивилизацияси ривожланишининг барча босқичларида энг аҳамиятли, долзарб муаммо бўлганлиги билан баҳолидир.

Адабиётлар

1. Ережепов А.А. Қорақалпоқ жировчилиқ санъати воситасида ўқувчи ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг педагогик асослари. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. - Нукус, 2019.
2. Қарақалпақ халқининг этнопедагогикаси. Илимий мақалалар топлами. - Нөкис: Билим, 1995.
3. Өлеуов Ө. Ертедеги түрк жазыўларындағы тәлим-тәрбиялық көзқараслар. Муғаллимлер ушын оқыў қолланбасы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
4. Бердақ. Сайланды шығармалары. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
5. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1986.
6. Педагогика: энциклопедия. Маъсул муҳаррирлар Р.Сафарова, Р.Х.Жўраев. II жилд. Ж-М. / тузувчилар: жамоа. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2015.

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ оғзаки ижоди ва ёзма ёдгорликлар мисолида қорақалпоқ халқининг этнохуқуқий қарашлари таҳлил қилинади. Шунингдек, мазкур манбаларда қомил инсон ғояси ҳақида атрофлиша фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются этноправовые воззрения каракалпаков на примере фольклорных и письменных памятников. Также в этих источниках развивается представление об идеальном человеке.

SUMMARY. The article analyzes the ethno-legal views of the Karakalpak people on the example of folklore and written monuments. Also, these sources elaborate on the idea of a perfect person.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМДАГИ АСОСИЙ ГЕНДЕР ПАРАДИГМАЛАРИ

Н.Р.Аннаева – мустақил тадқиқотчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: инсоннинг замонавий жамиятда мослашуви, инсоннинг индивидуал фазилатлари ва истисдоди, стереотиплар, сунъий муносабатларни юкламаслик, кучлилик, мустақиллик, фаоллик, тажовузкорлик, рационаллик, шахсий муваффақиятга интилиш, аёлларда заифлик, тобелик, сусткашлик, мулоимлик, хиссиётга мойиллик, бошқалар ёрдамига муҳтожлик.

Ключевые слова: адаптация человека в современном обществе, индивидуальные качества и таланты человека, стереотипы, отсутствие искусственных отношений, сила, самостоятельность, активность, агрессивность, рациональность, стремление к личному успеху, ранимость у женщин, зависимость, прокрастинация, мягкость, эмоциональная склонность, потребность за помощью от других.

Key words: human adaptation in modern society, human individual qualities and talents, stereotypes, lack of artificial relationships, strength, independence, activism, aggression, rationality, striving for personal success, vulnerability in women, dependence, procrastination, gentleness, emotional propensity, need for help from others.

Ҳар бир янги кашфиёт, техник ёки ижтимоий янгилик, бир томондан, олимларни кераклийечимга яқинлаштиради, иккинчи томондан, улар учун янги савол ва муаммоларни келтириб чиқаради. Инсоният жамияти ривожланишининг ўзгарган шартлари, биринчи навбатда, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятига кириши, демократлаштириш, интеграция жараёнлари таълим мақсадларининг ўзгаришига олиб келди.

Қорақалпоқ мутафаккурлари ҳам инсоннинг етуқлиги масаласига алоҳида диққат қаратган, ватанпарвар бўлишга шақирган. Бердақ қомил инсоннинг белгиларини ҳисоблаб «эр болсанг элингни химоя қил, элнинг берган тузини оқла», «одам боласида бўлсин ор-номус», «эр йигитга номус билан ор керак», «киндикдан қон томиб тўғилган ер учун, ўлиб кетганингча хизмат этган яхшироқ» деб жирлаб, «ақли қомил, билими зўр, илмли эл бўлмайди хўр» [4:43] деб қомил инсон тарбиялашнинг халқ, миллат ва давлат ривожланиши учун аҳамиятининг жуда катта эканлигини кўрсатади.

Профессор У.Алеуовнинг халқ этнопедагогикасида қомил инсон ғояси масаласи ҳақидаги айтган фикрлари диққатга молик. Олимнинг кўрсатувича, халқ дostonлари ботирнинг (шахснинг) тўғилишидан бошлаб мақсад муродида етганигача халқ педагогикасидаги яқка шахсни, яъний қомил инсонни вояга етгазишнинг ўзига хос тажрийбаси ва анъаналари ҳисобланади [2:11].

Дарҳақиқат, олим туғри кўрсатганидек, дostonлардаги қомил инсон ғояси қомиллик тушунчаси билан узвий боғлиқликда яққол кўзга ташланади. Чунки, “Қомиллик - меҳр-муруват, адолат, тўғрилиқ, виждон, ор-номус, ирода, тadbиркорлик, матонат каби кўплаб асл инсоний хислат ва фазилатларнинг мажмуини ифодаловчи атама. Қомиллик инсоннинг ҳаётлигида амалга оширилган барча ишларнинг пок эътиқод билан су ғорилиши, ҳаққа интилиш, ҳақиқатга, ёруғликка яқинлашгани сари ҳаёти ва виждонидаги доғлар, нуқсонлар, гуноҳларини равшанроқ кўра билиш йўлидир. Қомиллик етуқлик, бекаму кўстлик, онгли инсонга хос ва мос хислат бўлган ақлий-маънавий даражадир.

Таълим жамият тараққийотининг самарали омилига айланади. Таълимда вужудга келаётган жаҳон тенденциялари: ягона таълим ва ахборот маконини яратиш, узлуксиз таълимга ўтиш мутахассислар тайёрлашга сифат жиҳатидан ҳар хил талабларни қўйди. Айниқса, бугунги кунда бутун дунёда гендер тенглигига эришиш мамлакат ва шахс ривожланишининг марказий босқичига айланиб

бормоқда ва давлат стратегиясининг муҳим қисми бўлиб, у эркаклар ва аёлларни барча соҳаларга носимметрик ва мувозанатли қамраб олишнинг гендер моделига асосланади. Ўзбекистоннинг тенглик сиёсати жаҳон тарихининг цивилизация векторига зид эмас: мамлакат ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида ҳар иккала жинснинг имкониятларини эътибордан четда қолдириш ёки ундан унумли фойдаланишни давом эттира олмайди. Маълум даражада барча жамиятлар учун хос бўлган гендер ассиметриясини бартараф этиш, айниқса, глобал ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар даврида миллий хавфсизлиқни ва нафакат демографик жиҳатда хавфсизлиқни таъминлаш учун зарурдир, бу эса анъанавий равишда кўпинча назарда тутилган.

Гендер муносабатлар тизимининг ижтимоий-маданий қурилишида таълимнинг ролини инкор этиб бўлмайди. Гендер масалалари бўйича мутахассисларнинг фикрига кўра, таълим муассасалари, таълим мазмуни, ўқитувчилар томонидан қўлланиладиган усул ва шакллар, ўз навбатида, жамият ва умуман маданиятнинг гендер табақаланишини акс эттиради, эркаклар ва аёлларнинг тенгсиз мавқеини намойиш этади.

Гендер ижтимоийлашувининг маиший муаммоларини тарихшунослик таҳлили асосида шуни кўрсатадики, таълим ва фандаги гендер ассиметрияси турли соҳаларда мутахассисларни тайёрлашда эркаклар ва аёллар нисбатидаги ҳақиқий номуносивобликни акс эттиради ва бу соҳада аниқ ёки яширин тенгсизликни акс эттиради. Гендер ассиметрияси тасодифий ҳодиса эмас, балки доимий омил; объектив ва субъектив сабабларга кўра шаклланидиган жараёндир. Иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобларига кўра, саноати ривожланган мамлакатларда эркаклар ўзларининг умумий иш вақтининг 70 фоизини, ривожланаётган мамлакатларда эса унинг тўртдан уч қисмидан кўпрогини ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига сарфлайдилар. Аёллар эса эркаклардан фарқли ўлароқ, ўз вақтининг тўртдан уч қисмини ҳақ тўланмайдиган ва фақат тўртдан бир қисмини ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига сарф қиладилар [1].

Педагогикада гендер ёндашувини пайдо бўлишининг асосий шартлари қуйидагилардан иборат: гендер табақаланишининг анъанавий тизимини бузиш, аёл ва эркак ижтимоий ролларининг қутбланишини заифлаштириш; эркаклик ва аёлликнинг маданий стереотипларини ўзгартириш; никоҳ ва оилавий муносабатларнинг гендер хусусиятларининг объектив ўзгариши ва бошқалар. Биз педагогикада гендер ёндашувини жорий этишни замонавий таълим ва тарбиянинг энг муҳим тамойили деб биламиз; жинсидан қатъи назар, шахс учун тенг ҳуқуқ ва имкониятлар принципи сифатида эгалитаризм асосида гендер ўзаро таъсирини уйғунлаштиришни назарда тутати. Педагогикадаги гендер ёндашуви педагогик фаолиятда ўзаро боғлиқ бўлган тушунчалар, ғоялар ва усуллар тизимига таянишга имкон берадиган услубий йўналишдир. Гендер ўзини ўзи билиш боланинг шахсини ўз-ўзини қуриш ва ўзини ўзи англаш, унинг ўзига хос индивидуаллигини ривожлантириш жараёнларини таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш бўйича ҳаракатлардан иборатдир.

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, гендернинг ижтимоий қурилиши назарияси биологик жинс ва жинсни белгилашнинг ижтимоий жараёни ўртасидаги аналитик фарқга асосланади (гендер жинсни белгилашда жамиятнинг иши деб ҳисобланади ва гендер муносабатлари ижтимоий тенгсизлик муносабатлари сифатида қурилган) ва гендернинг ижтимоий қурилиши методологияси контекстида гендер масалаларини ўрганиш учун юқори самарали ёндашувга асосланиш лозим. Ўз-ўзини англашнинг

муҳим жиҳати сифатида қараладиган, шахснинг маълум бир жинс вакили сифатидаги тажрибасини тавсифловчи гендер идентификатори шахснинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, эркак ёки аёл хусусиятларини "мен" ва бошқалар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида, ижтимоийлашув жараёнини ўрганувчи психологик ёндашув натижасида шаклланади.

Умумий таълим тизимидаги гендер ассиметрияси қуйидаги муаммолар сабаб пайдо бўлади: ўрта мактабларда жинсий тарбиянинг ягона ва аниқ концепциясининг йўқлиги; эркакларни умуман таълим соҳасидан "четлашиш" тенденцияси; ўқитувчилар ва бошқа катта ёшдагиларнинг гендер таълимининг етарли даражада эмаслиги. Шунингдек, бозор иқтисодиётига ўтишда гендер мезони меҳнат дунёсида, айниқса, хусусий мулкчилик шаклидаги корхона ва фирмаларда ижтимоий камситишнинг ҳал қилувчи омилларидан бирига айланганлигини исботлайди. Ўз навбатида меҳнат бозори ва бандликдаги таркибий ўзгаришлар хотин-қизлар салмоғи йилдан-йилга ортиб бораётгани, уларнинг рақобатбардошлиги, ижтимоий ва касбий ҳаракатчанлиги ортиб бораётганини кўрсатмоқда. Ҳозирги даврга келиб фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва социологик қарашларда эркак ва аёллар ўртасидаги муносабатлар ҳамда хотин-қизлар масаласига янгича ёндашиш пайдо бўлди. Жумладан, жинсларнинг ижтимоийлашуви жараёни ҳокимият, зўравонлик, шахснинг ўзини ўзи англаши, эркинлиги ва бошқа соҳаларда индивиднинг ижтимоий роллари муаммолари сифатида ойдинлаштирилган [2].

Ўзбекистон таълими ва фанини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида гендер педагогикасининг ягона концепциясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб, икки жинснинг янада конструктив ўзаро таъсирига ёрдам берадиган ижобий чора-тадбирлар зарур, деган хулосага олиб келади. Шунингдек, гендер ассиметриясида умуминсоний кадриятларнинг ривожланиши, инсоннинг замонавий жамиятда мослашуви ва унинг ривожланиши, инсоннинг индивидуал фазилатлари ва истеъдоди, унга мавжуд ижтимоий роллар, стереотиплар ва сунъий муносабатларни юқламаслик орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, жинсий тавофутларнинг ҳам ўзига хос, умумий сабабий боғланишлари (детерминантлари) мавжуд бўлиб, булар таъсирида эркакларга хос бўлган кучлилик, мустақиллик, фаоллик, тажовузорлик, рационаллик, шахсий муваффақиятга интилиш каби, аёлларда эса заифлик, тобелик, сусткашлик, мулоимлик, ҳиссиётга мойиллик, бошқалар ёрдамига муҳтожлик, таъсирчанлик ва ҳоқоза характер хусусиятлари таркиб топади [3].

Замонавий жамият қатъий гендер табақаланишига мос келмаслиги исботланган: мавжуд ижтимоий меҳнат тақсимооти тизимини ўзгартирмасдан туриб, таълим мазмунини жинсга кўра фарқлаш мумкин эмас ва ўқитиш усуллари унинг мазмуни билан чамбарчас боғлиқ, шунинг учун биргаликда ва тенг ҳисобланади. Гендер таълими алоҳида таълимдан кўра ижтимоий жиҳатдан кўпроқ функционал асосга эга кўринади аслида эса гендер педагогикаси анъанавий стандартларни абадийлаштириш ва қайта тиклашга эмас, балки уларни ўзгартиришга қаратилади. Алоҳида ёки қўшма таълим муаммоси эмас, балки гендер таълими муаммоси муҳим аҳамиятга эга, бунинг доирасида биринчи навбатда стереотипларнинг моҳиятини тушунтириш, уларнинг тарихий ўзгарувчанлигини аниқлаш керак деган хулосага олиб келади. Бу эса ижтимоий шарт-шароитни шакллантириш ва шу асосда гендер ёндашувини самарали амалга оширишни таъминлайдиган, шахсга йўналтирилган таълим ва таълимни инсонпарварлаштиришнинг

замонавий парадигмаси асосида гендернинг ўзини ўзи билишига, ўзини ўзи қуришига ва ўзини ўзи қуришига ҳисса қўшадиган изчил таълим концепциясини яратишга сабаб бўлади. Айни шу маънода, шахсни рўёбга чиқариш, унинг ўзига хос индивидуаллигини ривожлантириш учун бу муаммони ҳал этишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Таъкидланишича, қўшма ва алоҳида таълим муаммосини кўпинча ақлий жараёнлар ва ақлий қобилиятлардаги туғма жинсий фарқлар билан ёпишга ҳаракат қилинади, аммо бу борадаги илмий маълумотлар ноаниқ: гендер фарқлари - бу тузатиш қийин бўлган фарқлар, объектив равишда ва шахслар ўртасидаги фарқ ҳар доим жинсларга қараганда каттароқдир, бундан ташқари, улар, бошқа когнитив қобилиятлар каби, кўп жиҳатдан ўқув жараёнининг натижаси бўлиб, фаолият табиати, уларнинг намоён бўлиш ҳажми ва шакллари билан боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин.

Адабиётларни таҳлил қилиш гендер таълимнинг учта моделини ажратиб кўрсатишга имкон беради: репрессив, либерал ва демократик: репрессив модел эркак ва аёл жинсларининг хусусиятлари тўғрисидаги маълумотларнинг минимал миқдорига қаратилган, стереотипларнинг шаклланишига ёрдам беради. Ва қарама-қарши жинсни идрок этишдаги либерал модел болаларни ҳар қандай мавжуд маълумотлар билан таништиришни ўз ичига олади, гарчи у шахснинг ахлокий шаклланишига салбий таъсир кўрсатади.

Демократик модели талабаларни ижобий танловга ундайдиган, тўғри гендер идентификациясини шакллантиришга, гендер муносабатлари соҳасида ахлокий маданиятни егаллашга ёрдам берадиган зарур маълумотларга қаратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Таҳлил шуни кўрсатмоқдаки, квоталар турли давлатларда турли сабабларга кўра жорий этилган. Масалан, Индонезияда хотин-қизлар ташкилотларининг актив фаолияти ва жамиятни демократиялаштириш жараёни бошланганлиги, Жанубий Африкада миллий ҳаракат юксалганлиги, апартеид сиёсати таназзулга учраганлиги ва Африка Миллий Конгресси ҳокимият

тепасига келганлиги квоталарнинг қабул қилинишига омил бўлди. Анъанавий жамиятларда, масалан Индонезия ва Кореяда гендер тенглик юқоридан давлат даражасига чиқарилади, лекин давлат хотин-қизларга нисбатан патерналистик позицияни сақлаб туради. Бироқ, Кореяда, эҳтимол, шу туфайли квоталар тўғрисидаги қоидалар қабул қилинганидан кейинок дарҳол хотин-қизларнинг вакилликни ошириш бўйича ажойиб натижаларга: 5, 9 % дан 13% гача эришишга муваффақ бўлди [4].

Замонавий педагогик таълимнинг гендер компонентини шакллантириш амалиётини таҳлил қилиш бугунги кунда унинг мазмунини шакллантиришнинг иккита асосий ёндашуви аниқлашга имкон бери: кўп тармоқли ва фанлараро: кўп тармоқли ёндашув билан, маълум гендер жиҳатлари ҳамда шахсни ривожлантириш ҳар қандай аниқ фанлар доирасида ўрганиш мавзусига айланади. Фанлараро ёндашувни амалга оширишда анъанавий ўқитувчиларни тайёрлаш мазмунига махсус курслар киритилади, улар яхлит хусусиятга эга бўлиб, гендерга йўналтирилган педагогик технологияларнинг бутун арсеналидан фойдаланган ҳолда ўқитувчининг гендер компетенциясини мақсадли равишда шакллантиришга имкон беради.

Замонавий гендер тадқиқотларининг илмий йўналишлари шаклланиши ва ривожланишининг тўрт босқичи: ташкилий ва тарбиявий босқич, миллий гендершуносликни институционализация қилиш босқичи; олимлар ва амалиётчиларни бирлаштириш босқичи; миллий таълимда гендер таълимни қонунийлаштириш ва кенгрок тарғиб қилишга қаратилган ишларни фаоллаштириш босқичидан иборат.

Таълим муассасаларида гендер компетенциясини самарали шакллантириш шартлари ишлаб чиқилган бўлиб, уларни амалга ошириш жами равишда гендер таълимнинг самарали моделларини амалга оширишни ва шахсга йўналтирилган таълим шароитида гендер муносабатларини ривожлантиришни педагогик бошқаришни таъминлаши керак.

Адабиётлар

1. Революция в интересах равенства мужчин и женщин. Доклад о развитии человека за 1995 год. Нью-Йорк. Оксфорд юниверсити пресс. 1995. – с. 6.
2. Муравьева Н. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. –Т.: - 2004. 18 б.
3. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблема освоения ролей мужчины и женщины //Вопросы психологии, 1991. № 4. – с.74.
4. Маълумотлар «Women in National Parliaments» (Аёллар миллий парламентларда): www.ipu.org/wmn-e/world.htm сайтдан олинди.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада умумий таълим тизимидаги гендер асимметрияси, ўрта мактабларда жинсий тарбиянинг ягона ва аниқ концепцияси, ўқитувчилар ва бошқа катта ёшдагиларнинг гендер таълими, гендер педагогикасининг ягона концепциясини ишлаб чиқиш ҳамда гендер асимметриясида умуминсоний кадриятларнинг ривожланиши каби масалалар таҳлил этилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются такие вопросы, как гендерная асимметрия в системе общего образования, единая и четкая концепция полового воспитания в общеобразовательных школах, гендерное воспитание учителей и других взрослых, разработка единой концепции гендерной педагогики и формирование общечеловеческих ценностей. в гендерной асимметрии.

SUMMARY. This article analyzes issues such as gender asymmetry in the general education system, a single and clear concept of sex education in secondary schools, gender education of teachers and other adults, the development of a single concept of gender pedagogy and the development of universal values in gender asymmetry.

TA'LIMDA TARIXIY-MADANIY MEROS VA O'QUVCHILARNI MILLIY HUNARMANDCHILIKKA O'RGATISH MASALALARI

B.S.Bekniyazov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kasbga yo'naltirish, hunar, hunarmand, hunarmandchilik, milliy o'zlikni anglash, milliy qadriyatlar, xalq hunari, temirchilik, zargarlik, miskarlik, yog'och o'ymakorligi, tikish, to'qish, teridan har xil buyumlar yasash, suyakga naqsh o'yish hunarmandchiligi.

Ключевые слова: профориентация, ремесло, ремесленник, промыслы, национальное самосознание, национальные ценности, народные промыслы, кузнечное, ювелирное, медное дело, резьба по дереву, шитье, ткачество, изготовление различных изделий из кожи, резьба по кости.

Key words: vocational guidance, craft, craftsman, crafts, national identity, national values, folk crafts, blacksmithing, jewelry, copersmithing, wood carving, sewing, weaving, making various leather products, bone carving.

Qaysi xalqning madaniy tarixi qanchalik qadimiy bo'lsa, o'sha xalqning axloqiy go'zalligi, urf-odat rang barangligi ko'lami keng, ta'lim-tarbiya tizimi ildizlari ham shunchalik chuqur bo'ladi. Chunki, har qanday

madaniyat, axloq, urf-odat va ta'lim-tarbiya insoniy faoliyatning kechinmalari, sinovlari, boy hayotiy tajribalari asosida yuzaga keladi va maqbullari avloddan avlodga o'tadi.

O'tmish madaniy merosimizni o'rganish faqat ilmiy jihatdan katta ahamiyat kasb etibgina qolmay, ayni paytda, u ajdodlarimiz yaratgan buyuk ma'naviy xazinadan bahramand bo'lishda, ijtimoiy muammolarni hal etishda va insonning barkamol bo'lib shakllanishda muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda maktablarda o'qitish jarayonida tarixiy-madaniy merosimizni chuqur va puxta o'rganishni ta'minlash komil insonni voyaga yetkazishning ishonchli kafolatidir.

Yangi tahrirda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida qonun" da va 2020-yil 6-noyabrda qabul qilingan "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 6108-sonli Farmonida ham umumta'lim muassasalarida 2021-2022-o'quv yilidan boshlab "Kasbga yo'naltirish tizimi"ni joriy etish vazifalari belgilab berilgan bo'lib, 2021/2022-o'quv yilidan boshlab umumta'lim muassasalari bitiruvchilari o'z iqtidori va qiziqishlariga mos kasbni tanlab olishi, mehnat bozorida munosib o'rnini topishi, kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishi uchun «Kasbga yo'naltirish tizimi» joriy etish nazarda tutilgan.

Rivojlanayotgan yosh avlodni maktabda aniq bir kasbga mehr qo'ydirish uning hayotdagi o'rni va baxtini topishda biz pedagoglarning hissasi katta. Bu vazifalarni bajarish biz pedagoglardan tinmay mehnat qilishni o'z kasbimizning mohir ustasi bo'lishni talab qiladi.

Hunarmandchilikning eski davrda keng tarqalgan turlari temirchilik, zargarlik, miskarlik, yog'och o'ymakorligi, tikish, to'qish teridan har xil buyumlar yasash, suyakga naqsh o'yish hunarmandchiligi bo'lgan. Bizga tanish xalqimiz avvallari milliy amaliy san'ati va hunarmandchiligi bilan olamga tanilgan.

Xususan, Xorazmshohlar davrida arab muallifi al-Kurashi (XIII asr) ma'lumoti bo'yicha «Xorazmda 50 ga yaqin ixtisoslashgan hunarmandchilik sohaları mavjud bo'lgan» [1:102]. Boshqa muallif Zakaria al-Kazvinining «Gurganj aholisi mohir hunarmandlar, ayniqsa, temirchilik, duradgorlik va boshqa hunarmandchilik sohaları zamonasida yuksak rivojlangan» - degan ma'lumoti ham arxeologik tadqiqotlar bilan mos keladi [1:228].

Yozma manbalarda teriga ishlov berish (ko'nchilik) bilan bog'liq ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, al Maqdisiy Volgabo'yi Bulg'oriyasidan Xorazmga «mo'yna, ishlangan teri va oq qayin po'stlog'i keltirilishi» haqida ma'lumot beradi. "Hudud al Olam" muallifi ham Kerder shahridan (Hayvon qal'a, shimoliy Qoraqalpog'iston) "qorako'l qo'zi terisi ko'plab chiqariladi", - deb yozgan [2:202-217]. Ibn Havkal arab xalifaligining g'arbiy elatlarida "Xorazmdan keltirilgan qorako'l terilari xaridorbop bo'lgan", - deb qayd etadi. Oq qayin po'stlog'i o'ramlari Shemaxaqal'a, Ko'hna Urganch, Oy ota, Jampiqqal'a, Mizdaxqon yodgorliklarida mavjud bo'lganligi ushbu ma'lumotni tasdiqlaydi. A.Yu.Yakubovskiy oq qayin po'stlog'idan mahalliy sharoitda teri ishlashda foydalanilgan, deya fikr yuritadi [3: 151]. Yakka Parson (yozuv bitilgan teri, kavush, pichoq g'ilofi), Jampiqqal'a (teri, jun gilam va kigiz) [4:53-67], Mizdaxqon va boshqa yodgorliklardan teridan tayyorlangan poyafzal, kamar, tasma kesmalari topilgan. Bu esa Xorazmning rivojlangan o'rta asr shaharlarida hunarmandchilikning ko'nchilik sohasi mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Kuyukqal'a [5:132-133], Teshikqal'a [6:142], To'qqal'a [7:44], Jampiqqal'a [4: 66-71], Mizdaxqon yodgorliklaridan suyakni qayta ishlash (suyak o'ymakorligi) mahsulotlari, ustaxonalari va xom ashyo zahiralari topilgan.

Xorazm hududidagi Sulton Uvays tog'-konlaridan olingan toshdan ishlangan buyumlar Markaziy Osiyoda ajralib turadi, bu mahalliy tog'lardan olingan xom ashyo va tayyor mahsulotlarga Sharq davlatlari, jumladan, Kavkaz orti mintaqalarida ham talab katta bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, qurilish va qozon toshlari (tal'koxlorit), qimmatbaho

feruza va serdolik toshlari Yaqin Sharq dunyosining mashhur joylari qatorida Xorazmdan savdoga chiqarilgan. Sayyoh-geograf al Maqdisiy (985-1000 yozgan) «Axxan at-takasim fi-marifat...» asarida «Xorazmning Barategin qishlog'idan tegirmon toshlari chiqariladi», - deya xabar beradi [2:187].

Sulton Uvays tog'laridagi Quyunchiq soy va Qorako'l atrofi (tegirmon toshi), Jampiqqa'la (feruza, serdolik, tal'koxlorit), Yomonsoy (feruza) konlaridan yuqorida ta'kidlangan va boshqa xom ashyolar olinganligi aniqlangan. Qadimshunoslar Yu.P.Manilov, S.A.Dudakovlarning ta'kidlashicha, bu tog' konlarini o'zlashtirish va mahsulotlarni tayyorlash Xorazmshohlar davrida avjiga chiqqan. Xom ashyoga o'sha joyning o'zida ma'lum ishlov berilib yarim tayyor mahsulot shakliga keltirilgan (polufabrikat) va so'ngra shahar va qishloqlardagi toshga ishlov berish ustaxonalari me'yoriga yetkazilgan [8:16-17].

Arxeologik qazishlar jarayonida (Jampiq qal'a, Bug'roxo, Tuproq qal'a-Qo'ng'iro't tumani) XI-XIII asrlarga oid xo'jalikda foydalanilgan tosh qozonlar, tova, cho'mich, tegirmon toshlari, xaraz, tashnov qopqog'i, ustun tagliklari, sayqal plitkalari, taqinchoqlar (tumor, munchoq, uzuk) va chiroqlar ko'plab topilgan.

Xorazm vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan buyumlar (qozon, choynak, tashnov, chiroqlar, bezak taxtachalari, qimmatbaho taqinchoqlar), mahalliy toshlaroshlik san'atining yorqin ifodasi bo'lib, ularning tayyorlanishi va bezalish uslublaridagi umumiy o'xshashliklar Sulton Uvays tog'larida topilgan xom ashyo nusxalari, vohada maxsus ixtisoslashgan hunarmand toshlaroshlar faoliyat olib borganligini ko'rsatadi. Bu esa tosh buyumlar ishlab chiqaruvchi ustaxonalar bozorbop mahsulotlarni Xorazm vohasi elatlarini ta'minlagan va olis o'lkalarga ham savdoga chiqarishgan degan fikrni tasdiqlaydi. Umuman, o'rta asrlarda Xorazmning ayrim tosh mahsulotlari (asosan bezak toshlari) Kavkaz, O'rta Sharq hududlarida ham qayd etilgan.

Yozma manbalar, xususan, al-Makdisiy "Axxan at takosim..." asarida Xorazmda ipak aralashmasidan to'qilgan yo'l-yo'l matodan ("olacha") tikilgan kiyimlar, gilamlar, nafis parchalar tayyorlanishi haqida yozadi. Al Istahriy va "Hudud al-Olam" muallifi bu yerda (Xorazmda) chetga chiqariladigan paxta va jo'n matolar (karbos) ko'plab ishlab chiqarilishi xususida ma'lumot beradilar [2:180-216]. Yaqut al Hamaviyning xorazmshohlar davri haqidagi ma'lumotlariga e'tibor beradigan bo'lsak, muallif o'z asarida Xorazmda "...daraxtlarining ko'pi tut va terakdir", "tut ipak qurti uchun ozuqa", - deya vohadagi to'qimachilik hunarmandchiligining bir sohasi bo'lmish ipakchilikning xom ashyo manbayi to'g'risidagi ma'lumotni to'ldiradi [2:419]. Manbalarda qayd qilingan "karbos" paxta gazlamasi bo'lib, mahalliy xalq to'qimachilari "bo'z", "chit" nomlari bilan tarixiy-etnografik ma'lumotlar va arxiv materiallaridan ma'lum. Mahalliy to'qimachilik mahsulotlari namunalari arxeologik tadqiqotlarda ham uchraydi. Jumladan, Yakka Parson qo'rg'onidan paxta gazlamasidan tikilgan ayollar kiyim-kechagi, mato ipi, jo'n qirqimlari, kigiz bo'lasi va o'rchuq boshlari, Jampiqqal'a yodgorligidan bo'z, gilam va kigiz parchasi, yog'ochdan yasalgan ip yigirish dastgohining bir qismi topilgan [9:85]. Tadqiqotlarda "piyoz" shaklidagi suyak, toshdan tayyorlangan urchuq boshlari, paxta g'o'za ko'saklari, ip yigirish dastgohi qismlari Teshikqal'a va Jampiqqal'a yodgorliklarida qayd etilgan (X-XIII asr). Umuman olganda, Jayhun bo'ylarida qadim zamonlardan to'qimachilik hunarmandchiligining xom ashyo manbayi (paxta, jo'n, ipak) va bu sohaning rivojlanishi uchun yetarli shart-sharoitlar mavjud bo'lgan.

Lekin keyinchalik xalq hunarmandchiligini o'rganish ishlariga yetarlicha e'tibor berilmadi. Natijada milliy o'zlikni anglash, milliy qadriyatlar, xalq hunari va

hunarmandchilikni tushunish, qadrlash va yaratib bilish qobiliyatini yo'qotdi.

Bugungi kunda davlatimiz xalq hunarmandchiligining barcha sohalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Respublikamiz umumta'lim maktablarida mehnat tarbiyasi darslarida mashqlarda, to'garaklarda o'quvchilarga «Ustoz-shogird» uslubida hunar o'rgatish yo'lga qo'yilmoqda. O'quvchi-yoshlarga milliy hunarmandchiligimiz va uning yutuqlari to'g'risida ma'lumot berish milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda mehnat kasb-hunar o'quvchilarning o'ziga xos vazifalari bor. Respublikamiz xalqining geografik joylashish o'rniga bog'liq o'zi yashab turgan elatda taniqli usta hunarmandlarni ularning bizga qoldirgan milliy meroslarini ko'rsatish va ularning ishlari davom ettiruvchi shogirdlar tayyorlash ishlari olib borilmoqda. Demak, biz hunar, hunarmand, hunarmandchilik deganda nimani tushunamiz? – degan savolga javob berishga to'g'ri keladi. Hunar odamzotning eng tayyorgarlikni talab qiladigan tirikchilik manbai bo'lgan mehnat yo'lidir. Hunarmand – ma'lum bir hunarni yaxshi egallagan inson. Hunarmand – belgili bir hunar turi bilan shug'ullanuvchi inson. Biz o'quvchilarga hunar o'rgatish orqali uning foydali ishlar bilan band bo'lishiga va har qanday noqulay vaziyatlardan asraymiz.

Umumta'lim maktablarida jamiyatimizda barcha kasblar yaxshi ekanligini o'quvchilarga yetkazib berish shuningdek, kasblarning buyuk ekanliklari haqida ma'lumotlar berib borish lozim. O'quvchi yoshlarga milliy hunarmandchiligimiz haqida ma'lumotlar berish, ularni o'rgatish, otabobolarimizdan milliy meroslarni hozirgi kunga qadar qadrlash va uni avloddan-avlodga yetkazish uchun maktablarda o'quvchilarga milliy hunarmandchilik sirlarini o'rgatib borishimiz zarur. Sababi, mamlakatimizning

kelajagi bo'lgan yoshlarimizni ongli va bilimli kadrlar qilib tayyorlash bizning asosiy burchimizdir.

Qoraqalpoq xalqining madaniyati va badiiy san'ati o'zining boshqa xalqlarda umuman uchramaydigan an'analariga, boy merosiga ega. Shu kungacha yetib kelgan madaniy meroslarimizga e'tibor beradigan bo'lsak, eng qadimgi va o'rta asrlarda yashagan xalqlar bilan qoraqalpoqlarning o'zaro bir-birlari bilan yaqin aloqalarda bo'lganligiga amin bo'lamiz. Hunarmandchilik xalqning kundalik turmushi bilan birga yonma-yon rivojlanib kelgan. Uning asosiy turlari ko'pincha marosimlarda kiyadigan naqshli kiyimlar hosil metallardan ishlangan zargarlik buyumlari, odamlar yashaydigan uyning ustunlari, uy buyumlari, har xil asboblari, qurol-yaroqlar va hakoza. O'quvchilarga qo'l hunarlari turlaridan zargarlik, yog'ochga naqsh berish, to'qimachilik, gilamchilik, kulolchilik, teri buyumlariga ishlov berish turlarini aytib o'tish mumkin.

Bu milliy meroslarimizga otabobolarimizning milliy ijodkorlik xususiyatlarini qadrlash, milliy madaniyatimizning boy meroslaridan biri ekanligini bilishimiz zarur. Naqsh solingan buyumlar ko'pincha oq toldan, qora toldan, tut yog'ochidan, qorag'ay yog'ochlaridan ishlangan. Bu yog'ochlarga naqshli rang berishda har xil usullari mavjud (qaynatish, quritish, ko'mib qo'yish). Dastlab naqshlar qog'ozga ishlanib, keyinchalik terilarning yuziga qo'yilib, shu tariqa nusxa olinadi. Har xil naqsh bo'laklaridan tayyorlangan qismlar katta qo'shma naqshlarga birlashtiriladi. Bu karton va yupqa kongiltirdan ishlanadi. Bunday nusxalar taxtaning yuz qismiga tekis tushadi, ko'zg'alib ketmaydi va siljmaydi hamda naqsh esa oson ko'chiriladi. Shuningdek, hayvon suyaklariga ham naqsh berish juda ham qadimgi an'analarimizdan sanaladi. O'quvchilarga milliy hunarmandchilik sirlarini o'rgatish ularni asrab avaylash zarurligini o'rgatib borishimiz zarur.

Adabiyotlar

1. Буниятов З.М. Государство Хоразмшахов-Ануштегинидов. 1097-1231. -М.: «Наука». 1986.
2. Ал Макдиси. Ахсан ат такасим фи-марифат ал – акалим. МИТТ. Т.І.
3. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. - М.- Л.: 1950.
4. Доспанов О.Т. Жампык кала - орта эсирлер естелиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан»,1992.
5. Ходжаев Т.К, Мамбетуллаев М.М. Раннесреднековый некрополь Куяк кала. -М.: 2008.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. -М.: 1948.
7. Гудкова А.В. Ток кала. -Ташкент: «Фан»,1964.
8. Манылов Ю.П. Археологические памятники Султануиздага эпохи античности и средневековья. // Автореферат дисс. канд. ист. наук. –Ташкент:1974.
9. Доспанов О.Т. О некоторых результатах раскопок Джанпык калы в 1987-1989 гг. Новые открытия в Приаралье. –М.: 1991. Вып.2.

REZYUME. Ushbu maqolada ta'limda tarixiy-madaniy meros va o'quvchilarni milliy hunarmandchilikka o'rgatish masalalari, maktabda o'quvchilarni aniq bir kasbga mehr qo'ydirishda tarixiy-madaniy meroslardan foydalanish va ushbu faoliyatda pedagoglarning hisssasi haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы историко-культурного наследия в воспитании и обучении школьников народным промыслам, использование историко-культурного наследия в школе для привития учащимся любви к конкретной профессии, а также вклад педагогов в эту деятельность.

SUMMARY. This article discusses the issues of historical and cultural heritage in the education and training of schoolchildren in folk crafts, the use of historical and cultural heritage at school to instill in students a love for a particular profession, as well as the contribution of teachers to this activity.

КУРАШЧИЛАРНИНГ ТЕХНИК ХАРАКАТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Б.Қ.Еримбетов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, профессор
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: курашчи полвонлар, курашчининг умумий ва махсус тайёргарлиги, харкатларга ўргатиш, харакатланиш хатолари, техник маҳорат, техник такомиллаштириш.

Ключевые слова: курашисты, общая и специальная подготовка курашистов, обучение движениям, двигательные ошибки, технические навыки, техническое совершенствование.

Key words: kurash wrestlers, general and special training of kurash wrestlers, movement training, motor mistakes, technical skills, technical improvement.

Кўп йиллик тайёргарликда спортчи базавий, мутахассисликка чуқурлаштириш, спортда такомиллаштириш, олий спорт маҳорати даврларини ўтади. Малакали курашчилар тайёргарлиги эса кўпроқ мутахассисликка чуқурлаштириш ва спортда такомиллаштириш даврига тўғри келади. Мавзуимиз бўйича, уларнинг техник харакатларини мазкур даврга хос равишда такомиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг учун қуйидаги мутахассислар фикри билан танишиб чиқиш фойдадан ҳоли эмас.

Керимов Ф.А. фикрича, курашчининг техник харакатлар заҳираси канчалик бой бўлса, уларни канчалик катта маҳорат билан қўллаб билса, унинг техник маҳорати шунчалик юкори бўлади [1].

Кураш техникаси курашчи маҳоратининг асоси ҳисобланади ва кўп жиҳатдан унинг имкониятларини белгилаб беради. Курашда ўнлаб усуллар ва уларнинг вариантлари мавжуд. Бироқ бу курашчи уларнинг ҳаммасини мукамал билиши лозим дегани эмас.

Спортчи янада янги ва янги усуллар, қарши усуллар

хамда химояланишларни эгаллаб бориши билан унинг алоҳида хусусиятлари ва одатларига жавоб берадиган ҳамда унинг томонидан муваффақиятли бажариладиган усулларнинг бир қисми кейинчалик такомиллаштириш мақсадида режага киритилади.

Курашчининг ҳар томонлама техник тайёргарлиги - турли спорт турларини ривожлантиришнинг замонавий даражасига қўйиладиган муҳим талаблардан биридир. Мустаҳкам эгаллаш учун техник ҳаракатларни танлашда қуйидаги қоидаларга амал қилиш лозим:

- амалдаги мусобақа қоидаларида қайси бири техник ҳаракат муваффақиятли ҳисобланган ўша техник ҳаракатларни эгаллаш;

- техниканинг ҳамма турлари ичидан спортчининг алоҳида хусусиятларига энг яхши жавоб берадиган усуллар, қарши усуллар ва химояланишларнинг вариантларини эгаллаш;

- асосий рақобатчиларнинг маҳорати хусусиятларини ҳисобга олиш ва улар билан курашишда яхши натижа берадиган техник ҳаракатларни танлаш;

- аввал ўрганилган усуллар ва қарши усулларни қўллаш имкониятини кенгайтириш мумкин бўлган техник ҳаракатларга кўпроқ эътибор қаратиш;

- курашчи заҳирасида мавжуд бўлган усуллар билан комбинациялар ҳамда боғланишларда қўллаш мумкин бўлган техник ҳаракатларни ўрганиш;

- ҳаракат вазифасини энг оқилона ҳал этиш хусусиятига эга бўлган ҳаракат техникасига ўргатиш лозим; бу келгусида қайта ўрганишдан холос қилади;

- керак бўлмаган ҳаракатлар ва ортикча мушак зўриқишини бартараф этиб, техника асослари ҳамда умумий ҳаракат маромини эгаллаш;

- усулларга ўргатиш вақт оралиғида жамланган бўлиши зарур, чунки тренировка машғулоти орасидаги узок танаффуслар унинг таъсирини пасайтиради. Бошқа томондан, битта тренировка дарси давомида усулларни жуда тез-тез такрорлаш мақсадга мувофиқ эмас, чунки янги координацияларни яратиш асаб тизимини тез толиқтирадиган қийинчиликни енгиб ўтиш билан боғлиқ;

- жисмоний шарт-шароитлар етарлича бўлмаслиги оқибатида юзага келадиган техник ҳолатларни олдини олиш мақсадида ҳаракатларнинг динамик тавсифларига мос келадиган юқори даражадаги махсус жисмоний тайёргарликни ташкил этиш лозим.

Курашчининг техник маҳоратини ошириш учун ҳаракатларни бажариш пайтида ҳаракатланишдаги ҳатоларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда уларни пайдо бўлиш сабабларини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай ҳатоларни ўз вақтида бартараф этиш кўп жиҳатдан техник такомиллаштириш жараёни самарадорлигига сабаб бўлади [2]. Ҳаракатларга ўргатишда юзага келадиган ҳамма ҳаракатланиш ҳатолари бешта гуруҳга бўлинади: ҳаракатланиш етишмаслиги сабабли ҳатолар; ўқитишдаги камчиликлар сабабли ҳатолар; шароитларнинг ғайритабиийлиги сабабли ҳатолар ҳамда қўтилмаган ҳатолар.

Курашнинг техник тайёргарлиги спортчи томонидан юқори спорт натижаларига эришишни таъминловчи ҳаракатлар тизимининг эгаллаганлик даражаси билан тавсифланади. Курашчининг умумий ва махсус техник тайёргарлиги ажратилади. Умумий техник тайёргарлик ёрдамчи спорт турларидаги ҳар хил ҳаракат малакалари ҳамда кўникмаларини эгаллашга, махсус техник тайёргарлик спорт курашида техник маҳоратга эришишга қаратилган.

Курашда техник тайёргарлик бир қатор мураккаб вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган:

- максимал кучланишдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;
- иш кучланишини тежаш;
- мусобақа фаолиятини ўзгарувчан ҳолат шароит-

ларида ҳаракатланиш тезкорлиги аниқлигини ошириш.

Спорт техникасини такомиллаштириш курашчиларнинг кўп йиллик тайёргарлиги давомида амалга оширилади ва у танланган кураш турида техник маҳоратни оширишга қаратилади.

Техник маҳорат деганда кескин спорт кураши шароитларида энг оқилона ҳаракат техникасини мукамал эгаллаш тушунилади.

Техник маҳоратни такомиллаштиришнинг учта босқичи ажратилади;

1. Изланиш.
2. Барқарорлаштириш.
3. Мослашишни такомиллаштириш.

Биринчи босқичда техник тайёргарлик мусобақа ҳаракатларининг янги техникасини шакллантиришга, уни амалиётда эгаллаш шарт-шароитларини яхшилашга, мусобақа ҳаракатлари тизимига кирувчи айрим ҳаракатларни ўрганишга (ёки қайта ўрганишга) қаратилган.

Иккинчи босқичда техник тайёргарлик мусобақа ҳаракатларининг бутун малакаларини чуқур ўзлаштириш ва мустаҳкамлашга қаратилган.

Учинчи босқичда техник тайёргарлик шаклланган малакаларни такомиллаштириш, уларнинг асосий мусобақалар шароитларига мос ҳолда мақсадга мувофиқ вариантлилиги, барқарорлиги, ишончлилиги чегараларини кенгайтиришга қаратилган.

Техник ҳаракатларнинг бажарилишини кийнлаштирувчи спортчи организмнинг турли ҳолатларида машқларни бажариш услуби ҳам турли хилдаги усулларда амалга оширилади:

Ҳаракатни анча толиққан ҳолда бажаришнинг услубий усули: бу ҳолда катта ҳажм ва шиддатдаги жисмоний юк кейин спортчига техникани ривожлантиришга қаратилган машқлар таклиф қилинади.

Назорат ўқув-тренировка беллашувлари ўтказилгандан сўнг катта эмоционал зўриқиш ҳолатида ҳаракатларни бажаришнинг услубий усули.

Вақти-вақти билан қўришни таъқиқлаш ёки чеклашнинг услубий усули ҳаракатланиш малакасининг рецепторли-анализаторли таркибига танлаб таъсир кўрсатишга ёрдам беради [3].

Мусобақа вазиятида айрим усуллар ёки ҳаракатларни мажбуран бажариш усули малакани такомиллаштириш жараёнида курашчи фаоллигини рағбатлантиради. Ўқув-тренировка беллашувларида курашчи химоянинг техник усуллари, ёки аксинча, ҳужум усулларига кўпроқ диққатни тўплашга кўрсатма олади.

Техник ҳаракатларни бажариш шартларини енгиллаштириш услуби бир қатор услубий усуллардан иборат:

1. Ҳаракат элементини ажратиш услубий усули. Масалан, эркин курашда - белдан юқори қисмдан ушлаб олишни амалга ошириш.

2. Мушак зўриқишини пасайтириш услубий усули курашчига ҳаракатланиш малакасидаги айрим ҳаракатларга янада аниқ тузатишларни киритишга ёрдам беради. Техник ҳаракатларни такомиллаштириш учун курашчига анча енгил вазн тоифасидаги рақиб танланади.

3. Тезкор ахборот услубий усули зарур ҳаракат кенглиги, мароми, сураътини тез эгаллаб олишга ёрдам беради, бажариладиган ҳаракатни англаш жараёнини фаоллаштиради.

Бирга таъсир кўрсатиш услуби спорт тренировкасида ўзаро биргаликда жисмоний сифатларни ривожлантириш ва ҳаракат малакаларини такомиллаштиришга асосланган услубий усуллар ёрдамида амалга оширилади. Бу ҳолда усулларни такомиллаштиришда курашчига анча оғир вазн тоифасидаги рақиб танланади.

Адабиётлар

1. Kerimov F.A. Sportda ilmiy tadqiqotlar. –Toshkent: 2022. 388-b.
 2. Керимов Ф.А. Методика обучения сложным технико-тактическим действиям в вольной борьбе: Автореф. дис. канд. пед. наук. – М.: 1984. –С. 24.
 3. Taymurodov A.R., Atajanov S.F. Kurash sport pedagogik mahoratini oshirish “ItaPRESS” nashriyoti. –Toshkent: 2022. 272-b.
- РЕЗЮМЕ.** Ушбу мақолада курашчиларнинг техник ҳаракатини машғулотлар ва мусобақа фаолияти юқламалари орқали такомиллаштириш бўйича маълумотлар тақдим этилган.
- РЕЗЮМЕ.** В данной статье представлена информация по совершенствованию техники движений курашистов за счёт тренировочных и соревновательных нагрузок.
- SUMMARY.** This article provides information on improving the technique of movements of kurash wrestlers through training and competitive loads.

РАЗВИТИЯ ГИБКОСТИ У ДЕВОЧЕК 8-10 ЛЕТ НА ЗАНЯТИЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКОЙ

А.Ж.Ешбаев – доцент

Ш.Б.Утениязова – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: бадий гимнастика, ўқув-машқ жараёни, бошланғич тайёргарлик, махсус жисмоний тайёргарлик.

Ключевые слова: художественная гимнастика, учебно-тренировочный процесс, начальной подготовки, специальной физической подготовки.

Key words: rhythmic gymnastics, educational and training process, initial training, special physical training.

Гибкость — морфофункциональное свойство опорно-двигательного аппарата, определяющее степень подвижности его звеньев. Гибкость характеризуется эластичностью мышц и связок, обуславливающих амплитуду движений. Наравне с ведущими физическими качествами гибкость выступает одной из главных постулатов движений. С внешней стороны она обнаруживается в величине амплитуды (размаха) сгибаний – разгибаний и других движений. Таким образом, ее показатели выражаются по предельной амплитуде движений, рассчитанной в угловых градусах или линейных величинах (сантиметрах) [1]. Польский ученый Г.Прощацка утверждает, что рассматривая структуру гибкости, необходимо уделять внимание особо значимым компонентам: дифференцировке и воспроизведению мышечных усилий, координации деятельности больших мышечных групп и мелких движений, скорости и амплитуде движения.

Ю.И.Евсеев способность выполнять движение с максимальной амплитудой определяет как гибкость. Он считает, что гибкость – важное психофизическое качество, которое вместе с быстротой, силой, выносливостью, ловкостью формируется морфофункциональными биологическими особенностями человека [2]. М.М.Стюарт считает, что гибкость способна наделять индивида главным умением искусного владения своим телом, умением ощущать его, постоянно взаимодействовать с ним, знать его возможности и применять их, распоряжаться им. Данное умение особенно ценилось, и к его приобретению устремлялись еще древние люди [3].

При наличии гибкости человек ощущает себя легким, свободным в действиях, раскрепощенным, непринужденным в движениях, приобретает умение как концентрировать силы своего тела, так и расслаблять его. С эстетической точки зрения гибкий человек считается очень красивым. Гибкость олицетворяет изящность, пластичность, грациозность, выразительность движениям.

Гибкий человек никогда не растрчивает свои силы на лишние, бесполезные движения, его движения крайне точны и правильны. Это во многом облегчает, приближает наступление любой деятельности, сохраняет внутренние энергетические ресурсы. Двигательная основа любой деятельности у гибкого человека разумна и логически обоснована. Люди, не наделенные гибкостью в достаточной степени, обладают пониженной способностью мышц к растягиванию и имеют повышенный мышечный тонус. Это служит причиной координационных нарушений в процессе выполнения движения. Негибкий ребенок затрачивает намного больше количества энергии, чем ребенок, обладающий гиб-

костью, поэтому у него быстрее возникает утомление. Травмы нередко выступают результатом недостаточно-го развития гибкости. Часто специалисты в области медицины говорят о гибкости как о важном качестве, оказывающем влияние на характер и результат конкретной деятельности. Во многих видах деятельности гибкость является залогом успеха. Она дает возможность быстрее и лучше завоевать рациональной техникой выполнения движений, экономнее применять силу, быстроту и другие физические качества и на этой основе достичь наивысших практических результатов [3].

Гибкость при занятиях физкультурой приобретает особое значение. Прыгает ли ребенок, лазает, катается на лыжах, роликах, велосипеде, плавает, гибкость упрощает его «усилия, бережет его мышцы от чрезмерного напряжения, растяжки и других повреждений» Гибкость характеризуется анатомическими возможностями человека: формой суставов и степенью соответствия сочленяющихся поверхностей друг другу. Ограничителем реального размаха движений являются суставные связки. Под влиянием постоянного растягивания повышается их эластичность. Это является результатом увеличения подвижности в суставе, улучшения показателей гибкости. По мнению Ж.К.Холодова, возможный максимальный размах движений зависит не только от формы сустава и соответствия взаимосвязанных поверхностей друг другу, но и других индивидуальных особенностей суставного аппарата: конфигурации суставных концов костей, толщины суставного хряща. В то же время данные особенности не проявляют значимого влияния на показатели реальной гибкости. Самым значимым фактором, обуславливающим амплитуду движения при выполнении двигательного действия, являются мышцы, охватывающие сустав, их способность удлиняться и сокращаться.

Необходимо отдавать предпочтение использованию широкого спектра упражнений для того, чтобы проявлять гибкость и иметь хорошую подвижность во всех суставах. Необходимо отметить, что, развиваясь, самой гибкостью создаются наилучшие условия за целью совершенствования определенных психофизических качеств. Например, установлено, что упражнения, прежде всего направляемые на развитие гибкости, вместе с тем способствуют развитию силы и выносливости. Гибкость с ее умеренной тратой энергии, с ее рациональными движениями создает максимально выгодные условия для развития выносливости. Помимо этого, гибкость выступает составной частью такого сложного, комплексного качества, как ловкость, с помощью которой реализуется функция управления нашими движениями. В.А.Бароненко доказал, что проявление гибкости находится во власти от многих факторов: физио-

логических, психологических, анатомических, эластичности мышц, связок, суставных сумок; психического состояния (при эмоциональном подъеме происходит увеличение гибкости); степени возбудимости растягиваемых мышц (снижение при большой возбудимости); изменения ритма движений; изменения первоначального положения; от массажа (предварительный массаж способствует увеличению гибкости на 15%); разминки; внешней температуры; возраста; уровня развития силы (выявлено, что физически сильные люди являются менее гибкими). В литературе выделяется активная и пассивная гибкость. Активная гибкость связана с величиной амплитуды движений при осуществлении самостоятельного выполнения упражнений вследствие мышечных усилий. Для пассивной гибкости характерно проявление наивысшей величины амплитуды движений, достигаемой при действии внешних сил (снарядов, усилий партнера). В пассивных упражнениях на гибкость происходит покорение большей, чем в активных упражнениях, амплитуды движений. Наличие разницы между показателями активной и пассивной гибкости обусловлена присутствием «резервной растяжимости», или «запаса гибкости». Выделяется также общая и специальная гибкость. Для общей гибкости свойственны отличия в подвижности во всех суставах тела и характерна возможность выполнять разнообразные движения с большой амплитудой. Специальной гибкостью называется предельная подвижность в отдельных суставах, которая устанавливает результативность спортивной или профессионально-прикладной деятельности [4].

Н.И.Смирнова, Е.Е.Черненко, О.А.Гордейченко отмечают, что время суток, условия среды неоднозначно влияют на функциональное состояние связочного аппарата. Повышенная температура тела и внешней среды, предварительная разминка способствуют улучшению биомеханических свойств опорно-двигательного аппарата и тем самым содействуют большей подвижности его звеньев. Холодовые процедуры, напротив способствуют снижению уровня подвижности. В течение дня гибкость подвергается изменениям: при полной релаксации (расслаблении) происходит увеличение подвижности звеньев опорно-двигательного аппарата, снижение наблюдается с повышением психоэмоционального напряжения. Показатели силы преобладают в обратной зависимости от уровня развития силы и в существенной мере обусловлены генетически. В свою очередь, Л.В.Волков подчеркивает наличие возрастных и половых различий в темпах и качестве развития гибкости [5]. С точки зрения Л.Г.Матвеева, развитие гибкости взаимосвязано с развитием мышечной силы. Однако гипертрофия мышц и многие другие морфофункциональные сдвиги в опорно-двигательном аппарате, порожденные обширным применением силовых упражнений, могут выступить сопровождением к ограничению размаха движений. С другой стороны, быстрое развитие гибкости у детей без соразмерного укрепления мышечно-связочного аппарата может послужить причиной разболтанности в суставах, пере-растяжению, нарушению осанки. Из этого вытекает необходимость опти-

мального сочетания в процессе физического воспитания упражнений, направленных на развитие гибкости, с силовыми и другими упражнениями, послужившими гармоническому развитию физических качеств [6]. Во-первых, нужно обеспечить развитие гибкости в той мере, в какой это необходимо для выполнения движений с полной амплитудой, без причинения ущерба для нормального состояния и жизнедеятельности опорно-двигательного аппарата.

Во-вторых, следует предупреждать, насколько это возможно, утрату достигнутого оптимального состояния гибкости, приводить к минимуму ее возрастной регресс. Выполняя эти задачи, неприемлемо, особенно у детей младшего школьного возраста, порождать неимоверное развитие гибкости, приводящее к перерастяжению мышечных волокон и связок, а порой и к непоправимым искажениям суставных структур, что может наблюдаться при наличии слишком интенсивного воздействия упражнений, которые направлены на развитие гибкости. При развитии у детей таких качеств, как грациозность, пластичность, красота движений нужно помнить, что все имеющиеся у них движения приобретаются как итог учения. Для того чтобы дети могли проводить анализ структуры и характера выполняемых упражнений, правильно усваивать причины возникновения ошибок, нужно осуществлять воспитание у них способности к самоанализу различных физических упражнений, с тем чтобы обеспечивать проявление достаточно полной амплитуды движений во всех направлениях, которые являются допустимыми строением опорно-двигательного аппарата. Резерв гибкости имеет огромное значение, ведь он выступает одной из предпосылок экономичности движений, содействовать процессу освоения новых широко амплитудных движений, оказывает помощь в избежание травм.

Вывод: Гибкость является одним из пяти основных физических качеств человека. Для него характерна степень подвижности звеньев опорно-двигательного аппарата и способность осуществлять выполнение движений с большой амплитудой. Данное физическое качество нужно подвергать развитию с самого раннего детства, поскольку оно является важным при выполнении многих двигательных действий. Уровень развития гибкости у девочек 7-8 лет в целом недостаточный, а требования образовательных программ с каждым годом повышаются.

Можно выделить факторы, от которых зависит проявление гибкости:

1. Эластичность мышц и связок.
2. Особенности строения суставов.
3. Особенности внешней среды.
4. Развитие силовых способностей.

Упражнения на гибкость дают наибольший эффект, если их выполнять в тренировке дважды в подготовительной части урока после разогревания и в конце тренировки на фоне утомления. На первых порах упражнения на гибкость следует давать через день, чтобы мышцы успевали отдыхать, в дальнейшем – ежедневно.

Для развития гибкости девочек 8-10 лет занимающихся художественной гимнастикой были использовано следующие упражнения

№ п/п	Содержание	Количество повторений в подходе	Количество подходов
1	Из упора сидя наклоны вперед, стопы на себя	10 раз	3
2	И.п. – основная стойка, скакалка внизу в руках, выкруты спереди – назад и обратно	10 раз	3
3	И.п. – стойка лицом к гимнастической стенке на полупальцах, руки на уровне пояса, наклон назад, пружинные движения	10 раз	3
4	Волны вперед и назад	10 раз	3
5	И.п. – левая рука на гимнастической стенке, правая вверх. Наклон назад. То же с другой стороны	10 раз	3

6	Лежа на животе – прогибание назад в упоре на руки	5 счетов	3
7	Лежа на животе – прогибание назад в упоре на руки со сгибанием ног	5 счетов	3
8	Шпагаты на гимнастической скамейке во всех направлениях	по 2 минуты	2
9	Стойка боком к гимнастической стенке, махи вперед, в сторону, назад, правой и левой ногой	По 10 раз	3
10	И.п. – стойка на коленях, стойка на груди, поставить ноги вперед собой и выпрямить их	По 2 минуты	2

Литература

1. Барчуков И.С. Физическая культура и спорт: Методология, теория, практика. -Москва: Академия, 2009.
2. Евсеев Ю.И. Физическая культура. Издание 7-е, доп. и испр. – Ростов на Дону: «Феникс», 2011.
3. Туманян Г.С. Здоровый образ жизни и физическое совершенствование: учебное пособие для студентов вузов. -Москва: Академия.
4. Eshtayev A.K., Umarov M.N., Ishtayev D.R., Toychiyev Z.O., Eshtayev S.A., Paxrudinova N.Yu. Gimnastika nazariyasi va uslubiyati. (Darslik). Tashkent «Barkamol fayz media» 2017.
5. Верхошанский А.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. -Москва: Физкультура и спорт, 1988.
6. Матвеев Л.Г. Теория и методика физической культуры. -Москва: Физкультура и спорт, 1991.

РЕЗЮМЕ. Гимнастикачиларнинг эгилувчанлигини ривожлантириш учун машқлар мажмуаси ишлаб чиқилган. Бадиий гимнастикада дастлабки тайёргарлик босқичида эгилувчанликни ривожлантириш муҳим қисмлардан биридир. Эгилувчанлик муҳим психофизик сифат бўлиб, у тезлик, куч, чидамлик, эпчиллик билан биргаликда инсоннинг морфофункционал биологик хусусиятларида ўз таърифини топади.

РЕЗЮМЕ. Разработано комплекс упражнения для развития гибкости гимнасток. В художественной гимнастике на этапе начальной подготовки один из важной частью является развитие гибкости. Гибкость является важным психофизическим качеством, которое вместе с быстротой, силой, выносливостью, ловкостью находит определение в морфофункциональных биологических особенностях человека.

SUMMARY. A set of exercises has been developed to develop the flexibility of gymnasts. In rhythmic gymnastics, at the stage of initial training, one of the important part is the development of flexibility. Flexibility is an important psychophysical quality, which, together with speed, strength, endurance, dexterity, finds its definition in the morphofunctional biological characteristics of a person.

ИЧКИ ИШЛАР ХОДИМЛАРИНИНГ БИЛИШГА БЎЛГАН ҚИЗИҚИШНИ ОРТТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Г.Б.Гулямова – тадқиқотчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: илмий салоҳият, миллий гуруҳ, ифтихор, халқаро аудиториялар, ички ишлар ходимлари, интеграция, ҳарбий таълим, ҳарбий таълим соҳаси, ишлаб чиқариш, интеллектуал салоҳият, ҳарбий кадрлар.

Ключевые слова: научный потенциал, национальная гордость, гордость, международная аудитория, сотрудники органов внутренних дел, интеграция, военное образование, сфера военного образования, производство, интеллектуальный потенциал, военнослужащие.

Key words: scientific potential, national pride, pride, international audiences, internal affairs personnel, integration, military education, military education field, production, intellectual potential, military personnel.

Жамият тараққиётида ёшлар маънавиятининг ўрни ва аҳамияти жуда улкандир. Жамиятда яшовчи ҳар бир инсон ўз эътиқоди, мақсади ва манфаатлари билан Ватанга хизмат қилиши унинг буюк келажаги учун интилиши лозим. Мамлакатимиз Асосий Қонунда Ўзбекистон Республикаси Қўролли Қўчалари давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва ҳавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тўзилганлиги алоҳида белгилаб қўйилган. Шў боисдан ҳам ўшбу вазифаларни самарали амалга оширишда мамлакатимиз ҳавфсизлиги, халқимиз тинчлиги ва осойишталигини ишончли таъминлайдиган профессионал ҳамда сафарбар миллий армияни шакллантиришга ёрдам берадиган янги қонунлар, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш жараёнини мунтазам давом эттириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Қўролли қўчалари академиясида зарур билим, қобилият ва қўникмаларга, юксак жанговар ва маънавий фазилатларга эга, ўз Ватанини муносиб ҳимоя қилишга қодир юқори малакали офицер кадрларни тайёрлаш бўйича самарали тизимни ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, бугунги кунда “Юқори профессионал, ҳарбий ва ватанпарварлик бурчиға садоқатли, фидойи ва мард ички ишлар ходимларини тарбиялаш Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилишнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади” [1].

Зеро, Т.Маҳмудов таъкидлаганидек: “Маънавият миллат ва шахснинг бутун инсоний фаолият ва идеалларини камраб олувчи универсал тасаввурдир... Маънавият шахс ва миллатнинг “ақлли қалби”ни ифода этадиган, тарих тақозосига биноан унинг томонлари

намоён бўладиган, табиат, жамият ва инсоннинг инсонийлашуви даражасини билдирадиган руҳий идрок олами”[2].

Ички ишлар ходимлари ўз мамлакатининг фуқароси эканликларини билишлари, ўзларидаги ирода ва жасоратни, мақсадга интилувчанликни, эзгулик ва талабчанликни тарбиялаши, мактанчоқликка, зўравонликка, лоқайдликка, бойликка ортиқча ружу қўйиш, боқимандаликка, зарарли хулқ-атворларга қарши тура олишлари, ватанни, ватандошларини севишлари, барча миллат вакиллари билан дўстлашишни удалашлари, ўқишда, санъатда, ҳар қандай ишда ижодкорликни намоён этишга интилиши керак. Улар моддий ва маънавий олам, маънавий ва руҳий озуқа тўғрисидаги тушунчага тўлиқ эга бўлиши лозим. Шунингдек, улар ўз халқи билан биргаликда жамиятнинг янгиланиши, ижтимоий бойлиқнинг кўпайиши, мамлакат тинчлиги ва осойишталиги учун масъул эканлигини билиши; ўзини тутиши, атрофидагиларга нисбатан талабчан бўлиши, ўз халқининг маънавий бойлиқларини, бутун дунёдаги илғор маданиятни севиши, байналмилалчи ҳамда содиқ дўст бўлиши, меҳнатда янгилик, санъатда гўзаллик, ижтимоий муносабатларда маънавий гўзалликни кўра олиши керак. Улар Ватанининг келажагини ҳал қилувчи, енгилмас кучи эканлигини, енгилмас кучга айланиш учун эса, ўзларида юксак маънавиятнинг шаклланиши кераклигини чуқур англаб етишлари ва унга интилишлари лозим.

Ички ишлар ходимлари ўз ватанига дахлдор бўлган барча нарса ва ҳодисаларга жонли қизиқиш билдириши, ижтимоий фаол бўлиб, жамиятнинг янгиланиши, ижтимоий бойлиқнинг кўпайиши, мамлакат равнақи,

тинчилиги ва осойишталиги, ўз шахсий ҳиссасининг кўпайиши учун қайғуриши; Ватанга ва дўстликка содиқ бўлиши, ўзидаги эзгулик, хайрихоҳлик, ҳамдардлик, шафқатлилик, самимийлик, сабр-қаноатлилик, камтарлик, андишалилик, мардлик, интизомлилик ҳислатларини барқарорлаштириши керак. Шу боисдан ҳам академия тизимида тарбиявий ва мафкуравий ишларни ташкил этиш, бўлинмаларда мустаҳкам ҳарбий интизом, соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни таъминлаш, ҳар қандай шароитда юрт ҳимояси учун доимо шай бўлган, юксак жанговар, сафарбарлик тайёргарликка ва касбий маҳоратга эга ички ишлар ходимларини тарбиялашга йўналтирилган тизимли амалий ишлар (давра суҳбатлари, учрашувлар, бадий адабий ва бошқа турли кечалар, семинар машғулотлар, акциялар, викториналар, маънавий-маърифий ва маданий тадбирлар) амалга оширилмоқда. Зеро, ҳар қандай жамият тараққиёти, унинг у ёки бу вақт ва макондаги даражаси кўп жиҳатдан фуқаролар маънавияти, турмуш тарзи, кишиларнинг маънавий-моддий, ижтимоий эҳтиёжлари ҳамда уларнинг қай даражада қондирилишига боғлиқдир. Зеро, “Маънавият, - деб ёзади А.Эркаев - миллатнинг асрлар давомида шаклланган, илдишлари унинг тарихий тажрибалари ва ижтимоий маданий ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган ички (ақлий) интеллектуал ва собит ҳиссий (эмоционал) дунёсидир”[3].

Инсоният турмуш тарзининг тарихий ривожланиш жараёнига назар ташлайдиган бўлсак, юксак маънавият ҳар қандай вазиятда ҳам жамият тараққиётининг асосий омилларидан бири бўлган, уни янада барқарорлаштириш эса, мамлакатда рўй берадиган туб бурилиш билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг мазмун-моҳиятини тушуниб этиш барча учун, миллий кадриятларга асосланган ҳолда унга амал қилиш ички ишлар ходимларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эгаллиги ўтмиш ҳақиқатларидан биридир. Шу нуқтаи-назардан қараганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қуролли Кучлар Олий Бош Қўмондони Шавкат Мирзиёев ички ишлар ходимларининг маънавий-маърифий савиясини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш тизимида қуйидаги муаммолар мавжудлигини алоҳида таъкидлаган эди:

Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамятига тобора чуқур интеграциялашиб бораётгани, халқимизнинг жаҳондаги ривожланган миллатлар қаторидан жой олишга интилиши моддий – иқтисодий омиллар, юксак технологиялар билан бир қаторда, маънавий омилларни ривожлантиришни ҳам тақозо этади. Лекин ҳар икки гуруҳ омилларни ривожлантиришнинг ўзи инсон тафаккурининг ўсишига, ижодий яратувчилик салоҳиятининг кучайишига боғлиқ. Туб ислохотларнинг чуқурлашиши жараёнида ижтимоий онгдаги ўтмишдан қолган баъзи қолоқ тушунчалар, маъмурий буйруқбозлик иллатлари, боқимандалик қайфиятларининг секин барҳам топаётгани ёки баъзи ёшларга бузғунчи, ёт ғоялар таъсир кўрсатаётгани, мафкуравий иммунитет этишмаслиги тафаккур эркинлиги масаласининг долзарблигини оширмоқда. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси ички ишлар тизимида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш концепциясининг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланган:

ички ишлар ходимларининг маънавий савияси ва интеллектуал салоҳиятини юксалтириш ҳамда бой маданиятимиз, азалий кадриятлар ва анъаналаримизга асосланган дунёқарабини шакллантиришга йўналтирилган ягона тизимни яратиш;

ички ишлар ходимларининг онгу тафаккурига Ватан ҳимояси шарафли ва мукаддас бурч эканини, миллий армиямиз билан фахрланиш, давлат хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун масъулият туйғусини чуқур синдириш;

ички ишлар ходимларига мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, қабул қилинаётган қонун ҳужжатлари, давлат дастурларининг мазмун ва моҳиятини тизимли ва изчил равишда етказиш ҳамда дунёда ва ён-атрофимизда содир бўлаётган глобаллашув жараёнларига нисбатан уларда онгли муносабат ва фаол ҳаётини позициясини шакллантириш, бурчга садоқат, масъулият, фидойилик туйғуларини ошириш;

миллий меросимизнинг тарихий илдишларини ўрганиш ҳамда таҳлил этиш, Ватан озодлиги йўлида қаҳрамонлик кўрсатган буюк аجدодларимиз ва жасур замондошларимизнинг ибратли ҳаётини кенг тарғиб этиш асосида ички ишлар ходимларида “Ўзбекистон халқи ҳеч қачон, ҳеч қимга қарам бўлмайди!”- деган ҳаётини эътиқодни қарор топтириш;

диннинг асл мазмун-моҳиятини теран очиб бериш орқали ички ишлар ходимларига эзгулик ва раҳмдиллик анъаналарини синдириш, инсонпарварлик ва меҳроқибат муносабатларини шакллантириш ҳамда уларни миллий маданиятимиз ва кадриятларимизга ҳурмат ва эҳтиром, фидойилик ва садоқат, ҳалоллик ва поклик, мустақил фикр ва соғлом турмуш тарзи асосида тарбиялаш ва бошқалар шулар жумласидандир[4].

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси ички ишлар тизимида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш концепциясидан келиб чиққан ҳолда ички ишлар ходимларининг билим ва тажрибаларни юксалтириш бўйича замонавий таълим ва тарбия тизими талабларга жавоб берадиган ишлар йўлга қўйилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Дарҳақиқат, мазкур тизим бугунги кунда ички ишлар ходимларига нафақат ўз маҳоратини, назарий ва амалий билимларини такомиллаштириш имконини беради, балки уларга келажакда жанговар хизмат фаолиятида тажриба ҳамда маҳоратга эга бўлиш учун кенг имкониятлар яратади. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида муҳофаа салоҳиятимизни янада мустаҳкамлаш ва Қуролли Кучларимизни ривожлантириш устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланди, ёшлар ва ички ишлар ходимларини ички ишлар ходимларининг ватанпарварлик руҳида тарбиялаш борасидаги ишлар янги сифат босқичига кўтарилди”[5]. Шунинг билан бир қаторда ички ишлар ходимларининг руҳий тайёргарлиги бўйича принципиал жиҳатдан янги концепцияси ишлаб чиқилди.

Ўз навбатида, ички ишлар ходимларини ўқитиш ва тарбиялаш ишлари янги фикрлайдиган. Ватани, халқи ва мамлакатига содиқ офицер кадрларни шакллантиришни таъминлайдиган мутлақо янги ўқув-техник ҳамда маънавий-ахлоқий тизимни янада такомиллаштиришни тақозо этади. Бизнинг назаримизда, маънавият миллатни тараққиётга етакловчи, давлатнинг қудратини оширувчи муҳим омил саналади. Чунки қаерда, қайси мамлакатда маънавият бўлса, ўша жойда, ўша мамлакатда жоҳиллик, ҳасадгўйлик, бепарволик, худбинлик, ялқовлик, манманлик, текинхўрлик, кўролмаслик, ёвузлик, туҳмат қилиш каби салбий иллатларга ўрин қолмайди. Шу нуқтаи назардан ички ишлар ходимларининг маънавий қамолотини юксалтириш замини – бўлиб хизмат қиладиган миллий-маънавий кадриятларимизни асосий турларга ажратишга ва уларнинг маънавий фазилат сифатида уларга ўргатиш муҳим ҳисобланади. Ички ишлар ходимлари кундалик фаолиятида маънавиятнинг моддий кучга айланиши аввало уларнинг ҳатти ҳаракатларида, ўз оиласи, миллати ва Ватанига бўлган муносабатларида намоён бўлади.

Ички ишлар ходимларининг билишга бўлган қизиқишини орттиришда улар ўртасидаги илмий-

ижодий рақобатнинг аҳамияти катта. Бу рақобат дарс жараёнида, илмий тўғарак мажлисларида, илмий-назарий, илмий-амалий йиғинларда ва турли даража ва йўналишга эга бўлган кўрик ва олимпиадаларда янада ўткирлашади ва бу ички ишлар ходимларига изланиш рағбатини беради. Бу борада академия тизимида самарали ишлар амалга оширилмоқда. Аммо уларга замонавийлик ва талабчанлик, ижодкорлик руҳини кўпроқ сингдириш лозим. Бу рақобат давлат ташқарисига чиқиши, мамлакат ёшлари ўз илмий салоҳиятларини миллий ғурур ва ифтихор сифатида халқаро аудиторияларида ҳам намойиш қилишлари керак.

Ички ишлар ходимларининг ўз қизиқишига кўра илмий тадқиқот ишига кириб келиши унинг илмий тадқиқотга жалб қилинишидан мутлоқ фарқ қилади. Баъзан учрайдиган амалдаги ҳисобот учун шакллантирилган илмий ижодий фаолият ижобий натижалар беришдан анча йироқдир. Ички ишлар ходимларининг ижтимоий фаоллигини оширишда академияда ташкил этилган замонавий таълим-тарбия тизими ва ишлаб чиқариш интеграцияси муҳим ўринни эгаллайди. Мазкур интеграцияда, бир томондан, таълимда амалга оширилаётган туб ислохотлар, иккинчи томондан, ишлаб чиқаришда амалга оширилаётган модернизацион жараёнлари бир-бирларига шундай талабларни қўймоқдаки, натижада мазкур талаблар портфели, бир томондан, ҳарбий таълим тизимини янада мукаммаллаштириш, уни

самарадорлигини ошириш, мақсадлилиқ кўрсаткичини янада аниқлаб олишни, иккинчи томондан эса, ҳарбий таълим соҳасидаги ишлаб чиқариш жараёнини ҳозирги замон интеллектуал салоҳиятига эга бўлган ёш ҳарбий кадрларни тарбиялашга катта замин яратади.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, жамият маънавиятини юксалтиришда аждодларимизнинг бой маънавий мероси, миллий ва ахлоқий қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиз, муқаддас динимизнинг ўрни бекиёсдир. Шунингдек, бирон-бир халқ ўз тарихини билмай, асрлар оша яратилган маънавий меросга таянмай ва уни янада ривожлантирмай туриб, ўз келажагини тасаввур эта олмайди. Иккинчидан, мамалкатимизда амалга оширилаётган ислохотлар ёшларимизнинг маънавий қамолотини юксалтириш, аждодларимиз томонидан асрлар мобайнида яратилган бебаҳо маданий меросимиз, миллий қадриятларимизнинг тикланишига, энг асосийси ўзлгимизни англашга катта таъсир кўрсатди, халқимизнинг буюк яратувчанлик анъаналарини руёбга чиқаришга хизмат қилди. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, бу ислохотлар натижасида жамиятимизда соғлом маънавий-маърифий муҳит яратилмоқда. Маълумки, барча давлатларда ҳам тараққиёт, авваламбор, инсонларнинг ва айниқса ёшларнинг маънавий қамолоти билан белгиланади, ҳар томонлама тараққиёт этган давлат юксак маънавият заминидан вужудга келади.

Адабиётлар

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.08.2018 й., 07/18/3898/1622-сон; 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон; 23.04.2020 й., 06/20/5983/0490-сон
2. Махмудов Т. Инсон ва маънавият// Тафаккур ва тақдир. -Т.: «Маънавият», 1998. 34-б.
3. Эрқаев А. Маънавият – устун йўналиш. // Иқтисод ва ҳисобот. 1996. № 2, 20-22-б.
4. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.08.2018 й., 07/18/3898/1622-сон; 11.12.2019, 06/19/5892/4134-сон; 23.04.2020 й., 06/20/5983/0490-сон
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ташкил этилганининг 26 йиллиги ва Ватан ҳимоячилари куни муносабати билан байрам табриги.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада, Ички ишлар ходимларининг билишга бўлган қизиқишини орттиришда илмий-ижодий рақобатнинг аҳамияти, дарс жараёнида, илмий тўғарак мажлисларида, илмий-назарий, илмий-амалий йиғинларда ва турли даража ва йўналишга эга бўлган кўрик танлов ва олимпиадаларда янада ўткирлашиши, ички ишлар ходимларида замонавийлик ва талабчанлик, ижодкорлик руҳини кўпроқ сингдириш лозимлиги борасида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрывается значение научно-творческого конкурса в повышении интереса сотрудников органов внутренних дел к учебе, оттачивание в ходе урока, заседаний научного кружка, научно-теоретических, научно-практических сборов и экзаменов и олимпиад разного уровня и направленности, современности и требовательности в сотрудниках внутренних дел, говорят о том, что надо больше прививать дух творчества.

SUMMARY. In this article, the importance of scientific and creative competition in increasing the interest of internal affairs officers in learning, sharpening in the course of the lesson, scientific circle meetings, scientific-theoretical, scientific-practical gatherings and examinations and olympiads of different levels and directions, modernity and demandingness in internal affairs officers, it is said that the spirit of creativity should be more inculcated.

АСОСИЙ ГИМНАСТИКАДА ХАРАКАТ ВА КАСБИЙ БИЛИМ ҲАМДА КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

И.С.Хайтметов – катта ўқитувчи

А.Р.Мусаева – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Таянч сўзлар: махсус-ҳаракат тайёргарлик, жисмоний ва техник тайёргарлик, амалий гимнастика машқлари, координацион ва куч чидамлилиқ асосий гимнастика воситалари, амалий кўникма ва назарий билимлар.

Ключевые слова: специально-двигательная подготовка, физическая и техническая подготовка, упражнения прикладной гимнастики, основные гимнастические средства координации и силовой выносливости, практические навыки и теоретические знания.

Key words: special motion training, physical and technical training, applied gymnastics exercises, basic gymnastic means of coordination and strength endurance, practical skills and theoretical knowledge.

Тадқиқотнинг долзарблиги: Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг 24 январь 2020 йилдаги ПФ-5924-сонли фармони, Ўзбекистон Республикасида сўнгги йилларда жисмоний тарбия ва спорт йўналишида улкан ишлар сиёсат даражасида амалга оширилмоқда, вилоятларда чекка қишлоқларда оммавий спортни татбиқ этиш, энг асосийси вояга етиб келаётган болаларимизни ҳар томонлама ҳам жисмонан ҳам ақлан уларни тарбиялаш ва махсус спорт йўналишларига йўналтириш, бу ислохотларнинг барчасида юқори малакали спорт усталарини олиб чиқиб, Республика миқёсида ўтказиладиган мусобақалар ва нуфузли мусобақаларга қатнашишни ташкил этиш.

IV босқичли вилоят, туман, шаҳарлараро ёш спортчилар орасидан иқтидорлиларни саралаб олиш ва шаффоф мусобақа республика тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш; [1:2].

Спорт гимнастика, бадий гимнастика спорт турларида таълим берувчи бўлажак ўқитувчи-мураббийларнинг ўқув-услубий, жисмоний тарбия ва спорт йўналишларини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича асос бўла оладиган ўргатиш услубларини ишлаб чиқиш асосий вазифа ҳисобланади: бу ишларнинг замирида ўқитишнинг касбий-педагогик йўналтирилганлиги туради.

Асосийси гимнастика назарияси ва услубияти фанида амалга оширилаётган илмий ишлар, тадқиқотларнинг сифати ва долзарблигини амалга оширишини талаб этилади. Аниқланган муаммолар ватанимизнинг олий таълимнинг спорт соҳасида, асосийси спорт гимнастика бўйича юқори маҳоратли мутахассисларнинг касбий ва малакавий тайёргарлигини кўриб чиқиш, ушбу муаммоларини бир бирига боғлиқлигини аниқлаб беради. Бу ишларнинг замирида олиб борилаётган илмий тадқиқот ишларини долзарблигини белгилаб беради [3:7].

Тадқиқот мақсади: гимнастикачиларда касбий билим ва кўникма малакаларини босқичма-босқич ривожлантириш ўқув-машғулоти дастурини ишлаб чиқиш ва тажрибаларда уни асослаб бериш.

Тадқиқотнинг вазифаси: ўқув ва педагогик амалиёт якунлари бўйича талабаларнинг назарий билимлари ва амалий кўникмаларини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш.

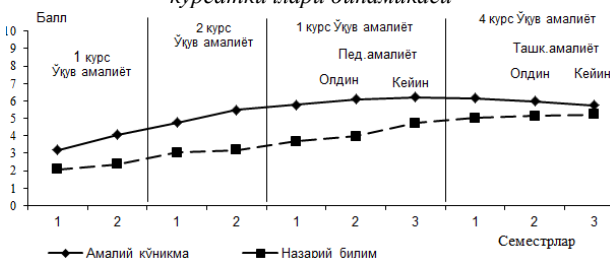
Тадқиқот услублари: назарий қоидаларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш; педагогик кузатувлар; гимнастика бўйича ихтисослашаётган талабаларнинг жисмоний ва спорт-техник тайёргарлигини аниқлаш; математик статистика услублари

Тадқиқотлар 2022 йил январдан 2022 йил майгача Чирчиқ шаҳри Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия университетида гимнастика назарияси ва услубияти кафедрасида ўтказилди. Унда гимнастика бўйича ихтисослашаётган 1-4 босқич талабалари қатнашишди. Тадқиқот уч босқичда ўтказилди.

Тадқиқот натижалари: Педагогик кузатувлар шуни кўрсатдики, ўқитувчилар ўқув машғулоти жараёнида сафда бажариладиган ва умумривожлантирувчи машқларни ўрганиш ҳамда такомиллаштиришга ажратиладиган вақтни асосиз равишда кўпайтиришган, бу снарядларда бажариладиган машқларни ўргатиш ва такомиллаштириш устида ишлаш учун ажратиладиган вақтнинг 23,5% га камайишига олиб келган. Шунинг учун курс раҳбарлари кўпқурашнинг учта тури ўрнига иккита турида машғулотлар ўтказишларига тўғри келган, бу талабаларга нафақат дастурнинг режалаштирилган машқларини ўзлаштиришга, балки ўқув амалиётини ҳам тўлиқ ҳажмда ўтказишга имкон бермаган (**1-2 расм**).

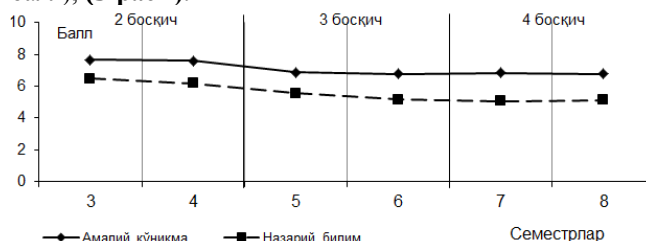
1-расм. «Гимнастика» ихтисослиги бўйича талабаларнинг саккиз семестр мобайнидаги саф машқларини ўтказишга доир назарий билимлари ва амалий кўникмалари кўрсаткичлари динамикаси

2-расм. «Гимнастика» ихтисослиги бўйича талабаларнинг саккиз семестр мобайнидаги УРМ ўтказиш борасидаги назарий билим ва амалий кўникмалари кўрсаткичлари динамикаси

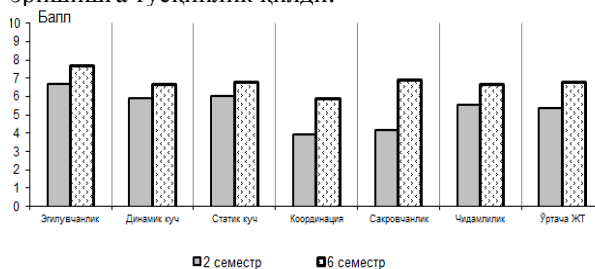
Хронометраж маълумотларига кўра, ўқув машғулотида сафда бажариладиган УРМ учун режалаштирилганига нисбатан етарлича вақт ажратилганда (мос равишда 13.8 ± 1.23 ва $21.7 \pm 0.63\%$) талабалар комплексларни назарий жиҳатдан заиф ўзлаштиришган ва уларни бўлинмаларда, айниқса педагогик ва ташкилий амалиёт жараёнида уларни аниқ асослашда, ифодалашда ва услубий жиҳатдан тўғри ўтказишда жиддий хатоликларга йўл қўйилган. Амалий кўникмалар катталиги педагогик амалиёт бошида ошади (6 семестр, 6.2 ± 0.77 балл) ва ўқув йили якунига келиб яна камаёди (8-семестр, 5.75 ± 0.73 балл). Назарий билимлар даражаси эса таълимнинг барча босқичларида аниқ паст даражада бўлган (3.98 ± 0.64 и 5.23 ± 0.54 балл).

Гимнастика назарияси ва методикасидан маълумки, амалий гимнастика машқлари инсон жисмоний фаолиятининг турли соҳалари учун амалий фойдалигидан ташқари, куч, тезлик, чидамлик ва эпилликни такомиллаштиришда улкан аҳамиятга эга. «Гирмашиб чиқиш машқлари» ҳамда «Мувозанат машқлари»да кўпроқ камаёди. 4-босқичда тахсил олаётган талабаларининг 70% дан ортиғи синов вазифаларини нафақат техника, хатто амалий гимнастикадан назорат машқларини ўргатиш услубида ҳам жиддий хатолар билан шуғулланишди (5.75 ± 0.67 балл), (**3-расм**).

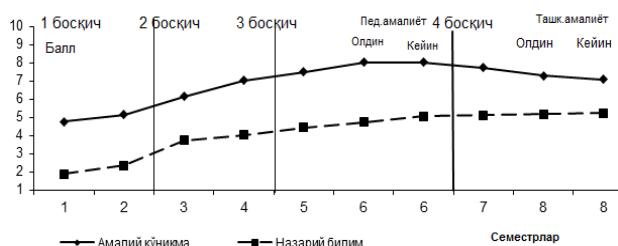
3-расм. Шуғулланувчиларнинг амалий гимнастика машқларни ўтказиш бўйича назарий билимлари ва амалий кўникмалари кўрсаткичлари динамикаси

Назорат синовлари шуни кўрсатадики, координацион қобилиятлар (5.89 ± 0.89 балл), динамик (6.7 ± 1.02 балл) ва статик куч (6.97 ± 0.97 балл), координацион ва куч чидамлиги (6.67 ± 0.79 балл) кўрсаткичлари катталиги зарур бўлганидан анча кам (**4 расм**). Шунинг учун МЖТнинг паст даражаси талабаларга машқланганлик ва махсус-ҳаракат тайёргарлигининг режалаштирилган даражасига эришишга тўсқинлик қилди.

4-расм. 2-3-босқич талабаларида жисмоний тайёргарлик бўйича назорат мусобақаларини баҳолашиши

Мураккаб ҳаракатчанлик координациясига эга спорт йўналишлари етакчи назарийчилари тавсиялари, шунингдек, дастлабки тадқиқотлар натижалари қуйидагиларни аниқлаш имконини берди: асосий гимнастика воситаларининг семестрлар ва ўқув йилларидаги фоиз нисбатлари; уларнинг СПМО курси, академик ва ўқув-машқ машғулотида оқилона тақсимланиши; махсус-ҳаракат тайёргарлиги (**5-расм**), асносида 1-4 босқич шуғулланувчиларнинг ҳаракат малакаси ва касбий-педагогик билимлар ҳамда кўникмаларни босқичма-босқич шакллантириш бўйича комплекс дастур ишлаб чиқиш имконини берди.

5-расм. 1-4-босқич талабалари томонидан ўқув дастури машқлари ва кўпкураш малакавий дастури элементларини ўрганиш бўйича амалий кўникма ва назарий билим кўрсаткичлари динамикаси

Гимнастика асбобларда бажариладиган машқларни ўзлаштириш технологияси, махсус-ҳаракат (хореография), жисмоний ва техник тайёргарлик бўйича дастур элементларини ўргатиш ва ўқув ҳамда машқ қилиш машғулотларини ўтказиш воситалари ва услубларидан фойдаланиш юзасидан касбий-педагогик масалалар минимумгача камайтирилган, яъни умуман ўтказилмаган. Шунинг учун талабалар ўқув амалиёти жараёнида асосий гимнастика воситалари ва усулларини танлаш масалаларида ва гимнастика кўпкураши машғулотларини ўқитишда қийналишган (3.6-расм). Жисмоний ва махсус ҳаракат тайёргарлиги бўйича машғулотларни ташкил қилиш ҳамда ўтказиш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Ушбу билимлар эса гимнастика бўйича бўлажак мутахассисга мамлакатимизнинг ўқув ва соғломлаштириш муассасаларида ишлаётганда керак бўлади.

ХУЛОСА. Муаммонинг назарий томондан ўрганилиши ва тажрибалардаги тадқиқотнинг якуний натижалари қуйидаги хулосалар ва таклифларни шакллантириш имкониятини берди:

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 1 январдаги “Ўзбекистон республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5924-сонли қарори.
2. Абдуллаев А., Ханкелдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва усули: Дарслик. -Т.: 2005, 231-б.
3. Eshtayev A.K. Sport gimnastikasi mashg'ulotining nasariy asoslari (uslubiy qo'llanma). O'DJTI nashriyot-matbaa bo'limi. -T.: 2009, 113-b.
4. Мусаев Б.Р. Олий педагогик таълим муассасалари талабаларининг гимнастика бўйича касбий-педагогик кўникмаларини шакллантириш. Дисс. ... канд. пед. наук. -Ташкент: ЎзГИФК, 2011, 180-б.
5. Умаров Д.Х. Ёш гимнастикачилар жисмоний сифатларини тайёр-гарлик босқичида ривожлантириш технологияси. Дисс... канд. пед. наук. -Т.: ЎзГИФК, 2007, 187-б.
6. Хайтметов I.S. Sport pedagogik maxorati oshirish. (Badiiy gimnastika) Xoreografik mashqlarini o'tkazish uslubiyoti. O'quv-qo'llanma. -T.: «Davr matbuot savdo», 2020, 176-b.

РЕЗЮМЕ. Ишда қўрилган асосий масалалар гимнастика бўйича бўлажак ўқитувчи ва мураббийларнинг ўқув-услубий фаолиятини ташкил қилиш жисмоний тарбия фаолияти учун муҳим бўлган дидактик тамойилларни амалга оширишга урғу берилган: яхлитлик, оптималлик, ўқитишнинг касбий-педагогик йўналтирилганлиги.

РЕЗЮМЕ. Основные вопросы, рассматриваемые в работе являются организацией учебно-методической деятельности будущих учителей и тренеров по гимнастике, реализация важных для физического воспитания дидактических принципов: целостности, оптимальности, профессионально-педагогической направленности обучения.

SUMMARY. The main issues considered in the work are the organization of educational and methodological activities of future teachers and trainers on gymnastics, the implementation of didactic principles important for physical education: integrity, optimality, professional and pedagogical orientation of training.

UDK.290-291; 414(2022)

MUZIKALÍQ SHÍĠARMALARDÍ JOQARÍ DÁREJEDE ATQARÍWDA BARLÍQ ATQARÍWSHÍLÍQ USÍLLARINAN PAYDALANÍW

G.Xodjametova – tariyx ilimleriniń kandidati, docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so'zlar: san'at, madaniyat, ijro etish, konsert, milliy kolorit, pedagogik texnologiyalar.

Ключевые слова: искусство, культура, исполнение, концерт, национальный колорит, педагогические технологии.

Key words: art, culture, performance, concert, national color, pedagogical technologies.

Ádebiyat hám kórkem óner dekalaları, milliy teatrлар hám koncert jámáatleri gastrolları, súwret hám kitap kórgizbeleri, kórkem iskerliktiń basqa kóplegen formaları ruwxıy turmıs salasındaǵı milliy múnásibetlerdi ózinde sáwlelendiredi. Ozbek muzika kórkem óneri ustaları hár qıylı qońsılás Respublikalarda hám sırt ellerde óz uqıpların tabıslı kórsetiw etpekte. Olardıń shıǵıwları biziń qádiriyat hám dástúrlerimizge salıstırǵanda janlı qızıǵıwshılıqtı oyatpaqta hám arttırmaqta.

1. Махсус адабиётлар ҳамда илмий тадқиқотлар таҳлиллаб ва олимларнинг илмий изланишлари шунинг кўрсатадики, Гимнастика назарияси ва услубияти фан сифатида бўлажак мураббий ва педагогларнинг касбига масъулият ва талабларни қўяди. У ёш гимнастикачиларни соғломлаштириш, таълим ва тарбия беришини мукаммал билиши, спорт гимнастика ва бадий гимнастикани махсус машқларидан унумли фойдалана олиши, меҳнат, амалий кўникмаларига эга бўлишини тақозо этади, бунда албатта ўқитувчи-мураббийнинг услубий бой маҳоратини эгаллашлари керак бўлади.

2. Ёш спорт гимнастикачилар ва бадий гимнастикачиларни тайёрлашда жисмоний қобилиятларини ривожлантиришига улкан таъсир кўрсатади. Бироқ мустақил машғулотларда анъанавий ҳамда ноанъанавий гимнастика махсус машқлари воситаларидан фойдаланиш имкониятини илмий томондан ёндашувчи ва асослаб берувчи махсус адабиётлар камлиги билан ажралиб туради.

3. Биринчи босқич талабаларининг махсус-ҳаракат тайёргарликлари дастлабки тадқиқотларнинг бошланғич босқичидаги баҳоси бўйича қуйидагиларни кўрсатди;

- олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилинганлар гимнастика ва бадий гимнастика кўпкураши элементларидан кўп қисмини намойиш қилиш ва ўтказишини қисман билмайдилар;

- Жисмоний ва махсус ҳаракат тайёргарлиги бўйича машғулотларни ташкил қилиш ҳамда ўтказиш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Ушбу билимлар эса гимнастика бўйича бўлажак мутахассисга мамлакатимизнинг ўқув ва соғломлаштириш муассасаларида ишлаётганда керак бўлади.

keley oqıtıwshı insańǵa kóp nárse baylanıslı ekenligin kórsetedi. Usı faktorlar muzıka baǵdarında tálim alıp atırǵan student-jaslarǵın jeke múmkinshilikleri, bilim potentsialı, atqarıw uqııbı, ruwxıy-etikalıq sapaları, usınıń menen birge psixikalıq jaǵdayın tárbiyalawda ayırıqsha orınǵa iye.

“Sol sebepli óz huqıqın biletuǵın, óz kúshi hám múmkinshiliklerine taya-natuǵın, átirapında júz bolıp atırǵan waqıya-qubılıslarǵa óz betinshe pikir bere alatuǵın, áyne zamanda jeke máplerin mámleket hám xalıq mápleri menen uyqas halda kóretuǵın, hár tárepten barksámal insanlardı tárbiyalaw wazıypası sheshiwshi máselege aylanıp atır” [2:78-79].

Jańa oqıw sistemasına ótiw, jańa tálim standartların ózlestiriw, jańa modullar, jańa túpkillik ózgerisler, jańasha zamanagóy pedagogikalıq hám tálim texnologiya usılları tiykarında jumıs júrgiziwde talap etpekte.

Pedagogikalıq texnologiya - arnawlı oqıtıw usılları, metodları, formaları, psixologiyalıq jolları hám tárbiyalıq quralları kompleksi, kompleksi, psixo-pedagogikalıq úgitler jıyındısı.

Tálim texnologiyası - tálimniń óz aldına qoyǵan anıq maqsetine erisiw procesi, onıń ulıwma mazmunı, tálim procesin aldınan islep shıǵılǵan hám joybarlastırılǵan arnawlı bir metod, usıllar pütün sisteması tiykarında basqıshpabasqısh basqarıw, usı qurallardan nátiyjeli hám ónimli paydalanıw, sońında tálim procesin joqarı dárejede basqarıw.

Jańalanıp atırǵan jámiyette milliy qadıriyatları qayta tiklew, insan ruwxıylıǵın kóteriń, saw-slamat sociallıq ortalıqtıń qalıplesiwı, tálim-tárbiyanıń maqsetli, sistemalı, úzliksiz hám izbe-iz alıp barılıp atırǵanlıǵı, jetkinshek ushın keń múmkinshilikler esigi ashılıwı puqaralar ruwxıy - etikalıq jetikligin támiyinlew máselesiniń mámleketlik siyasatı dárejesine kóteriliwı menen ámelge asırıladı.

Jańa zamanagóy ilimiy-texnikalıq rawajlanıwın tapqır, joqarı oylaw páziyetlerine iye bolǵan jaslarımız qıyalımızda sawlelendiriw qıyın. Usınıń sebebinen joqarı oqıw orınlarında, jaslar shólkemlerinde, orta arnawlı hám ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń joqarı klass oqıwshıları arasında ilimiy oylaw talap etetuǵın, onıń páziyetlerin rawajlandıratuǵın, jetilistiretuǵın arnawlı shınıǵıwlar alıp barıw hám sol tarawdı jaqsı ózlestirgen qanıgeler tayarlaw barlıq oqıw mákemelerinde ǵalabalıq turde alıp barılıwı kerek [3:143].

Fortepiano muzıkası janrların úyreniw muzikalıq tálimniń barlıq basqıshlarındaǵı aktual másele bolıp tabıladı.

Qanıgelik menen saykeslikte studentler ulıwma professional muzikalıq pánler menen bir qatarda arnawlı pánlerdi da úyrenedi. Arnawlı pánler arasında fortepiano stul da zárúrli orın iyeleydi. Studentler ushın bul kurs járdemshi kurs esaplanıp, ol tómendegi maqsetlerdi názerde tutadı:

- fortepianoda atqarıwshılıqtıń elementar kónlikpelerin payda etiw;
- koncertmeysterlik, ansambl atqarıwshılıǵı kónlikpelerin payda etiw;
- fortepianoda namalardı atqarıwshılıq hám olardı kerekli usılda armoniyalastırıw;

Muzıqalıq dúnyaǵa kóz qarasarın keńeytiw, djaz muzıkasınıń hár qıylı janr hám usıllardaǵı dóretpeleri menen tanısw;

- tanıs emes muzikalıq shıǵarmanı nota qaǵazdan oqıw kónlikpelerin payda etiw;
 - Atqarıw sheberligin payda etiw arqalı tınlaw, atqarıwshılıq kónlikpelerin ámelde bekkemlew.
- Sol talaplarǵa uyqas halda tómendegi baǵdarlama dúzilgen hám oǵan tómendegi dóretpeler kiritilgen:
- Polifoniya pyesalar;
 - Iri formada jazılǵan dóretpeler - hár qıylı quramalıqtaǵı sonata hám sonatina, rondolar kiredi.

Fortepiano háreketleri dinamikalıq principlerge tiykarlangan ájayıp mexanizmler bolıp tabıladı; klaviaturanı az-azdan basıp, klaviatura seslerdi esitiw qıynlaw boladı,

sebebi tarların shınıǵırın esitiw ushın janlılaw atqarıwshılıq kerek boladı.

Fortepiano ushın stuldıń zárúrliǵı, studentlerde professional sıpatların rawajlandırıwdaǵı roli jáne bul kurs boyınsha muzikalıq materialdıń jetkilikli emesligin esapqa alǵan halda kásip tálimi baǵdarı (vokal kórkem óneri hám saz-áspablar atqarıwshılıǵı) ushın usı oqıw-stilistik kompleks jarattıq [4:59].

Atap ótiw kerek, usınıs atırǵan jumista studentlerdi fortepiano baǵdarı boyınsha tayarlaw metodıkası izbe-izligi berilgen.

Fortepiano klasındaǵı studentlerge tálim hám tárbiya beriw procesiniń tiykarın hár túrli muzıka dóretpeleri ústinde islewden ibarat bolıp, olar áne sol processte hár túrli janrlar hám usıllar menen tanısadı, dóretpelerdiń muzikalıq tilin ózlestiredi, tekst ústinde sawatlı islew ilimiy tájiriyeberlerin iyeleydi, texnikalıq qıyınshılıqlardı jeńiw jolların úyrenedi hám taǵı basqa. Studentler ulıwma muzıqalıq kámal tabıw, pianinoshıǵa tán bilim, kónlikpe hám ilimiy tájiriye arttırıw menen birge uyań-áste teoriyalıq maǵlıwmatlarda toplaydı, muzıka dóretpelerin analiz etiwdi úyrenedi, ózleriniń ishki esitiwlerin, dıqqat hám baqlawdı, kóz aldın sawlelendiriw hám dóretiwshilik fantaziyların rawajlandıradı hám de ózlestiredi.

Oqıtıwshı fortepiano klasındaǵı jası hám xarakter qásiyetleri, muzikalıq qábileti, beyimleskenligi hám qızıǵıwshılıq dárejesi túrlishe bolǵan oqıwshılar menen shuǵıllanıwda kórkem pedagogikalıq tásir kórsetiwdiń júdá kóp usılları hámde qurallarınan paydalanıwı kerek. Usınıń menen birge, hár bir oqıwshı ushın ayırıqsha jumıs usılın, baylanıs hám qatnasıq jolın hám tábiyiy, muzıka repertuarın tabıw jáne bul repertuarıń maqseti oqıwshıǵa pianinoshı ushın zárúr sıpatlardı aktivlestiriwden hám jetilistiriwden ibarat bolıwı kerek [5:312].

Oqıtıwshınıń kásibi mudamı sabaqtı dóretiwshilik hám kórkem usılda ótiwi menen baylanıslı. SHınıǵıwlar sapalı hám nátiyjeli bolıwı ushın olar joba tiykarında izbe-iz alıp barılıwı, oqıtıwshı óz shákirtleriniń keleshektegi kámalın aldınan kóre alıwı, sonıń menen birge, olarǵa muzıka dóretpeleri ústinde islewdiń tiykarǵı kórkem stilistik principlerin úyretiwi kerek. Mine sol wazıypalardıń tiykarǵı maqseti-miynettiń kórkem ideyasın ańlap alıw, onıń mazmunı hám xarakterin tereń túsiniw, janr hám stilistik qásiyetlerin biliw zárurlıǵın uqtırıw bolıp tabıladı. Bul wazıypanı sheshiw ushın student miynettiń sezimi hám keypiyatı, mazmunı hám de mánisin shın júreken hám haqlı jarata alıwı kerek.

Kórkem obrazdı haqlı tásirli ańlatıw mudamı atqarıwshınıń qábiletine, yaǵnıy obrazǵa tereń kirip barıp, avtor bayan etken waqıyaların qatnasıwshısına aylanıwına baylanıslı. Mine sol sıpatlar studentte fortepiano shertiwdi úyretiwdiń dáslepki payıtlarınan baslap tárbiyalanıwı kerek. Oqıtıwshınıń birinshi wazıypası oqıwshınıń jaqsı sezimlerin "bánt" etip, ol jaǵdayda keypiyatı kúshli dóretiwshilik qábilette joqarı dárejede rawajlandırıw bolıp tabıladı. Áne usılarǵa kóre, oqıtıwshınıń ekinshi wazıypası oqıwshı insannıń dóretiwshilik sıpatların qalıplestiriw, onıń óz betinshe oylawın aktivlestiriwden ibarat bolıp tabıladı. Bunda bárinen burın saz-ásbapı menen atqarılatuǵın barlıq jumıslar studenttiń óz betinshe hám dóretiwshilik umtılwı tásirinde, sonıń menen birge, tınlap baqlaw arqalı, ilajı bolǵanınsha sanalı turde, tártipte ámelge asırılıwına itibar beriw kerek. Oqıtıwshınıń barlıq kórsetpeleri sózsiz atqarılatuǵın buyırıq retinde emes, bálkim studenttiń ózi óz betinshe halda, dóretiwshilik izertlew arqalı kelgen qarar retinde ańlatılıwı kerek [6:93].

Oqıtıwshınıń úshinshi tiykarǵı wazıypası studentte dóretiwshilik ideyanı jetiliskeń tártipte ámelge asırıw yamasa fortepiano shertiw texnikasını iyelewge járdem beretuǵın qural hám usıllar sistemasın qalıplestiriw bolıp tabıladı. Fortepiano shertiw texnikasınıń ózi emes, bálkim onıń atqarıwshıǵa kórkem maqsetti ámelge asırıwda,

miynettiń ideologiyalıq-emocional mazmunın tereñirek jaqtılandırıwda járdem beriw áhmiyetli bolıp tabıladı. Sol sebepli texnikalıq qıynshılıqlar ústinde islew kórkem obrazdı jaqtılandırıw hám atqarıwshılıq sheberligin ólestiriwdiń jolı bolıp esaplanadı. Muzıka pedagogikasında "texnika" túsiniǵı keń mánieste, yaǵnıy seslerdi sapalı sesler shıǵara alıw hám fortepiano shertiwdiń hár túrli usılların ólestiriwdi, pedaldan paydalanıw hám applikatura principlerin iyelewdi, aranjırovka, dinamikalıq qarama-qarsılıqlar, agogika hám álbette, texnikalıq qıynshılıqlardıń hár túrli formaların iyelewdi ańlatadı.

Muzıka dóretpeleri ústinde islewde joqarıdaǵı tiykarǵı wazıypalardı ámelge asırıw ushın arnawlı bir usıl hám qurallardı qollanıw zárúr. Usılardan biri - dóretpeler ústinde basqışpa-basqış islew bolıp tabıladı. Bul basqışlar shártli bolıp, ol hár bir atqarıwshıda hár qıylısha keshedi. Basqışpa-basqış islew studentlerge miynettiń muzikalıq tilin dıqqat penen hám az-azdan úyreniw, jumıstaǵı qıynshılıqlardı qunt penen jeńiw hám de kórkem analizdi jaratıw imkaniyatın beredi. Nota teksti menen dáslepki tanısıw onı oqılıwınan, túsiniw alıwdan hám dáslepki analiz etiwden ibarat boladı.

Bul jumı student pyesaniń xarakterin seziwi, tiykarǵı mazmunın ańlap alıwı, ol jaǵdayda ushırasatıǵın qıynshılıqlarǵa, ańlatpa, tásirliklik táreplerine itibar beriw ushın zárúr bolıp tabıladı. Fortepliano mektebiniń barlıq belgili wákılleri mine sol basqış muzıka shıǵarmasın tikkeley úyreniwden aldın ámelge asırılıwı kerek dep esaplaǵan hám nota teksti ústinde dáslepki islewde pikirlew-esitiw jumısları zárúr ekenligin uqtırǵan. Saz-áspabırsız islewdiń abzallıǵı minada, ol jaǵdayda oqıwshınıń dıqqatı texnikalıq qıynshılıqlarǵa bólinbeydi, usı waqıtta muzikantıń ishki esitiwi qábileti muzikalıq obrazlardı túsiniw jetiw, arnawlı bir emocional jaǵdaydı bastan keshiriw, shıǵarmadaǵı seslerdiń baylıǵın oylap kóriw imkaniyatın beredi. Biraq tekst ústinde alıp barılátıǵın mine sonday pikirlew, esitiw hár bir studentke da tuwrı kele bermeydi [7:142].

Ishki esitiw qábileti jetkilikli dárejede rawajlanbaǵan oqıwshılar menen shuǵıllanıwda dóretpeler ústinde islewdi saz áspabınan baslawǵa tuwrı keledi. Soǵan qaramay, oqıwshınıń ishki esitiwdi, oylawın aktivlestiretuǵın usıllarınan mudamı túrde paydalanıw, muzikalıq tiykarǵı esitiw ólestiriw arqalı ǵana miynettiń kórkem tilin túsiniw mümkinshiligin esten shıǵarmaw kerek. Pyesa ústinde islewde paydalanılátıǵın muzikalıq-teoriyalıq analizdiń bir qansha túrleri bar. Mısalı, pyesaniń usılı, janrı, muwapıqlıǵı hám sesler uyǵınlıǵı tárepińen analiz etiw mümkin. Ana-

lizdiń usı túrlerinde wazıypalar tómendegishe ámelge asırıladı:

- usı pyesani qaysı kompozitor jaratqan jáne onıń sol janrdaǵı basqa dóretpeler qatarında tutqan ornın ańıqlaw;
- pyesa bólimleriniń tiykarǵı dúzilisi, olardıń bir-birine muwapıqlılıǵı hám

- ulıwma hár bir bóliminiń atamasın biliw;

- miynettiń tema tárepten birligi, hár qıylı qarama-qarsılıq, aralıq hám járdemshi dúzilislerin ańıqlap alıw;

- dáslepki sesler uyǵınlıǵı hám uyqashılıq analizi ótkerilip, soǵan uqsas usılındaǵı dóretpelerge tán ayrıqshalıqlar belgilenedi, eń joqarı belgiler ańıqlanıp, modulyaciyalıq joba, sesler háreketiniń ózine tánligi hám taǵı basqalar ańıqlanadı. Bólimler boyınsha islew pyesani tolıq, pütün etip shertiwdi zinhar biykar etpeydi. Kerisinshe, miynettiń pütünligi haqqında kóz-qarasımızda sáwlelendiriwdi esten shıǵarmaw ushın pyesani basınan aqırına shekem tez-tez tákirarlap barıwımız zárúr. Biraq jumıstıń keyingi basqışlarında, barlıq detallar atqarılıp, quramalı bólimler bólek shertilgende, sestıń kerekli koloriti tabıladı. Áne solardıń barlıǵın ulıwma toqımaǵa biriktirip shertiwdi tákirarlaw kóbirek paydalı boladı.

Bólimler boyınsha islew basqışını aldın-ala pyesani bóleklerge, epizodlarǵa ajratıw menen baylanıslı. Bólekler dárejesi hár qaysı halda hár qıylısha bolıwı, mısalı, tez pát penen jazılǵan dóretpeler ushın uzınaraq (segiz taktlı, on altı taktlı) hám salmaqı tezligi menen jazılǵan dóretpeler ushın maydalaw dúzilisi bolıwı mümkin. Bunnan tisqari, studentke jumıstı quramalı esaplangan bólimlerden baslawdı da úyretiw kerek. Eń qıyın bólimlerdi arnawlı hám bólek úyreniw qaǵıydasına ámel etip, buǵan dóretpeler ústinde islewdiń aqırına shekem ámelde qollanıw kerek [8:91].

Bólimler boyınsha islewde ońlawlar menen shertiwdiń hár qıylı variantlarınan paydalanıw mümkin. Uǵımsız atqarıw etilgende qáte durıslanadı hám sol bólim qaytadan uyreniledi; eń qıyın hám qolaysız orınlarında toqtap yamasa ástelew ótedi hám taǵı basqa. Mine usılardı úyreniw kriteriyasına qarap, bóleklerdi áste-aqırın irilestiriwge ótıledi. Eń aldın jeńil bólekler irilestiriledi, keyin olarǵa jaqın quramalı epizodlar biriktiriledi.

Pikirlew jumısları mudamı tikkeley atqarıwshılıqtan aldın ámelge asırılıwı hám tek dáslepki analizden ibarat bolıp qalmaq, ol dawıs shıǵarıw usılları, barmaqlardı júrgiziw, dawıslar sesler uyǵınlıǵı, frazirovka hám taǵı basqalar haqqında oylap kóriwdi da óz ishine alıwı kerek [9:79]. Bunnan tisqari, ámeliyatda tastıyqlanganınday, miynettiń texnikalıq tárepten qıyın jerlerin aldın túsiniw alıw hám ishki esitiw menen "shertip kóriw" arqalı talay ańsat úyreniw mümkin.

Adebiyatlar

1. Azimov X. Fortepliano sabaqlıǵı. -T.: "Oqıtıwshı", 1997.
2. SHteynpress B., Yampolskiy I. "Enciklopedicheskiy muzikalniy slovar". -Moskva: 1959.
3. Xayitboeva D. Notanı qaǵazdan oqıw hám fortepliano ansambli. -T.: "Uzbekistan", 2010.
4. Tashpulatova D. Kárwán saraya nad etyudami G. Mushelya v fortepiannom klasse. -T.: «Uzbekistan». 2011.
5. Dúnya hám Uzbekistan kompozitorlarınıń dóretpeleri. Hár qıylı jıllar baspalrı.
6. Xayitboeva D. Proizvedeniya Gafura Kadirova v klasse obshego kursa fortepliano. -T.: «Uzbekistan», 2011.
7. Zakirova SH. Proizvedeniya kompozitorov Uzbekistana dlya fortepliano. -T.: «Uzbekiston», 2010.
8. Mushel G. 24 prelyudii i fugi. -M.: 1978..
9. Klementi M. Izbrannye proizvedeniya. -M.: MuzGiz. 1962.

РЕЗЮМЕ. Badiiy didni shakllantirishning maxsus tamoyillari uning o'ziga xos xususiyatlariga asoslanadi. Muallif quyidagilarni aniqlaydi: "ta'mning falsafiy-psixologik tuzilishiga tayanish", "ta'mning asosiy funksiyalarini hisobga olish" tamoyili; "ta'mning pedagogik funksiyasi" ga tayanish tamoyili.

РЕЗЮМЕ. Специальные принципы формирования художественного вкуса основываются на его специфических свойствах. Автор выделяет следующие: принцип «опоры на философскую и психологическую структуры вкуса», принцип «учёта основных функций вкуса»; принцип опоры на «педагогическую функцию вкуса».

SUMMARY. Special principles for the formation of artistic taste are based on its specific properties. The author identifies the following: the principle of "reliance on the philosophical and psychological structure of taste", the principle of "taking into account the basic functions of taste"; the principle of relying on the "pedagogical function of taste".

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILAR IJODIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

R.Xurramov – o'qituvchi

Termiz davlat universiteti

Tayanch so'zlar: ta'lim, kreativ, rivojlantirish, qobiliyat, produktiv, reproduktiv, topshiriq.

Ключевые слова: воспитательный, творческий, развитие, способность, продуктивный, репродуктивный, назначение.

Key words: education, creative, development, ability, productive, reproductive, assignment.

Kirish. Dunyoda boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatini tashkil etish, kichik maktab yoshidan o'quvchilar shaxsini rivojlantirish, ularning qobiliyati, axloqiy va estetik hissiyotlarini tarbiyalash, o'qishga qiziqishi, xohish va istagini, o'zi va o'z atrofini o'rab olgan olamga hissiy munosabatni shakllantirishga qaratilgan o'quv tuzilmalarini ishlab chiqish, o'quvchining intellektual qobiliyatini ro'yobga chiqarishga ko'maklashuvchi pedagogik texnologiyalarga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi davr pedagogikasining ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan konseptual ilmiy izlanishlar predmetini kichik maktab yoshidagi bolalarda ijodiylikning yorqinlashuvi, ixtirochilikka qiziqishi, ertak, hikoya, qo'shiq, musiqaning obrazli mazmunini tezda idrok etishi, ijodiy imkoniyatlarini nazarda tutib belgilanmoqda.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga olib chiqishdagi islohotlar boshlang'ich ta'limdan boshlab o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha bilim o'zlashtirishga ehtiyojini, asosiy milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatini shakllantirishga zarur shart-sharoitlarni yaratib, boshlang'ich sinf o'quvchilari ijodiy faoliyatini tashkil etishning pedagogik yondashuvlarini takomillashtirish zarurati yuzaga keltirmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida «o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, kichik yoshdan o'quvchilarda o'qishga sog'lom, kuchli va ta'sirchan motivatsiyani shakllantirish [1]» kabi muhim vazifalar belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs sifatida kamolga yetkazish uchun ularni boshlang'ich sinflardan o'qitish ijodiy faoliyatini kamol toptirish zarur. CHunki boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning didi, dunyoqarashi, salohiyati barcha psixik jarayonlar individual-psixologik xususiyatlari jadal shakllanadi.

Psixolog olimlar S.L.Rubinshteyn, B.G.Ananev [3] birinchilar qatorida umumiy, aqliy rivojlanish umumiy intellekt bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib o'tdilar. Masalan, B.G.Ananev murakkab psixik xususiyatlarni tadqiq qilish bilan birga, o'qish va mehnatdagi muvaffaqiyat ana shu xususiyatga bog'liqdir [3, 248-b], -degan farazni ilgari suradi. Olim bu kategoriyalarni bilishga oid turli vazifalarning qo'yilishi va hal etilishi bilan bog'liq yo'llarini ko'rsatib beradi. Keyingi yillarda muammoni turli yo'nalishlarda intensiv tarzda tadqiq etishga qiziqish uyg'ondi. Bu tadqiqotlar borasida N.S.Leytesning [2], tadqiqotini qayd qilib o'tish muhim. N.S.Leytes avvalo aql sifatlarini o'z ichiga oluvchi umumiy aqliy qobiliyatlar (garchi ular jiddiy rivishda iroda va emotsional xususiyatlarga bog'liq bo'lsa ham) odamning nazariy bilish va amaliy faoliyat imkoniyatlarini xarakterlab beradi, deb ta'kidlagan. Odam intellekti uchun eng muhim narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanish va munosabatlarni aks ettirish hamda shu bilan voqelikni ijodiy ravishda qayta o'zgartirish imkoniyatini beradi. N.S.Leytesning [2], ko'rsatishicha, oliy nerv faoliyati xususiyatlarida faollik va o'z-o'zini tartibga solishning ayrim shart-sharoitlari yashiringan bo'lib, bular umumiy aqliy qobiliyatlari tarkib topishining muhim ichki shartlaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi.

Pedagogik o'yinlar ayniqsa, o'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Aynan shunday o'yinlar vositasida kattalar va kichiklar o'rtasida muloqot

o'rnatiladi. Bu muloqotlar shaxsiy yondashuv asosida qurilishi kerak. O'qituvchi bolani faqat o'quvchi deb emas, balki bir butun shaxs, o'ziga xos inson deb yondashuvi lozim. O'yinlarda bolaning shaxsiy sifatleri boyib, o'quvchilar ijodiy faoliyatlarini tashkil etishda muhim o'rin tutadi hamda o'quvchilarning hulqidagi ijobiy qirralar rivojlanadi, ijobiy tasavvur mashqlari vositasida kuzatuvchanlik, xotira, diqqatni kuchaytirish imkoni tug'iladi, psixologik to'siqlar bartaraf etiladi [2].

Bugungi kunda pedagog olimlar L.S.Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan g'oya, ya'ni "ta'lim berish o'quvchi qo'lga kiritib bo'lgan rivojlanish darajasini qo'llamasdan, o'quvchining tafakkuriga uning imkoniyatlarini birmuncha oshiradigan talablar qo'yilishi, u erishgan va yaxshi o'zlashtirib olgan analitik-sintetik faoliyat darajasini talab qilishi kerak", degan qoidaga asoslanadilar. L.S.Vigotskiy ta'limning aqliy rivojlanishidagi kechagi kunga emas, balki ertangi kunga tayanmog'i lozim-deb hisoblagan edi [5, 321]. Ta'lim rivojlanishning faqat tugallangan darajasi asosida qurilmasdan, avvalo unchalik tarkib topmagan va shunday ta'lim ta'siri asosida taraqqiy etgan narsalarga tayanmog'i lozim. L.S.Vigotskiy boladagi aqliy rivojlanishning ikki darajasi haqidagi g'oyani ilgari suradi. Birinchi daraja, ya'ni L.S. Vigotskiy aytganidek, dolzarbl rivojlanish darajasi o'quvchi tayyorgarligining mavjud darajasi bo'lib, u o'qituvchining topshiriqlarni to'la mustaqil bajara olishi bilan xarakterlanadi [4]. Ancha yuqori bo'lgan ikkinchi daraja (Vigotskiy uni eng yaqin rivojlanish zonasi deb atagan) bolaning nimani mustaqil bajara olmasligini, lekin ozroq yordam bilan (yo'l yo'riq beruvchi savollar, aytib berishlar, ishora qilishlar) umumiy ko'rsatmalar ta'lim jarayonida aktual rivojlanish darajasiga o'tadi-deb ta'kidlagan edi.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinflarda mavzuga integratsiyali yondashuvni bir dars emas, balki mazmuni, metodik va tashkiliy tomondan o'quv fanining ma'lum bo'limi olinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy faoliyatni shakllantirishda o'quvchilarda aqliy qobiliyatning rivojlanganligi muhim ahamiyatga ega.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning va shaxslik xislatlari va qobiliyatlari rivojlantirish ularning turli o'quv-biluv, amaliy, ijtimoiy faoliyatlarini tajribasiga tayaniladi. Shuning uchun ham ta'lim standartlarida ta'limning faol, amaliyotdagi mazmuni, faoliyatning aniq vositalariga real hayotiy vaziyatlarda qo'llaniladigan bilim, malaka va ko'nikmalarga alohida e'tibor berilgan.

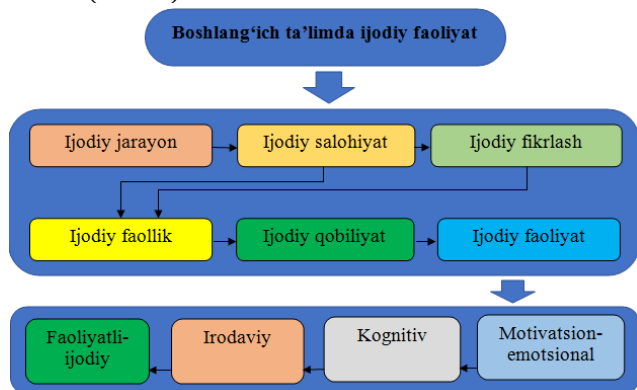
Ijodiy faoliyat–bu subyekst faoliyatining o'z mehnatiga (ishdan qoniqish, uni bajarish jarayonida yangilikka intilish, muammo echimini topishda ijodiy motivatsiya) munosabati va masalani ijodiy hal etish (avval o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni hamda faoliyat usullarini yangi holatga mustaqil ko'chirish, muammoli, ma'lum obyektning yangi funksiyasini ko'ra bilish) jarayonidir.

Ijodiy faoliyat o'zida quyidagi muhim jihatlarni aks ettiradi: bir fan va fanlar doirasida egallangan bilim va ko'nikmalarni yangi faoliyat tajribasiga mustaqil tatbiq etish; kutilmagan vaziyatdagi yangi muammoni ko'ra bilish; obyekt tuzilishini ko'ra bilish; muammoni hal etishda muqobilikni hisobga olish; yangi muammolarning yechimini izlab topishni ijodiy faoliyatning avvaldan ma'lum bo'lgan usullari bilan uyg'unlashtirish; muammolarni hal yetishda butunlay yangicha yondashuvni qaror toptirish [6].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy bilish faolligi o'zida yangi bilimlarni o'zlashtirishga barqaror motivlar va bilish jarayoniga ijobiy emotsional yo'nalganlikning qaror

topganligi, o'quv vazifalarini hal etishda odatiy o'quv harakati usullarini bartaraf etishga intilish, muammo echimini topishning nostandart metod va usullarini izlash, o'quv-bilish faoliyatidagi qat'iylik, ijodiy bilish faoliyatining natijaviyligi bilan tavsiflanuvchi shaxs xususiyatini o'zida aks ettiradi.

Ijodiy faoliyat mazmuni motivatsion-emotsional, kognitiv, irodaviy va faoliyatli-ijodiy komponentlarni o'zida aks ettiradi (1-rasm).

1-rasm. Boshlang'ich ta'limda ijodiy faoliyatni tashkil etish tuzilmasi.

Ta'lim jarayoni o'quvchilar faoliyatini tizimli tashkil etishni taqozo etadi. Ta'limning barcha tarkibiy qismlari uning o'quvchi faoliyatini tizimli tashkil etish- bu ta'lim maqsadi, mazmuni, shakllari, metodlari, vositalari, ta'lim mahsuli, bilim, ko'nikma va malakalarning o'zaro aloqasida amalga oshadi.

Faoliyatning rivojlanishi ta'limda ma'lum didaktik prinsiplar asosida yuzaga keladi. Bular ilmiylik, uzviylik, tizimlilik, qulaylik, ta'limda faollik, onglik kabilardan iborat bo'lib, ta'lim tizimidagi nuqsonlarni bartaraf etib, unda o'zgarishlar qilishni toqozo etadi.

Ta'lim mazmuniga, bilimni egallashga qiziqish o'quvchining o'z aqliy mehnati natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy bog'liqdir. Bu his o'qituvchining Rag'batlantirishi bilan namoyon bo'ladi va o'quvchida samaraliroq ishlash mayli, istagi, ehtiyojini shakllantiradi. Bolada paydo bo'lgan faxrlanish, o'z kuchiga ishonish hislari bilimlarni o'zlashtirish va malakalarni mustahkamlash uchun xizmat qiladi, rag'batlantirish va jazolash me'yorida bo'lsagina, ularning tarbiyaviy ta'siri ortadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan biri ulardagi o'qituvchi shaxsiga ishonch hissi va yuksak ehtiromdir. SHuning uchun ham o'quvchining bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyati juda kattadir. Bola o'qituvchini aql-idrok sohibi, ziyrak,

sezgir, mehribon, hatto donishmand inson deb biladi. O'qituvchi siymosida o'zining ezu niyati, orzu istagi, ajoyib his-tuyg'ularini ruyobga chiqaruvchi mu'tabar shaxsni ko'radi. O'qituvchining obrusi oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, qarindosh-urug'lar, tanish-bilishlarning nufuzi keskin pasayadi. SHu sababli bolalar o'qituvchisining har bir so'zini qonun sifatida qabul qiladilar[2].

Ta'lim jarayonida o'qituvchi o'zining obro'sidan oqilona va omilkorlik bilan foydalanib, o'quvchilarda uyushqoqlik, mehnatsevarlik, o'qishga ijobiy munosabat, o'z diqqatini boshqarish, xulqini idora etish, o'zini tuta bilish, qiyinchiliklarni engish kabi fazilatlarini shakllantirishi lozim. Buning uchun har tomonlama ta'sir ko'rsatish usulini qo'llash kerak.

Maqsadga muvofiq o'qish faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning aql-idrogi, sezgirligi, kuzatuvchanligi, uquvilligi, esda saqlab qolish, esga tushurish imkoniyatlarini rivojlantirishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi; bolalarda o'qish, yozish, hisoblash malakalarini shakllantiradi [7]. Bundan tashqari mazkur ta'lim jarayonida ularning bilimlar ko'lamiga kengayadi, bilishga qiziqishlari ortadi, aqliy imkoniyatini ishga solish vujudga keladi. O'quv fanlariga ijobiy munosabat, qat'iy shug'ullanish niyati, jamoatchilik oldidagi mas'uliyatni his qilish, bilim olishning ijtimoiy, ahamiyatini anglash tuyg'ulari tarkib topadi.

O'qituvchilarning muhim vazifalaridan biri o'quvchilarda materiallarni eslab qolishi uchun muayyan intilishni tarkib topishi, ularga eslab qolishning fikr yuritish yo'llarini (taqqoslash, tahlil qilishni) o'rganishdan iboratdir.

Bu vazifani eng avvalo, maktab psixologlari qatorida boshlang'ich sinf o'qituvchilari amalga oshirishlari shart. Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bevosita umumlashgan holda aks ettiruvchi jarayon [8].

Xulosa. Izlanishli-evristik darajada bilishga qiziqish o'quv motivatsiyasi tuzilmasida o'rtacha o'rinni egallaydi. Barqaror bilishga qiziqish, savollar tuza olish, o'qituvchiga fikr-mulohaza bilan murojaat qilish ko'nikmalariga egalikni o'zida aks ettiradi. Ijodiy-tashabbuskor darajada bilishga qiziqish, o'quv-bilish topshiriqlarini hal etish istagi yuqori tarzda namoyon bo'ladi. O'z-o'zidan qoniqish va quvonch hissini uyg'otuvchi natijalarga erishishda qat'iylik va jur'atlilik bilan ajralib turadi. Faollik, tashabbuskorlik va mustaqillik muntazam namoyon bo'ladi. Bilimlarni o'zlashtirish ijodiy tavsifga ega.

Xulosa qilib aytganda, ta'limda birlamchi vazifa keyingi ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lgan boshlang'ich umumiy ta'lim malaka va ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Фармони. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019.

2. Болтаева Ш.Т. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини шакллантириш. Монография. –Т.: 2013, 28, 34-6.

3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. –М.: 1969. –С. 248.

4. Лейтес Н.С. Склонности одаренность в детские годы. //Знание, 1984, №4.

5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. под ред. В.В.Давыдов. –М.: «Педагогика», 1999. –С. 321.

6. Левитов Н.Д. Субъект. Познание. –М.: «Знание», 1999. –С. 47.

7. Нишаналиев У. Формирование личности учителя трудового обучения: проблемы и перспективы. –Т.: «Фан», 1990. –С. 85.

8. Хасанбоева О., Хасанбоев Ж. ва б.к. Педагогика –Т.: «Фан», 2006, 282-б.

РЕЗЮМЕ. Barchamizga ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilarning ijodiy bilish faolligi o'zida yangi bilimlarni o'zlashtirishga barqaror motivlar va bilish jarayoniga ijobiy emotsional yo'nalganlikning qaror topganligi, o'quv vazifalarini hal etishda odatiy o'quv harakati usullarini bartaraf etishga intilish, muammo yechimini topishning nostandart metod va usullarini izlash, o'quv-bilish faoliyatidagi qat'iylik, ijodiy bilish faoliyatining natijaviyligi bilan tavsiflanuvchi shaxs xususiyatini o'zida aks ettiradi. Mazkur maqola oliy o'quv yurti talabalari, doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar hamda keng auditoriyaga mo'ljallangan.

РЕЗЮМЕ. Все мы знаем, что творческая познавательная деятельность младших школьников включает в себя устойчивые мотивации к получению новых знаний и положительную эмоциональную направленность на познавательный процесс, что способствует устранению привычных приемов учебного поведения при решении учебных задач, отражает характер человека. характеризуется стремлением, поиском нестандартных способов и способов поиска решения проблемы, настойчивостью в обучении и учебной деятельности, результативностью творческой познавательной деятельности. Статья предназначена для студентов вузов, докторантов, независимых исследователей и широкой аудитории.

SUMMARY. We all know that the creative cognitive activity of elementary school students includes stable motivations for acquiring new knowledge and a positive emotional orientation to the cognitive process, which helps to eliminate the usual methods of educational behavior in solving educational tasks. reflects the character of a person characterized by aspiration, search for non-standard methods and methods of finding a solution to a problem, persistence in learning and learning activities, effectiveness of creative cognitive activities. This article is intended for university students, doctoral students, independent researchers and a wide audience.

ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ТАЪМИНЛАШДА ҲАҚИҚИЙ ВА ТАЛАБ ҚИЛИНАДИГАН СИФАТ МОНИТОРИНГИ НАТИЖАЛАРИ

А.А.Хўжаев – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги Олий таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш департаменти бош мутахассиси

Таянч сўзлар: олий таълим тизими, таълим сифати, ўқув режа ва дастурлар, муаммолар, ички мониторинг, самарадорлик, кўрсаткич, механизм, баҳолаш.

Ключевые слова: система высшего образования, качество образования, учебные планы и программы, проблемы, внутренний мониторинг, эффективность, индикатор, механизм, оценка.

Key words: higher education system, quality of education, curriculum and programs, problems, internal monitoring, efficiency, indicator, mechanism, evaluation.

Таълим муассасаси даражасида бошқариш самарадорлигини ўрганиш таълим муассасаси фаолиятининг умумий натижалари бўйича ҳам, таълим жараёнини методик таъминлаш, педагогик вазифаларни ҳал этиш бўйича жамоаларнинг тайёргарлиги ва илмий ва педагогик ходимларнинг кадрлар билан таъминланиши каби бевосита маълумотларни таҳлил қилиш асосида амалга оширилиши мумкин [1]. Таълим муассасаларининг истикболли режаларини белгилашда асосан иқтисодий, педагогик, ижтимоий ва бошқарув йўналишларида мониторинг олиб борилади. Жумладан,

- иқтисодий мониторингида индикаторлар сифатида бюджет ва бюджетдан ташқари харажатлар билан бирга қутилаётган (ёки қутилмаган) харажатлар прогнози;
- педагогик мониторингида касбий етуқлик, шахсий фазилатлар, ахборот, алоқа ва ижтимоий қобилият индикаторлари белгилаб олинади;
- ижтимоий мониторингида индикатор сифатида ёшларнинг таълимга муносабатлари, масъул раҳбарларнинг фаолияти КРІ кўрсаткичлари таҳлили;
- бошқарув мониторингида минтақавий даражада ўзаро ҳамкорлик қилиш учун шарт-шароитлар яратилганлигини айтиш мумкин.

Олий таълимнинг муҳим жиҳатларини акс эттирувчи мезонлар базаси таърифи сифатида таълимнинг асосий тарафларини акс эттирадиган мувофиқлик базасини мезон ва мувофиқлигини келтириш орқали барқарор фаолият юритиш ва динамик ривожланиш босқичлари кўринишида келтиришимиз мумкин (1-расм).

Мезонлар	Мувофиқлик базаси
Жараён	Ижтимоий жиҳатдан маълум йўналишлар, техника ва технологиялар орқали натижаларга эришиш кетма-кетлиги
Самарали	Битирувчилар учун тез суратларда ўзгарувчан дунёда, жамиятда, ўз-ўзини ривожлантиришга, ижтимоий ва индивидуал иқтисодий жавобгарликка, мустақил танловга, инсонпарварлик йўналишига эга бўлишга тайёр бўлиши учун зарур шахсий фазилатларни ўрганиш ва "ижтимоий тартибни" бажариш
Прогноз	Равнақ топиш истикболлари, олий таълимнинг ривожланиш босқичлари ёки унинг индивидуал элементлари
Норматив	Олий таълим фаолиятининг асосий аспекти, зарур ва долзарб билим, кўникма ва касбий компетенцияларни акс эттиришнинг касбий малака ва билимларни ривожлантириш га қаратилган давлат таълим стандартларига мувофиқлиги
Рақобатчилик	Энг яхши натижаларга эришиш, турли жаҳонларда тенг кучли рақобатчи бўла олиш қобилиятларини шакллантириш

1-расм. Таълимнинг асосий тарафларини акс эттиришда мувофиқлик базаси

Таълимда асосий ва хизмат кўрсатиш мезонларини аниқлаш ҳамда улардан фойдаланиш доимо тавсия этилади. Олий таълим тизимини мониторинг қилиш учун мувофиқлик базасидаги мезонларнинг умумий нисбати қуйидагича келтириш мумкин. Жумладан,

Асосий мезон: процессуал; самарали; Прогноз.

Таълимга хизмат кўрсатувчи шартлар: меъёрий ва рақобатчилик.

Мониторинг тадқиқотлари микдорий баҳолашни талаб қилганлиги сабабли, 1-расмда кўрсатилганидек, олий таълим тизимида фаолият юритиш учун таклиф этилган ҳар бир мезонни тавсифловчи параметрлар тўплами қиритилиши зарур ва керак. Мезонларни тавсифловчи параметрларни 2-расмда кўришимиз мумкин.

Тавсия этилган параметрлар тўпламини тақдим этишда тадқиқотлар ўтказиш имконини берадиган учта

аниқ кўрсаткичдан иборат бўлиши мумкинлигини айтиш мумкин:

- касб-хунар коллежлари битирувчиларнинг меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф баланси индекси;
- иқтисодий мослик индекси;
- шахснинг таълим эҳтиёжларига қониқиш индекслари.

Кўрсаткичлар, Мезонлар	Параметрлар
Жараён	• Замонавий таълимни ривожлантириш технологияларидан фойдаланиш. • Талабаларнинг шахсий таълим траекториясини ривожлантириш имкониятлари. • Ўқитувчилар ва талабаларнинг ўзаро муносабатларга бўлган эҳтиёжини таъминлаш. • Жамоада рискларнинг мавжуд эмаслиги
Самарали	• Зарурий компетенцияларни тўлиқ шакллантириш. • келажакдаги профессионал фаолиятининг турли соҳаларида йўналиши. • талабаларнинг касбий фаолиятини энг самарали усулларни топиш қобилияти. • ижтимоий ҳимоя қилиш учун талабаларнинг тайёрлиги
Прогноз	• жамиятнинг ўз-ўзини ривожлантириш режасида ишлаш имкони. • Таълим тизими учун тайёрланаётган педагогларнинг учун энг муҳим муаммоларни ҳал қилиш бўйича бошқаруving йўналтирилиши
Норматив	• таълим мазмунининг кадрлар истеъмолчилари талабларига мослиги. • Касбий малака тизими (тренинглار оралиги)
Рақобатчилик	• иқтисодий барқарорлик ва мустақиллик. • ходимларнинг иш ҳақи даражаси. • битирувчиларнинг долзарблги

2-расм. Танланган мониторинг қилиш мезонларини параметрларнинг мувофиқлиги

Таъминоти ва битирувчиларнинг талаб баланси индексини битирувчиларни ўз мутахассислиги бўйича меҳнат фаолиятини юритиши (кадрлар бозоридаги таълим эҳтиёжлари, таълим учун буюртмалар, қабул қилиш учун рақобат хараактеристикаси шаклланганлиги) кўрсаткичлари билан кўришимиз мумкин. Таълим хизматлари ва кадрларга бўлган реал эҳтиёжлар ўртасидаги муносабатлар ҳам асосий микдорий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткични ўқиш динамикасини таъминлаш мақсади - таълим хизматлари микдорий хусусиятлари динамикасини доимий кузатуви, кадрлар истеъмолчилари ва кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасалари рақобатбар-дошлиги ўртасидаги боғлиқлик билан ўлчанади.

Моддий-техник жиҳатдан таъминланганлиқнинг етарлилик кўрсаткичи педагогик олий таълим муассасаларининг кадрлар тайёрлашдаги рақобатбар-дошлик параметрларини ишлашнинг шартларига мувофиқлигини акс эттирувчи ажралмас кўрсаткичдир. Бу кўрсаткич учта турда бўлиши мумкин:

- барқарорликни таъминлаган ҳолатда фаолиятнинг бориши;

- ижобий ўсиш динамикаси (ривожланиши)ни таъминлаган ҳолда педагогик фаолият юритиш;

- барқарорликни таъминлашга таъсир кўрсатувчи рисклар устида ишлаш.

Педагогик кадрлар тайёрлайдиган олий таълим муассасаларининг моддий-техник таъминоти етарлилиги индексини жорий этишдан мақсад олий таълим муассасасининг кадрлар тайёрлаш бозоридаги мавқеини, унинг рақобатбардошлигини, устунликлари ва таълим сифатини таъминлашда қутиладиган рискларнинг салбий таъсирларини назорат қилишдан иборат [2].

Инсоннинг таълимга бўлган эҳтиёжини тўлақонли қондириш индикатори турли малака даражасидаги мутахассисларни ажратиб туриш ва босқичма-босқич тайёрлаш асосида таълимнинг деярли барча

боскичларини таъминлайдиган профессионал мослашув ва ҳаракатни шакллантиришни акс эттиради. Мониторинг тадқиқотининг мақсадларидан бири таълим сўровлари билан қониқиш динамикасини аниқлаш, яъни, таълим хизматларининг потенциал талабаларига бўлган талабни белгилаб беради. Ушбу кўрсаткичлар уларнинг мураккаблиги (интеграллиги) туфайли аниқлик, объективлик, мавжудлик, микдорий ўлчовлилик қулайликларига жавоб берадиган паст параметрларни тақсимлашни талаб қилади (3-расм).

Индекслар	Параметрлар (махсус кўрсаткичлар)
таъминот ва талабнинг мувозанати индекси	• олий таълим муассасасига қабул қилиш учун танловнинг кенг қамровлиги; • тайёрларлик вақтида контингентнинг ҳафсизлиги; • битирувчиларнинг ўз мутахассислиги бўйича ишга жойлашиш
Моддий-техник етарлилик индекси	• таълим муассасасининг ихтисодий барқарорлиги; • таълим муассасасининг ихтисодий ўзини ўзи таъминлаши; • Талабани ўқитиш учун сарфланадиган бир йиллик харажатларнинг оптималлиги; • илмий ва педагогик ходимларнинг моддий таъминоти даражаси
шахснинг таълим эҳтиёжларини қондириш индекси	• Ёшларнинг профессионал манфаатлари учун таълим муассасасида ўқини; • Касбий фаолиятдаги куталадиган умидсизликларни туфайли таълимни ташлаб кетиши; • Педагогика олий таълим муассасалари битирувчиларининг ихтисослиги бўйича ишга жойлашиши; • Битирувчиларнинг битиргандан кейинги дастлабки 5 йил мобайнида педагогик фаолиятидаги ижобий ўзгаришлар

3-расм. Танланган индексларга мос келадиган параметрларнинг мониторинг тизими

Ҳар қандай жараёнда мониторинг ахборот хизматларини тақомиллаштиришнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Ахборотни тизимлаштириш, унинг самарадорлигини ошириш, объективлик ва мавжудликни мониторинг қилиш орқали ҳал қилиниши мумкин бўлганлиги таъминлаш билан боғлиқ. Айниқса таълим сифатини таъминлашга қаратилган мониторингнинг юритилмаслиги натижа ёки жараёни ўрганиш ва мақсад-натижа муносабатларини ўрганиш билан шуғулланадиган моделлар нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин.

Жаҳон тажрибасини ўрганадиган бўлсак, таълим соҳасида турли хил, лекин тенг даражада бўлиқ мониторинг тизимларини ишлаб чиқиш ва амалга оширилади. Таълим мониторинг - маданиятли мамлакат аҳолисининг катта гуруҳлар ўз ичига олган ҳар қандай замонавий ижтимоий тизимини ривожлантириш учун объектив эҳтиёж, жаҳон маданияти ривожига етакчи тенденцияларни белгилаб олинган. Умумий аниқ далиллар - бу ерда ишлатилган ёндашувлар бирлигидадир.

Таълим сифатини таъминлашда ҳақиқий ва талаб қилинадиган таълим натижалари ўртасидаги жиддий фарқни камайтириш энг муҳим муаммо бўлиб, уни ҳал қилиш таълим сифатини мониторинг қилиш лойиҳасига қаратилади. Ушбу механизмнинг тўғри ишлаши учун етарли тарзда ахборотларга эга бўлиш зарур. Чунки бу таълим сифатини назорат қилиш тизимининг бир қисми ҳисобланади. Мониторинг самарадорлиги қуйидаги техник вазифалар ва технологияларни ишлаб чиқиш ҳамда оптималлаштириш даражаси билан аниқланади:

- олий таълим муассасасидаги таълим тизимининг ҳолатини доимий мониторинг қилиш ва мониторинг таҳлилларига кўра тезкор тарзда маълумотларга таянган ҳолда таъсирчан чораларни белгилаш;
- таълим тизимидаги ўзгаришлар ва уларни келтириб чиқарадиган омилларни ўз вақтида аниқлаш;
- олий таълим муассасасининг таълим тизимидаги салбий тенденцияларнинг олдини олиш;
- олий таълим муассасасининг таълим тизимида энг муҳим жараёнларни ривожлантиришнинг қисқа ва ўрта муддатли прогнозини амалга ошириш;
- олий таълим муассасаларида таълимни услубий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш самарадорлигини ва тўлиқлигини баҳолаш муҳим.

Мониторинг қуйидаги ташкилий ва услубий талабларга мувофиқ амалга оширилиши керак:

- мониторинг кўрсаткичлари ва шакллари муайян вақт давомида чекланган ва доимий бўлиши;

- таълим жараёнини кўрсаткичлар, мумкин қадар таълимнинг сифатини акс эттирувчи илмий ва етарли даражада ўзлаштирилиши таъминланган ўқув модулларининг тўлиқ қамраб олиши;

- кўрсаткичлар таълим сифатини самарали бошқариш учун долзарб бўлиши;

- даврий равишда (ўқув йилида камида бир марта) таҳлил қилинадиган мониторинг кўрсаткичлар мажмуини тақомиллаштириб бориш;

- таълим мониторинги олий таълим, эксперт анкеталар, интервьюлар, илмий ва маъмурий ходимлари, талабалар, шунингдек, кадрлар истеъмолчиларининг мезонлари, жамоатчиликнинг фикрлари статистик натижалари асосланган бўлиши;

- сўровларни ўтказиш орқали таълим мазмунидаги бўшлиқларни тўлдириш мумкин [4].

Шу билан бирга кўп ҳолларда мониторинг натижалари кўтарилишини таълим мазмунининг таҳлилий усуллари, таҳлилларни амалга оширувчи экспертлар гуруҳларининг натижаларидан фойдаланиш орқали сезиларли даражада оширилиши олиб келиши мумкин.

Мониторинг натижалари ўқув жараёнининг барча қатнашчиларининг (субъектларининг) инновацион фаолиятига асос бўлиши керак. Уларнинг иштирок даражаси турли хил, аммо уларнинг барчаси (олий таълим муассасасининг профессор-ўқитувчилари, талабалари, илмий изланувчилари, кадрлар истеъмолчилари, ота-оналар ва жамоатчилик)дан ахборотлар олинадиган ва олинган маълумотлар таҳлил қилади. Масалан, олий таълим муассасаси масъул ижрочилари жамоатчиликнинг фикрини ўрганган ҳолда таълим муассасасида ўқув жараёнининг самарадорлиги, таълим сифати, мулоқот майдонининг мавжудлиги ҳақида маълумотлар олади. Ушбу маълумотлар асосида умумий тасаввур ҳосил бўлади. Ушбу тасаввурдаги ахборотларни таҳлил қилиш орқали юзага келган муаммолар, кутилаётган рискларни ташхислаш имкони яралиб, ушбу таҳлиллар натижалари самарадорликни таъминлашга қаратилган концепциялар, чора-тадбирлар, механизмлар яратилади. Бунинг натижасида олий таълим муассасалари узоқ муддатли ва таъсирчан механизмларни қамраб олган "Йўл хариталари"ни ишлаб чиқишга асос бўлади. Шу билан бирга талабаларда эса шахсий таълим траекторияларини шакллантиришда келажакдаги касбий фаолиятини чуқур таҳлил қилган ҳолда узоқ муддатли фаолиятни кўзланган режаларини яратишга асос бўлади [3].

Тадқиқот давомида қуйидаги хулосаларга келинди. Таълимни ўз навбатида касбий эҳтиёжларни қондириш учун шахслар ва ижтимоий гуруҳлар томонидан қабул қилинган қадамнинг йиғиндиси сифатида қараш мумкин.

Ўз навбатида, таълимнинг ҳар бир шакли мураккаб ёки турли даражадаги тузилмалар учун объект сифатида хизмат қилади.

Педагогик кадрлар тайёрлайдиган олий таълим муассасаларида таълим тизими муайян яхлит таълим вакилига боғлиқ элементлар (қуйи тизим бошқарув ходимлари), профессор-ўқитувчилар, талабалар, ўқув дастурлари ва режалари, ўқув адабиётлари, ўқитиш воситаларини ўз ичига оладиган мураккаб тизимларнинг сифати асосан таълим натижаларининг сифатини белгилайди.

Ишлаб чиқаришни назорат қилиш стандартлари ва ютуқларни мониторинг қилиш, жараёнининг ёндашувида фойдаланиш олий таълим тизимини мониторинг қилишнинг асосий моделларидан бири ҳисобланади. Педагог кадрлар тайёрлайдиган олий таълим муассасаларида таълим тизимининг ҳолати давлат ва жамятнинг мақсадларига ва олий таълим муассасасининг миссиясига мос келиши керак. Шу билан бирга мониторинг ушбу мувофиқлик даражасини акс эттириши ва назорат қилиш тизимининг таҳлилий маълумотларни олишга қаратилган кўрсаткичларни мос тушиши керак.

Адабиётлар

1. Конун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.12.2017 й., 09/18/1026/0497-сон; Конун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.09.2019 й., 09/19/822/3840-сон; 08.04.2021 й., 09/21/189/0303-сон; Конунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.05.2021 й., 09/21/320/0482-сон; 18.01.2022 й., 09/22/25/0033-сон; 05.04.2022 й., 09/22/153/0266-сон.

2. Арламов А.А. Педагогический риск как проблема методологии социальной педагогики. // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. Серия 3: Педагогика и психология. 2010. № 1. – С. 12–21.

3. Абрамова И.Г. Теория педагогического поиска [Электронный ресурс]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – М.: РГБ, 2007. (Из фондов Российской государственной библиотеки).

4. Хохлова Е.А. Предупреждение конфликтных ситуаций во взаимодействии учителей, учеников и родителей [Электронный ресурс]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – М.: РГБ, 2003. (Из фондов Российской государственной библиотеки).

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада олий таълим муассасаларида таълим сифатини ички мониторинг қилиш, ўқитиш самарадорлиги ва таълим сифатини ошириш, таълимни бошқариш механизмлари хусусида фикр юритилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются внутренний мониторинг качества образования в высших учебных заведениях, повышение эффективности преподавания и качества образования, а также механизмы управления образованием.

SUMMARY. This article discusses the internal monitoring of the quality of education in higher education institutions, the improvement of teaching efficiency and the quality of education, and the mechanisms of educational management.

1939-1941-JÍLLARÍ QARAQALPAQSTANDA KITAP BASPASÍ HÁM POLIGRAF SANAATÍNÍN AHWALÍ

R.B.Idrisov - tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori

A.Jaqsimuratov – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedaqqoikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: KKGIZ, kitap, bilim, baspaxana, poligrafiya, kitapxana, kitapxanlıq, mashqala.

Ключевые слова: ККГИЗ, книга, знание, типография, полиграфия, библиотека, чтение. проблема.

Key words: KKGIZ, book, knowledge, printing house, polygraphy, library, reading, problem.

Bul másele konteksinde ámeliy tárepten izzertlew temasınıń aktualıǵı búgingi jas áwlad tárbiyasınıń zárúrlı wazıypalarınan biri bolıp kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlanıw, kitapxanlıq mádeniyatın asırıw hám úgit-násiyatlaw menen belgilendi. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevniń 2017-jıl 12-yanvarda bul másele boyınsha komissiya dúziw haqqındaǵı buyırǵı imzalandı, onda xalıq sonday-aq, jaslar arasında kitapxanlıq mádeniyatın asırıw ushın bul zárúrlı tarawdıń rawajlanıwı menen baylanıslı qatar mashqalalar kórsetilgen [1].

Qaraqalpaqstan tariyxıtanıwında urısqa shekem bolǵan jıllarda repressiyalar, awıl xojalıǵın kollektivlestiriwdi tamamlaw, jeke mülkti joq etiw hám dinge qarsı úgit-násiyatlaw jumslarınıń alıp barılıwı menen ajralıp turadı. Sonıń menen birge, aymaǵımız tariyxında social-ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwınıń basqa ózgesheliklerin kórsetetuǵın waqıyalar kózge taslanadı. Ulıwma aytqanda, Sovet hükimeti dáwirinde Qaraqalpaqstan tariyxıtanıwında «mádeniyat awdarıspaǵı» túsinigi 1930-jıllar dáwirin belgilewde tiykarǵı orındı iyeledi. 1937-1941-jıllarda onı ámelge asırıwda úlken jetiskenliklerge erisilgenligi kórsetildi [2].

Aldıńǵı tariyxıtanıwǵa bola, bul dáwirde siyasiy, texnik, ekonomikalıq ádebiyatlarǵa tiyisli qaraqalpaq tilindegi kitaplardıń basıp shıǵarılıwı kóbeygen, rus klassikleriniń qaraqalpaq tiline awdarma qılınǵan shıǵarmaları, qaraqalpaq xalıq awızeki tvorcestvo shıǵarmaları kóp tirajlarda basıp shıǵarılǵan.

Qaraqalpaqstanda urısqa shekem bolǵan jıllarda, tek bir baspa - Qaraqalpaqstan kitap hám gazetalar baspası bar edi (keyininen ol Qaraqalpaqstan mámleketlik baspası dep atı ózgeritildi - KKGIZ), bul jerde tiykarınan barlıq baspa ónimler islep shıǵarılǵan. Bul ónimlerdiń bir bólegi Moskva hám Tashkentte islep shıǵarılǵan, biraq jergilikli baspa áste-qırıń islep shıǵarıw imkaniyatın asırǵan. Eger 1933-1934-jıllarda KKGIZ 8 atamadaǵı sabaqlıqlardı basıp shıǵarıla baslaǵan bolsa, 1940-jılda ayırım sabaqlıqlar 54 atamada basıp shıǵarılǵan [3], hám 1941-jılda barlıq klasslar ushın qaraqalpaq tilinde sabaqlıqlar kirill jazıwında basıp shıǵarıla baslaǵan.

1939-jıl 10-ıyun kúni QQASSR Xalıq Bilimlendiriw Komissariatı janındaǵı bolıp ótken 1940-jılǵı sabaqlıqlardı basıp shıǵarıwdıń tematik rejesi máselesi boyınsha jıynalista I.Sagitov bul máselelenni jáne bir márte kóteredi. Onıń ayıtınsha, 1940-jılǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik baspasında sabaqlıqlar basıp shıǵarıw kólemi asıp barmaqta, sonıń ushın ol baspanı kadrlar menen táminlewdi másláhát beredi. Májliste KKGIZdıń jumısın singa alınadı.

Respublika bilimlendiriw isleri boyınsha Xalıq Komissariyatı Kollegiyası aǵzası Goyzman «KKGIZ si'ezd materialların basıp shıǵaradı hám qaraqalpaq tilinde birde-bir kórkem ádebiy kitap shıǵarmaǵan» dep aytadı [4]. Jıynalista tájiriybeli oqıtıwshılardı tartıw arqalı xızmetkerler sanın keńeytiriw, kitaplardıń avtorları hám awdarmashılardıń jıynalısların turaqlı túrde ótkerip barıw, oqıw ádebiyatları avtorları hám awdarmashıları ortalıǵın keńeytiriw, ásirese qaraqalpaq tilinde isleytuǵın qanıygelerdı kóbeytiw haqqında qarar qabıl etildi.

Kadrlar máselesi baspa isinde eń kerekli edi. Bul dáwirde KKGIZde qaraqalpaq tilinde kitap islep shıǵarıw menen shuǵullanatuǵın tek ǵana úsh redaktor islegen - K.Ubaydullaev, O.Shamuratov hám A.Shamuratov, 1930-jıllarınıń aqırında jańa til siyasatına muwapıq SSSR xalıqlarınıń barlıq tillerin kirill alıpbesi tiykarında jazba rawıshı awdarma qılıw rejlestirilgen edi. Sol sebepli, kadrlar tayarlaw hám kirill jazıwındaǵı jańa alıpbe dúziw ústinde islew zárúrlı wazıypaǵa aylandı. 1939-jıl basında VKP(b) nıń Oraylıq Komiteti hám SSSR Xalıq Komissarları Keńesiniń qararınan soń, úsh ay ishinde kirill alıpbesine tolıq ótiw ámelge asırıldı. Sonıń ushın, 1940-jıl baslarında KKGIZde latin alıpbesindegi sabaqlıqlardı basıp shıǵarıw toqtatıldı. Sol jılı K.Ubaydullaev, Q.Ayimbetov hám N.Dawqaraev kirill alıpbesi tiykarında qaraqalpaq tiliniń alıpbesi hám imla qaǵıydaların islep shıqtı. Bul alıpbe 1940-jıl 18-ıyuldaǵı QQASSR Oraylıq Atqarıw Komiteti Prezidiumınıń pármanı menen turmısqa engizildi. «Biziń redaksiyamız aǵzalardı aldında qıyın is turıptı, - birinshiden, jańa alıpbeni ózlestiriw hám jańa alıpbede sabaqlıqlardı qayta islew kerek» - dep jazǵan edi KKGIZ direktori wazıypasın atqarıwshı I.Sagitov [5].

I.Sagitov óziniń bayanat (dokladnoy) xatında kórsetkenindey, «jańa alıpbe 1940-jıl 1-ıyulda Tashkent qalasında tastıyqlanǵan, biraq qaǵıydalar qanday bolıwı belgili emes. Ele redaktorlar hám mashinistkaların hesh biri bilmeydi» [6].

Kirill alıpbesine ótiw poligrafistler ushın ham bir qatar qıyınshılıqlardı keltirip shıǵardı: 1941-jılǵı baslaǵan jańa sabaqlıqlardıń basıp shıǵarılıwı júdá kóp kemshiliklerge iye edi, másele, baspa direktori N.Sıǵbatullın olardı jańa imla menen baylanıslı ekenligin jazadı, «Máselen 1941-jıl yanvardan aldın sabaqlıqlar basıp shıǵarılǵanda, imla ushın tek ǵana bir parametr bolǵan edi, keyin qabıl qılınǵan dáslepki imla anıqlandı» [7].

Respublika Xalıq Komissarları Keńesi KKGIZge jańa alıpbe kursların shólkemlestiriwge ruqsat berdi: hár kúni 2 saat dawamında eki ay dawamında redaktorlar, korrektorlar, awdarmashılar hám mashinistkalar kirill

jazıwında qaraqalpaq álipbesin úyrendi. Sonın menen birge, Tórtkúl baspaxanasında (1940 jılǵa kelip Nókis poligraf-kombinatı ele qurılıp atırǵan hám tolıq úskelenibegen edi) tek ǵana 7 úskene, sonnan 2 «Pioner» baspa mashinası, 1 «Iskra» mashinası, 2 «Ausbürg» hám 2 «Amerikanka» bar edi. Sonın menen birge, sońǵı eki mashinanıń góneriw jaǵdayı 75-80% tı quraǵan edi [8]. 1939-jıl 10-mayda QQASSR Xalıq Komissarlardı Keńesi 184 mıń rubl muǵdarında baspaxana úskinelerin, solardan Nókis baspaxanası ushın bir rulonlı aylanba rotaciyalı mashinanı hám Tórtkúl baspaxanası ushın «Pioner» tegis baspa mashinasın satıp alıwǵa ruxsat berdi. Bul úskene sol jıldıń gúzinde alıp kelingengen hám dáslep rotaciyalı mashinanı Tórtkúl baspaxanasında ornataqshı boldı, biraq Respublika Xalıq Komissarlardı Keńesi aralasıwı menen Baspa isleri boyınsha basqarma onı Nókiske jiberiwge májbúr etti, sonın menen birge Nókis poligrafiya karxanasında ornatiw ushın móljellengen basqa úskenerlerdi hám (sonınday-aq broshyura mashinası, qaǵazdı kesiw mashinası hám basqalardı da).

Soǵan qaramay, Tórtkúldegi baspa 1940-jılǵa 136 atamadaǵı 404550 nusxada kitaplar basıp shıǵaradı, yaǵnıy olar sabaqlıqlar, oqıw hám metodik ádebiyatlar, sonday-aq, social-ekonomikalıq, awıl xojalıǵı, kórkem hám balalar ádebiyatların óz ishine alǵan. Sonda-aq, qaraqalpaq xalıq shayırdı Berdaqıń (Berdimurat) lirik shıǵarmaları toplamı (Tórtkúl, 1941) A.Shamuratov hám A.Begimovlar baspaǵa tayarlaǵan Berdaqıń shıǵarmaları toplamı (Tórtkúl, 1941), «Maspatsha» poeması (Tórtkúl, 1940), qaraqalpaq xalıq dástanları «Alpamıs» (Tórtkúl-Tashkent, 1941) hám «Qoblan» (Tórtkúl, 1941), «Qaraqalpaq ádebiy tiliniń alfaviti hám orfografiyası» (Tórtkúl, 1941), N.Japaqov tárepinen tayarlaǵan «Xalıq ertekleri hám qosıqları» (Tórtkúl, 1941), ulla shayı A.Nawayınıń, sonday-aq qaraqalpaq shayırdı hám jazıwshıları A.Musaev, M.Daribaev, N.Japaqov, S.Nurimbetov hám basqalardıń shıǵarmaları basıp shıǵarıldı. Sonday-aq, rus tilinde sabaqlıqlar, social-siyasiy ádebiyatlar, rus tilinen awdarma qılınǵan kórkem shıǵarmalar hám baspadan shıqtı.

1940-jıllardıń baslarında Tórtkúlde oqıw ádebiyatları basıp shıǵarıw baslandı: tek 1941-jıl yanvar-fevral aylarında Qaraqalpaqstan baspası tárepinen baslanǵısh klasslar ushın hám az muǵdarda orta mektepler ushın 20 atamadaǵı sabaqlıqlar basıp shıǵarıldı [9]. Lekin sabaqlıqlardı basıp shıǵarıw, tiykarınan Moskvaǵı «Uchpedgiz»de ámelge asırıldı.

1941-jılı tazadan sabaqlıqlardı basıp shıǵarıw ushın taza alfavitniń shriftleri ele tolıq jetispeytuǵın edi. Soǵan qaramastan poligrafistler kitap baspasınıń alǵa ilgerilewinde pidákerlik penen miynet etkeni kórinedi. 1941-jılǵı 15-marttaǵı Ózbekstan KP(b) byurosı «Qaraqalpaq Mámleketlik Baspasınıń jaǵdayı haqqındaǵı máseledegi QQM baspası direktori Sigbatullinniń dokladında mınanday delinedi: «Qaraqalpaqstanda kitap baspası 1938-1941 jıllarda júdá úlken tájiriyebege iye boldı hám hár tárepleme ósti, rawajlandı. 1941-jıl dawamında 773 baspa tabaq ádebiyatları basıp shıǵardı, sonın ishinde 43 atamadaǵı 296 baspa tabaq kóleminde kórkem hám ilimiy-metodikalıq ádebiyatlar edi [10].

Urıstan keyingi jıllarda baspa hám poligrafiya sanaatı jańa dáwirge qádem tasladı. Jańa kadrlar menen tolıqtırılıp, tazadan baspa mashinaları, túplewshi úskenerler menen támiyinlendi, sol sebepli respublikamızda shıǵarılatuǵın gazeta-jurnallar, kitap hám basqada baspa ónimlerin basıp shıǵarıw kólemi hám sanı ósti. 1955-jılı QQM baspasında

15 redaktor, 5 korrektor, texnikalıq redaktorlar jumıs alıp barǵan, biraq olardıń hesh qaysısında poligrafiya qanıygeligi boyınsha tálim almaǵan. Kópshilik redaktor hám korrektorlar jergilikli joqarǵı oqıw ornın pitkerip, baspa hám poligrafiya tarawında jumıs alıp barǵan [11].

Xalıqtıń kitap ónimlerine, solardan sabaqlıqlarǵa qızıǵıwı júdá joqarı edi. Olar arasında Nókiste, sonday-aq Tashkent poligrafiyasında islep shıǵarılan kórkem ádebiyatlar, ásirese qaraqalpaq xalıq ámeliy sanaatı shıǵarmaları, Qaraqalpaqstan xalıq shayırlarınıń shıǵarmaları toplamları hám basqa ádebiyatlar júdá belgili bolǵan. Máselen, 1941-jılǵa A.Shamuratov tárepinen redaktorlanǵan qaraqalpaq xalıq dástanı «Alpamıs» 3000 tirajda Tashkent baspaxanasında basılıp shıqtı. Tórtkúl baspaxanasında urısqa shekem Kunxojanıń lirik qosıqları toplamı basıp shıǵarıldı. Urıs jıllarında hám Nókis poligrafiya-kombinatında qaraqalpaq shayırlarınıń (D.Nazbergenov, N.Japaqov, A.Shamuratov, Q.Dosanov, M.Daribaev, T.Seytmuratov, J.Aymurzaev hám basqalar) qosıqlar toplamları broshyura túrinde basıp shıǵarıla baslandı hám ayrıqsha baspalar, máselen, S.Qurbaniyazovtıń «Qolǵa qural al, meniń xalıqmı», M.Daribaevtıń «Gúreske» qosıqlar toplamları basıp shıǵarıldı.

1942-jıldan baslap gazetalar hám baspalardıń redaksiyaları sezilerli dárejede qısqartıldı. Ózbekstan Xalıq Komissarlardı Keńesiniń qararı menen Qaraqalpaqstan poligrafiya sanaatın qarjılandırıw 40 procentke yamasa 669 mıń rublge qısqartırıldı. Sol sebepli respublika gazetaların basıp shıǵarıw kólemi kemeydi, Nókis poligrafkombinatında 2 basshı hám baspaxanada 20 issi qaldı. Baspanıń kópshilik jumısshıları hám qanıygeleri frontqa atlandı. Soǵan qaramay, 1942-jıldan beri QQASSR Xalıq Komissarlardı Keńesiniń qararı menen sabaqlıq Nókis baspaxanasında tolıq basıp shıǵarıw rejelestirilgen edi. Biraq, joqarıda atap ótkenimizdey, Nókis poligraf kombinatında qanıygeligi issihiler – hárip teriwshiler, kitaplardı túplewshiler, baylawshılar jetispes edi, sonın ushın bul karxananıń reje kórsetkishleri hesh qashan ornalanbaı. Kórkem ádebiyat ornına siyasiy, awıl xojalıǵı ádebiyatları basıp shıǵarılıp, yaǵnıy islep shıǵarılan ónimlerdiń tematikalıq jónelisi siyasiy hám ekonomikalıq tendensiyalarǵa tuwrı kelgen. Birinshiden qaraqalpaq mektepleri ushın sabaqlıqlar jeterli emes edi. Belgili alım J.Urumbaev kórsetkenindey, urıs dáwrinde «qaraqalpaq tilindegi tiykarǵı hám awdarma sabaqlıqları ulıwma basıp shıǵarıлмаған».

Solay etip 1940-jılǵa kelip ulıwma kitap qorı 205 mıńǵa jetedi, al kitapxanalar sanı 195 jetedi. Respublikamızda kitap qorı 1960-jıllarǵa kelip 1 millionnan asadı: 1965-jılǵı maǵlıwmatlarǵa súyenetuǵın bolsaq ol 1 million 310 mıń kitaptan ibarat bolǵan [12].

Ulıwma aytqanda Qaraqalpaqstan aymaǵında baspa óndirisiniń payda bolıwı máselesi tereń tariyxıy tamirlarǵa iye. Qaraqalpaqstan tariyxıtanıwında áwelgi dáwirlerde biziń aymaǵımızda kitap basıp shıǵarıwdıń en jayıwı hám rawajlanıwınıń quramalı hám keń qamrawlı tariyxı joqlıǵı sebepli, biz bul tarawdıń tariyxın jıǵırmalanınshı ásirdeń baslarınan aytıp ótiwimiz múmkin. Arxiv materialları tiykarında Qaraqalpaqstanda poligrafiya óndirisiniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, kitap sawdası tarmaǵınıń shólkemlestiriwi, kitap mádeniyatı rawajlanıwı hám bul tarawdıń házirgi dáwirdegi jaǵdayı hám taǵı basqa máselelerdi sawlelendiriwimiz múmkin.

Ádebiyatlar

1. Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasin rawajlandırıw, kitap oqıwdı hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw jáne úgit-násiyatlaw boyınsha komissiya dúziw haqqında» Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń biylıǵı. / «Erkin Qaraqalpaqstan», 2017 jıl, 14 yanvar.
2. Istoriya Karakalpakskoy ASSR. T. II. – N.: 1974. – S.215-216.
3. QR MOA, 323-fond, 1-opis, 7-d, 13-b
4. QR MOA, 323-fond, 1-opis, 5-d, 3-b.
5. QR MOA, 323-fond, 1-opis, 7-d, 30-b
6. QR MOA, 323-fond, 1-opis, 8-d, 28-b

7. QR MOA, 323-fond, 1-opis, 7-d, 32-b
8. QR MOA, 173-fond, 1-opis, 9-d, 21-b
9. QR MOA, 323-fond, 1-opis, 1-d, 8-b
10. QR OMA, 323 fond, 1-opis, 7-d, 30-bb.
11. QR OMA, 323 fond, 1 opis, 1-d, 8-bb.

12. Narodnoe xozyaystvo Karakalpakskoy ASSR. Kratkiy statisticheskiy sbornik. -N.: 1969. -S.177.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqola Qoraqalpog'iston matbaa sanoatining shakllanish tarixiga bag'ishlangan. Tipografiya mexanizmini ixtiro qilish va kitoblarni tarqatish insoniyat tarixidagi eng katta voqeadir. Ushbu ilmiy masalani yangi sharoitlarda o'rganish milliy va madaniy tiklanish jarayoni faollashganda, uning madaniyati, adabiyoti, tili, yozuvi va boshqalar tarixiga qiziqish kuchayganda yangi rangga ega bo'ladi. Tadqiqotning xronologik doirasi 1930 – yillarning ikkinchi yarmidan 1941-yillarning boshlariga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda Qoraqalpog'iston nashriyotining o'ziga xos xususiyatlari bor. Qoraqalpog'istonda kitob nashrini shakllantirish muammolari va mamlakatda nashriyotni markazlashtirish bosqichlari haqida, bu sovet davlatining mafkuraviy asoslarini mustahkamlashga va jamiyatni boshqarishning totalitar tizimini mustahkamlashga xizmat qildi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена истории становления полиграфической промышленности Каракалпакстана. Изобретение механизма книгопечатания и распространение книг является самым величайшим событием в истории человечества. Изучение этого научного вопроса в новых условиях приобретает новую окраску, когда идет активный процесс национального и культурного возрождения, усиливается интерес к истории своей культуры, литературы, языка, письменности и т.п. Этим определяется культурологическое и научно-познавательное значение данной статьи. Хронологические рамки исследования охватывает период со второй половины 1930-начала 1941-х годов. В этот период издательское дело Каракалпакстана имеет ряд своих особенностей. Указываются проблемы становления книгоиздания в Каракалпакстане, отмечаются этапы централизации издательского дела в целом в стране, что послужило укоренению идеологических основ советского государства и укреплению тоталитарной системы управления обществом.

SUMMARY. This article is devoted to the history of the formation of the printing industry of Karakalpakstan. The invention of the printing mechanism and the distribution of books is the greatest event in the history of mankind. The study of this scientific question under new conditions acquires a new color when there is an active process of national and cultural revival, interest in the history of one's culture, literature, language, writing. This determines the cultural and scientific-cognitive significance of this article. The chronological framework of the study covers the period from the second half of the 1930s to the beginning of 1941. During this period, the publishing business of Karakalpakstan has a number of its own features. The problems of the formation of book publishing in Karakalpakstan are indicated, the stages of centralization of publishing as a whole in the country are noted, which served to root the ideological foundations of the Soviet state and strengthen the totalitarian system of society management.

JAS JÜZIWSHILERDIŇ KÓP JILLÍQ TAYARLIQ BAĞDARLARI

B.X.Ilyasov – assistent oqıtıwshı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: suzish sport turi, ilmiy ma'lumotlar, trener, amaliy tajribalari, o'tkazilgan tajribalar, sport suzishida mashg'ulot yuklamalari, me'yorlar, ishlab chiqish, mashg'ulot jarayonlari.

Ключевые слова: спортивное плавание, научные данные, практический опыт, тренер, проведенные эксперименты, разработка, нормативы тренировочных нагрузок, спортивное плавание, тренировочные процессы.

Key words: sport of swimming, scientific data, practical experiences, trainer, conducted experiments, development, standards of training loads, swimming, training processes.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń 2017-jıl 3-iyundaǵı “Dene tárbiya hám sporttı jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında”ǵı PQ-3031-sanlı qararı tiykarında jámiyetimizde salamat turmıs-tárizin qalıplestiriw, xalıqtıń ásirese jas áwladtıń dene tárbiya hám ǵalabalıq sport penen turaqlı shuǵıllanıwı ushın zaman talaplarına say shárt-sharayatlar jaratıw, salamat áwladtı kamalǵa keltiriw, tálim-tárbiya beriwdi áste-aqırın nátiyjeli ámelge asırıw, jámiyetti rawajlandırıwda jámiyetlik, ekonomikalıq hám siyasıy jaqtan áhmiyetli wazıypalardan biri bolıp xızmet etedi [1,2]. Biz joqarıdaǵı wazıypalardı basshılıqqa ala otırıp búgingi jumısımızda jas júziwshilerdiń kóp jıllıq tayarlıǵı baǵdarlarına toqtalıp ótkendi maqul kórdik.

L.P.Matveev bazalıq tayarlıq basqıshların ótep atırǵan jas sportshılardıń mólsherlenbegen sport shınıǵıwınıń jeti baǵdarın kórsetip bergen. Ol trener hám sportshınıń alǵa qoyılǵan maqsetke erisiw jolları hám shárt-sharayatların kórsetip beredi (L.P. Matveev) [2:125].

Jas júziwshilerde jıllıq cikllar sistemaları jas hámde hámde oǵan tán bolǵan ózgeshelikler menen baylanıslı. Balalar hám jas óspirimlerdeń kóp jıllıq tayarlıǵına tán ayırmaslıqların klassifikaciyalawǵa birinshi bolıp M.Ya.Nabatnikova urınıp kórgen. [3:45-47]. Ol ilimiy maǵlıwmatlar hám trenerlerdiń aldınǵı ámeliy tájiriybelerine tiykarlanıp, jas júziwshilerdiń arnawlı shıdamlılıǵın jetilistiriw metodikasınıń úsh baǵdarın kórsetip bergen:

1.Maqssetli tásir etiw baǵdarı. Onıń mazmunı shınıǵıw quralları hám metodlarınń arnawlı hámde tańlap tásir etiwın itibarǵa alǵan jaǵdayda keńeytiwden ibarat. Ol waqıtta kópshilik ilimiy jumıslarda usı nárse dálilener eken, arnawlı shıdamlılıqtı asırıwda arnawlı shınıǵıwlarıdıń bir qıylı hám keń kólemdegi variantları qollanılganda joqarı nátiyjege erisiw múmkin boladı.

2.Fizikalıq sapalar dárejesindegi sáykesleniw baǵdarı. Biziń pikirimizshe, bul baǵdarıń mazmunı tiykarǵı sapalardıń rawajlanıwındaǵı belgili bir sáykesleniwdiń támiyinleniwı bolıp tabıladı. Usı baǵdarıń ámelde qollanıwın dálillew maqssetinde hár qıylı sheberlik dárejesine iye júziwshiler toparındaǵı «tezlik-waqıt» baylanısınń logarifmlik sıızılması keltiriledi. Erkin usılda 100 m. aralıqqa júziwde 51,2 -53,0 s. nátiyje kórsetken er júziwshilerde 1500m. aralıqqa tezliktiń tómenlewi 100 m. aralıqqa salıstırǵanda 35,2% ti quraydı, sol waqıttaǵı nátiyjeler 55,1-58,5 s. átirapında bolǵan júziwshilerde bul úlkenlik 46,9% ke shekem jetedi.

3.Arnawlı sapalar rawajlanıwınıń sáykesligi baǵdarı. Bul baǵdar jas júziwshilerdi tayarlawda óz aldına áhmiyetke iye. Usı baǵdar mazmunı sonnan ibarat, shınıǵıw metodikası júklemeńi hár qanday pát zonasında nátiyjeli orınlay alıwın, sonıń tiykarında olardıń birinde eń joqarı iskerlik qáiletin támiyinlewi zárúr. Sońǵısı júziwshiniń hár túrli aralıqlardaǵı tayarlıq dárejesi menen tıǵız baylanıslı. Demek, jas júziwshiniń «aralıqlı» tayarlıǵınıń sport sheberligin kúsheytiwshi rezervlerden biri bolıp esaplanadı.

Biologiyalıq rawajlanıwıń kritik dáwirlerinde óz aldına sapalardı aldınǵı baǵdarda rawajlandırıwǵa baǵdarlangan iri jumıslar basıp shıǵarıлмағанлығына, tayarlıq jılları boyınsha UFT hám AFT qurallarınıń optimal dárejeleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń ulıwmalastrılmaǵanlıǵına qaramay, metodikalıq qaǵıydalar avtorları olardı dizimge kirgizdi hám waqıtta qátelespedi. Biraq fizikalıq sapalardıń rawajlanbaǵanlıǵın itibarǵa almaǵan jaǵdayda texnikanı jetilistiriw teoriyası, derlik bir qıylı bolǵan jıllıq sistemanıń jıldan-jılǵa qaytarılıwı haqqındaǵı qaǵıydalar ózin aqlamadı. Derlik 2 jıldan sóń M.Ya.Nabatnikovanıń miynetlerindegi [3:45-47] aldınǵı qaǵıydalarǵa qaraǵanda jáne de ulıwmalıq

túsiniklerdi belgilep beriwshi jańalangan túrt metodikalıq qaǵıydalar payda boldı.

M.Ya.Nabatnikovanıń [3:45-47] pikirinshe, shınıǵıw júklemeleriniń kóp jıllıq dinamikası kóbinese dáslepki tayarlıq basqıshında olardıń dáslepki dárejesine baylanıslı, biraq ulıwma júkleme kóleminiń dáslepki kórsetkishleri kóbinese joqarı bolmaydı. Sol sebepli keleshekte, tereńlestirilgen shınıǵıwlar basqıshında tanlangan sport túrinde jedelliktiń biraz ósiwi ámelge asadı hám áste-aqırnıqlıq penen pátli ósiwge ótedi, bunday jaǵday kóbinese qolaysız ótiw jasında payda boladı. Eger, joqarı sport sheberligine salıstırǵanda maqsetli baǵdarlanıw haqqındaǵı metodikalıq qaǵıydalarǵa ámel etilse, bunday jaǵdaydan qashıp qutılıw múmkin.

Ciklik sport túrlerinde jas sportshılardıń hár tárepleme aralıqlıq tayarlıǵına óz aldına itibar beriliwi kerek, sebebi ol yaki bul sapalardıń rawajlanıwındaǵı úlken sáykeslik sport nátiyjeleriniń jáne de joqarı bolıwın támiyinleydi. Sáykeslikke qaratılǵan kórsetkishtiń ámelge asırılıwı hár qıylı baǵdardaǵı shınıǵıw júklemeleriniń aqılǵa say dárejelerin názerde tutadı.

Jas sportshılardıń kóp jıllıq tayarlıǵındaǵı tiykarǵı baǵdarlardı belgilep beriwshi metodikalıq qaǵıydalar jas óspirimler sportı teoriyasınıń rawajlanıwına tiykar saldı. Keyingi jıllarda, óspirimler sportınıń jeke mashqalaların úyreniwde aktivliktiń azayıwına qaramay, jetilisiwdiń anatomiyalıq-fiziologiyalıq hám psixologiyalıq qásiyetleri, hár qıylı sport túrlerinde balalar hámde jas óspirimlerde fizikalıq sapalar rawajlanıwınıń kritik dáwirleri, hár qıylı jasta júklemelerdi normallastırıw, ayırım sport túrlerinde erte qanıgelesiwdiń unamsız tájiriybesi, jas júziwshilerdiń kóp jıllıq tayarlıǵı mashqalaların ulıwmalastırıw hám talqılı qayta túsiniw sıyaqlı baǵdarlar boyınsha teoriyalıq ulıwmalastırıwlar dawam etti.

Bul bir topar avtorlar - A.A.Kashkin, O.I.Popov hám V.V.Smimovlarǵa sport júziwinde kóp jıllıq tayarlıqtıń metodikalıq qaǵıydaların basqasha sáwlelendiriwge imkán berdi. Olar 2006-jıl basıp shıǵarılǵan «Júziw» baǵdarlamasında bayan etilgen [4:121]:

- joqarı sport sheberligine salıstırǵanda maqsetke baǵdarlaw ushın barlıq jas toparlarınń tayarlıq processleri metodikalıq qaǵıydalar tiykarında shólkemlestiriliwi kerek;
- barlıq jas toparlarındaǵı shınıǵıwlardıń wazıypaları, quralları hám metodlarınń tıǵızlıǵı;
- áste-aqırnıqlıq baǵdarına qatań ámel etken jaǵdayda shınıǵıw hám jaris júklemeleri kólemi hámde pátiniń izbe-iz asırıp barılıwı;
- sport qanıgelesiwininń óz waqıtında baslanıwı;
- ulıwma hám arnawlı fizikalıq tayarlıq quralları kólemi ortasındaǵı dárejeleriniń áste-aqırın ózgerip barıwı: UFT úlesine salıstırǵanda AFT kólemi úlesiniń ósip barıwı;
- kóp jıllıq tayarlıqtıń barlıq basqıshlarında sportshılardıń fizikalıq sapalarınń bir waqıtta rawajlandırılıwı hámde usı jas ushın qolaylı bolǵan waqıtlarda óz aldına sapalardıń rawajlandırılıwı;
- jasqa tán jınısıy rawajlanıw nızamlıqlarınıń itibarǵa alınıwı;
- zorıǵıwlı júklemelerden sóń tikleniw processlerin tezlestirish hám iskerlik qábiletleriniń ósiwin qollap-quwatlawshı qosımsha qurallarnıń áste-aqırın kiritip barılıwı.

Jas júziwshiler kóp jıllıq tayarlıǵınıń hár túrli basqıshlarında jobalastırıw processin optimallastırıw maqsetinde avtor balalar, jas óspirim jigit-qızlar menen kóp jıllıq iskerliktiń túrt baǵdarına tayanıwdı usını etedi.

Háreket aktivligi dárejesi kóbirek 7 den 12 jasqa shekem ósip baradı. Bul jasta kópshilik háreket kónlikpeleri hám mamanlıqları payda bola baslaydı, sonday-aq, bul dáwirde háreket sapaları kórsetkishleri

ósiwiniń jedel pátı belgilengen. Jáne sol nárese belgili, yaǵnıy úlken jas dáwirindegi iskerlik qábileti kóbinese balalıq hám jas óspirimlik jasındaǵı háreket jedelligi menen anıqlanadı.

Kópshilik qanıgelerdiń pikirinshe, háreket jedelligi genetikalıq baǵdarlarǵa hám birinshi nábette nerv sisteması tipine baylanıslı. Nerv sisteması háreketshen hám kúshli bolǵan balalar bos yaki kúshli, biraq az háreketli tiptegi balalarǵa salıstırǵanda jedellew háreketlenedi. Izertlewshiler sport penen shuǵıllanbaytuǵın hám BÖSM de jeńil atletika menen turaqlı shuǵıllanatuǵın jas óspirimler arasında háreket jedelligi dárejesin izertlegen. Tekseriwshiler bir ay dawamında azanda hám uyqıdan aldın bellerine háreketleniw belgilewshi qádem ólshegish taǵıp júrdi.

Izertlew juwmaǵında, sport penen shuǵıllanıwshılarda sport shınıǵıwlarına qamtıp alınbaǵan jas óspirimlerde qaraǵanda kóp sanlı háreketler isenimli formada anıqlanadı.

Biziń pikirimizdiń juwmaǵına qaray, háreket jedelligin rawajlandırıwdıń ilajı joq, sebebi, bul genetikalıq baylanıslıqlıq baǵdarı. Biraq sportshılardıń háreketleniwleri sport mektebinde shuǵıllanbaytuǵınlarǵa salıstırǵanda nerv-quwat jumalıwı boyınsha biraz kóp bolıwı kerek.

D.N.Davidenko [5:24] fizikalıq iskerlik qábiletiniń háreket jedelligine tuwrıdan-tuwrı baylanıs máselelerine óz miynetlerin baǵıshlaǵan. Sportshılardı (jeńil atletika, sport oınları, júziw menen shuǵıllanıwshılardı) gúzete otırıp, D.N.Davidenko tómendegidey juwmaqqa keledi, yaǵnıy sportshılardıń háreket jedelligi motivaciya dárejesi asıwı menen kóbeyiwı múmkin.

Onıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, sportshılarda eń úlken fizikalıq júklemelerdi orınlawǵa bolǵan motivaciya dárejesiniń asıwı kúshli fizikalıq júklemeler sharaytı waqtı shegarasınan 2-3 márte, submaksimal kúshli júklemelerde 30-50% ke asıwına alıp keldi. Sonıń menen bir waqıtta shuǵıllanbaǵan adamlarda motivaciya dárejesiniń asıwı jumıs waqtın biraz kóbeytedi yamasa azaytadı.

D.N.Davidenkonıń pikirinshe, [5:32] bul maǵlıwmatlar aqıldı isletiw processin basqarıwda emociyallıqtıń úlken óhmiyetke iye ekenligin dáliylleydi. Insan jumısı nátiyjeliligi onıń ámeldegi iskerlik jaǵdayına baylanıslı boladı, sezimler iskerliginde unamı yamasa unamsız tásir kórsetiwı múmkin, yamasa adamdı jumısın dawam ettiriwden waz keshiwge májbúr etiwshi qorǵanıw funkciyaların orınlawı múmkin.

Usı joqarda keltirilgen miynetlerge tiykarlanıp izertlewler alıp barǵanımda, elektron qádem ólshegishler járdeminde háreketler sanı esaplap shıǵılıp, iskerligi úyreniledi. Izertlewler 2 ay dawamında alıp barıldı, BÖSM de shuǵıllanıwshı 12-14 jastaǵı 120 bala (60 er bala hám 60 qızlar) gúzetildi. Jas júziwshilerdiń háreket jedelligin belgilew turaqlı túrde 30-40 minut dawamında qurǵaqlıqta basketbol menen shuǵıllanıw sharayatlarında belgilendi. Hár bir shınıǵıw basında, onıń ortasında hám aqırında 10 sek.ishindegi tamır urıwı ólshendi. Qádem ólshegishler belde, deneniń ulıwma awırılıq orayı ornına ornatıldı. Biziń pikirimizshe, bul nárese úskenenin qáte islewin minimum dárejede azaytadı hám balalarǵa fizikalıq shınıǵıwları orınlawǵa kesent etpeydi.

Tájiriybe topar shınıǵıwları mazmunında, ásirese tájiriybe basında, basketbolshınıń texnikalıq háreketlerin úyreniwge mólsherlengen shınıǵıwlar úlken kólemde qollanıldı. Qadaǵalaw toparında kóp waqt eki tárepleme oynıǵa ajratıldı. Pedagogikalıq tájiriybe nátiyjeleriniń kórsetiwishe, úyretiw qásiyetine iye qurallar qollanıлмаған qadaǵalaw toparında jetinshe shınıǵıwǵa kelip, jedellik páseyedi hám nátiyje salıstırmalı dárejede azıraq boladı.

Tájiriybe toparında háreket jedelligi pútkil izertlew dáwiri ishinde toqlawsız ósip bardı hám izertlew aqırına

kelip qadaǵalaw toparına salıstırǵanda eki ese kóbirek boldı. Hárketlerin ózlestire almadı. Júrek qısqaırıw tezligine kelsek, júrek urıwlarınń ulıwma muǵdarı qadaǵalaw hám tájiriye toparlarında isenimli ózgesheliklerge iye bolmadı. Bul tájiriye toparı balalarınń júdá joqarı jedelligi sharayatlarında júkleme teń dárejede berilgenligin kórsetiwı múmkin.

Júziw boyınsha BÓSM de jeńil atletika shınıǵıwların ótkeriwde de mine sonday nátiyjeler alındı. Arnawlı jeńil atletika shınıǵıwları járdeminde juwırıwlar hám sekiriwler texnikası úyrenilgen toparda hárket jedelligi shınıǵıwdan shınıǵıwqa toqtawsız ósip bardı hám hárketlerdiń ulıwma jıyındısına qaraǵanda 2 ese kóbirek boldı.

Jas júziwshiler menen aldınǵı ámeliy is tájiriyesi sonı kórsetedi, hárket aktivligi kóbirek hár tárepleme fizikalıq tayarlıqta sáwlelenedi. Kóp gúres sport túrleri buǵan dáliyl bola aladı. Júziw, jeńil atletika hám qılshpazlıq túrлерinen zamanagóy bes gúres yamasa úshgúres sport túrлерine ótip ketken sportshılardıń fizikalıq júklemerge iykemlesiwiniń asıwın kórsetiwshi gúzetiwler bar.

Joqarıdaǵı pikirlerge juwmaq jasay otırıp tómendegidey juwmaq jasawımızǵa boladı:

1. Cikklik sport túri esaplangan fizikalıq tayarlıq qural-ları toplamınıń mayısqaqlıǵı sebepli hárket aktivligin rawajlandırıwda ulıwma fizikalıq tayarlıq úlken áhmiyetke iye.

2. Sport iskerligi tarawı kónlikpelerin ózlestiriwge, keyin bolsa olardıń járdeminde hárket kólemin asırıwǵa tiykarlanganlıǵı sebepli, hárket jedelligin rawajlandırıwda yaǵnıy hárket kónlikpelerin ózlestirmey turıp ámelge asırıw múmkin emes.

3. Oqıw-shınıǵıwlarǵa, oqıw shınıǵıwları kiritilgen jaǵdayda joqarı dárejedeǵı fizikalıq júklemeni alıw maqsetinde shınıǵıwlardıń joqarı dárejede tıǵızlıqqa erisiw kerek.

4. Hárket jedelligin asırıwda nátiyjege erisiw ushın shınıǵıwlar dawamında shuǵıllanıwshılarda joqarı dárejedeǵı unamli motivaciyanı payda etiw zárúr hám onı payda etiw usullarınan biri - shınıǵıwlarǵa texnikalıq, fizikalıq tayarlıq hámde sport iskerligin kir-giziw múmkin.

Ádebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сонли қарори.

2. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системподготовки спортсменов. -К.: Олимпийская литература. 1999, -С.320.

3. Набатникова М.Я. “Развитие научных основ юношеского спорта. “Теория и практика физической культуры” 1983, №1. –С. 45-47.

4. Кашкин А.А., Попов О.И., Смирнов В.В. “Плавание: примерная программа спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва”. -Москва: Совет.спорт, 2006, -С. 216.

5. Давиденко Д.Н. “Биологические основы физической культуры и спорта” Учебное пособие. -Санкт Петербург: Из-во СПбГУЭФ. 2008, -С.103.

6. Верхошанский Ю.В. Теория и методология спортивной подготовки: Блоковая система тренировки спортсменов высокого класса. // Теория и практика физической культуры. -Москва: 2005, №4, -С. 2-14.

7. Korbut V.M., Israilova R.G., Volijin V.I. “Suzish” -T.: “ILMIY-TEXNIKA AXBOROTI –PRESSNASHRIYOTI” 2017, 132-b.

REZYUME. Maqolada yosh suzuvchilarning ko'p yillik tayyorgarliklaridagi asosiy yo'nalishlarni belgilab beruvchi metodik qoidalar, sport mashg'ulotlarini tashkil qilish, sportchilar orasida bu bo'yicha o'tkazilgan tajribalar haqida bayon qilingan. Maqoladagi fikrlar ilmiy jihatdan asosan belgilangan tartibda izohlar berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны методические правила, определяющие основные направления в слепой годовой подготовке юных пловцов, организация спортивной тренировки, опыты, проводимые среди спортсменов. Мнения в статье научно обоснованы и комментируются в установленном порядке.

SUMMARY. The article describes the methodical rules that determine the main directions in the blind annual training of young swimmers, the organization of sports training, and the experiences conducted in this regard among athletes. The opinions in the article are scientifically based and commented in the prescribed order.

СИСТЕМА РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

О.М.Жалилов – преподаватель

Джизакский государственный педагогический университет

Таянч сўзлар: компетенция назарияси, компетенция ёндошуви, лингвистик компетенция, компетенция.

Ключевые слова: теории компетентности, компетентностный подход, языковая компетенция, компетенция.

Key words: competence theory, competence approach, linguistic competence, competence.

В развитых странах мира, Америке, Германии, Франции, Бразилии, Испании, Финляндии, России и других странах проведена значительная научная работа по теории компетентности и компетентности в языковом образовании, в частности по системе развития высказаны основные компоненты компетентностного подхода и высказаны определенные научные мнения по этому поводу. Поэтому компетентностный подход – это процесс, ориентированный на личность, обеспечивающий конкурентоспособность специалиста, помогающий ему быть признанным окружающими людьми, занимать прочное место в обществе за счет реализации своего потенциала, словом, обеспечивает эффективный результат в обучении. Многочисленные и разнообразные толкования терминов «компетенция» и «компетентность» даны в научных исследованиях, проведенных в развитых странах Европы. В частности, разработанная исследователем методика тестирования интервью является одной из педагогических новаций. Само собой разумеется, что эти два термина являются взаимодополняющими и взаимосвязанными понятиями. Потому что

компетентный человек, не обладающий компетенцией, не может в полной мере реализовать ее в социально значимых аспектах. По мнению исследователей, компетенции имеют динамический характер, поскольку не являются неизменным качеством в личности человека, а способны развиваться, совершенствоваться или полностью исчезать, если нет причин для их развития.

Если определить компетентность как свойство (качество) в обобщенном виде, то компетентность можно рассматривать как обладание этим свойством, которое проявляется в профессиональной деятельности. Выпускник (специалист), окончивший определенный вуз или институт, будет иметь потенциал для активизации в осуществлении профессиональной деятельности и демонстрации своей компетентности на основе определенных компетенций - профессионально-значимых качеств. Следует отметить, что термин «компетентность» имеет смысл использовать для описания специалиста в его профессиональной деятельности, а именно «компетентность» является основным признаком, который делает специалиста «потенциально» компетент-

ным. Поэтому не совсем корректно говорить о приобретении компетенции, как в некоторых исследованиях. Потому что компетентным можно стать, только используя компетенции, относящиеся к конкретной профессии, применяя их в конкретном профессиональном опыте.

Итак, компетентность означает соответствующую компетентность лица, которая состоит из компетентности и личного отношения к предмету деятельности. На наш взгляд, актуальное для нашего исследования понятие компетентности включает в себя и служит выражению в широком смысле: а) обучение, «специализация», фактическое владение методами и средствами деятельности и средствами деятельности, относящимися к педагогической и языковой компетенции образовательный результат, представленный умением вовремя решать задачи; б) сочетаемость знаний, умений и навыков, позволяющих ставить конкретную цель и достигать ее.

Ученым хорошо известно, что суффикс «подобный» в термине «компетентность» фактически означает уровень владения качеством образования. Именно поэтому этот термин используется в нашем национальном языке и педагогической практике для определения воспитательных качеств и уровня их обладания. Под компетенцией понимаются интегрированные качества человека, основанные на знаниях и опыте, приобретенных в ходе образовательного процесса, проявляющиеся в общих способностях к выполнению определенных видов деятельности и его профессиональной подготовки.

Итак, понятия «компетенция» и «компетентность» означают знание, компетентность и умение немного шире, чем чала, поскольку включают в себя такие педагогические качества, как направленность человека на конкретную область, умение чувствовать проблемы и задачи, умение проявлять основательность, способность к гибкому мышлению. В нашем национальном языке оба термина употребляются как синонимичные понятия. Поскольку эти понятия являются относительно новыми в нашей отечественной педагогике, мы видим, что в соответствующей литературе существуют различные их толкования. Но их сжатое, содержательное и стандартизированное выражение дано в определениях ГОСО высшего образования.

С точки зрения требований к уровню профессиональной подготовки выпускников высших учебных заведений в национальной системе образования понятие компетентности означает способность будущего специалиста адекватно использовать совокупность знаний, умений и способов деятельности в определенных ситуациях. Рассмотрим подробнее этот вопрос: с точки зрения педагогической деятельности, которая соответствует объекту нашего исследования, можно сказать, что компетентность – это способность усваивать связь между знанием и практикой, или, в широком смысле смысл, умение показать и найти процесс, необходимый для решения задачи, в частности действие и познание.

В научно-методической литературе компетентность определяется как два вида: базовая и базовая компетентность. В частности, базовая компетенция определяется как общая компетенция с точки зрения ее описания и применения, а базовая компетенция определяется как компетенция, соответствующая рассматриваемой специальности с точки зрения ее описания и применения. Поэтому в большинстве научных работ эта компетенция называется профессиональной компетенцией и анализируется таким образом.

В целом все определения профессиональной компетентности подразумевают определенный творческий потенциал. В частности, ситуация, связанная с объектом нашего исследования, а именно с творчеством учи-

теля, имеет свой предмет. Например, в его основе лежит способность будущего учителя английского языка овладеть всеми знаниями в области английского языка и смежных наук, методики обучения и обучения, тщательно их изучать и трактовать в психологии и педагогике. Поэтому мы считаем, что для педагогического творчества очень важны следующие факторы; многообразие педагогических задач и собственных решений, т. е. вариативность их решения; уровень и описание своих навыков и возможность дальнейшего развития; стремление к его совершенствованию, понимание необходимости новых решений и психологической подготовки к нему, уверенность в его реализации.

Мы хотели бы кратко осветить очень важную проблему, связанную с теоретическими основами этой главы, а именно соотношение и различия между понятием «компетентность» и понятиями знания, умения и компетенции. На наш взгляд, компетентность по своей природе и функциям не отвергает знания, навыки и умения, а принципиально отличается от них. В частности, оно отличается от знания тем, что существует не как информация о деятельности, а как представление о деятельности. Отличается от умений тем, что их можно использовать для решения различного рода задач и задач. Компетенция отличается от умений тем, что реализуется, а не автоматизируется. Это дает человеку возможность действовать не только в привычной, но и в новой нестандартной ситуации. Если компетентность рассматривать как способность, то речь идет о разных способностях и талантах человека. Существуют разные подходы к трактовке понятия «способность». Согласно личностному подходу под способностями понимается характеристика или совокупность характеристик личности для успешной деятельности, включающая эмоционально-волевые характеристики личности.

Эти ученые классифицируют все компетенции по внутренним факторам (Я-концепция, характеристики, мотивы), которые труднее диагностировать и развивать, и внешним (знаниям и навыкам), которые можно развить с помощью обучения. Внутренние факторы обеспечивают «мотивацию» и желание применять знания и умения. Важным компонентом, самоконтролем, здесь вроде бы и считается, но авторы не включили его в структуру компетентности. Изучение и анализ научно-методических источников подтверждает, что некоторые исследователи считают сущностью профессиональной компетентности специалиста его подготовку к профессиональной деятельности. Подготовку к деятельности можно рассматривать как структурированный компонент компетентности, а в более широком смысле – как динамическое структурно-уровневое образование личности, представляющее собой единство профессионального самосознания, мотивационно-способностного и содержательно-процессуального компонентов. Для уточнения анализа в этом отношении обратимся к некоторым источникам.

При изучении научно-методической литературы мы наблюдали наличие мнений и некоторых предложений ученых-экспертов по еще одной важной проблеме, связанной с нашим исследованием, – компонентам компетентности, критериям их оценки. Полагаем, что с учетом изложенной выше и другой научно-методической литературы критерии оценки компетентности субъекта деятельности можно разделить на две группы. Они бывают: а) структурированными (мотивация, знания, навыки, умения); б) описание процесса и результата функциональной деятельности.

Термин «компетентность» впервые был использован Ноамом Хомским в 60-х и 70-х годах 20 века в Массачусетском университете в Соединенных Штатах Америки при формировании теоретических сведений о теории языка и трансформационной грамматике. Линг-

вистика была введена этим ученым в практику через термин «языковая компетенция» и определена следующим образом: «Компетентность – это совокупность знаний, навыков и умений, направленных на деятельность в процессе использования языка». По сведениям из некоторых источников, в 1959-60 годах прошлого века работа Р. Уайта анализировалась как «Компетенция – человеческая жизнь как целостная концепция, основанная на личностной мотивации (мотивация пересмотрела концепцию компетентности)». В Западной Европе этот термин стал использоваться в 1970-х годах. Последователи Ноама Хомского стали усваивать понятия потенциального знания языка и фактического знания носителем своего языка, то есть языковой компетенции, и применения языковых навыков в любой ситуации, то есть языковой деятельности.

На основании этих соображений сделаем следующие краткие выводы:

1. Результаты изучения и анализа большого количества научно-методической литературы дали нам возможность отметить два случая относительно понятий компетенция и компетентность: а) термины «компетенция» и «компетентность» определены как синонимы, означающие практическое применение системы знаний; б) Понятия «компетентность» и «компетенция» отличаются друг от друга по разным основаниям.

2. Различие обоих понятий обнаруживается, прежде всего, в ситуациях, которые служат их содержанием

в разных формах. В таких случаях под компетенцией понимается характеристика лица, а значит владение учебными компетенциями, являющимися основой экспертной компетентности.

3. Существует два подхода к определению структуры компетенций: генеалогический (описывающий содержание и характер компетенции) и типовой аспекты понятия, то есть виды компетенций специалиста в структуре компетенций (например, лингвистические (речевые, фразеологические, лексическая, грамматическая), а также коммуникативная) и прагматическая компетенции.

4. Компетенция – это не простая сумма знаний, умений и навыков, это понятие несколько иного смыслового диапазона. Она реальна, специфична для человека и зависит от действий человека. Компетенция сочетается в себе когнитивный (знания), операциональный (способы деятельности и готовность действовать) и аксиологический (наличие определенных ценностей) аспекты.

5. Термин компетентность обычно применяется к лицам определенного социально-профессионального статуса и подтверждает, что их понимание, знания и умения соответствуют реальному уровню сложности выполняемых ими задач и решаемых ими проблем. Компетентность и компетенция являются взаимодополняющими и взаимосвязанными понятиями.

Литература

1. Ахмедова Л.Т. Личностно-ориентированный подход к современному обучению и воспитанию студентов высших учебных заведений Республики Узбекистан//Узбекистонда хорижий тиллар. 2016. №4 (12) 255-259-б.
2. Ахмедова Л.Т. Теория и практика обучения профессиональной русской речи студентов-филологов. –Т.: Фан ва технология. 2013. –С. 200.
3. Берулава М.Н. Некоторые аспекты концепции гуманизации образования //Гуманизация образования - императив XXI века: материалы межрегион. Конференции «Гуманизация образования» 27-29 февраля 1996 г. Науч. ред. Зимняя И.А. – Набережные Челны: – 1996. – С. 30-40.
4. Бим И.Л. Личностно-ориентированный подход - основная стратегия обновления школы. // Иностранные языки в школе. 2002. №2. – С. 11-15.
5. Гусев Д.А., Флеров О.В. Основные иноязычные компетенции и особенности их формирования в дополнительном профессиональном образовании. // Преподаватель XXI век. 2016. №4. 236-252-б.
6. Джусупов М. Социоллингвистика, лингводидактика, методика.// Русский язык за рубежом. – 2012.–№1.– 22-28 б.

РЕЗЮМЕ. Ёўлажак чет тили ўқитувчиларининг хорижий тил компетенцияларини шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ривожлантириш, ахборот таълим технологиялари орқали хорижий тил ўқитувчиларини тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, компетентли ёндашув нуктаи назарида педагогларда хорижий тил кўникмаларининг ривожланиш даражасини диагностика қилувчи технологияларни илмий асосланган ҳолда такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

РЕЗЮМЕ. Развитие иноязычных компетенций будущих учителей иностранного языка на основе личностно-ориентированного подхода, совершенствование системы подготовки учителей иностранного языка посредством информационно-образовательных технологий, научно-обоснованное совершенствование технологий, диагностирующих уровень развития иноязычных навыков у педагогов с позиции грамотного подхода имеют большое значение.

SUMMARY. Development of foreign language competences of future foreign language teachers on the basis of a person-oriented approach, improvement of the system of training foreign language teachers through information educational technologies, scientifically based improvement of technologies that diagnose the level of development of foreign language skills in pedagogues from the perspective of a competent approach are of great importance.

ПЛАНИРОВАНИЯ ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ БОРЦОВ ЖЕНЩИН ПО ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ В ВОЗРАСТЕ 17-19 ЛЕТ В КАРАКАЛПАКИСТАНЕ

У.Б.Жарылкапов – ассистент ўқитувчи

Нукусский филиал Узбекского государственного университета физической культуры и спорта

Таянч сўзлар: микроцикл, мезосикл, режа, таҳлил, тикланиш, машқ.

Ключевые слова: микроцикл, мезоцикл, план, анализ, восстановления, тренировка.

Key words: microcycle, mesocycle, plan, analysis, recovery, training.

Планирование спортивной подготовки – это прогнозирование условий, средств и методов решения задач спортивной подготовки, результатов занятий спортом, которые должны быть у спортсменов. Грамотное планирование подготовки спортсменов – это процесс определения основных показателей тренировочного процесса на основе анализа характеристик контингента спортсменов (или отдельного спортсмены) и их распределения во времени. Успешное управление тренировочным процессом требует учета двух важных условий: во-первых, резкого увеличения объема и интенсивности нагрузок (в современном спорте высших достижений нагрузки приближаются к пределам биологических

норм); во-вторых, уравнивание числовых параметров и уровня мастерства тренированности (на опыте ведущих спортсменов мира). Именно поэтому оптимизация структуры обучения и создание оптимальных программ тренировок остается первостепенной задачей[1]. Планирование тренировочного процесса – это прежде всего создание системы планов на разные периоды. В эти периоды должен быть достигнут комплекс взаимосвязанных целей. Уроки являются неотъемлемой частью учебного процесса. На отдельных тренировочных занятиях формируется микроцикл, а совокупность нескольких микроциклов образует новый, относительно самостоятельный мезоцикл, являющийся составной частью

тренировочного процесса. Сочетание нескольких мезоцикл образует более крупную и относительно законченную структуру — макроцикл [2]. В зависимости от разделения тренировки на такие периоды, как микро, мезо и макроциклы, изменяются размеры, объем, интенсивность, средства и методы подготовки. Планирование тренировочного процесса в вольной борьбе осуществляется в следующих формах: - перспективные - на этап, период, год, количество лет; - ежедневно - для тренировочных микроциклов; - быстро - за один сеанс. Перспективный план подготовки борцов должен учитывать развитие спортивной борьбы и изменения правил соревнований. Поэтому необходимо учитывать изменения средств обучения, объемов и интенсивности задач. Перспективный план разрабатывается как для каждого отдельного борца, так и для всей тренировочной группы. Перспективное планирование обучения обязательно требует разработки годовых планов [3]. Годовые планы включают подробное описание используемых инструментов и тренировочных нагрузок. В ежедневном планировании используются научные законы динамики спортивной формы (возникновение, стабилизация и временной спад). На структуру суточного планирования влияют различные факторы: порядок учебы и работы, содержание тренировок, общее количество и количество нагрузок, особенности реакции на тренировочные нагрузки и мастерство борцов [4]. В тренировочном процессе выделяют три этапа: подготовка, соревнования и восстановительный. В подготовительный период занятия направлены на обеспечение постепенного перехода от активного отдыха к напряженной специальной работе, дальнейшее развитие физических качеств, овладение борцовскими приемами и тактикой. За это время необходимо заложить прочный фундамент, чтобы спортсмены добились успеха в предстоящих соревнованиях. Основными задачами тренировочного периода являются повышение функциональных возможностей организма, улучшение общей физической подготовленности и развитие необходимых борцу физических качеств, овладение и совершенствование технико-тактических действий, устранение недостатков в их выполнении, воспитание воли и духовных качеств. Цель соревновательного периода — подготовка к соревнованиям и успешное участие в них. Основными задачами этого периода явля-

ются наличие высокого уровня подготовки, дальнейшее укрепление и совершенствование технико-тактических навыков, расширение и закрепление знаний о тактике соревнований на соревнованиях, развитие теоретических знаний для достижения высокого уровня физической, волевой и духовных качеств. На этом этапе спортсмены в зависимости от своих навыков участвуют в ответственных соревнованиях. Восстановительный период обучения характеризуется снижением тренировочной нагрузки. Основные задачи периода: укрепление здоровья и укрепление организма, повышение уровня общей физической подготовки. Базовая экипировка: спорт, плавание и т.д. Правильно построенный переходный период создает благоприятные условия для дальнейшего развития функциональных возможностей организма, повышения специальной подготовки борца [5]. Правильное планирование тренировочного процесса по вольной борьбе приводит к большим результатам. Тренировочный процесс в Каракалпакстане в юных борцов в зимнее время уделяется большое внимание на физическую подготовку. Потому что большинство соревнований проводится весной и осенью. Остальное время тренировки проводим час на ковре и пол часа на физическую подготовку. Ближе к соревнованию проводим тренировки только на ковре тактику и технику борцов женщин. До 20 дней соревнований делаем общий подготовительные сборы. Сбор длится 14 дней по трех разовой тренировки в день. Утром зарядка полдень и вечером тренируемся на ковре.

Вывод : На основании выше изложенной информации были разработаны следующие выводы и рекомендации по планированию тренировочных занятий юных борцов женщин. Нельзя добиться больших результатов, просто создавая тренировочные циклы. После соревнований спортсмены ограничиваются определенной победой. Кроме того, перед основными соревнованиями спортсмены страдают от утомления. В данном случае тренировочный процесс не был спланирован должным образом, а тренировочный план был разработан неправильно. Для правильного планирования мы делали методику до недели перед соревнования активным тренировочным отдыхом после большого тренировочного нагрузки. У борцов перед соревнования не были замечены утомление и выступали на соревнованиях замечательно.

Литература

1. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для ИФК – М.: «ФиС», 1991.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. 1997.
3. Керимов Ф.А. «Спорт кураши назарияси ва усулиёти». –Тошкент: 2018.
4. Тастанов Н.А «Кураши назарияси ва усулиёти». –Тошкент: 2017.
5. Верхошанский А.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – Москва: Физкультура и спорт, 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақолада аёллар ўртасида эркин кураш бўйича аёл спортчиларни тайёрлаш режаларини тузиш ёндашуви кўриб чиқилган. Ушбу тадқиқот ишлари спортчиларни тайёрлашнинг микро ва макро цикллари бўйича олиб борилмоқда. Мусобақа олдида ўқув машғулот йиғинлари, юкламалар ва спортчиларнинг тиклашнилари.

РЕЗЮМЕ. В работе рассмотрены подход построения тренировочных планов спортсменок по вольной борьбе среди женщин. Проводится данной исследовательской работы по микро и макро циклах подготовки спортсменок. Перед соревновательные тренировочные сборы, нагрузки и восстановление спортсменок.

SUMMARY. The paper considers the approach to building training plans for female athletes in freestyle wrestling among women. This research work is being carried out on the micro and macro cycles of training athletes. Before competitive training camps, loads and recovery of athletes.

13-14 JAS VOLEYBOL OYINSHILARININ TEXNIK TAKTIK SHEBERLIGIN JETILISTIRIW

R.P.Oaliov – oqitwshi

Nawavi mámleket kànshilik hám texnologıwlar universiteti ianındaǵı Nókis kànshilik institutı

Taynch so‘zlar: voleybol, musobaqalar, texnik, taktik ko'nikmalar, takomillashtirish, texnologiya, sport, mashg'ulotlar.

Ключевые слова: волейбол, соревнования, техника, тактические навыки, совершенствование, технология, спорт, тренировка.

Key words: volleyball, competition, technician, tactical skills, improvement, technology, sport, training.

Sportshı rezervlerin hám joqarı mamán sportshılardı jetistiriwdı basqarıw juwapkerligi Ózbekstan Respublikası dene tárbiyası hám sport komiteti qarawındaǵı sport ovinlari shubasına iúklenedi. Bundav komitetler respublikamızdıń hár bir rayon, qala hám wálawatlarda ámeldegi bolıp, olar orınlarda voleybol rawajlanıwın támiyinlewge

juwapker bolıp esaplanadı.

Respublikamızdıń milliy jámáátleri tekǵana joqarı mamán voleybolshılardı tayarlaw, bálki voleybol boyınsha uqıplı orınbasarlardı ietistiriw ilailarina basshılıq qılıw, olarǵa teorivalıq hám stilistik járdem kórsetip turıwı zárúr.

BOSM larda, ulıwma tálim mekteplerinde, texnikum

hám joqarı oqıw orınlarında volevboldı rawailandıruw wazıypaları jáne onıń áhmiyeti Respublikamızdıń barlıq oqıw orınlarında volevbol eń ǵalabalıq sport túrлерinen biri bolıp esaplanadı.

Volevbol oqıw shınıǵıwı retinde barlıq oqıw orınlarınń oqıw programmasınan iaw alǵan. Volevbolǵa bunshelek itibar kúshliliginiń sebebi onıń ápiwawılıǵı hám dene tárbiyası sistemasında arzan, hámmege tuwrı keletuǵın qural ekenligi.

«Sport tańlawı»- bul arnawlı bir sport túri boyınsha úziksiz ótkeriletuǵın oqıw shınıǵıwları, sonday-aq jarıslar menen baylanıslı bolǵan naǵız ózi processlerde joqarı nátiwilerge erise alatuǵın perspektivalı balalardı izlep tabıwǵa múmkinshilik jaratatuǵın kóp jıllıq pedagogikalıq procesi bolıp tabıladı.

Tańlawdı maqsetke uıqas shólkemlestiriw, balalar daǵı naslıv hám turmıs dawamında ólestirgen háreket qábiletleri, psixik páziwletleri hám de funksional múmkinshiliklerdi obektiv bahalaw, volevbolǵa bolǵan uıwıw hám bolaıaq uıwıw belgilerin anıq bolıaw ushın túrli normativ test (shınıǵıwlar) ler kompleksinen paydalanıw ádet kórinisine kirgen.

Sport dógerekleri hám BOSMlarǵa tańlaw ótkeriwde balalar jası, shuǵıllanatuǵınlar sanı hám basqa kórsetkishlerge standart hám bir tártipte iandasilmasa, qollanılauǵın júkemeler norması ańılaw, olardıń kólemine fizikalıq hám funksional múmkinshilikler dinamikasına muwapıq «tolqın tárizli» principle asırıwda saldamlı biopedagogikalıq qátelerge dus keliw múmkin. Sonlıqtan, kóp jıllıq sport trenirovkası processinde bunday unamsız jaǵdaylar júzege kelmewi ushın sport dógerekleri hám BOSMlarǵa qabıllawda balalar gruppaların A. G. Xripkova tárepinen sıvasıv gruppalaştırılǵan tómendegi jas gruppaları tiykarında dúziw maqsetke muwapıq :

- 1- gruppada - 5-6 jas ;
- 2- gruppada - 7-8 jas ;
- 3- gruppada - 9 -10 jas ;
- 4- gruppada - 11-12 jas ;
- 5- gruppada - 13-14 jas ;
- 6 - gruppada - 15-16 jas ;
- 7- gruppada - 17-18 jas.

Mámleketimizde engizilgen «Alpamıs» hám «Barshınav» arnawlı test sınaqları da naǵız ózi siyasiy gruppalaştırılǵan sistemaǵa tiykarlanǵan.

Sport dógerekleri, BOSMlarǵa tańlaw ótkeriw, qabıllaw hám de tayarlıq gruppaların dúziwde biofizikalıq tárepten progressiv qalıplesken kishi jas daǵı bala (shuǵıllanatuǵın) úlken jas toparına ótkeriliwı múmkin.

volevbolǵa tańlaw usılları, normativ testler hám qural-lar

Pedagogikalıq usıllar

1. Dene uzınlıǵı hám salmaǵı
2. 30 m.iuwrıw
3. 5 x6 m.iuwrıw
4. Orından vertikal sekiriw
5. Orından uzınlıq sekiriw
6. Toldırma toptı (1 kg) bas artınan eki qollap ılaqtırıw ólshewshi, tárezi Sekundomer

Fiziologikalıq usıllar

1. Júrekti qısqarıw chastotasın ólshew: tınısh jaǵdavda, 5 minutalı sekiriw júklemesi-den keyin hám 5 minuta ótkennen keyin

2. Dem alıw chastotasın ólshew: tınısh jaǵdavda, 5 minutalı sekrew júklemesi-den keyin hám 5 minutadan keyin

Psixologivalıq usıllar

1. Kózdi jumıp sekundomer strelkasın «0» de toqtatıw

2. Qol dinamometrinde maksimal kúshdan 50% ni parıqlaw. Sekundomer

Dinamometr

Volevbol ovinında qollanılauǵın háreket xızmetleriniń maqsetke muwapıq, anıq wazıypaların sheship beriwge

múmkınshilik jaratatuǵın usılları kompleksine oyın texnikası dep aytıwımız múmkin.

Volevbol rawailanıwınıń hár túrli dáwirlerinde texnikalıq háreketlerdi atqarı usılları, talapları forması, mazmunı ózgerdi hám rawailanıwlasıp bardı. Texnikalıq ovin qaǵıwdaların ózgeriwı, taktik háreketlerdi rawailanıwı, ovinshılardıń fizikalıq tayarlıq dárejesiniń ósiwı tiykarǵı sebep boldı.

Volevbol dógeretine 12 iastan ul balalar, 13 iastan qız balalar shuǵıllanıwları múmkin. Volevbolshılardı trenirovka shınıǵıwların shólkemlestiriwde olardı texnikalıq, taktik tayarlıqların ámelge asırıw menen bir qatarda fizikalıq tayarlıq penen shaqqanlıq hám operativlik pazıwletlerin ietilistiriwge úlken itibar beriw kerek.

Kóp illıq sport trenirovkası uzaq múddetli pedagogikalıq process bolıp, arnawlı bir ias gruppalarında avıassha programma tiykarında shınıǵıwlar ótkeriw menen ańlatpalanadı.

Shuǵıllanatuǵın balalardıń naslıv hám turmıs dawamında fizikalıq, psixologivalıq hám morfofunktional múmkinshiliklerine qaray, olar kishi jas toparınan úlken jas toparına ótkeriliwı múmkin.

Balalardı gruppalarǵa qabıllaw hám olardı bir gruppadan ekinshi gruppaaǵa kóshiriw normativ test sınaqları nátiwileri tiykarında ámelge asırıladı.

Barlıq gruppalarda ótkeriletuǵın oqıw -shınıǵıw procesi tómendegi wazıypalardı sheshiwge qaratılıwı dárkar :

- densawlıqtı bekkemlew, shınıqtırıw, fizikalıq, psixologivalıq hám morfofunktional múmkinshiliklerdi qalıplestiriw;
- ómir ushın zárúr háreket kónlikpelerin (otırıw - turıw, júriw-iuwrıw : sekiriw, ılısıw -toqtap qalıw ; tartılıw hám taǵı basqa) ietilistiriw;
- fizikalıq sapalardı (kúsh, operativlik, shaqqanlıq, shıdamlılıq, mavisqaalıq)ietilistiriw;
- volevbolǵa tivisli arnawlı sapalardı (sakarıwsheńlik, shıdamlılıq, tezlik-kúsh, dıqqat, yad, ziyreklilik hám taǵı basqa) qalıplestiriw;
- texnik hám taktik ilmiy tájriybelerge úyretiw hám ietilistiriw;
- oyın sheberligin oqıw oyını hám jarıslarda asıra bariw.

Oqıw -trenirovka processinde hám akademikalıq sabaqlarda beriletuǵın fizikalıq hám texnikalıq (volevbol) shınıǵıwlar óz kólemi, kúshi, quramalılıǵı hám qavtarılıw sanı táreplerinen túrli jas daǵı hám jinsdagı balalardıń funksional hám de fizikalıq múmkinshiliklerin itibarǵa alǵan halda normalanıwı kerek.

Úyretiw processinde qollanılauǵın fizikalıq hám texnikalıq-taktik shınıǵıwlardıń tuwrı bólistiriliwı maman volevbolshılar tayarlaw nátiwiesin belgilevdi.

Baslanǵısh úyretiw processinde shınıǵıwlardıń kópshilik procenti balalardıń fizikalıq hám funksional tawınlıǵın qalıplestiriwge qaratilǵan bolıwı kerek, qalǵan bólegi bolsa texnikalıq-taktik ilmiy tájriybelerin ólestiriwge mólsherlengen bolıwı zárúrli shártlerden biri bolıp tabıladı. Bul basqıshda túrli háreketli ovinlar, sonday-aq volevbol ovinına qanıgelestirilgen háreketli ovinlardı qollaw tayarlıq procesin nátiwiesi shólkemlestiriwge járdem beredi. Bunday háreketli ovinlar úyretiw hám ietilistiriw procesiniń barlıq basqıshlarında qollanıwı maqsetke muwapıq.

Jetilistiriw basqıshında az-azdan ulıwma fizikalıq shınıǵıwlar procenti qısqartırıladı, arnawlı fizikalıq shınıǵıwlar hám texnikalıq-taktik shınıǵıwlar procenti bolsa talav artadı. Shınıǵıwlardıń kólemi azmaz kemeytirilip, kúshi hám qavtarılıw sanı asırılıp barıladı.

Kónlikpelerdi tolıq jetilistiriw (bekkemlew) basqıshında shınıǵıwlardı jırlaw kúshi jarıs dárejesine jetkeziliwı kerek.

Bul basqıshda kópshilik jarıs shınıǵıwları túrli oyın jaǵdaylarına uıqas túrde qollanıwı úlken áhmiyetke iye.

Hár bir ovin mamanlıgın (topı kirgiziw, uzatıw, tosıq qoyıw, qabıllaw, soqqı beriw) túrli usıllarda jırlawǵa úvretiw, misalı, soqqı beriwdiń oń hám shep qolda salıstırǵanda birdevde atqara alıw ovin ilmiy táiriwbeleriniń jırlaw sheńberin keńeytiredi hám háreket rezervin bayıtadı.

Úvretiw hám jetilistiriw processinde ovin ilmiy táiriwbelerin uzaq waqıt dawamında fizikalıq, texnikalıq-taktik tárepten tez, kúshli, shaqqan, anıq hám jaǵdavǵa uvsas nátiweli atqarıw etiliwin támiwinlew ushın kóbinese shınıǵıwlar sharshaw tásirleri ámeldegi jaǵdavlarda atqarıladı. Lekin, bunday shınıǵıwlar asa ıqtıvatlılıq menen qollanıwı dárkar. Sebebi, normasınan artıq iúkleme (nagruzka) bala organizmin zorıǵawǵa, iara alıwǵa yamasa patologikalıq jaǵdavlardıń dúsetiwı múmkin.

Jas volevbolshılardı tavarlawda olardı psixologikalıq sapaların da parallel tárzde qalıptıstire barıw zárúrli áhmietke iye boladı. Ekenin aytıw kerek, volevbol oyınında yamasa oyındıń ayırım jaǵdavlarda tabısqa erisiw barlıq sapa, uqıp hám qábiletlerdi ioqarı jetiliske etkenligi menen bir qatar da tez pikirlaw, analiz qılıw, parıqlay biliw, tuwrı bahalaw, dıqqat, yad, aldınan seziw (ansipatsiya), shıdamlılıq, zıyrekilik hám de «ayyarlıq» pázivletleriniń qalıptıskan bolıwın talap etedi.

Uqıplı jas volevbolshılardı tavarlaw natıwjeliligi kóp tárepten sport dóğerekleri hám sport mekteplerine qabıllawda tańlaw procesin maqsetke muwapıq shólkemlestiriwge baylanisli boladı.

«Tańlaw»- kóp jıllıq process bolıp, óz ishine dáslepki tańlaw, qavta tańlaw (gruppadan gruppǵa ótkeriwde saralaw), ovin funksiyaları boyınsha tańlaw ótkeriw, jámáát quramına tańlaw tiykarında qabıllaw sıyaqlı basqıshlardı kiritedi.

Oqıw -trenirovka processinde tárbıyashı óz baslıqlıǵı astında shuǵıllanıp atırǵan túrli jasqa tiyisli gruppaaǵazaları quramınan qábiletli, basqalarǵa órnek bolatuǵın balalardı tańlap alıwı hám olardı ózine aktiv járdemshi etip tavarlawı tekǵana shınıǵıwlar natıwjeliligin asıradı, bálki sport intızamı, ulıwma tálim-tárbıwa procesin maqsetke muwapıq shólkemlestiriwge járdem beredi. Bul máseleń taǵı bir áhmietli jayı, waǵnıw járdemshi aktivler jayı son-da, járdemshi aktivler ǵalabalıq volevboldı shólkemlestiriwde, uqıplı balalardı izlep tabıw, turarierlerde -máhellelerdegi balalardı volevbolga tartıw, jarıslar shólkemlestiriw, normativ shınıǵıw -testlerin hám de «Alpamis» hám «Barshınay» testlerin qabıllawda bólek orın ıvelevdi.

Hár bir tárbıyashı sport dóğeregi hám sport mekteplerinde oqıw -trenirovka procesin maqsetke muwapıq uyımlastırıwı ushın shuǵıllanatuǵın balanı tálim alıp atırǵan mektep, oqıtıwshılardı hám ata-anaları menen sheriklikte islewı zárúrli áhmietke iye boladı. Sebebi, tárbıyashı shınıǵıwlardı nátiweli aparıwı, shuǵıllanatuǵın balanı shınıǵıwlardı ózlestiriwı, onı sheberligin qalıptısewi sol balanı mektep hám uydegi jaǵdayı, keyjipi,

dúnvaǵa kóz qarası, qızıǵıwshılıǵı hám de pázivlet hám basqa faktorlarǵa baylanisli ekenin aytıw kerek, shuǵıllanatuǵın balanı oqıw -trenirovka processinde shınıǵıwlardı sanalı tusúngeń halda ıırlawı, iúklemeni qanday atqarıw jetip atırǵanlıǵın seziwı, ilmiy táiriwbe hám kónlikpelerdi hám de ovin sırların jetiliskeń ózlestira alıwı kóp tárepten onıń teoriyalıq -intellektuallıq tayınlıǵına da baylanisli bolıp tabıladı.

Sonday eken, hár bir tárbıyashı óz baslıqlıǵı astında shuǵıllanıp atırǵan bala haqqında barlıq maǵlımatlarǵa ıvelewı, sol balanı tekǵana maman sportshı etip jetilistiriwge járdem beredi, bálki ruwxıw -materiallıq tárepten jetik insan etip tárbıwalawda zárúrli rol oynavdı.

Shuǵıllanatuǵın balalardı iası, úvretiw hám jetilistiriw basqısı hám de gruppaların atına qarav teoriyalıq hám ámeliv shınıǵıwlarǵa ajratılǵan oqıw saatları «tómennen» «joqarıǵa» qarav bólistiriledi.

Salamatlandırıw hám dáslepki tavarlıq gruppalarında ulıwma fizikalıq tavarlıq eń kóp saatlar kólemin, arnawlı fizikalıq tavarlıq - kemrek, texnikalıq - taǵı kemrek hám eń kem saatlar kólemin taktik tavarlıq ıvelevdi. Keyingi gruppalarda shınıǵıwlar kólemi barǵan sayın qanıgeliklesiwge qarav ıóneltiriledi. Yaǵnıw, arnawlı fizikalıq tavarlıq saatlar boyınsha ústin boladı, texnikalıq hám taktik shınıǵıwlar kólemi artıp baradı.

Juwmag

Balalardı volevbol sportına ıóneltiriw hám saralaw ilajların stilistik tárepten tuwrı shólkemlestiriw, volevbol boyınsha ioqarı maman sportshılardı tavarlaw wazıvıaları atqarıladı. Sport túrlerine balalardı ıóneltiriw hám saralawda olardıń jeke qızıǵıwshılıqları hám de fizikalıq uqıpların ııbarǵa alıw ulken áhmietke iye.

Balalardı volevbol sportına 13-14 jastan ıóneltiriw múmkin. Jas volevbolshılardı dáslepki tavarlıq shınıǵıwları olardı volevbolshılardı muwapıq bolǵan fizikalıq pázivletleri operativlik, shaqqanlıq sapaların rawajlandırıwǵa qaratilǵan bolıwı kerek. Volevbol oyını texnikası hám taktikasınıń tiykarǵı formaları boyınsha ilmiy táiriwbe hám kónlikpeler ıveleniwi ushın tavarlıq alıp barılıwı kerek. Tiykarınan volevbolshılardıń sekiriw, ııwırıw, otırıw hám háreketleri hám de oyınǵa top kirgiziw, top qabıllaw, top uzatıw háreketleri texnikası uvretiledi. Taktik háreketlerden volevbol oyınında qatnasıw, jalǵan háreketler, fintler orınlaw boyınsha ilmiy tájriybeler payda etiledi.

Jas sportshılardıń trenirovka shınıǵıwları dáwirlerge bólinip shólkemlestiriledi. Tavarlaw dáwirinde ias volevbolshılardı volevbol oyını texnika hám taktikasi elementlerin ıvelep baradı, fizikalıq pázivletleri rawajlandırıladı. Usınıń menen birge ias sporshılarda ruwxıw, etikalıq hám de psixik shıdamlılıq tayınlıǵı shólkemlestiriledi. Tavarlaw dáwiri jarıslar baslanıwına shekem alıp barıladı.

Ádebiyatlar

1. Kdirova M.A., Pulatov A.A., Ummatov A.A. Volevbol nazariyasi va uslubiyati. –Tashkent: 2018.
2. Kdirova M.A., Pulatov A.A. Sport pedagogik mahoratini oshirish(voleybol). –Taskent: 2018.
3. Boltayev Z.B. Volevbol nazariyasi va uslubiyati. –Samarqand: 2019.
4. Ayrapetyans L.R., Pulatov A.A. Volevbol nazariyasi va uslubiyati. –T.: 2012.

REZYUME. Maqolada yosh volevbolchılarnı tanlashning nazariy va amaliy tajribasi hamda ularning texnik va taktik mahoratini oshirish texnologiyaları yoritilgan. Yosh sportchılarnı tayyorlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Mashg'ulotlar davomida yosh volevbolchılardı volevbol texnikası va taktikasi elementlarini puxta egallaydılar, jismoniy sifatlarini rivojlantiradılar. Shu bilan birga, yosh sportchılarnı ma'naviy-axloqiy va ma'naviy iihatdan tarbiyalash vo'lga qo'vilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описан теоретический и практический опыт отбора юных волейболистов и технологии повышения их технико-тактического мастерства. Тренировки юных спортсменов проходят поэтапно. Во время тренировок юные волейболисты овладевают элементами техники и тактики волейбола, развивают свои физические качества. При этом юных спортсменов тренируют духовно и морально.

SUMMARY. The article describes the theoretical and practical experience of the selection of young volleyball players and the technology of improving their technical and tactical skills. Young athletes train in stages. During training, young volleyball players master the elements of volleyball technique and tactics, develop their physical qualities. At the same time, young athletes are trained spiritually, morally and spiritually.

OLIMPIYA HARAKATI IJTIMOİY, PEDAGOGIK JARAYON SIFATIDA

B.J.Mambetov – tarix fanlari nomzodi, dotsent

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: olimpiya harakati, ijtimoiy, pedagogik, ta'lim muassasalari, Xalqaro olimpiya markazi.

Ключевые слова: олимпийское движение, социальный, педагогический, учебные заведения, Международный Олимпийский центр.

Key words: olympic movement, social, pedagogical, educational institutions, International Olympic Center.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida Xalqaro olimpiya markazi faoliyat yuritadi. O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitalari assotsiatsiyasining (MOQ) to'la huquqli a'zosi bo'lib, hozirda uning tarkibiga 202 davlat kiradi.

E'tirof etish lozim, davlatimiz sportchilarining Olimpiya o'yinlaridagi muvaffaqiyatlari O'zbekiston nafaqat buyuk allomalar, siyosatchilar, yozuvchi va shoirlar diyori, balki o'z salohiyatiga ko'ra boshqa xalqlardan kam bo'lmagan sportchilar yurti ekanini ham dunyoga ko'rsatishdir. Ularning muvaffaqiyatlari davlatning milliy boyligi bo'lib, insoniyatga dunyoda yangi mamlakatning salohiyati borligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 7-avgustdagi "2025-yilda O'zbekistonda yoshlar o'rtasidagi IV yozgi osiyo o'yinlarini o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish chora-tadbirlari to'g'risida" 468-sonli qaroriga muvofiq 2025-yilda yoshlar o'rtasidagi IV yozgi Osiyo o'yinlari o'tkazilishi rejalashtirilgan bo'lib, unda 43 ta xoriy mamlakatdan, kamida 9 ta sport turidan 14-17 yoshli sportchilar qatnashishi rejalashtirilgan.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, birinchi yoshlar o'rtasidagi yozgi Osiyo o'yinlari 2009-yilda Singapurda, 2013-yilda Nankin (Xitoy), 2017-yilda Xambantotada (Shri-Lanka) o'tkazilgan bo'lsa, 2021-yilda Shantou (Xitoy)da bo'lib o'tgan.

2025-yilda esa Toshkent va Samarqand shahrida yoshlar o'rtasidagi yozgi Osiyo o'yinlarini o'tkazish orqali mamlakatning obro'si, brend sifatida mamlakat to'g'risidagi ma'lumotlar orqali mehmonlarning xabardorligini oshirish, mamlakat infratuzilmasini rivojlantirish, turizmni rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilish, nafaqat poytaxt, balki mamlakat hududlari qiyofasini yaxshilash natijasida mamlakatning ichki qiyofasiga ham o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi [2:3].

Bu albatta, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, jahon standartlariga to'liq javob bera oladigan yagona sport infratuzilmasini yaratish borasida mamlakatning mavjud imkoniyatlaridan to'liq foydalanilishga yo'naltirilgan maqsadli ishlarni amalga oshirish imkonini beradi. Chunonchi, maqsadli ishlardan biri ta'lim muassasalarida yoshlarni Olimpiya o'yinlariga tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayonni samarali amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Olimpizm - bu falsafa bo'lib, unda sport madaniyati, san'at va ta'lim bilan birgalikda ijtimoiy qadriyatlarning bir qismiga aylanadi.

Qadimgi yunonlardan bizga zamonaviy Olimpiya o'yinlari, olimpiya harakati meros bo'lib qolgan bo'lib, u mafkuraga asoslangan xalqaro hamjamiyatga aylangan va doimiy rivojlanish bilan bukilmas bo'lib kelgan.

Olimpiya harakatining ijtimoiy hodisa sifatida umumiy tavsifini beruvchi ilmiy nashrlardan, eng avvalo, nemis faylasufi G.Lenkning asarlarini, ayniqsa, uning "Zamonaviy Olimpiya o'yinlarining ma'nosi, maqsadlari, voqeligi" monografiyasini alohida ta'kidlash lozim. Ushbu asarda olimpizmning asosiy ijtimoiy-madaniy qadriyatlari tahlil qilinadi va Olimpiya harakatining ijtimoiy-falsafiy va pedagogik muammolari bo'yicha eng to'liq bibliografiyalardan biri keltirilgan.

Olimpiya harakati doirasidagi pedagogik faoliyatning mazmuni, shakllari, vositalari va usullarini tahlil qiluvchi ilmiy nashrlarni tahlil qilish, O'zbekistonda olimpiya harakati rivojlanishining ijtimoiy-pedagogik, tarixiy va madaniy

asoslari haligacha maxsus va tizimli o'rganilmaganligini asoslaydi.

Olimpiya harakati rivojlanishining ijtimoiy-pedagogik, tarixiy va madaniy asoslarini har tomonlama ilmiy tahlil qilish muhim.

Xalqaro Olimpiya qo'mitasining birinchi prezidenti bo'lib gretsiyalik Demetrios Vikelas saylangan edi, bosh sekretari – Pyer de Kuberten. Ikki yildan so'ng Vikelas iste'foga chiqdi va 1896-yildan prezident lavozimini Pyer de Kuberten egallab oldi.

1894-yilda Gretsiya hukumati, Afina moliyaviy muammolari tufayli Olimpiadani tashkil eta olmasligini e'lon qildi.

Bunday vaziyatda Pyer de Kuberten Ferens Kemeni orqali birinchi Olimpiya o'yinlarini, Vengriyaning ming yilini nishonlash arafasida, Budapeshtda o'tkazilishini taklif etdi. Bu bilan birga grek oppozitsiya kuchlari va qirol orqali Gretsiya hukumatiga bosim o'tkazishga harakat qildi, chunki ularning salbiy pozitsiyasini o'zgartirish zarur edi.

Pyer de Kuberten diplomatiyasi muvaffaqiyat bilan tugadi. Afinada hukumat almashdi va knyaz Konstantin, taxt vorisi, o'yinlarga tayyorgarlikni o'z qo'liga oldi. Uning da'vati bilan, chet elda yashayotgan greklar, o'yinlar tashkilotchilariga 332000 draxma hadya etdilar. Hukumat esa tashkilotchilarni soliqlardan ozod qildi va pochta markalarini chiqardi. Bir aleksandriyalik millioner Panafiniya sobiq stadionning qayta qurilishi bilan bog'liq barcha xarajatlarni o'z zimmasiga oldi. Gretsiyaning Milliy qo'mitasi birinchi Olimpiya o'yinlarini o'tkazish muddatini e'lon qildi, Afina shahrida 1896-yil 6-apreldan 15-aprelgacha. Birinchi Olimpiada o'yinlari 13 ta davlatdan 295 sportchini jamladi. Sportchilar 9 ta sport turida bellashganlar. Hamma sport turlari ham tomoshabinlarda qiziqish uyg'otmadi. Tennis tomoshabinlarga zerikarli va tushunarsiz deb tuyildi. Otish bo'yicha musobaqalar ham e'tiborni o'ziga jalb qila olmadi. Qilichbozlik janglari kichik binoda o'tkazildi. Umumiy dasturda gimnastika bo'yicha musobaqalar "yo'qolib" qoldi, ularida nemis va grek sportchilarning kichik guruhlari ishtirok etgan edi.

Biroq atletik sport turlari hammadada katta qiziqish uyg'otdi. Velosipedchilar musobaqalarini ham tomoshabinlar quvonch bilan kutib oldilar. Marafon yugurishi o'yinlar kulminatsiyasiga aylandi. G'oliblar diplom, olimpiya medali va oliva daraxtining shoxchasi bilan taqdirlandilar.

Olimpiya o'yinlari Gretsiyada jismoniy madaniyat rivojlanishining keyingi davrlariga beqiyos ta'sir ko'rsatdi. Bir qator boshqa davlatlar uchun ham o'yinlar katta ahamiyat kasb etgan. O'yinlar dunyo miqyosida zamonaviy sport rivojlanishi uchun kuchli turtki vazifasini bajardi.

Afinada Olimpiya o'yinlarini o'tkazish paytida ushbu jarayon paydo bo'lish darajasida edi, ammo uning asosi aynan o'sha yerda tashkil topgan. Olimpiya o'yinlari dunyo birlashishini mustahkamlashning o'ziga xos shakliga aylandi. Zamonaviy sport ijtimoiy hodisa sifatida o'z tasdig'ini topa boshladi.

Xalqaro Olimpiya qo'mitasi o'zining birinchi sinovidan o'tib oldi va Afina o'yinlari muammosiz o'tkazildi.

Ikkinchi Olimpiya o'yinlari 1900-yilda Pyer de Kuberten vatani, fransiyaning poytaxti – Parij shahrida o'tkazildi. Umuman Kuberten rahbarligida va faol ishtirokida 1896-1924-yillargacha yettita Olimpiada o'yinlari tashkil etildi va o'tkazildi. Bu eng qiyin va mas'uliyatli yillarda olimpiya harakatining asosiy prinsiplari tashkil topdi. Aynan o'sha payt Olimpiya o'yinlari – biz

hozirgi vaqtda ko'rib turgan sport va madaniyatning buyuk bayramiga aylandi.

Olimpiya harakatini boshqarib turuvchi oliy tashkilot Xalqaro Olimpiya qo'mitasi hisoblanadi. Hozirgi vaqtda Xalqaro Olimpiya qo'mitasining prezidenti Tomas Bax (Germaniya). Olimpiya harakatining maqsadi – olimpiya ruhiyatida irqni kamsitmasdan, sport mashg'ulotlari orqali yoshlarni tarbiyalash yo'li bilan yaxshiroq dunyoni qurishga ko'maklashish, u insonlarni bir birini tushunishga, do'stlikka, haqiqiy o'yinga da'vat qiladi.

Xartiya. Olimpiya xartiyasining asoslari Pyer de Kuperten tomonidan ishlab chiqilgan va 1984-yilda olimpiya o'yinlarini qayta tiklanishi haqida qaror qabul qilgan kongressda Parijda tasdiqlangan. Bu olimpiya harakati savollari bo'yicha Xalqaro Olimpiya Qo'mitasining nizom hujjatlari to'plami: asosiy maqsadlari, prinsiplari, nizomi, Olimpiya o'yinlarini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha va b.

Xartiya bir nechta bo'limdan iborat. Ularning birinchisi, olimpiya harakatining asosiy prinsiplariga bag'ishlangan. Olimpiya o'yinlarini o'tkazish sharafiga Xalqaro Olimpiya qo'mitasi davlatga yoki hududga emas, shaharga taqdim etadi. O'yinlarni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha hamma javobgarlikni, tanlangan shahar qayerda joylashgan bo'lsa, o'sha davlatning Milliy Olimpiya qo'mitasi o'z zimmasiga oladi. Ulardan olingan daromad faqat olimpiya harakatini va havaskorlar sportini rivojlantirish uchun qo'llaniladi. Ushbu qismni o'zida olimpiya ramzlari, bayrog'i, olovi va emblemalari haqida aytib o'tilgan. Ikkinchi bo'lim - Xalqaro Olimpiya qo'mitasining tuzilishiga, huquqlariga, mavqeiga, moliya mablag'lariga bag'ishlangan. Uchinchi qism - xalqaro sport federatsiyalari haqida nizomni tushuntirib beradi. To'rtinchisida – Milliy Olimpiya qo'mitalari haqida aytib o'tilgan. Beshinchisida – Olimpiya o'yinlari haqida: sportchilarning yaroqlik kodeksi, tibbiy kodeks, Xalqaro Olimpiya qo'mitasi tomonidan tan olingan xalqaro sport federatsiyalari ro'yxati, O'yinlar dasturining savollari, olimpiya mukofotlari, ommaviy axborot vositalari tomonidan O'yinlarni sharhlash tartibi haqida aytib o'tilgan. "Olimpiya o'yinlari protokoli" da olimpiadalarni sanash tartibi haqida, O'yinlarni davom etishi va o'tkazish muddati haqida, ochilish va yopilish marosimlari haqida, g'oliblarni taqdirlash haqida va b. haqida nizom bor. Ular Olimpiya o'yinlaridan siyosiy va kommersiya maqsadlarida foydalanish mumkin emasligini ta'kidlab o'tadilar, Xalqaro Olimpiya qo'mitasining sessiyalar va qo'mitaning maxsus komissiyalarning ish tartibini belgilaydi.

Olimpiya harakati XOQ oliy hokimiyati ostida Olimpiya shaxslarni birlashtiradi. Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi tomonidan e'tirof etilish Olimpiya harakatiga mansublik mezonini hisoblanadi.

XOQ Yozgi va qishki Olimpiya o'yinlarini o'tkazish, ular dasturlarini belgilash, olimpiya o'yinlarini muttasil takomillashtirib borish, shaharlarga Olimpiadalarni o'tkazish huquqini berish masalalarini hal etadi, havaskorlik sportini rivojlantirishni rag'batlantiradi, turli mamlakatlar sportchilari o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash choralarni ko'radi, milliy olimpiya qo'mitalari faoliyatini muvofiqlashtiradi, Olimpiadalar paytida xalqaro sport federatsiyalariga o'z sport turlari bo'yicha musobaqalar o'tkazilishini texnik nazorat qilish huquqini beradi, olimpiya harakatini rivojlantirishga rahbarlik qiladi.

XOQ Milliy olimpiya qo'mitalari va xalqaro federatsiyalarini tan olish to'g'risida qarorlar qabul qiladi, ular bilan qalin hamkorlik qiladi.

Xalqaro Olimpiya Qo'mitasining oliy organi XOQ sessiyasidir. U yiliga bir, Olimpiadalar yilida ikki marta o'tkaziladi. Olimpiya harakatini rivojlantirishning strategik vazifalari muhokama etiladigan XOQ Kongresslari, qoida bo'yicha, sakkiz yilda bir marta o'tkaziladi.

XOQ sessiyalari orasida Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi kundalik faoliyatiga XOQ ijroiya qo'mitasi rahbarlik qiladi.

Uning tarkibi hozirgi paytda 15 kishidan (XOQ Prezidenti va to'rt nafar vitse-prezidenti, 10 nafar a'zo) iborat.

XOQ ning 1999-yil 11-12-dekabr kunlari bo'lib o'tgan 110-sessiyasida qabul qilingan qarorga muvofiq, Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi tarkibida 115 nafar a'zo bo'lib, ularning 15 nafari xalqaro sport federatsiyalari yoki ular birlashmalari vakillaridir, yana 15 nafari milliy olimpiya qo'mitalari yoki ularning mintaqaviy assotsiatsiyalari vakillari, yana 15 tasi Olimpiada musobaqalarida ishtirok etayotgan yoki eng uzog'i bilan to'rt yil avvalgi Olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan sportchilar, qolgan 70 nafari shaxsiy a'zolaridan iborat bo'lishi shart. Bunda XOQning shaxsiy a'zolari orasida har bir mamlakatdan bittadan ortiq vakil bo'lishi mumkin emas. XOQ a'zolarining yoshi 18 yoshdan 70 yoshgacha chegaralab qo'yilgan.

2003-yildan e'tiboran XOQ a'zolari qayta saylanish huquqi bilan 8 yil muddatga saylanadilar. Musobaqalarda ishtirok etayotgan sportchilar XOQ a'zoriga olimpiya o'yinlari vaqtida olimpiya qishlog'idagi olimpiadachilar tomonidan saylanadi. Bunda Yozgi Olimpiadalarda eng ko'p ovoz olgan 4 sportchi XOQ a'zoriga 8 yil, yana 4 nafar sportchi 4 yil, qishki Olimpiadalarda esa 2 sportchi 8 yil, yana 2 sportchi 4 yil muddatga saylanadilar. XOQ a'zoriga qolgan 3 sportchi qit'alar va sport turlari bo'yicha mutanosiblik bo'lishi maqsadida XOQ Ijroiya qo'mitasi tomonidan tavsiya etiladi.

XOQ Prezidenti endilikda 8 yil muddatga (shundan so'ng faqat bir marta 4 yil muddatga qayta saylanish huquqi bilan) saylanadi. Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi qarorgohi Lozanna Shveysariya)da joylashgan. XOQning rasmiy tillari – fransuz va ingliz tillaridir.

XOQ tizimida olimpiya o'yinlarini tashkil etish va ularni o'tkazish, Olimpiada dasturlari, Olimpiya birdamligi, olimpiya o'yinlarida ishtirok etish uchun litsenziyalar berish doimiy qo'mitalari, shuningdek, g'oliblarni taqdirlash, madaniy dasturlar, moliyaviy, tibbiy masalalar bo'yicha, matbuot va boshqa xizmatlar mavjud [3:15].

XOQ shafeligi ostida Xalqaro Olimpiya Akademiyasi faoliyat yuritadi. Bunday akademiyalar milliy olimpiya qo'mitalari tomonidan ham tashkil etilgan. XOQ tarkibida Lozannadagi Olimpiya muzeyi ham bor

XOQ 1969-yilda Milliy olimpiya qo'mitalari assotsiatsiyasi – MOQA ni tan olgan, 1967-yildan faoliyat olib borayotgan Xalqaro sport federatsiyalari Bosh assambleyasi – XSFBA, huquqiy jihatdan to'la mustaqil, olimpiya o'yinlari paytida barcha baxsli masalalarni hal etadigan Sport arbitraj sudi – SAS bilan qalin hamkorlik qiladi. Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi 1993-yil sentyabrda O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasini tan olgan.

Olimpiya harakatining paydo bo'lishi va takomillashuvi tarixini tahlil qilishdan ko'rinib turibdiki, bu mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotidagi muvaffaqiyatlar ta'lim-tarbiya, pedagogika fanining yutuqlari orqalidir.

P.F. Shpakov (1991) ta'kidlaganidek, Olimpiya harakati – xalqaro va milliy olimpiya qo'mitalari tomonidan tarixan shakllangan, muayyan maqsadlar, asosiy tamoyillar, qoidalar va qoidalarni amalga oshirishga qaratilgan jismoniy tarbiya va sport harakatidir.

Bunday ijtimoiy maqom faqat olimpiya harakati uchun xos bo'lgan o'ziga xos konseptual apparatga, bilimlarning haqiqiy materiallariga, uning shakllanishi va rivojlanishiga oid aniq bilimlarga ega. Olimpiya Xartiyasi (uning maqsadlari, ideallari, tamoyillari, qoidalari, olimpizmning asosiy tushunchalari, ushbu harakatning xilma-xil ijtimoiy funksiyalari) haqidagi bilimlar alohida ahamiyatga ega.

Olimpiya harakatini, olimpiadalarni, Olimpiya o'yinlarini ijtimoiy jihatdan hisobga olgan holda, yosh avlodning ta'lim jarayoni mazmuniga kiritilishi mumkin bo'lgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar yig'indisini alohida ta'kidlash muhimdir.

Olimpizmning ijtimoiy mohiyatini jismoniy tarbiya va sportni, sog'lom turmush tarzini keng targ'ib etishda ko'ramiz. Bu va boshqa ma'noda olimpizmning imkoniyatlari cheksizdir. Bunga kuchli ommaviy axborot vositalari, zamonaviy aloqa vositalari yordam bermoqda. Olimpizm an'analari, uning munosabati, ideallari katta xalqaro ahamiyatga ega; ular tabiatan gumanistik, ular jahon umumbashariy madaniyatining alohida qadriyatini tashkil etadi.

Olimpizmning zamonaviy ijtimoiy jarayonlar va hodisalarning keng doiradagi o'zaro ta'siri mexanizmini o'rganadigan ijtimoiy olimpiya harakati yer yuzining turli mintaqalari, irqi, millatlari, sinflari, dinlari, mafkuralari vakillarini birlashtiradi.

Xalqaro olimpiya akademiyasi va ko'plab mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda tashkil etilgan milliy olimpiya akademiyalari sessiyalarida ijtimoiy-pedagogik muammolarga katta ahamiyat berilmoqda. Kubertening ijtimoiy-pedagogik g'oyalarini targ'ib qilish bo'yicha katta tushuntirish ishlari uning nomidagi Xalqaro qo'mita tomonidan olib borilmoqda. Bu tashkilot sport va olimpiya harakatining eng dolzarb masalalariga bag'ishlangan ko'plab kitob va risolalar chop etilgan.

O'zbekiston MOQ Olimpizm konsepsiyasini rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda va chuqur milliy an'analarga tayangan holda, butun xalqaro olimpiya harakatiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq, bu fonda Olimpiya harakati g'oyalarini rivojlantirishda ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya fanining samarali ta'sirini kuchaytirish muhim. Olimpizm mavzusidagi nashrlar asosan Olimpiya harakati tarixidan ma'lum faktlarni, boshqa mamlakatlarning Olimpiya o'yinlaridagi natijalari bilan taqqoslaganda o'zbekistonlik sportchilarning

ko'rsatkichlarini o'z ichiga olgan mashhur adabiyotlar xolos.

Olimpizm nazariyasi juda kam rivojlangan. Bu masala olimlarning umuman e'tiborini tortmagan.

Olimpiya harakatining ijtimoiy mohiyatiga, Olimpizm g'oyalari va qadriyatlariga, Olimpiya harakati tarixiga va Olimpiya o'yinlariga ta'sir qiluvchi masalalarga ko'proq e'tibor berish ushbu yo'nalishda samaradorlikka erishish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-sonli Farmoniga muvofiq "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni 2025-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning maqsadi, vazifalari va uzoq muddatli rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini belgilab berilgan. Chunonchi, jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanadigan fuqarolarning, o'quvchi va talabalarning umumiy sonini oshirish; yoshlarni tarbiyalash va ularning bandligini ta'minlashda «ta'lim muassasalari — sport maktabi — oliy sport» tamoyilida uzviylik tizimini hamda mashg'ulot va iqtidorli sportchi-yoshlarni saralash jarayonini bosqichma-bosqich amalga oshirish; yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga tatbiq etish kabilar o'rin olgan [1.3].

Bulardan kelib chiqib, ta'lim muassasalarida o'quvchi, talabalarni Olimpizm harakatlariga qiziqitirish, ushbu yo'nalishda bilimlarini oshirishda innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ta'limiy vazifalardan sanaladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yana-da takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 24.01.2020 yil PF-5924-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 07.08.2020 yil 468-son. 2025 yilda O'zbekistonda yoshlar o'rtasidagi IV yozgi Osiyo o'yinlarini o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish chora-tadbirlari to'g'risida.
3. Ma'murov, B.B. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi [Matn]: darslik / B. B.Ma'murov. - Buxoro: "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti. 2019. 224-b.

REZYUME. Maqolada Olimpiya harakatining ijtimoiy hamda pedagogik jarayon ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan. O'zbekistonda Olimpiya harakatiga yosh sportchilarni tayyorlash va qatnashish borasidagi tarixiy tajribalar tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье дано научно-теоретическое обоснование Олимпийского движения как социальный и педагогический процесс. Проведён анализ исторических опытов подготовки и участия молодых спортсменов Узбекистана в Олимпийском движении.

SUMMARY. The article provides a scientific and theoretical substantiation of the Olympic movement as a social and pedagogical process. The analysis of historical experience of training and participation of young athletes of Uzbekistan in the Olympic movement was carried out.

YOSH SPORTCHILAR ORGANIZMINING TURLI JISMONIY MASHQLARGA ADAPTATSIYALANISH QOBILIYATLARI

P.Mamutov – assistent o'qituvchi

T.Bekbergenov – assistent o'qituvchi

A.Bekmurzaev – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: jismoniy rivojlanish, jismoniy faoliyat, adaptatsiya.

Ключевые слова: физическое развитие, физическая нагрузка, адаптация.

Key words: physical development, physical activity, adaptation.

Ma'lumki, jismoniy faollik inson tanasining funksional holatiga bevosita ta'sir qiladi. Jismoniy mashqlar paytida tananing yangi holatga moslashishi kerak bo'ladi. Jismoniy faoliyatga moslashishning ta'rifi shundaki, organizm nafaqat og'ir yuklarni ko'tarish hajmiga, yuqori yoki sekin tezlikka moslashadi, balki funksiyalarning o'zgarishiga, biokimyoviy jarayonlarga va ular keltirib chiqaradigan gumoral reaksiyalarga ham moslashadi. Bundan tashqari, musobaqa faoliyatining psixologik va emmotsional ko'rinishi o'zgaradi. Moslashuvchan funktsional tizimlarning xarakterli xususiyati ularning tashqi va ichki muhitning turli sharoitlarida bir xil natijalarga erishish uchun moslashuvchanligi va turg'unligi hisoblanadi [7].

Ushbu tizimlarning funksiyalari inson resurslarini maksimal darajada tejash bilan amalga oshiriladi [7,10].

Yosh sportchilar tanasining turli jismoniy yuklarga moslashishini o'rganishning dolzarbligi shubhasizdir, chunki jismoniy tarbiya va sport mamlakatimizning ko'plab yosh avlodlari va o'smirlari uchun hayot normasi va shaxsiy muvaffaqiyatning ajralmas atributiga aylanib bormoqda.

Ushbu ishning maqsadi yosh sportchilar tanasining turli jismoniy yuklarga va tashqi muhitga moslashish jarayonlarini o'rganish bo'lib hisoblanadi.

Sportda to'g'ri tashkil etilgan jismoniy mashqlar ta'sirida organizmda plastik jarayon kuchayadi, bu yosh sportchilarning o'sish davrida suyak to'qimalarining tez shakllanishiga olib keladi. Bu jarayon bolalik davrida ko'proq va aniq namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, 1,5-2,0 soat davom etadigan o'rtacha jismoniy faollik qondagi o'sish gormoni darajasining 3 barobar oshishiga olib kelishi mumkin. O'z-

o'zidan samotropin darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, odamning o'sishi shunchalik kuchli bo'ladi [11].

MATERIALLAR VA USULLAR

Organizmning normal harakatlanishi juda nozik tartibga soluvchi harakat tizimiga asoslangan. Bir tomondan, ham motor, ham vegetativ tizimlar, ikkinchi tomondan, vegetativ komponent kordiorespirator tizimlarning faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularning asosini metabolism tashkil qiladi. Normal metabolism muayyan sharoitlarda amalga oshiriladi, bu gomeostaz deb ataladi va ichki muhitning doimiyli-gi va o'zini o'zi boshqarish jarayonlaridir. Sportchi or-ganizmi yashab turgan muxitdan boshqa sharoitlarga kir-ganda, masalan, tekis sharoitlardan baland tog'larga, mo'tadil iqlim zonasidan yuqori harorat va namlik zonasiga o'tganda, organizm sezilarli qiyinchiliklarni boshdan kechi-radi, ammo o'zini o'zi boshqarish mexanizmlarining plasti-kligi tufayli gomeostazni saqlab qolish uchun organizm yangi sharoitlarga moslashadi. Inson bir standart vaqtga ega bo'lgan hududdan boshqa standart vaqtga ega zonaga o'tganda, organizmda sirkadiyalik ritmlar buziladi. Shuningdek, biroq vaqt o'tgach, biologik ritmlar tanani yangi sharoitlarga moslashtiradi. Gomeostazni saqlab qolish uchun tananing yangi muhit sharoitlariga moslash-ishi yoki adaptatsiyalanishi akklimatizatsiya deb ataladi [8].

Organizmning holatiga, o'zgaruvchan sharoitlarning tez-qligiga qarab, akklimatizatsiya davri har hil bo'lishi mum-kin. Insonning baland tog'li iqlimda bo'lishi: baland tog'larning asosiy xususiyati siyrak atmosfera havosi, kislo-rodning ko'p yoki kamligi va uning qisman bosimi va hako-zalarga bo'g'liqdir. Bundan tashqari, baland tog'larda atrof-muhit haroratining pastligi, past namlik, kuchli quy-osh radiatsiyasi va kuchli shamollar mavjud. Atmosfera havosidagi qisman bosim pasayganda, alveolyar havoda uning bosimi pasayadi.

Kislorodning qonga o'tishi va gemoglobin bilan bog'lanishi natijasida u zaiflashadi, shuning uchun or-ganizmda kislorod ochligi holati rivojlanadi, bu gipoksiya deb ataladi. Ushbu holatni bartaraf etish uchun kompen-satsion reaksiyalar o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlari asosida rivojlana boshlaydi.

Birinchidan, qondagi kislorod etishmasligini bartaraf et-ish uchun nafas olish chastotasi va chuqurligi tufayli o'pkaning ventilyatsiyasi kuchayadi.

Ikkinchidan, akklimatizatsiya mexanizmi qonning kislo-rod sig'imining oshishi hisoblanadi; qondagi kislorodning kamayishi bilan qon refleksli ravishda depodan, ayniqsa taloqdan chiqariladi.

Uchinchidan, akklimatizatsiya mexanizmi qonning kislo-rod sig'imining oshishi bo'lib, qonda kislorodning kama-yishi bilan yurak tezligi refleksli ravishda kuchayadi va shuning bilan birgalikda, qon oqimi tezligining oshishi va tana to'qimalariga kislorod yetkazib berish kuchayadi. Shunday qilib, baland tog'li sharoitlarga moslashish quyidagilarga bog'liq:

1. Qizil qon hujayralari sonining ko'payishi

2. O₂ ni to'qimalarga yetkazib berishni oshirish.

Qonning kislorod hajmining oshishi 1,5 - 2 oygacha davom etadi [1,4].

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Yosh sportchilarning jismoniy faoliyatga moslashishini o'rganish sport nazariyasi va amaliyotining uslubiy asosla-rini tashkil etuvchi markaziy muammolardan biridir. Mos-lashuvning fiziologik mexanizmlari va qonuniyatlarini tushunish jismoniy tarbiya jarayonida salomatlikni saqlash va mustahkamlash, mehnat qobiliyatini oshirishning amaliy tibbiy-biologik va pedagogik muammolarini hal etishning kalitidir.

Atrof-muhitning (tashqi va ichki) o'zgarishlarga mos-lashish qobiliyati tirikchilikning asosidir, buni amalga oshirish qobiliyati inson tanasining eng muhim xususiyatid-ir. Biologik moslashish - bu gomeostazning funksional tiz-

imini yangi tartibga solish darajasiga qayta qurish bilan birga keladigan dinamik tebranish jarayoni hisoblanadi [6].

Harakat faoliyatining o'ziga xosligi yangi iqlim sha-roitlariga moslashish jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xususan, desinxronoz tezlik, tezlik-kuch va murakkab koordinatsion mashqlarini bajarishga ko'proq ta'sir ko'rsatadi, chidamlilik mashqlarida esa uning ta'siri ancha kam. Sportchilarning ko'rsatkichlari ham oydan oyga, mavsumdan mavsumga o'zgarib turadi, ya'ni uzoq davr-larga ega bioritmlarga bog'liq. Biroq ular yetarlicha o'rganilmagan, shuning uchun hozirgi vaqtda ularni mu-rabbiylik amaliyotida qo'llash uchun ishonchli, dalillarga asoslangan shartlar mavjud emas [9].

Moslashuvning mohiyati inson tanasining imkoniyatlari ya'ni o'zgaruvchan (shu jumladan ekstremal) sharoitlarda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan funksional zaxiralari bilan chambarchas bog'liq. Funksional tizimni tashkil et-ishning qonuniyatlarini tushunib, uning individual bo'g'inlariga turli xil vositalar yordamida samarali ta'sir qilish va shu bilan umumiy jismoniy tayyorgarlikni oshirish natijasida jismoniy faoliyatga moslashishni tezlashtirish mumkin bo'ladi.

Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining uzoq muddatli jarayoni inson rivojlanishining yosh va individual xususiyatlarini, uning tayyorgarlik darajasini, tanlangan sport turining o'ziga xosligini, jismoniy sifatlar va ko'nikmalarini rivojlanish xususiyatlarini aniq hisobga ol-gan holda muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin.

Mashg'ulotlar samorodorigi jismoniy yuklamalar tasir-ida sodir bo'ladigan fiziologik va biokimyoviy o'zgarishlarning yo'nalishi va hajmiga bog'liq. Shu bilan birga, organizmdagi o'zgarishlar samorodorigi jismoniy yuklamalarning asosiy xususiyatlari bilan belgilanadi:

- bajariladigan mashqlarning intensivligi va davomiyligi;
- takrorlashlar soni;
- mashqlar orasidagi dam olish intervallarining davomi-yligi va xarakterini.

Yuqorida ko'rsatilgan parametrlarning va jismoniy yuklamalarning to'g'ri taqsimlanishi fiziologik nuqtai naz-ardan organizmning funksional holatidagi ijobiy o'zgarishlarga, mashg'ulotning etarlicha samorodorigiga erishish, metabolismni yaxshilanishiga va pirovardida jis-moniy tayyorgarlikni oshirish imkonini beradi.

Organizmning jismoniy yuklamalar ta'siriga moslashish jarayoni fazaviy xususiyatga ega. Moslashuvning ikki bos-qichini ajratish odatiy holdir: tezkor va uzoq muddatli (surunkali) [3,6].

Meyerson F.E. (1979) konsepsiyasiga ko'ra, ko'p marta-lik takroriy jismoniy yuklamalarga individual moslashish bir necha bosqichlardan o'tadi, shu bilan birga organizm-ni funksional imkoniyatlari ortib boradi. "Tezkor mos-lashish" ning birinchi bosqichi zaxira imkoniyatlarini to'liq safarbar qilish va mushaklarning harakatini ta'minlash uchun kompensatsiya mexanizmlarining deyarli chega-ralangan kuchlanishi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqich uzoq muddatli moslashishga o'tish davri bo'lib, tananing harakat va vegetativ funksiyalarini mushaklar koordi-natsiyasining rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bu organizm-ni individual xususiyatlarga qarab, 8-15 oylik mashg'ulotlardan so'ng paydo bo'ladi. Dastlabki sport ixti-soslashuvi bosqichi bu jarayonning ham birinchi, ham ikkinchi bosqichlari oqimi bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda yosh sportchining organizmi kislorod etishmovchiligining ortishiga juda sezuvchan bo'ladi. Jismoniy yuklamalarga uzoq muddatli moslashish natijasida to'qimalarda o'ziga xos oqsillar va nuklein kislotalarning sintezi faollashadi, bu tayanch-harakat tizimining barcha tuzilmalarining imkon-iyatlarini oshirishga, shuningdek uning energiya ta'minoti yaxshilanishiga olib keladi. Uzoq muddatli moslashish ja-rayonida morfofunktsional o'zgarishlar quyidagi jarayonlar bilan birga keladi:

- tartibga solish mexanizmlari munosabatlarini o'zgartirish;
- organizmning fiziologik zahiralari safarbar qilish va ulardan foydalanish;
- muayyan faoliyatga moslashishning maxsus funktsional tizimini shakllantirish [2,5].

XULOSALAR

Moslashuvning fiziologik mexanizmlari va qonuniyatlarini tushunish jismoniy tarbiya jarayonida salomatlikni saqlash va mustahkamlash, ish samaradorligini oshirishning amaliy tibbiy-biologik va pedagogik muammolarini hal etishning kalitidir. Moslashuv qonunlari alohida tizimlar va organlarning muvofiqlashtirilgan reaksiyalariga asoslanadi,

ular umuman butun organizmning optimal ishlashini ta'minlaydi. Aynan intensiv jismoniy mehnat paytida sportchilarda ovqat hazm qilish tizimi va ajratish tizimlarining faoliyatini tormozlanishi, buning natijasida qon aylanishi va nafas olish funktsiyalarini kuchaytirish uchun tananing zaxira imkoniyatlari saqlanib qoladi. Jismoniy faoliyatga moslashish inson tanasining funktsional holatidagi o'zgarishlar shaklida namoyon bo'ladi. Asosan, bu ko'rinishlar ijobiydir, ammo organizmga tushadigan yukning kattaligi, uning funktsional tizimlariga mos kelmasligi, aksincha ularning funktsional holatga salbiy ta'sir ko'rsatishi, turli kasalliklar va shikastlanishlarga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Вахитов И.Х. Физиология физического воспитания и спорта. -Казань. 2009. –С. 57.
2. Коц Я.М. -М.: Физкультура и спорт, 1986. –С.47-48.
3. Пономарева И. А. Физиология физической культуры и спорта / учебное пособие / И. А. Пономарева; Южный федеральный университет. -Ростов-на-Дону; -Таганрог: Южного федерального университета, 2019. –С. 82-83.
4. Сакин Н.А. Адаптация спортсмена к физическим нагрузкам. Н.А.Сакин, Н.Н.Ерохина. // Проблемы развития физической культуры и спорта в новом тысячелетии. 2015. – Т.1. -С. 236-239.
5. Уилмор Д.Х., Костилл Д.Л. Физиология спорта и двигательной активности. 1997. –С. 15.
6. Чеснова, Е.Л. Физическая культура / Е.Л. Чеснова. -М.: Директ-Медиа. 2013. –С. 60.
7. Фомин В.С. Физиологические основы управления подготовкой высококвалифицированных спортсменов. Учебное пособие. -М.: 1984. –С.49.
8. Смирнов В.М., Дубровский В. И. Физиология физического воспитания и спорта: Учеб. для студ. сред. и высш. учебных заведений. -М.: «Владос-пресс», 2002. –С. 572.
9. Капилевич Л.В. Физиология человека. Спорт: учеб. пособие для прикладного бакалавриата. Л.В. Капилевич. -М.: «Юрайт», 2016.
10. Корягина Ю.В. Курс лекций по физиологии физкультурно-спортивной деятельности: учебное пособие. Ю.В.Корягина, Ю.П.Салова, Т.П.Замчий. -Омск: Изд-во СибГУФК, 2014. –С. 87.
11. Киричук В.Ф. Физиология крови. –Саратов: Саратовский государственный медицинский университет. 1999. –С. 14.

REZYUME. Tadqiqot Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutida olib borildi. Maqolada yosh sportchilar tanasining turli jismoniy yuklarga moslashish jarayonlari bo'yicha tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Bu muammoning dolzarbligi shubhasizdir, chunki jismoniy tarbiya va sport mamlakatimizda ko'plab vosh avlod va o'smirlar uchun havot normasi va shaxsiy muvaffaqiyatning airalmas atributiga aylanib bormoqda. Aniqlanishicha, muntazam jismoniy faollik organizmning o'sish jarayonlarining tezlashishiga vordam beradi, nafas olish, mushaklarining kuchi va chidamliligini oshirish, havot qobilivatini oshirish shaklida organlar va tizimlarning funktsional holatini o'zgartirishga vordam beradi. Biroq, individual xususiyatlarga mos kelmaydigan yoki noqulay ekologik sharoitda sodir bo'ladigan jismoniy faoliyat turli kasalliklar va jarohatlarga olib kelishi mumkin.

РЕЗЮМЕ. Исследование проводилось в Нукусском государственном педагогическом институте имени Ажинияза. В статье представлены результаты исследования процессов адаптации организма юных спортсменов к различным физическим нагрузкам. Актуальность данной проблемы несомненна, так как физическая культура и спорт становятся нормой жизни и неотъемлемым атрибутом личного успеха для многих молодых людей и подростков в нашей стране. Установлено, что регулярная физическая нагрузка способствует ускорению процессов роста организма, изменению функционального состояния органов и систем в виде дыхания, повышению мышечной силы и выносливости, повышению жизненного тонуса. Однако физическая нагрузка, не соответствующая индивидуальным особенностям или происходящая в неблагоприятных условиях внешней среды, может привести к различным заболеваниям и травмам.

SUMMARY. The study was conducted at the Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz. The article presents the results of a study of the processes of adaptation of the organism of young athletes to various physical loads. The relevance of this problem is undeniable, since physical culture and sports are becoming the norm of life and an integral attribute of personal success for many young people and adolescents in our country. It has been established that regular physical activity accelerates the processes of body growth, changes in the functional state of organs and systems in the form of respiration, increases muscle strength and endurance, and increases vitality. However, physical activity that does not correspond to individual characteristics or occurs in adverse environmental conditions can lead to various diseases and injuries.

КАРАҚАЛПАҚСТАНДА МЕКТЕПKE ШЕКЕМГИ ТӘЛИМ СИСТЕМАСЫ ХӘМ ОНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

А.Машарипова – аға оқытыушы

Қарақалпақстан Республикасы педагогларды жаңа методикаларға үйретуі Миллий орайы

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, мактабгача таълим ташиқлотлар, мактабгача ёш, мактабгача тарбия, боғча, хусусий боғча, мобиль боғча.

Ключевые слова: дошкольное образование, дошкольное учреждение, дошкольный возраст, дошкольное воспитание, детский сад, частный детский сад, мобильный детский сад.

Key words: preschool education, preschool foundation, preschool age, preschool upbringing, kindergarten, private kindergarten, mobile kindergarten

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтың 2017 жылы 9- сентябрьдеги «Мектепке шекемги билимлендириў системасын түп тийкарынан жетилистириў иләжлары ҳаққында» ғы ПҚ-3261-санлы қарары бизиң социаллық өмиримизди дәўир талабына сай жаңа баскышқа көтерди. Себеби, бизиң жарқын келешегимизди даўам еттириўши жас нәрестелеримиздиң тәрбиясы ҳәм оларды мектепке таярлаў бүгинги күнимиздиң ең баслы ўазыйпасы ҳәм келешегимиздиң тийкары болары анық. Хўрметли Президентимиздин бул қарары мектепке шекемги тәрбия ҳәм билимлендириў системасын тез пәт пенен заман талабына сай же-

тилистириў, жедел раўажландыриў олардың материаллық техникалық базасын бекемлеў ҳәм бундай тәрбия шөлкемлериниң тармақларын кенейтиў, оларды терең билим ҳәм көнликпеге ийе жетик маманлықтағы педагог ҳәм тәрбияшылар менен тәмийинлеў, мектепке шекемги жастағы балаларды мектепке таярлаў бағдарында түпкиликли жаңа дәўир көз-қарасынан жантасып, олардың тәлим-тәрбиялық жумысларының жаңа дәўир ҳәм миллий қәдриятларымыздың ең жоқары сыпаттағы қағыйдаларын қамтыйтуғын бағдарламаларын, технологияларын ислеп шығыў ҳәм жумыс процессине енгизиў, сондай-ақ усы ислерди әмелге асырыў ушын бул

мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң санын көбейтиў, барлық шараатларды жаратыў ўазыйпалары қолға алынды. Бул қарар тийкарында 2017-2021-жылларға мөлшерленген бағдарлама қабыл етилди ҳәм бағдарлама тийкарында ис-илажлар баслап жиберилди.

Хәзирги күнде Мәмлекетимизде үзликсиз билимлендириў системасында болып атырған өзгерислердин бири сыпатында мектепке шекемги билимлендириўдеги өзгерислерди айтып өтсек орынлы. Өзбекстанда, соның ишинде Қарақалпақстан Республикасында мектепке шекемги билимлендириў тараўын раўажландырыўға, әсиресе билимлендириўдин сыпатын арттырыўға, сондай-ақ баланы мектепке ҳәр тәрәплеме таярлаўға миллий ҳәм жәхән тәжирийбелерин есапқа алған ҳалда тараўды модернизациялаўға айрықша итибар қаратылған. Нәтийжеде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң материал-техникалық базасы, методикалық жақтан тәмийнлениўи жетилистирилип, оқытыў процессине алдыңғы педагогикалық ҳәм хабар технологиялары кеңнен енгизилмекте.

Мәмлекетимизде мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен жетилистириў бойынша бир қатар пәрман ҳәм қарарлар қабыл етилди: Өзбекстан Республикасы Президентиниң «2017-2021-жылларда мектепке шекемги билимлендириў системасын жәнеде жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2016-жыл 29-декабрдеги PQ-2707-санлы, «Мектепке шекемги билимлендириў системасын жәнеде жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 9-сентябрь айындағы PQ-3261-санлы қарарлары, «Мектепке шекемги билимлендириў системасын басқарыўды түптен жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 30-сентябрьдеги PF-5198-санлы пәрманлары мысал бола алады. Жәнеде Республикамызда мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерин шөлкемлестириў, тәлим-тәрбия жұмысларынын нәтийжелилигин арттырыў машқалалары бойынша бир қатар илимий-изертлеў жұмысларыда алып барылмақта.

Мектепке шекем билимлендириў тараўы социал раўажланыўдың зәрүрли басқышы ретинде өзине тән раўажланып, жәмийетимиздеги раўажланыўдың тийкары болған. Өткен совет дәўиринде жас нәрестелер тәлим-тәрбиясына пасирек, екінши дәрежели истей, көз қарас болғаны ҳеш кимге сыр емес. Ол дәўирде балалардың тамағын шала шарпы тойдырып, үсти басын еплемей кийим кеншек пенен тәмийинлеў иси биринши дәрежели мәселе болып кеткен еди. Ал олардың тәлим – тәрбиясы, мектепке оқыўға таярлаў - екінши, ҳәттеки үшінши дәрежели ўазыйпадай болып келгени ҳәммеге мәлим. Аўыл арасында, көше бойларында, таса жерлерде, көп этажлы жайлардың подъездлеринде, гаражлар араларында, тасландыхана дөгереклеринде, питпей қалған қурылыслар, гөне адамсыз қалған тасланды жайлар араларында, вокзаллар, остановкалар, базар араларында балалардың үсти басы шаңға батып, топар топар болып ойнап жүриўлери, күнделикли турмыска айланып, үйреншикли болып кеткен еди. [3:5] Раўажланыўдың тийкары факторы болған мектепке шекемги билимлендириў тараўы тенденцияларын, раўажлаў жолларын, өзине тән өзгешеликлерин үйрениў, келешектеги раўажланыў жолларын белгилеў әҳмийетли мәселелерден есапланады. Сол себепли, бул мектепке шекем билимлендириў тараўындығы машқалаларды үйренип шығыў ҳәм сапластырыў мәселесинде Қарақалпақстан мектепке шекем билимлендириў тараўы ҳәм мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери раўажланыўы ҳаққында қатар тарийхый дереклер жаратылды. Мысалы Я.М.Досумов, академик С.А.Камалов, Р.Қосбергенов,

Қ.Айымбетовлардың фундаментал илимий дәрәтпелеринде Қарақалпақ халқының бай тарийхы, мәдениаты, билимлендириў тараўы менен байланыслы мәселелер комплекс тәризда үйренилди. Әсиресе Я.Досумовтың “Орта Азия халықлары билимлендириў тарийхынан очерклар” атлы диссертациясы Қарақалпақстанның билимлендириў системасы бойынша дәслепки илимий изертлеўлерден болды. Қарақалпақстанның мектепке шекем билимлендириў тараўы ҳәм мектепке шекем билимлендириў шөлкемлери бойынша изертлеў алып барған алым Р.Ю.Сейтимбетова болып табылады. Алым Қарақалпақстанның мектепке шекем билимлендириў тараўының бир нешше жыллық тарийхын үйренип, Қарақалпақстандағы дәслепки бақшалардың дүзилиўи ҳаққында, бақшаларға мектепке шекемги жастағы балалардың қамтып алыныўы, педагог-тәрбияшылар менен тәмийинлениўи, материаллық-техникалық база, оқыў методикалық-әдебиятлар менен тәмийинлениўиндеги мәселелер, сондай-ақ мектепке шекемги билимлендириў тараўындағы реформалар бойынша бир қатар изертлеў жұмыслары алып барылған. Бул изертлеў жұмыслары әлбетте Қарақалпақстан Республикасындағы мектепке шекемги билимлендириўдин жәнеде раўажланыўына унамлы тәсириң тийгизеди.

Бүгинги күнде бизиң мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеримиз, балалардың индивидуал зәрүрликлерин есапқа алған ҳалда, ерте жас ҳәм мектепке шекем жастағы балалардың раўажланыўына қойылатуғын мәмлекетлик талаплар ҳәм мәмлекетлик оқыў дәстүри бойынша ҳәр тәрәплеме раўажланыўы ушын қолайлы шараатлар жаратып бермекте. Мектепке шекемги тәрбия мәкемелериндеги тәлим-тәрбияның тийкары мақсети физикалық жақтан саў-саламат, ақыл-еси пүтин, интеллекти раўажланған, логикалық пикирлейтуғын, руўхый бай, өз пикирин еркин айта алатуғын жетик шахсты тәрбиялаў болып табылады [4:56]. Мектепке шекемги тәрбия мәкемелери хызметкерлери буларды терең тусинип ертеңги келешегимиз болған әўладларымызды миллий, мәдений қадриятлар, өзлгимизди аңлаў, миллий мақтаныш, Ұатанға мухаббат, жасы үлкенлерге ҳәм кишилерге, ата-аналарына ҳүрмет-иззет түсиниклерин ҳәм сезимлерин сиңдирип барыўы лазым. Себеби дөгереқ этираптағы адамлардың сөйлеў мәдениаты, өз ара мүнәсибети тәсириңде бақшада тәрбияланып атырған жас балалардың сезимлери раўажланып барады ҳәм жеке өзгешеликleri пайда бола баслайды. Усы көз-қарастан келип бүгинги күнде келип республикамызда мектепке шекемги раўажландырыўға жәнеде итибар қаратылмақта. 2021-жылдың жуўмағына нәзер тасласақ, республикамызда 1419 МШБШ болып, соннан 434 мәмлекетлик, екеўи шөлкемге қараслы, 82 си мәмлекетлик-жеке меншиқ шериклик тийкарында, 9 ы жеке меншиқ ҳәм 892 си шаңарақлық мәмлекетлик емес мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери жұмыс алып барып, 3-7 жастағы балаларды мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерине қамтып алыў көрсеткиши 75 пайызға жеткерилип, қамтып алыў салыстырмалы түрде 6,2 пайызға артқан. Биз бул көрсеткиштиң өсиўине не себептен қуўаныўымыз керек?. Яғыный бул көрсеткиш өсетуғын болса, яғыный мектепке шекемги жастағы балалар қаншелли мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерине қамтып алынса, мектеп тәлимине таяр балалардың саны сонша артады. Демек, Мәмлекетимизде билимлендириўдин сыпаты өз-өзинен арттады. Республикамызда 2021-жылда 3-7 жастағы балалар саны 153464 ке жеткен. Соннан, 119769 бала мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерине қамтып алынған болып, қамтып алыў көрсеткиши 78 пайызды қурайды. Мектепке шекемги

билимлендириўге балаларды камтып алыў мәмлекетлик, мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң жаңадан қурылыўы, реконструкцияланыўы есабынан қосымша орынлардың жаратылыўы, мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң филиалларына ҳәм бос турған имаратларға айрықша юридикалық статусың берилгенлиги, шаңараклық мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң шөлкемлестирилиўы, сондай-ақ мектепке шекемги жастағы балалардың саны аз ең шетки аўылларға мектепке шекемги билимлендириўдиң альтернатив түрлериниң алып кирилгенлиги есабынан әмелге асырылды. Яғыный, 2021-жыл 3-августтағы “Мобиль топарлар базасында мектепке шекемги билимлендириў хызметлерин көрсетиў системасын жәнede раўажландырыў

илажлары ҳаққындағы” қарарларына муўапық Еликқала, Кегейли, Беруний, Төрткүл, Шоманай районларында, жәми 28 топар шөлкемлестирип, оларға 394 бала камтып алынған. Хәзирги ўақытта балаларды бақшаларға камтыўды арттырыў бойынша бир қатар жұмыслар даўам етпекте. Өз Уатанын, өз миллетин шын жүректен сүйетуғын, хәр бир келешегин ойлаған инсан, мектепке шекемги тәлим саласында хызмет етип атырған хәр бир устаз ҳәм педагог тәрбияшы Президентимиздиң бул тараўды раўажландырыўдағы қойған муқаддес ҳәм жуўапкерли ўазыйпаларын ең жоқары дәрежеде орынлаў ушын өзлериниң барлық күш ғайратын салып, хызмет етеди. Әлбетте, бул исленген жұмыслар мәмлекетимизде мектепке шекемги билимлендириўдиң раўажланыўына хызмет етеди.

Әдебиятлар

1. «Илк қадам» Мактабгача таълим муассасасиниң Давлат ўқув дастури. –Тошкент: 2018.
2. “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентиниң 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2707-сонли Қарори.
3. Кошанов К.М. «Мектепке шекемги билимлендириў системасын жетилиштириў – келешегимиз тийкары» атамасындағы республикалық илимий-әмелий конференциясы.
4. Тлеумбетова К.Д. “Мектепке шекемги билимлендириў: тәжирийбелер, машқалалар ҳәм раўажланыў перспективалары” атамасындағы Республикалық илимий - әмелий конференциясы.

5. www.Lex.uz

РЕЗЮМЕ. Мақолада бугунги кунда Қорақалпоғистонда мактабгача таълим тизими ва мактабгача таълим ташкилотлариниң ривожланиши бўйича қатор маълумотлар келтирилган. Мактабгача таълим тизиминиң ҳолати, мактабгача ёшдаги болаларниң мактабгача таълим ташкилотларига қамраб олиниши ҳақида ва ташкилотларниң фаолияти ҳақида манбаларга таянган ҳолда асосланган.

РЕЗЮМЕ. В статье представляются примеры в сфере дошкольного образования. На основании научно-теоретических источников о приеме детей дошкольного возраста в дошкольные образовательные учреждение и деятельности.

SUMMARY. This article includes much information from sphere of preschool education and based on sources about the enrollment of preschool children in preschool education institution and the activities of organization.

UDK 796.011.1

DENE TÁRBIYASÍ HÁM SPORTTÍN SHAXSTÍ HÁR TÁREPLEME QÁLIPLASTIRIWİNDEGI ÁHMIYETI

M.B.Ramazanov – aǵa oqıtıwshı

Ўзбекстан mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: sportchi shaxsi, sport faoliyati, sportchiniing xususiyatlari, sportchiniing tayyorgarligi, sport mashgʻulotlarining sportchi shaxsi shakllanishiga taʼsiri, sport jamoalarida shaxslararo munosabatlar, jamoadagi psixologik muhit.

Ключевые слова: личность спортсмена, спортивная деятельность, характеристики спортсмена, подготовка спортсмена, влияние спортивной подготовки на формирование личности спортсмена, межличностные отношения спортсмена, межличностные отношения в спортивных командах, психологическая среда в команде.

Key words: athlete personality, sports activities, athlete’s characteristics, athlete’s training, the impact of sports training on the formation of the athlete’s personality, interpersonal relationships in sports teams, the psychological environment in the team.

Ўзбекстан Республикасин және де rawajlandırıw boyınsha Rawajlanıw strategiyasınıń “ádalatlı social siyasat júrgiziw, insan kapitalın rawajlandırıwǵa qaratılǵan áhmiyetli jónelislerde kórsetilgen wazıypalarında jas áwlatı tárbiyalaw, onıń mánawiyatı hám mádeniyatın kóteriwe qaratılǵan ilajlar nátiyjeliligin asırıw” wazıypaları belgilengen [1]. Sol kózqarastan, dene tárbiyası sport shınıǵıwlarınıń oqıwshı-sportshılardıń shaxsınıń qalıplestiriwindegi roli máselesi aktual máselelerinen biri ekenligin kórsetedi. Dúnyada sport trenirovkaları hám dene tárbiyası járdeminde shaxs ruwxıylıǵın qalıplestiriw nátiyjeliligin asırıw boyınsha oqıwshı-jaslarda qatań turmıslıq poziciyanı rawajlandırıw monitoringi modelin jetilistiriw, shaxstı qalıplestiriwde sport túrleriniń áhmiyetin diagnostikalaw sistemasın rawajlandırıw, sportshılardıń psixologiyalıq tayarlıǵın jetilistiriw, sportshılardıń sezimlik-shıdamlılıq jaǵdayın anıqlawdıń psixologiyalıq sistemasın rawajlandırıw, sport jámáátlerinde psixologiyalıq ortalıq nátiyjeliligin asırıwdıń psixologiyalıq mexanizmlerin jaratıw sıyaqlı áhmiyetli turatúǵın jónelislerde ilimiy izertlew jumisları alıp barılmaqta. Sportshı shaxsı, sport iskerligi, sportshınıń qásiyetleri, sportshınıń tayarlıǵı, sport shınıǵıwlarınıń sportshı shaxsı qalıplestiriwine tásiiri, sport jámáátlerinde shaxslar aralıq munasábetler, jámááttegi psixologiyalıq ortalıq sıyaqlı mashqalalardı izertlewge arnalǵan bir qatar jumislar ámelge asırılǵa. Bunday jumislardı K.Dzigoro, Ch.X.Xi, E.Geron,

V.Navrotskaya, V.Doyl, P.Rokushfalvi, V.Goshek, V.Norakidze, P.Rudik, Yu.Palayma, A.Puni, O.Chernikova, A.Rodionov, N. Xudadov, I.Onichenko sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerinde kóriw múmkin.

Dene tárbiyası hám sporttıń xarakterli tárepi sonda, ol sezim hám psixikalıq keshirmelerdiń joqarı aktivligi, ózgeriwshenligi, bir sezimniń basqasına almasıwı, geyde kerı jaǵdaylar payda bolıwı, yaǵnisıy házir sportshı jarısta jeńis quwanishına erisse, bir qansıy waqıttan keyin bolsa ruwxıy azap, qayǵı, úmitsizlik hám soǵan uqsas jaǵdaylar júzege keliwi múmkin.

Anıq iskerlik processinde júzege keletúǵın bunday sezimler orınlanıp atırǵan háreketke hám onıń nátiyjesine tásir kórsetedi. Olar sportshınıń jumis qábiletin asıradı, organizmniń turmıs iskerligi procesin rawajlandıradı, bular bolsa sportshıda unamlı minez-qulıq, aktiv háreket payda bolıwı ushın faktor boladı.

Sport jarıslarında jeńiske járdem beretuǵın bunday arnawlı sezimlerde tómendegilerdi kirgiziw múmkin: jawingerlik ruxlanıw, sportqa tiyisli tınıshsızlanıw, ashıw, qızıǵıwshılıq, báseki, ar-namıs sezimi hám basqalar [2:192].

Jawingerlik ruxlanıw joqarı aktivlik jaǵdayına tán bolǵan sezimlik keshirme bolıp, ol sportshınıń óz maqsetine erisiw ushın ayrıqsha faktor bolıp xızmet etedi. Bul sezim aktiv unamlı sezimlik jaǵday bolıp, ol sportshı kúshiniń asırıwına, jeńiske jetiwine bolǵan isenimin, gúres hám

jeńiske umtılwın ámelge asırıwı menen xarakterlenedi. Ol jarıs baslanıwına shekem júzege shıǵıwı hám sport gúresi processinde ósip barıwı múmkin. Ol sportshını gúrestin sheshiwshi dáwirinde joqarı belsendilik hámde jawıngerlik ruxlanıw jaǵdayına eristirip, onıń jarıstaǵı ústınlıǵın támiyinlep beriwı múmkin.

Sportqa tiyisli tınıshsızlanıw bul sezimlik jaǵday bolıp, ol hár bir sportshıǵa zárúr bolıp tabıladı, sebebi onıń járdeminde sportshı jaqsı nátiyjelerge erisiwı múmkin boladı. Tınıshsızlanıw hár túrlı dárejede bolıwı hám ol sport túri hámde sportshınıń individual qásiyetlerinen kelip shıǵıp bastan keshiriwı múmkin. Sportqa tiyisli tınıshsızlanıw jaǵdayında sportshınıń jumıs qábileti hám onıń gayratı artadı.

Jawıngerlik ruxlanıw kúshli sport gúresi processinde sportshınıń óz ishine alatuǵın jaǵday bolıp, ol qızǵın, sheshiwshi jaǵdaylarda júzege shıǵadı hám de óziniń maqsetke jóneltirilgen háreket dinamikası menen sport jarısın kúsheytiw reakciyası retinde payda boladı. Ol kúshin asıwı, energiyanıń kóbeyiwı, óz háreketinde jeńiske bolǵan isenim, ayrıqsha gúres quwanışı, aktiv háreket sıyaqlı jaǵdaylardı payda etetuǵın keshirme bolıp esaplanadı.

Sportshılar jawıngerlik psixikalıq jaǵdayında úlken qıynshılıqlardı jeńip ótiwge ılayıq boladı, jeńiske erisiw ushın qáwıplı qarar hám de jobalardı qabıl etedi hámde ámelge asıradı. Bul olarǵa quwanış hám joqarı kewilli keypiyat alıp keledi. Jawıngerlik psixikalıq jaǵday jarıstın keskin hám juwapkershilikli dáwirinde tiykarınan, sportshı pıdayılıq penen jeńis ushın gúresip atırǵan waqıtta júzege keledi.

Sportqa tiyisli qızıǵıwshılıqta sport jarısı processinde payda boladı. Qızıǵıwshılıqtın tiykarǵı dereǵı gúres. Ol jarısta sportshını jańa processlerge tartatuǵın hám maqsetke jaqınlastıratuǵın, hár qanday ózgeshe tabıslardı júzege keltiretuǵın ózgeriwsheń faktor esaplanadı. Bunday ekstremal jaǵdayda sportshınıń barlıq umtılwı tek sport gúresine baǵdarlangan boladı hám ózine tiyisli bolmaǵan zatları sezbeydi, basqa zatlar haqqında oylamaydı, sharshawdı, awrıwdı sezbeydi, tek jeńiske umtılwıdan basqa zattı oylamaydı. Sportshı qattı qızıǵıwshılıǵı artında geyde artıqsha unamsız háreketler qılıp, oyın qaǵıydaların esten shıǵarıp, energiyasın artıqsha jumsap qoyıwı múmkin.

Sportqa tiyisli aktivlikti kúshli sezimge bay, salammat sportqa tiyisli qızıǵıwshılıqtan ajrata biliw kerek. Sportshıda sportqa tiyisli aktivlik jaǵdayı nerv sistemasınıń kúshli qozıwı menen xarakterlenedi, bunday waqıtta sportshıda óz háreketleri ústinen qadaǵalawı páseyedi, nátiyjede sport qaǵıydaların buzıwıda múmkin. Bunda qopal, turpayı hám ádepsiz is-háreketlerge jol qoyıladı, qadaǵan etilgen usıllar qollanıladı. Bul jaǵdayda sport gúresi basqınshı xarakterge iye bolıp, sportshı joqarı nátiyje kórsetiw maqsetin umıtadı hám qarsılasın hár qanday usıl menen bolsa da jeńiwge háreket etedi [2:194].

Sportqa tiyisli ashıw ayrıqsha sport sezimi bolıp, sport gúresi processinde ámelge aspaǵan maqset yamasa ústınlıkke erise almaǵan jaǵdayda júzege keledi. Bul sezim aktiv qarsılıq kórsetiw, áwmetsizlikti moyınlamawǵa tiyisli ishki keshirme bolıp, azǵana basqınshılıǵı menen xarakterli bolıp tabıladı. Biraq ol ápiwayı ashıwda ayrıqsha túrde kóbirek ókinish keshirmesine jaqın sezim esaplanıp, óziniń áwmetsiz háreketinen narazı bolıw hám ózin tolıq kórsetiw, jańa jeńilislerge jol qoymaw mazmunında kórinetuǵın boladı. Sportqa tiyisli ashıw waqtında sportshı tez ózin jıynap alıwı, geyde qısqa múddet ishinde kútilmegen jeńiske erisiwıde múmkin.

Sportsha ar-namısı quramalı etikalıq sezim bolıp tabıladı. Ol tiykarınan joqarı dárejeli sportshılardı tın bir faktor bolıp, sportshı jeńisti ádalatlı, úlken qıynshılıq penen qolǵa kirgizgen waqıttaǵı unamalı sezim retinde kórinetuǵın boladı. Jeńiske erisiw qanshelli qıyn bolsa, erisilgen sport tabısına maqtanış sezimi sonshelli kúshli

boladı. Sportsha ar-namısı sportshı erisilgen sport nátiyjesine qarap jámiyet tárepinen oǵan berilgen áhmiyetin joqarı baha nátiyjesinde ózinen kúshli qanıǵıw payda etiw sezimi retinde bastan keshiriledi.

Sport bákese sport gúresi sharayatında payda bolatuǵın ayrıqsha sezim bolıp, ol barlıq jarıslardıń májbúriy psixologiyalıq shárti hám sport gúresiniń zárúrli faktori esaplanadı. Bákese sezimi sportshınıń tap sol nátiyjege erisiw ushın háreket qılıp atırǵan basqa sportshılardan ústın bolıwǵa umtılwında payda boladı. Bul sezim tek ǵana joqarı orınlardı iyelewge umtılıp atırǵan sportshılarda kórinip qalmastan, bálki sportshınıń málim bir jarısqı tayarlanıwı yamasa onıń ilimiy tájiriye dárejesine kóre óz aldına qoyǵan anıq maqset hám wazıypaların belgilep alıwında kórinedi. Sonıń menen birge, bunday sezim óz-ara bákese bolǵan sportshılardıń anıq bákese sezimi keshirmelerinde psixologiyalıq tárepten sáwlelenedi.

Eger jas sportshılarda jarıs dáwirinde bunday sezim júzege kelmese, olar azǵana qıynshılıqqa dus kelip sport gúresinen anısat ǵana bas keshedi. Hár qanday sportshıda bul ústınlıkke umtılwǵa faktor bolatuǵın bákese oyınıwı shárt.

Sport bákese seziminiń júzege shıǵıwı sportshınıń umtılwı dárejesiniń ósiwinde hám tabısqa jetiwinde zárúrli rol oynaydı.

Sport bákese sezimlik keshirmesiniń psixologiyalıq ózgesheligi sportshınıń jeke sapaları hám de sport jarısların ótkeriwdiń obektiv shárt-sharayatlarına da baylanıslı.

Jeke gúres sıyaqlı sport túri toparlarında sport bákese qarsılas penen tikkeley jaqınlasıp gúresip, jeńisti saqlap qalıw jaǵdayında júzege shıǵadı (boks, milliy gúres, dzyudo, karate, taekwondo).

Joqarıda sezimge berilgen barlıq táriypler ulıwma belsendilik retinde ajralıp turadı hám sportshınıń jumıs qábiletin, energiyasın, jeńiske bolǵan erk-ıqrarınıń payda bolıwına faktor hám motiv retinde tásir etedi. Sport gúresiniń dinamikalıq processinde olar ol yamasa bul jedellikte keshedi, bir-biri menen almasadı, bir sezimlik jaǵday ekinshi bir jaǵdayǵa ótedi. Sonday eken, jeńis quwanışı áwmetsizlikke dus kelgen sportshıda qayǵı yamasa sportqa tiyisli ashıwǵa, sportqa tiyisli qızıǵıwshılıq bolsa sportqa tiyisli qızǵınlıqqa aylanıp ketiwı múmkin.

Eger sportshıda sezimlik biyqararlıq júzege keler eken, ol háddinen kóp tınıshsızlanadı, qızıp ketedi, bul bolsa sportshıda ekileniwge, úmitsizlikke hám isenimsizlikke beyimlikti payda etedi [2:42].

Sportshınıń sezimlik biyqararlıǵına kóbinese jarıslarda áwmetsizlikke ushrawı sebep boladı. Buǵan onıń óz sezimlik jaǵdayına kórsetetuǵın sırtqı unamsız tásirlerdi jeńe almawın tiykarǵı sebep retinde ayıp ótiwimiz múmkin. Bunday jaǵdaydı waqıtında anıqlaw sportshılardaǵı unamsız sezimlik reaksiyaların aldın alıwǵa járdem beredi.

Sezimlik turaqlılıq sportshıda unamalı psixologiyalıq pazıylet sıpatında sport gúresiniń zárúrli waqıtında joqarı dárejege kóteriledi hám málim ózgesheliklerdiń áhmiyetligi hám de sport wazıypasın orınlawdıń turaqlı baǵdarın júzege keltiredi.

Sportshınıń jarısta jaqsı qatnasıwınıń psixologiyalıq shárti sonda, ol óz múmkinshiliklerin tolıq ámelge asırıwı ushın óz kúshine bolǵan isenim sezimi esaplanadı. Isenim sezimi tiykarınan sportshınıń bar kúshin iske salıwı, qarsılas penen bolǵan gúreste qıynshılıqlardı jeńiwı ushın barlıq múmkinshiliklerin jeńiske baǵdarlay alıw zárúr ekenligin ańlatılıwı bolıp tabıladı [3:200].

Sportshıda óz kúshine bolǵan isenimniń joq ekenligi qáwip-qáter menen baylanıslı shınıǵıwıları orınlaw waqtında qáweterdi keltirip shıǵaradı, bul bolsa shınıǵıwdıń nátiyjesine hám sapasına unamsız tásir kórsetedi. Sportshınıń háreketine unamsız tásir kórsetetuǵın sezimlik jaǵdaylarǵa tómendegilerdi kirgiziw múmkin: óz kúshine isenimsizlik, erksizlik, juwapkershilikten hám jaman nátiyje

кўрсетишдан қорқиб, кўтилмеган жағдайларда ўзин жоғалтиб қойиб, қарсиласан, қийиншilikлардан ҳам ағвмetsизликдан қорқиб.

Sport шhиғиwларин оринлаwи ҳам жоқари натиwjelерге жетиwи ushуn sportshida ўз кўshине болған isenim жоқари болиwи керек. Isenim сезими турақlilik, қатаңlilik, батирlilik, shидамlilik сыйақли сапалардiн салдамли компоненти esapланadı.

Yu.Yu.Palaymanniн izertlewlerinde келтирилген мағлиwmatларға қарағанда, ол sportshılardıң isenim ҳам isenimsizlik жағдайларин бир қанша кўринisлерин аниқлаған ҳам олар sport натиwjelери ushуn гўрести табисли алип барıw менен байланisли ekenligин аytıp óткен [3:80].

Sportshıniн ўз кўshине қattı iseniwi ўзи таңлаған sport tўriniн texnikalıq ҳам taktik kўnlikpelerin iyelegenligинен дерек береді, бул bolsa onıң fizikalıq сапаларı rawajланғанlıғı sebepli ўз мўмкинshilikлерин баһалаw ҳам sinaqtan óткерiwге ılayıqlıғın аңлатadı. Ўз кўshине ҳам табисına isenim тек ғана ўз кўsh ҳам мўмкинshilikлерин биліw, sonıң менен биргелikte, гўреске tўsetuғın қарsılasıniн кўshi ҳам мўмкинshilikлерин биліw, sonıң менен бирге, алдағı қийınshılıqlardı да кўре аlıw ҳам оларdı saplastırıw мўмкинshilikлерине де байланisли болadı. Eger sportshıniн isenimi қандаy да бир жағдай ҳам обiekтив iskerlikке uyqas кelmese yamasa аниқ бир жағдайға тayanбasa, ол haқıyqıy isenim bola алмаydı ҳам ол óзине iseniwdiн unamsız ҳам де абстракт жағдайına aylanıp қалadı.

Ўзине iseniw hesh нәрсеge тıykarланбаған halda ўз кўshi ҳам мўмкинshilikлерине artıqsha баһа berіw болıp, ол sport гўresi waқtıнда қарsılas кўshин durıs баһалаw алмаw, қийınshılıqlardı pisent etpew, азғана itibarsızlıq penen де xarakterленеді.

Jas sportshılar arasında bolajaq sport jarıslarında ózlerine artıqsha баһа berip, қарsılasına itibarsızlıq penen қaraytuғınlarda ushraydı. Sonday eken, олар ózлеріндеgi energiyamı сезinedi, бирақ ózлериниң кемshilikлерин сезbeydi. Buniн натиwjesinde қарsılas penen ushрасqанда dıqqattı joytadı ҳам aқıbetте jeңilisке ushraydı.

K.V.Gradopolov óziniн ilimiy pedagogikalıq jumıslarında sportshida jeńiske erisiw ushуn ўз кўshине болған isenimdi тάρбиyalawға itibar берip, sonday deydi: “Boksshida isenim trenirovka ҳам jarıslarda ўз sheberligин ўzlisiz asırıp барıwı натиwjesinde payda болadı. Boksshıniн

isenimi onı trenirovka ҳам jarıslar processinde óziniн jawingerlik poziciyasın (jolın) belgilep аlıw менен байланisли натиwjege қaratıladı. Boksshidaғı jawingerlik тάρбиybe ҳам onıң jarıslardaғı tabislı qatnasıwı гўres processinde óзине isenimdi oyatadı” [5:30].

Sportshıniн jawingerlik тάρбиybesi, ўз erkinligин сезiwi ҳам jarıslarda kўp qatnasıwı, sonıң менен birge hár qıylı taktik ҳам texnikalıq usıllardı jaqsı iyelewı, қийınshılıqlardı ózi ғárezsiz jeңe аlıw тάρбиybesi onıң ўз кўshине болған isenimdi júzege shıғaradı ҳам onı sol тάρizde тάρбиyalaydı.

Sport shıniғıwları negizinde sportshılardı texnikalıq, taktikalıq, teoriyalıq тареpten oқıtıw ҳам тάρбиyalaw procesi jatadı ҳам buған оларdıң shıdamlilik сапаларında тάρбиyalaw kiredi.

Kўplegen psixologlar (K.N.Kornilov, P.A.Rudik, V.V.Bogoslavskiy, K.K.Platonov, V.I.Selivanov, A.I.Sherbakov va boshqalar) erkti qábilet sıpatında xarakterleydi.

V.I.Selivanov “erk” tўsinigin ayrıqsha болған tўsinik retinde баһalap, onı “qábilet” tўsinigine rásmiy kўrinis тареptinen sáykes keliwin тıykarlawға hárket etedi. Бул álbette, erktiн mánisin psixikalıq hádiyse (kўrinis) retinde баһалаwға járdem bermeydi.

Buған байланisли izertlew аlıp барған ilimpazlar erkti qábilet retinde ne zatta kўrinetuғınlıғın аниқlawға hárket etken. Eger оларdıң buған bergen tўsındirmelerinen тıykarғuların keltiretuғın bolsaq, олар tўmendegiler болıp tabıladı: erk-bul maqsetke erisiw, қарar qabıllaw, maqsetke baғdarlangan hárketlerdi ámelge asırıw ҳам baqlaw, hárket ҳам minez-qulıqtı aқıl менен basqarıw, қийınshılıqlardı jeńiw qábileti болıp tabıladı.

Jáne basqada ilimpazlar erk tўsinigine ўz hárketlerin obiekтив zúrúrlık retinde jámıyet ushуn zúrúrlı maqset ҳам jámıyet minnetlemesi talaplarına boysındırıw (K.M.Gurevich), maqsetke erisiw jolında barlıq қийınshılıqlardı jeńip ótiw (M.N.Maslin) jolındaғı qural retinde баһalaydı [2:62]. K.N.Kornilov bolsa erkti bir waқıttıń ózinde ҳам qábilet, ҳам hárketlerdi maqsetke sáykes tўrde basqarıwdıң ilimiy тάρбиybesi ҳам tosқınlıqlardı jeńip ótiw quralı dep xarakterleydi.

Sonday eken, dene тάρбиyası ҳам sport penen shuғıllanıw shaxstıң salamat bolıwın ғана belgilep bermesten, bálki onıң erk-ıqrarın, ruwxıylıғın ҳам ózin ózi rawajlandırıwға да tўrtki болıp xızmet etedi.

Адебиётлар

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni.
2. Abdurasulov R.A. O‘quvchi shaxsini shakllantirishda sport mashg‘ulotlarining o‘rni. Monografiya. -Toshkent: “Fan va texnologiya”. 2013.
3. Палайма Ю.Ю. Экспериментальное исследование уверенности в своих силах у спортсменов. Сб. Психологические вопросы спортивной тренировки. - М.: ФИС. 1967. –С. 80.
4. Родионов А.В. Влияние психологических факторов на спортивный результат. -М.: ФИС. 1983. –С.112.
5. G‘oziev E. Ontogenez psixologiyasi:nazariy-eksperimental tahlil. O‘zbekiston MU. -T.: “Noshir”. 2010, 360-b.
6. Самойленко А.Н., Фадеева О.Ю., Жамашев Ж.Ж. Спорт - основа формирования личности студента. // Вестник КазНМУ. 2019. №2.

REZYUME. Maqolada sport mashg‘ulotlarining sportchılar shaxsini shakllantirishdagi roli, sport mashg‘ulotlari va jismoniy tarbiya vositasida shaxs ma’naviyatini shakllantirish samaradorligini oshirish borasida yoshlarda qa’tiy hayotiy pozitsiyani rivojlantirish haqida bayon qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль спорта в формировании личности спортсменов сильной жизненной позиции у молодежи для повышения эффективности развития духовной личности посредством занятий спортом и физической культурой.

SUMMARY. The article discusses the role of sports in the formation of the personality of athletes, the development of a strong life position in young people to increase the effectiveness of the formation of personal spirituality through sports and physical education.

МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ АСОСИ СИФАТИДА

У.У.Сададинов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: маънавий-ахлокий қадриятлар, талабалар, шахс, меъёр, таълим, тарбия.

Ключевые слова: духовно-нравственные ценности, студенты, личность, норма, образование, воспитание.

Key words: spiritual and moral values, students, personality, norm, education, upbringing.

Жаҳон таълим ва илмий-тадқиқот муассасаларида талабаларда аксиологик ориентацияни шакллантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш, бўлажак ўқитувчиларда касбий-педагогик қадриятлар тизимини ривожлантириш технологияларини ишлаб

чиқиш, тарихий-антропологик ёндашув асосида талабаларда миллий ғурур ва ифтихорни таркиб топтиришнинг педагогик тизимини модернизациялаш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бўлажак ўқитувчиларда тарихий-маданий меросга аксиологик

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномасидан. 2017 йил 22 декабрь.
2. Адилова Д.Н. Миллий ва умуминсоний кадриятларимиз таълим-тарбия асоси // «Бошланғич таълимни такомиллаштириш истиқболлари: муаммо ва ечимлар» мавзусидаги илмий анжуман материаллари. –Тошкент: 2013. 74-76-б.
3. Мавланова С.У. Ёшларни маънавий-маърифий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш технологиясини такомиллаштириш (Ўзбекистон Республикаси Президентларининг илмий-сиёсий қарашлари мисолида): пед.фан.бўй.фалс.докт. (PhD) дисс.автореферати. –Чирчиқ: 2021, 12-б.
4. Қалқонов Э.Т. Ватанпарварлик ва уни шакллантирувчи ижтимоий-маънавий омиллар. // Фалсафа ва ҳуқуқ, 2019. №13. 5-6.

РЕЗЮМЕ. Мақолада маънавий-ахлоқий кадриятлар тизими маданий ҳодиса сифатида интегратив тавсифга эга бўлиб, миллий ва умуминсоний кадриятлар ҳамда замонавий шароитда муҳим ҳисобланган ахлоқий меъёрларни ўзлаштиришнинг муайян даражасини ўзида акс эттириши ҳақида маълумотлар баён қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье приводится информация о том, что система духовно-нравственных ценностей имеет интегративное описание как явление культуры и отражает определенный уровень усвоения национальных и общечеловеческих ценностей и нравственных норм, считающихся важными в современных условиях.

SUMMARY. The article devotes to the system of spiritual and moral values of customs and integrative description as a cultural phenomenon. Description of natural and universal traditions, importance of a certain level of assimilation and moral standards in modern conditions.

КАР ВА ЗАИФ ЭШИТУВЧИ БОЛАЛАР МАКТАБЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ТАЛАФФУЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА ЭШИТИШ ИДРОКИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА КОРРЕКЦИОН МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ ВА УЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Ф.Саламова – ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: кар ва заиф эшитувчи болалар, коррекцион фанлар, якка машғулот, эшитиш, кўриш, сезиш, талаффуз, нутқий кўникма, эшитиб фарқлаш, эшитиб кўриш, экран.

Ключевые слова: глухие и слабослышащие дети, коррекционные науки, одиночное обучение, слух, зрение, ощущения, произношение, речевые навыки, дифференциация слуха, слуховое зрение, экран.

Key word: deaf and hard of hearing children, correctional sciences, solitary education, hearing, vision, sensations, pronunciation, speech skills, hearing differentiation, auditory vision, screen.

Кар ва заиф эшитувчи болаларнинг талаффузини шакллантириш ва эшитиш идрокини ривожлантириш бўйича якка машғулот коррекцион машғулот ҳисобланади. Ўқув режада ўқув фанлари ва уларга ажратилган соатлар давлат компоненти ва мактаб компоненти тарзида ажратилади.

Якка машғулот ўқув режада коррекцион фанлар компоненти соатлари таркибида акс этади. Ушбу машғулотлар ўқувчиларнинг нутқий ва ўзига хос психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда ташкил этилади. Имконияти чекланган болалар таълими жараёнида дифференциал (табакаланган) ва индивидуал (якка) ёндашувлардан фойдаланишсиз бир кадам олдинга юришнинг иложи йўқлиги илмий тадқиқотлар билан асослаб берилган (В.А.Дьячков (1960), Д.А.Дульнев (1970), Л.Мўминова (1980), Р.Шомахмудова (1984), М.Аюпова (1995), Н.Рахмонкулова (1998), Н.Бекмуродов (1988), У.Файзиева (1994), Н.Дадахўжаева (1997), Ф.Қодинова (2006), Р.Рустамова (2008), Д.Назарова (2009)).

Махсус мактаб, мактаб-интернатларида ўқув-тарбия ишларининг самарадорлиги ҳар бир ўқувчининг ўзигагина хос бўлган (индивидуал) хусусиятларнинг ҳисобга олинишига бевосита боғлиқдир. Якка (индивидуал) ёндашувдан фойдаланиш ўқитувчи ва тарбиячининг дарс, машғулотларга ҳозирлик кўришлари жараёнидаёқ бошланади. Коррекция – компенсатор ҳамда ривожлантирувчи тавсифга эга бўлган махсус таълим тизимида дифференциал (табақалаштирилган) ҳамда якка (индивидуал) тартибдаги ёндашув болаларда мавжуд муаммоларни тузатиш, юзага келиши мумкин бўлган иккиламчи муаммоларнинг олдини олишга йўналтирилади. Бундан ташқари коррекцион машғулотларнинг муҳим хусусияти ўқувчиларга ўз-ўзини номоён қилиш, ўзини-ўзи баҳолашга ундаган ҳолда айрим сифатларини ислох қилиш йўллари ўргатади, соғлом инсонлар орасида нафақат яшаб қолиш, балки турли муносабатларда фаол ҳамда самарали иштирок этиш учун зарур кўникма ва малакалар билан қуроллантиради.

Кар ва заиф эшитувчи болалар мактабларида ўқувчиларнинг нутқий имкониятларини ривожлантиришга мўлжалланган якка машғулотлар педагогик жараённинг асосий шакли ҳисобланади.

Афсуски аксарият муассасаларда ушбу машғулотларга 2-даражали машғулот сифатида қаралганлиги сабабли, ҳар доим ҳам машғулот қутилган натижаларни бермапти. Яъни кар ва заиф эшитувчи болалар фанларни ўзлаштириш ва атрофдагилар билан мулоқотга киришиш учун етарли кўникма, малакаларга эга бўлмаптилар. Шунинг учун куйида якка машғулотларни самарали ва услубий жиҳатдан тўғри ташкил этиш юзасидан маълумотлар келтирилади.

Якка машғулотлар ўқувчиларда эгаллаётган тил таркибида мавжуд товушларни овоз кучайтирувчи аппаратлар ёрдамида ёки уларсиз эшитиш, кўриш, тери-туюш сезгилари орқали сездирган ҳолда талаффуз кўникмаларини шакллантиришга ҳамда қолдиқ эшитиш идрокини ривожлантиришга хизмат қилади.

Якка машғулотларнинг вазифалари:

➤ Ўқувчиларнинг товушли ҳодисалар ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш ва кенгайтириш.

➤ Эшитув сезгисини ўқитиш жараёнига ва атрофдагилар билан мулоқотга йўналтириш.

➤ Ўқувчилар сўзлашув нутқини ривожлантириш, талаффузини шакллантириш бўйича педагогик жараёнга ҳамкорлик қилиш.

Кар ва заиф эшитувчи болалар махсус мактаб-интернатларида якка машғулотлар 2 та қисмга бўлиниб ташкил этилади.

1-қисмда ўқувчиларнинг талаффузи устида 10 дақиқа

2-қисмда ўқувчиларнинг қолдиқ эшитиши устида 10 дақиқа иш олиб борилади.

Ўқувчиларнинг нутқий кўникма ва малакаларини ривожлантиришда машғулотлар якка ва фронтал тарзда ташкил этилади.

Эшитишни ривожлантириш бўйича фронтал машғулот турлари:

1. Ўқувчиларда эшитиш қолидигидан максимал фойдаланиш кўникма ва малакаларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш бўйича машғулотлар. Ушбу машғулотларда ўқувчилар товушларнинг манбаини фарқлашга, нутқий материал характери (ўғил бола товуши, қиз бола товуши, чакириқли нутқ, маслаҳат шаклидаги секин оҳангли нутқ, оталар нутқи, оналар нутқи, ёрдамга чакириш мазмунидаги нутқ...)ни аниқлашга ўргатилади. Машғулот учун ўқув

материаллари кундалик ҳаётда кўп учрайдиган нонуткий воситалар (соат, телефон, ошхона жиҳозлари, машина сигнали ва унга хос бошқа овозлар, қурилиш ишлари овозлари, мусиқа воситалари ва б.)ни эшиттириб фарқлаштишга мўлжалланган мавзулардан ташкил топади.

2. Эшитиш ва эшитиб фарқлашга ўргатувчи аралаш машғулотлар. Ушбу машғулотнинг аралаш деб номланишига сабаб, унинг мазмунини нонуткий товушларни фарқлаштишга ундовчи топшириқлардан ташқари ўқув фанларига оид сўзлардан ташкил топган нуткий материал ҳам ташкил этади.

3. Ўқувчиларнинг эшитиш гидроки устида олиб борилган коррекцион жараёни мониторинг қилиш, уларнинг эшитиб-фарқлаш бўйича имкониятларини таҳлил қилиш, эшитиш динамикасини таққослашга мўлжалланган назорат машғулоти. Мазкур машғулоти одатда ўқув йилининг боши ва охири ҳамда ҳар бир катта бўлимдан сўнг ўтказилади.

Машғулотларда кенг қўлланиладиган иш турлари қуйидагилар:

- товуш манбаини аниқлаш;
- товуш йўналишини аниқлаш;
- сўзнинг товуш-бўғин ва ритмик таркибини

факрлаш.

Якка машғулоти ўзининг номи билан боғлиқ равишда ҳар бир бола учун алоҳида тузилган режа асосида ташкил этилади. Бу машғулоти учун тузилган дастур умумий мазмунда бўлиб, унда болаларнинг эшитиш масофаси, қанча сўздан ташкил топган жумлаларни фарқлаши, товушларнинг кетма-кет қўйилиши бўйича талаблар келтирилади. Ўқитувчилар бу дастурга таянган ҳолда ўқувчиларнинг эшитиш ва нуткий имкониятларидан келиб чиқиб, алоҳида режа тузадилар.

Эшитиш бўйича якка машғулотида ўқув фанлари мазмунидан ҳам нуткий материаллар олинади. Шу жиҳатдан олганда эшитиш машғулотида режалаштирилиши синф ўқувчилари учун бир хилликка эга бўлади. Бироқ ҳар бир ўқувчининг эшитиш имконияти ва нутқни қабул қилишининг ўзига хослигига қараб, машғулоти олиб борилади.

Биринчи усулда нуткий материаллар **факат**

Адабиётлар

1. Ричедская Э.Г., Пархалина Э.В. Готовность слабослышащих детей дошкольного возраста к обучению в школе. –М.: «Владос», 2003.
2. Ричедская Э.Г. Развитие глухих школьников процессе не классная работе. –М.: «Просвещение», 1990.
3. Юсупова П. Мактабга тарбия педагогикаси. –Т.: “Ўқитувчи”, 1993.
4. Аюрова М., Хамидова М., Maktabgacha tarbiya maxsus metodikasi. –Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2009.
5. Загорянская М.Е., Румянцева М.Г., Дайняк Л.Б. Нарушение слуха у детей: эпидемиологическое исследование. // Вестник оториноларингологии, 2003.
6. Зикеев А.Г. Развитие речи учащихся специальных (коррекционных) образовательных учреждений. М.: Просвещение, 2000.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қар ва заиф эшитувчи болалар мактаб интернатларда, ўқувчиларнинг талаффузини шакллантириш, эшитиш гидрокини ривожлантириш, коррекцион машғулотида мазмуни ва уларнинг ташкил этилиши ҳақида таъкидлаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещается содержание коррекционных занятий и их организация в школах-интернатах для глухих и слабослышащих детей, формирование произношения учащихся, развитие слухового восприятия.

SUMMARY. This article highlights the content of remedial classes and their organization in boarding schools for deaf and hard of hearing children, the formation of pronunciation of students, the development of auditory perception.

UMUMTA'LIM MAKTABLARI IJTIMOY-PEDAGOGIK TIZIM SIFATIDA: IJTIMOY FUNKSIYALARI VA DOLZARB VAZIFALARI (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida)

M.E.Tolegenov – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, umumta'lim maktablari, Qoraqalpog'iston Respublikasi, ta'lim haqidagi Qonun, dunyoqarash, shaxs, ijtimoiylashuv, ijtimoiy funktsiya, shakllanish, vazifa.

Ключевые слова: образование, общеобразовательные школы, Республика Каракалпакстан, Закон об образовании, мировоззрение, личность, социализация, социальная функция, формирование, задача.

Key words: education, schools, Republic of Karakalpakstan, Law on Education, outlook, personality, socialization, social function, formation, task.

Ta'lim insoniyat jamiyati rivojlanishining dastlabki paytlaridayoq katta rol o'ynagan. Maktabning tarixan taraqqiy etish davrida ta'limni tashkil qilish shakllari

қулоққа (режалаштирилган масофаларда, бу масофалар яқиндан узокқа қараб ўзгариши лозим) берилади. Бу иш усули “**Экрандан**” деб номланади ва натижаларни акс эттиришда ҳам “**Э**” ёки –экран- деб ёзиб борилади.

Иккинчи усул нуткий материал **эшитиб-қўришга** берилади. Ушбу усул натижасида олинган натижалар “**ЭК**” деб акс эттирилади.

Учинчи усул **қўришга**, яъни сўзнинг карточкада ёзилган шакли ёки расми намойиш этилади. Бу усул қар ва заиф эшитувчи болаларда чуқур муаммолар бўлганда ёки боланинг нутқи жуда камбағаллигида фойдаланилади. Ушбу усул аксарият ҳолларда ўқувчи учун маъноси тушунарли бўлмаган сўзларни эшиттиришда ҳам қўлланилади.

Амалиётда якка машғулоти ташкил этишда жуда кўп мунозарали вазиятлар учрайди. Масалан, якка машғулоти жараёнида ўқувчиларга таниш сўзлар эшитишга берилади-ми ёки янги сўзлар ҳам бериладими? – деган саволлар ўқитувчиларни қизиқтиради. Бу савол жуда ўринли бўлиб, у эшитиш машғулоти иш режасига тааллуқлидир. Эшитиш учун танланган сўзлар албатта, маъноси ўқувчиларга таниш бўлмоғи мақсадга мувофиқдир. Чунки ўқувчилар сўзларни бир неча бор турли контекстларда қўриб, мазмуни билан танишгандагина шу сўзни эшитиб фарқлаш ёки ҳеч бўлмаганда лабдан ўкиб фарқлашга эришади.

Машғулоти учун мақсад ҳар бир машғулоти мавзуси ва ушбу мавзуга ажратилган соатга қўра белгиланади.

Амалиётда ўқитувчилар ўртасида умумтаълим фанларидан ўтказиладиган дарсларга қўйиладиган мақсадлар каби мақсад шакллантириш тажрибаси кўп кузатилмоқда. Ушбу ёндашув машғулоти моҳиятига мос келмайди. Чунки бу машғулоти коррекцион мақсад ва вазифани қўзлаши лозим. Яъни машғулоти мазмуни ва олиб борилиши ўқувчиларда мавжуд муаммоларни аниқлаш, олдини олиш, бартараф этишга йўналтирилади. Ушбу машғулотида ўқувчиларга янги маълумотларнинг берилишига ургу берилмайди. Шу сабабли машғулотида коррекцион мақсад қўйилади. Ушбу мақсад асосида вазифалар белгиланади. Белгиланган вазифалар машғулотида қўлланиладиган иш турлари ва усулларида келиб чиқиб белгиланади.

turlicha bo'lgan. Hozirgi davrda ham insoniyat uchun eng muhim vazifalardan biri ta'lim hisoblanadi. Ayniqsa umumiy o'rta ta'limni tashkil etish masalasi dunyodagi

ko'pgina davlatlarda dolzarbligicha qolmoqda. Bugungi kunda zamonaviy maktab nafaqat ta'lim va tarbiyaviy vazifani, balki yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va insonparvarlik asoslarini tarbiyalash vazifasini ham yuklaydi. Mamlakatimizda ham umumiy o'rta ta'limni isloh qilish borasida bir nechta qonun va hujjatlar qabul qilinib, ularning ijrosini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni 2020-yil 23-sentabr kuni Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan imzolandi. Qonun 11 bob 75 moddadan iborat. Mazkur Qonunning 1-bob 4-moddasida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari belgilanib, ular quyidagilardan iborat:

- ta'lim ustuvorligining tan olinishi;
 - ta'lim olish shaklini tanlash erkinligi;
 - ta'lim sohasidagi kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;
 - ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;
 - ta'lim va tarbiyada milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarining singdirilganligi;
 - ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;
 - ta'limning uzliksizligi va izchilligi;
 - o'n bir yillik ta'limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyligi;
 - davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqqligi;
 - o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi
- va tabaqalashtirilganligi;
- insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;
 - jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;
 - ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
 - bilimlilik, qobiliyatlilik va iste'dodning rag'batlantirilishi;
 - ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi;
 - ta'lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

Qonunning 2-bob 7-moddasida esa O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi ta'lim turlari keltirilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta'lim va tarbiya;
- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim;
- professional ta'lim;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- maktabdan tashqari ta'lim[1].

Sh.M.Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" nomli kitobida ta'lim-tarbiyaga alohida urg'u berilgan. "Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrida uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi. Binobarin, inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart[2].

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz va hukumatimiz tomonidan Qoraqalpog'istonda umumiy o'rta ta'lim tizimini isloh qilish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-noyabr kungi PQ-4889-sonli 2020-2023-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida qarorida Qoraqalpog'iston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim tizimini isloh qilish, maktablarning moddiy-texnik ta'minotini yaxshilash, o'quvchilarga zamonaviy ta'lim standartlari asosida shart-

sharoitlar yaratish, pedagoglarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirib kelinmoqda.

2022-yil 28-yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev raisligida maktab ta'limini rivojlantirish masalalari bo'yicha o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida umumiy o'rta ta'lim tizimidagi muammolar haqida taniqli fikrlar hamda amalga oshirish lozim bo'lgan vazifalar belgilanib olingan edi. Mazkur yig'ilishda boshqa hududlar singari Qoraqalpog'iston Respublikasidagi umumiy o'rta ta'lim maktablari haqida ham ta'kidlab o'tilgan edi.

Bugungi kunda Qoraqalpog'iston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim maktablari tahsil olayotgan o'quvchilarning har tomonlama yetuk shaxs bo'lib shakllanishida ularga yaratib berilayotgan sharoitlar hamda ularga berilayotgan ta'limning sifatiga bevosita bog'liq. Ta'kidlash joizki, maktab shaxsning shakllanishi va axloqiy kamolotida muhim o'rin tutadi, demak u kelajak avlod oldiga qanday maqsad va yo'nalishlar belgilanishiga ham ko'p jihatdan ta'sir qiladi. Maktabga qabul qilish bilan bola fuqarolik hayoti haqidagi ilk g'oyalarni oladi, intizom va tartibning rasmiy talablariga rioya qilishni o'rganadi, tengdoshlari, maqomi yuqori bo'lgan o'qituvchilar bilan muloqot qilishni o'rganadi. Zamonaviy dunyoda maktab bolaning ijtimoiylashuv jarayoniga o'zining katta ta'siri bilan ajralib turadigan institut hisoblanadi. Maktabda bola dunyoqarashini kengaytiradi, hayotiy tajriba orttiradi hamda dunyoga nisbatan ongli munosabatda bo'lishni o'rganadi. Agar oilada bolaga asosan nimani qilish lozimligi, o'zini qanday tutish kerakligi haqidagi oddiy qoidalari haqida tushuntirilsa, maktabda u nisbatan murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimining ishtirokchisiga aylanadi.

Maktab jamoasida bola ham ajralib turishi, ham tashqariga chiqishi mumkin. O'qituvchilarning hamda maktabdagi psixologlarning tajribasiga tayangan holda olib boriladigan sa'y-harakatlari, har kungi kuzatishlari orqali o'quvchilar bilan mustahkam aloqa o'rnatiladi. Maktabda bola shaxsining shakllanishida maktab jamoasidagilardan asosan o'qituvchi va psixologlarga ko'proq javobgarlik hissi yuklatilgan bo'ladi. Bundan tashqari bolalarning xulq-atvori har xil bo'lib shakllanishi: kimdir avvaldan yetakchi bo'lishga talpina, yana kimdir o'zini yetakchi deb hisoblashi mumkin. Bolalar o'zaro raqobatga tushishi mumkin, lekin o'qituvchi o'zining sa'y-harakatlari bilan mazkur raqobatlashishni o'zaro do'stona ruhdagi munosabatlar, tajriba va bilim almashish asosiga yo'naltirishi lozim.

Maktab bolalarning muloqot qilishlari uchun ijtimoiy maydon bo'lib, u o'zaro ta'sir, munosabatlarni amalga oshirish va faollashtirish qisman hayotning boshqa sohalari uchun ham imkoniyatlar yaratadi. Bu imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish o'lchovi ko'p jihatdan o'quvchining qanchalik intensiv va kim bilan o'zaro munosabatda bo'lishiga bog'liq. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ma'lum bir qismi maktabda guruhdagi kabi o'zaro munosabatlarga intilmaydi, boshqalari esa turli sabablarga ko'ra undan qoniqishmaydi. Ba'zilar, aksincha, muloqotga intilishadi, garchi hamma narsa darhol amalga oshmasa ham har xil sinf va maktab ishlarida o'zlarini ko'rsatishga harakat qilishadi.

Maktab bola uchun ijtimoiy dunyoning birinchi va asosiy modelidir. Maktab tajribasi bolalarga insonlar rioya qilib yashayotgan asosiy qonunlarni o'zlashtirishga yordam berishi kerak.

Mashhur olim Viktor Hyugoning: «Maktab ochgan odam bamisoli qamoqxonani yopgandek gap», degan hikmatli iborasi maktabning ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini yana bir marotaba ifodalab turibdi. Maktab, ta'lim, tarbiya bor joyda bolalar yomon yo'lga kirmaydi, jinoyat sodir etmaydi. Demak, qamoqxonalarga zaruriyat

qolmaydi. Bilimsiz kishilarning ko'ngli xurofotga moyil bo'lishi ham hayotda ko'p bor o'z isbotini topgan. Shu bois maktabning, ta'lim va tarbiyaning ahamiyati beqiyos.

Ta'limning, xususan umumiy o'rta ta'limning strategik maqsadlari va jamiyat taraqqiyoti muammolari o'rtasidagi yaqin aloqani, ayniqsa, ta'lim sohasidagi qonunchilikdagi so'nggi o'zgarishlar prizmasidan yaqqol ko'rish mumkin. Bolalarimizga chuqur va sifatli bilim berish bilan bir qatorda qonunlar va odob-axloqni, dinu-diyonat va ma'naviyatni maktablardan boshlab puxta o'rgatish juda muhim. O'quv faoliyatining qanday vositalari zamonaviy bitiruvchining ideal modeliga yaqinlashishga yordam beradi? Bu, albatta, sinfdagi loyiha faoliyati bo'lib, unda o'quvchi jamoada aniq va uyg'un ishlashni o'rganadi, qo'yilgan vazifalarga ijodiy yondashadi, ma'lumotlar bilan malakali ishlashni o'rganadi. Bizga ma'lum bo'lgan guruhlardagi ish turlariga, o'z darslarida o'zini o'zi boshqarish elementlaridan foydalanishga, o'quvchilar o'qituvchining ijtimoiy rolini bajarib darslarni o'zlari o'tkazishga, sinfdoshlariga baho qo'yishga alohida e'tibor qaratishi lozim. Shuni yodda tutishimiz kerakki, o'quvchilarni ijtimoiylashtirish bola hayotining har bir bosqichida maktabning asosiy vazifalaridan biridir.

Bolalar o'zlarini baholashlari, turli hodisalarga sezgir, mamlakatdagi ro'y berayotgan vaziyatga o'z munosabatini bildirishlari mumkin. Maktab o'quvchilarini birinchi navbatda insoniy munosabatlarining axloqiy jihati bilan o'ziga tortadi. Ularning ichki pozitsiyasi, o'zlariga va boshqalarga nisbatan yangi munosabati shakllanib boradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risidagi" Qonuni. // www.lex.uz
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Т.: "O'zbekiston", 2021, 224-б.
3. Баранов С.П., Болотича Л.Р., Волива Т.В., Сластёнин В.А. Педагогика. Учебное пособие для пед. училищ. -М.: "Просвещение", 1981.)

REZYUME. Mazkur maqolada umumta'lim maktablari ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida tadqiq etilgan. Shunungidek, ularning Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida ijtimoiy funksiyalari va dolzarb vazifalari o'rganilgan.

PEZIOME. В данной статье общеобразовательная школа исследуется как социально-педагогическая система. Кроме того, были изучены их социальные функции и текущие задачи на примере Республики Каракалпакстан.

SUMMARY. In this article, the general education school is studied as a socio-pedagogical system. In addition, their social functions and current tasks were studied on the example of the Republic of Karakalpakstan.

AKADEMIK LITSEYLAR O'QUV JARAYONIDA MOBIL TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDADANISHNING BA'ZI MASALALARI

S.Q.Tursunov – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogikau universiteti
U.E.Kadirov – mustaqil tadqiqotchi
Ichki ishlar vazirligining Qoraqalpoq akademik litseyi

Tayanch so'zlar: raqamli texnologiya, raqamli ta'lim texnologiya, mobil texnologiya, media, samaradorlik, blokli-konstruktsiyalash, mobil ilova.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровые образовательные технологии, мобильные технологии, медиа, эффективность, блочное построение, мобильное приложение.

Key words: digital technology, digital educational technology, mobile technology, media, efficiency, block construction, mobile application.

Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining eng ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Bunday sharoitda mamlakatdagi ta'limning barcha darajalarida sifatni oshirish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Bu borada mustaqillik yillarida ham tub islohatlar olib borilib uning har bir davrida sifatni oshirish uchun turli usullardan foydalanildi. Bunga misol sifatida so'nggi o'n yilliklarda umumta'lim maktablari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalari ta'limiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish ta'lim samaradorligini sifat jihatidan o'zgarishiga olib keldi. Bunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'limni samarali tashkil etish, boshqarish va o'quv samaradorligini oshirishda ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. So'zsi bu natijalar jamiyatda kompyuter va internet texnologiyalarining rivojlanishi bilan ham chambarchas bog'liq bo'ldi. Aslida bunday rivojlanishlar uzluksiz davom etib, ularning zahirida yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi va keng masshtabda joriy etilishi yotadi. Bugungi kunda esa bu

Ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'z o'rini anglash tufayli bolada ijtimoiy shartli qiymat ustuvorliklari shakllanadi.

Shunday qilib, shaxsning rivojlanishi mustaqil ravishda amalga oshirilmaydi, buning uchun psixologik va pedagogik sharoitlarni yaratib, unga maqsadli ta'sir ko'rsatish kerak. Ta'sir ko'rsatishda esa eng avvalo pedagoglarning tutgan o'rni alohida ahamiyat kasb etadi.

"Pedagog, - deb yozadi Yan Amos Komenskiy, sof vijdonli, ishchan, sabotli, matonatli o'quvchilarga o'zi singdirishi lozim bo'lgan fazilatlarining ibratli kishisi bo'lishi, keng ma'lumotli va mehnatga layoqatli inson bo'lishi lozim. U o'z fanini behad sevichi, o'quvchilarga bamisoli otalardek muomalada bo'lishi va har bir ilm oluvchi qalbida bilimga havas tug'dirishi lozim"[3].

Mamlakatimizda ta'lim tizimiga yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish bilan bog'liq ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'limni munozara, disput, konferensiya, mushoira, sud o'yinlari va boshqa shakllarda tashkil etishga harakat qilinmoqda. O'quvchilar faolligini oshiruvchi turli interfaol usullar keng qo'llanilmoqda. Bularga misol tariqasida Sinkveyn, Klaster, Aqliy hujim, T-Chizma, Insert jadvali, B-B-B jadvali, Venn diagrammasi, Konseptual jadval va boshqalarni keltirish mumkin.

Umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi ta'lim tarbiya jarayonida irsiyat va muhit bera olmagan narsalar, hodisalar o'zlashtiriladi. Ta'lim jarayonida bilimlar, ko'nikma va malakalar hosil bo'libgina qolmay, ilmiy dunyoqarash shakllanib, bolaning ijtimoiylashuv jarayoni faol amalga osha boshlaydi.

yangilanish yanada zamonaviy tus olib, endi ta'lim oluvchining kechayu-kunduz yonida kompyuterdan ham yaqinroq va tezkorroq qurilma mavjud bo'lib, ularni smartfonlar deb ataldi. Bu kabi mobil telefonlar garchi o'lchami kichik bo'lsada funktsional imkoniyati esa bimalol shaxsiy kompyuterlarning o'rini bosa oladi. Eng katta yutug'i sifatida ularning aksariyat ta'lim oluvchilarda mavjudligi va har doim yonidaligidir. Mobil texnologiyalarning shiddat bilan kirib kelishi bilan birga raqamli texnologiyalarning yangidan-yangi ko'rinishlari ham o'z navbatida ta'lim samaradorligini oshirishga, ishlab chiqarish sarf-harajatlarini qisqarishi va mahsulot sifatining ortishiga olib keldi. Ta'limda raqamli texnologiyalarning bulutli texnologiyalar, katta ma'lumotlar, virtual reallik tizimlari va boshqa shu kabi turlaridan o'quv va boshqaruv samaradorligini oshirish, xattoki boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatini bermoqda. Ularni turli xususiyatlariga ko'ra turlarga ajratish mumkin. Undan

tashqari bugun ta'limda qo'llanilishi mumkin bo'lgan texnologiyalar ham ko'pchilikni tashkil qiladi.

N.P.Petrovaning fikriga ko'ra raqamli texnologiyalar raqamli resurslarni qo'llashni nafaqat ta'lim balki iqtisodiy transformatsiyada qo'llash mumkin bo'lgan asosiy yondashuvlardan hisoblash mumkin. Bunda axborot-ta'lim muhitini takomillashtirish maqsadida texnologiyalar va jarayonlar o'rnini qayta taqsimot qilish nazarda tutiladi [1].

Shuningdek, olim raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar ijtimoiy qadriyatlarini o'zgartirdi, shaxsning tarmoq identifikatsiyasiga olib keldi. Talabalarning o'z ta'lim yo'nalishini mustaqil belgilaydigan yangi turning boshlanishiga asossolindi. Ular shaxsiy rivojlanish va o'z taqdirini o'zi belgilash uchun rag'batlantiriladi, ishini o'qish bilan uyg'unlashtiradi.

Raqamli texnologiyalar bu – faoliyat yuritishning bir zamonaviy shakli bo'lib, unda ishlab chiqarish va boshqarishning asosiy faktori sifatida raqamli ko'rinishdagi katta ma'lumotlar majmui va ularni qayta ishlash jarayoni xizmat qiladi.

Bu esa foydalanuvchidan oldiga qo'yilgan maqsadga erishishda yuqori samara beradiganini tanlay olishni talab qiladi. Aniqroq aytganda o'quv samaradorligini oshirishda turli fanlar turlicha vositalarni va texnologiyalarni qo'llashni talab qilishi hammamizga ma'lumki, bu esa o'z navbatida har bir mavzuni o'qitish samaradorligini oshirishda ham o'zgacha yondashuvni talab qiladi. Ya'ni har bir mavzuning mazmuni har xil bo'lganligi sababli, uni optimal yetkazib berishga mos texnologiyalarni tanlashni talab qiladi. Bunda yosh xususiyatlari ham muhim rol o'ynaydi. Boshqacha aytganda maktab o'quvchilariga nisbatan akademik litsey yoki oliy ta'lim muassasalarida talabalari tabiiy ravishda boshqacha yondashuv talab qiladi. Akademik litseylarda tahsil olayotgan o'quvchilar mobil telefonlardan foydalangan holda ma'lumotlarni qidirish va saqlash uchun ijtimoiy tarmoqlar va ularning turli xizmatlaridan keng foydalanadilar.

Ta'limiy maqsadlarda muloqot qilish, ma'lumotlarni qidirish va saqlash uchun ta'lim muassasalarida o'quvchilari ijtimoiy tarmoq imkoniyatlaridan faol foydalanadilar. Ushbu xizmatlarning rivojlanishi bilan ta'limda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni o'rgatishga oid fanlar ham paydo bo'la boshladi. O'quv faoliyatida mobil va tarmoq texnologiyalaridan foydalanish masalalari amaliy ahamiyati yuqori bo'lganligi sababli ham faol ishlab chiqilmoqda va joriy qilinmoqda. Bunda nafaqat texnik vositalarni balki dasturiy vositalarni xususan pedagogik dasturiy vositalarni ishlab chiqish yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Biroq, bu sohaning hali ham to'liq o'rganilmagan jihatlar ko'pki, bunda mutaxassis olimlardan mahalliy muhit va imkoniyatlarini hisobga olgan holda takomillashtirish zarurligini taqozo etadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti (YUNESKO) yo'riqnomasida shunday deyilgan: "Aloqa va axborotga bog'liqlik kuchayib borayotgan dunyoda mobil qurilmalar o'tkinchi hodisa bo'lib qolmaydi. Mobil qurilmalarning quvvati va imkoniyatlari muttasil o'sib borayotganligi sababli ulardan ta'lim vositalari sifatida kengroq foydalanish mumkin bo'ladi" [3:42].

Ayniqsa pandemiya davrida ta'lim tizimi duch kelgan muammolar ham bunga yaqqol misoldir. Xususan, deyarli barcha ta'lim muassasalarida ZOOM platformasi imkoniyatlaridan foydalangan holda mashg'ulotlar olib borilgan, o'quv kontentlarini ta'limni va kontentni boshqarish tizimlari orqali yetkazib berilgan bo'lsada, biroq turli pedagogik dasturiy vositalardan mustaqil talimni tashkil etishda foydalanish imkoniyatlarida cheklanishlarga duch kelindi. Bunga sabab esa masofaviy ta'limda ta'lim oluvchilarning katta qismi mobil telefonlardan foydalanayotganligi bilan bog'liq bo'ldi. Aniqroq aytganda muammo mobil telefonlarning

kompyuter uchun mo'ljallangan ko'plab yillar davomida ishlab chiqilgan pedagogik dasturiy vositalarni qo'llab-quvvatlamasligi bilan bog'liq edi.

Muammoni ko'plab yechimlari mavjud bo'lib, xususan Jo'rayev Voxid Tojimatov ichlarida [2] bugunda ta'limiy maqsadli mobil ilovalarni yaratish ishlarini jonlantirish dolzarb masala ekanligini ta'kidlab, eng yaxshi vosita sifatida MIT App Inventor muhitini taklif etadi. Unda keltirilgan pedagogik dasturiy vositalar yaratishni MIT App Inventor blokli konstruksiyalash va loyihalash muhitida mobil ilovalar yaratish ketma-ketligini takomillashtirgan holda quyidagi ketma-ketlikni qayta ishlab chiqdik:

1. MIT App Inventor muhitida yangi loyiha yaratish. Buning

uchun <https://appinventor.mit.edu> platformasiga dastlab kirishda yangi yaratiladigan loyihangizga avval nom berishni so'raladi. Keyinchalik yangi loyiha yaratishga ehtiyoj paydo bo'lsa **Projects** menyusidan **Start new project** buyrug'i beriladi. Agar eski loyiha ustida ishlamoqchi bo'lsangiz u holda loyihalar ro'yxatidan zarur loyiha nomi tanlanadi.

2. «**Designer**» – rejimida ilovaning interfeysini yaratib oling. Bunda loyiha qaysi qurilma uchun mo'ljallanayotganiga qarab ekran o'lchami ro'yxatdan tanlanadi. Ro'yxat 3 bandedan iborat bo'lib unda:

- Phone size (505, 320) – mobil telefonya uchun ilovayaratish;
- Tablet size (675 480) – planshet uchun ilovayaratish;
- Monitor size (1024 768) – monitor uchun ilovayaratishimkoniniboradigan o'lcham hisoblanadi.

O'lcham tanlangandan keyin u gamos ravishda zarur komponentlar bilantiladi. Platformada komponentlarni o'zini bir nechta guruhga bo'lingan. Masalan, **User Interface** guruhi elementlariga: Button, CheckBox, DatePicker, Image, Label, ListPicker, ListView, Notifier, PasswordTextBox, Slider, Spinner, Switch, TextBox, TimePicker, WebViewer; Media guruhi ga esa: Camcorder, Camera, ImagePicker, Player, Sound, SoundRecorder, Speechrecognizer, TextToSpeech, Translator, Video Player mavjudligini aytish mumkin. Har bir komponentni qo'yish uchun bilishimiz zarur bo'lgan ko'rsatmalar mavjud. Ularni har bir komponent to'g'risidagi (?) belgisini bosish orqali olish mumkin.

3. Tugmani qo'yish uchun **User Interface** palitrasidan **Button** uskunasi sichqoncha chap tugmasi yordamida ekran o'rtasidagi mobil qo'rilmaga surib keling. Tugma qo'yilgandan keyin uning qator xususiyatlarini o'zgartirish mumkin bo'ladi. Masalan, Background Color – tugma rangini o'zgartirish, Font Bold – matn qalinlashtirish, Font Italic – egiltirish, FontSize – matn o'lchamini o'zgartirish, FontTypeface – shriftini o'zgartirish, Height – tugma balandligi, Width – tugma eni o'lchami, Image – tugma garasmini fon qilib qo'yish, Text – tugma nomi uchun matn.

4. Yangi ekran hosil qilish uchun menyudan **Add Screen** tugmasi bosiladi.

5. Tugmani tanlangan holda **Blocks** rejimiga o'tish va **Blocks** oynasidan Screen1 (1-oyna) ichidagi Button 1 belgilang.

6. **Control** bloklar ro'yxatidan **Open another screen** blokini olib avvalgi blok ichiga joylang.

7. Uning ichiga esa **Text** bloklar to'plamidan **A text string** nomli blokni joylang.

8. Buning uchun menyudagi **Screen1** ro'yxatini oching va undan 2-ekran (Screen2)ni tanlang.

9. 3-ekran (Screen3)ga esa **Media** palitrasidan **VideoPlayer** komponentini qo'ying. **VideoPlayer** uskunasi tanlanganda quyidagilarga amal qilish talab etiladi: Videolarni ijro qilishga qodir multimedia komponenti. Ilova ishga tushirilganda, VideoPlayer ekranda to'rt burchaklar

shaklida ko'rsatiladi. Agar foydalanuvchi to'rtburchakka tegsa, videoni ijro etish /to'xtatish, oldinga o'tish va orqaga o'tish uchun boshqaruv elementlari paydo bo'ladi. Ilova shuningdek, Start, Pause va Seek To usullarini chaqirish orqali xatti-harakatlarni boshqarishi mumkin. Video fayllar 3GPP (.3gp) yoki MPEG-4 (.mp4) formatlaridabo'lishkerak. Huquqiy formatlar haqida batafsil ma'lumot olish uchun Android tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan media formatlariga qarang. Android uchun App Inventor faqat 1 MB dankichik video fayllarga ruxsat beradi va ilovaning umumiy hajmini 5 MB bilan cheklaydi. Agar sizning media fayllaringiz juda katta bo'lsa, ilovangizni tayyorlash yoki o'rnatish da xatoliklarga duch kelishingiz mumkin, buholdasiz media fayllar sonini yoki ularning go'lchamlarini kamaytirishingiz kerak. Windows Movie Maker va Apple iMovie kabiko'pgina video tahrirlash dasturlari videolarni qisqartirish yoki videoni yana daixc ham formatga qayta kodlash orqali ularning hajmini kamaytirishga yordam beradi. Siz shuningdek, media manbasini oqimli videoga ishoraqiluvchi URL manziliga o'rnatishingiz mumkin, lekin URL videoni ijro qiladigan dasturga emas, balki video faylningo'zigaish oraqilishi kerak.

10.4-ekran (Screen4)ga esa **User Interface** palitrasidan **Image** komponentini o'rnatish. Tasvirlarni qo'yish uchun zaruriy komponent bo'lib, belgilangan rasm va tasvir

Adabiyotlar

1. Петрова Н.П., Бондарева Г.А. Цифровизация и цифровые технологии в образовании. Мир науки, культуры, образования. ISSN 1991-5497. № 5 (78) 2019. -С. 353-355.

2.Жўраев В.Т. Электрон таълим мухитида педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. – Тошкент: ТДПУ, 2021 й. 178-б.

3. West M., Vosloo S. UNESCO policy guidelines for mobile learning //United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 2013. -P. 42.

REZYUME. Maqolada muallif akademik litseylar ta'lim jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanib samaradorlikka erishishning ba'zi masalalarini ochib bergan.

РЕЗЮМЕ. В статье автор раскрыл некоторые вопросы достижения эффективности использования мобильных технологий в образовательном процессе академических лицеев.

SUMMARY. In the article, the author revealed some issues of achieving efficiency using mobile technologies in the educational process of academic lyceums.

ЁШ БАДИЙ ГИМНАСТИКАЧИЛАРДА УМУМИЙ ЧИДАМЛИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

З.Ў.Тўйчиев – катта ўқитувчи

Д.Т.Тўйчиева – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Таянч сўзлар: махсус-харакат тайёргарлик, жисмоний ва техник тайёргарлик, амалий гимнастика машқлари, координацион ва куч чидамлилиги асосий гимнастика воситалари, амалий кўникма ва назарий билимлар.

Ключевые слова: специально-двигательная подготовка, физическая и техническая подготовка, упражнения прикладной гимнастики, основные гимнастические средства координации и силовой выносливости, практические навыки и теоретические знания.

Key words: special motion training, physical and technical training, applied gymnastic exercises, basic gymnastic means of coordination and strength endurance, practical skills and theoretical knowledge.

Тадқиқотнинг долзарблиги: Мавзу доирасида ўрганилган адабиётлар, илмий тадқиқотлардан аниқландики, бадий гимнастикасида хос жисмоний ва махсус ҳаракат тайёргарлигини таъминловчи илмий асосланган машқлар мажмуаси ҳамда шу жараён самарадорлигини баҳоловчи меъёрий талаблар поёнига етмаган, ёш бадий гимнастикачиларни тайёрлаш амалиётида эса ушбу муаммолар назардан четда қолган. Бадий гимнастика машқларининг борган сари мураккаблашиб бориши дастлабки тайёргарлик босқичида шугулланаётган қизларнинг ҳаракат сифатлари ва малакаларини шакллантириш масаласини янада долзарб поғонага кўтармоқда. Мураккаблашиб бораётган машқлар мазмунида кўпгина бир-бирига ўхшаш ва узвий боғлиқ бўлган ҳаракат элементлари мавжуддир.

Бинобарин, жисмоний сифатларни ривожлантириш жараёни шундай ташкил этилиши лозимки, олдиндан ўзлаштирилган бир гуруҳ машқлар нафақат бошқа турдош машқлар элементларига ўргатиш масаласини енгиллаштириши даркор, балки дастлабки ўзлаштирилган машқлар қайд этилган турдош

ко'ринишининг бoshqa jihatlar **Designer** rejimida yoki **Blocks** muharririda belgilanishi mumkin. Qo'yilgan rasmni ham video singari bir qancha o'zgartirilishi mumkin bo'lgan xususiyatlari mavjud. Masalan, AlternateText, Clickable, Height, Width, Picture, RotationAngle, ScalePictureToFitshularjumlasidandir.

11. Platforma asosiy menyusining **Build**bandidan **AndroidApp**(.apk formatida kompyuterga saqlash imkonini beradi)buyrug'ini beramiz.

12.Bu faylni mobil qurilmaga ko'chirib o'rnatgandan keyin undan foydalanish mumkin bo'ladi.

Bu kabi yo'llar bilan o'quv maqsadlardagi mobil ilovalarni yaratish ta'lim muassasasi o'quvchi, talaba va turli tehsil oluvchilarining katta auditoriyasini qamrab oladi. Talabalarga zaruriy bilim va ko'rsatmalarni berish, ularning mustaqil ta'limlarini samarali tashkil qilish da yaxshi samara beradi. Chunki mobil qurilmalar kun davomida talaba qayerda (uyda, transportda, ko'chada, kutishjoylaridavaboshqayerlarda) bo'lishidan qat'iy nazarhar doim uning yonida bo'lib o'quv kontentlarini matn, tasvir, audio, video ko'rinishlarda taqdim etish bilan birga o'zida talabalar bilan muloqotga kirishish funktsional imkoniyatlarini beradiganin terfaollikni taqdimetadi. Eng asosiysi talabada o'qishga qiziqish va xohish bo'lsa bo'ldi.

машқларга ўргатишда асосий манба бўлиб хизмат қилиши мақсадга мувофиқдир. Бунга етакчи техник хусусиятларга эга кенг гимнастик машқлар мажмуасига асосан ишлаб чиқилган мувофиқ жисмоний ва махсус ҳаракат тайёргарлиги ҳамоҳанг бўлиши мумкин. Ташкилий ва услубий жиҳатдан бундай ихтисослаштирилган тайёргарлик нафақат таснифий (классификацион) асосда уюштирилиши керак, балки махсус танланган ўқув-машғулот машқлари ёрдамида олиб борилиши муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқотнинг мақсади: Жисмоний ва амалий машқлар воситаларидан фойдаланиб ёш бадий гимнастикачиларни чидамлилигини ривожлантириш.

Тадқиқотнинг вазибалари: Ёш бадий гимнастикачиларни чидамлилигини ошириш учун қуйидаги вазибаларни олдимизга қўйдиқ:

1. Бадий гимнастикада бажариладиган машқлар кетма-кетлигини ўргатиш усулларини адабиётлардан ўрганиб чиқиш.

2. Амалиётда бажариладиган машқларни ўргатиш кетма-кетлигини ўрганиш.

3. Ишлаб чиқилган мажмуаларни тадқиқот орқали асослаб бериш ва самарадорлигини кўриб чиқиш.

Тадқиқотнинг ташкиллаштириш: Тадқиқотлар 2021 йил сентябрь ойидан 2022 йилнинг сентябрь ойигача Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек туманидаги 1-БЎСМ бир йил давомида олиб борилди. Педагогик тажриба икки босқичда олиб борилди. Биринчи босқичи ёш бадий гимнастикачиларнинг жисмоний сифатларини текшириш учун ўтказилди. (2021 йил сентябрида). Тажрибада 30 нафар қизлар иштирок этди.

Тадқиқотнинг натижалари: Махсус жисмоний тайёргарлик – жисмоний сифатларни тарбиялашга ва мукаммаллаштиришга хизмат қилади ҳамда бадий гимнастика машқларини техникасини муваффақиятли бажаришга ва уни такомиллаштиришга имконият яратди.

Махсус жисмоний тайёргарликда чидамликни, тезкорликни, эгилувчанликни, кучни ва координацион ҳаракатларни тарбиялаш назарда тутилган. Бадий гимнастикачи қизларни жисмоний сифатлари даражасини оптимал ривожлантиришни ҳисобга олиш лозим.

Мисол, агарда спорт гимнастикачиларда акробатика машқларини бажаришда тезкор куч қобилятини максимал даражада талаб қилса, бадий гимнастикада эса сакраш машқларини бажаришда, фақатгина сакраганда унинг баландлиги эмас ифодали бажариши ҳам жуда муҳим.

Махсус жисмоний тайёргарлик машқларининг асосий воситалари машқларнинг техникаси тизимига, асосий ҳаракат кўникмаларига яқин машқларни ва ҳаракат сифатларини тарбиялашни эҳтиёж бўлган даражагача талаб қилади.

Тажрибадан олдин қизларнинг махсус жисмоний тайёргарлик даражасини аниқлаш ўлчаш учун берилган тест натижаларидан кўриниб турибдики тажриба ва

назорат гуруҳида ҳам деярлик бир хил натижа. Эгилувчанлик ўртача ҳисобда тажриба гуруҳида 55,0 см бўлса, назорат гуруҳида 55,3 см кўрсатмоқда. Мувозанат ушлаб туриш вақти эса тажриба гуруҳида 3,9 секунд бўлса, назорат гуруҳида эса 3,8 секунд, куч учун берилган гимнастика деворида оёқларни тўғри бурчак остида кўтариш сони тажриба гуруҳида 5,4 марта, назорат гуруҳида ҳам 5,4 мартани кўриш мумкин. Сакраш баландлиги эса тажриба гуруҳида 14,2 см, назорат гуруҳида 13,9 см ташкил этди. Тезкорлик учун энгашиб оёқларни ушлаш ҳолатидан, қўлларга таяниб ётиш ва қайтиш ҳаракатини 10 секунд ичида тажриба гуруҳидаги қизлар 2 марта, назорат гуруҳидаги қизлар эса 1,5 марта бажаришди.

Демак, кўриниб турибдики тажриба ва назорат гуруҳларининг тажрибадан олдинги кўрсаткичлари бир бирдан унчалик фарқ қилмайди. Иккала гуруҳнинг қизлари бир хил махсус жисмоний тайёргарлик даражасига эга.

Маълумки, бадий гимнастика машқлари кундан кунга мураккаблашиб бормоқда. Шунинг учун ҳам шуғулланаётган ёш қизларнинг махсус жисмоний тайёргарлик даражасини тезроқ ва енгил усуллар билан ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Спорчи қизлардаги махсус жисмоний тайёргарлик даражасини ошириб ана ундан кейин ушбу ҳаракатларни бажариш мақсадга мувофиқдир. Айнан шунинг учун ҳам эътиборимизни энг аввало махсус жисмоний тайёргарликка қаратдик.

Биз ҳам тажриба гуруҳи учун махсус жисмоний тайёргарлик даражасини ривожлантиришга қаратилган машқларни ўргатиш кетма-кетлигидаги мажмуалар ишлаб чиқдик. Бу мажмуалар машғулот вазифаларига қараб машғулотнинг тайёргарлик қисмида, асосий қисмда ва якуний қисмда берилди.

1-жадвал. Тажриба гуруҳида шуғулланувчи қизларнинг тадқиқотдан кейинги махсус жисмоний тайёргарлик даражасини ўлчаш натижалари (тадқиқотдан кейин)

№	И.О.Ф	Эгилувчанлик	Мувозанат	Куч	Сакровчанлик	Тезкорлик
1	Каримова Л	42	9	15	19,5	3
2	Бахромова Г	45	9	14	17,3	4
3	Вахובה Ж	43	7	16	19,5	3
4	Исломова М	42	8	16	22,2	4
5	Давидова О	45	7	11	23,7	3
6	Довулова М	39	8	12	24,2	5
7	Эргашева Л	47	8	11	17,5	3
8	Юсупова Ж	46	7	12	18,0	4
9	Жавлонова М	43	8	15	19,3	5
10	Икромов М	42	9	11	19,8	3
11	Бердиева К	40	9	13	17,7	5
12	Шарипова С	42	8	15	18,7	6
13	Тўғрунова М	44	6	14	15,8	7
14	Эргашева З	46	8	14	17,1	4
15	Эгамов Ф	48	9	15	16,1	5
Жами X ҳисобида		43,6	8	13,6	19,0	4,2

2-жадвал. Назорат гуруҳида шуғулланувчи қизларнинг тадқиқотдан кейинги махсус жисмоний тайёргарлик даражасини ўлчаш натижалари (тадқиқотдан кейин)

№	И.О.Ф	Эгилувчанлик	Мувозанат	Куч	Сакровчанлик	Тезкорлик
1	Абдуҷабборов Л	50	5	10	17,5	3
2	Воҳидова Н	51	6	8	14,9	2
3	Тоҳирова Р	52	5	10	15,1	3
4	Қосимова М	49	6	9	15,7	3
5	Давридино Г	51	6	8	16,2	2
6	Қодирова И	48	5	10	17,0	3
7	Эшмаҳматова О	54	6	8	13,8	2
8	Юлдашева М	53	5	10	14,9	2
9	Жалолова М	49	6	10	16,5	3
10	Ўктам А	55	6	8	14,6	2
11	Тошева Ш	50	6	6	12,5	2
12	Қарисмова С	48	5	7	11,7	4
13	Ражабова Г	49	6	8	10,7	3
14	Бозорова М	51	4	9	13,2	2
15	Дехқонова М	50	6	10	11,2	4
Жами X ҳисобида		50,6	5,5	9,0	14,3	2,6

Тадқиқот якунида тажриба ва назорат гуруҳида шуғулланувчи қизларнинг махсус жисмоний тайёргарлик даражаси тегириб қўрилди (1-2-жадвал).

Кўриб турганимиздек, тадқиқот гуруҳида ўсиш сони анча юқори. Эгилувчанлик ўртача ҳисобда назорат гуруҳида 50,6 см бўлса, тажриба гуруҳида 43,6 смни кўрсатмоқда. Мувозанат ушлаб туриш вақти эса назорат гуруҳида 5,5 секунд бўлса, тажриба гуруҳида 8 секунд давом этмоқда, куч учун берилган гимнастика деворида оёқларни тўғри бурчак остида кўтариш сони назорат гуруҳида ўртача ҳисобда 9 марта, тажриба гуруҳида эса 13,6 мартани кўриш мумкин. Сакраш баландлиги эса назорат гуруҳида 14,3 см, тажриба гуруҳида 19,0 см ташкил этди. Тезкорлик учун энгашиб оёқларни ушлаш ҳолатидан, қўлларга таяниб ётиш ва қайтиш ҳаракатини 10 секунд ичида назорат гуруҳидаги қизлар 2,5 марта, тажриба гуруҳидаги қизлар эса 3,7 марта бажаришди.

Демак, олинган натижаларда кўриниб турибдики назорат гуруҳидан кўра тажриба гуруҳида махсус жисмоний тайёргарлик даражаси анча юқори бўлган. Айтиш мумкинки, ишлаб чиқилган машқлар кетма-кетлига мажмуаси тажриба гуруҳининг махсус жисмоний тайёргарлик даражасини ўсишига олиб келди.

Адабиётлар

7. Eshtayev A.K., Xasanova N.R., Eshtayeva V.B. Badiiy gimnastika. Darslik. –T.: “O‘zkitob savdo nashriyoti” 2020, 577-b.
8. Umarov M.N., Fetxullova N.X. Badiiy gimnastika nazariyasi va uslubi. O‘quv qo‘llanma. "O‘zbekiston Davlat Jismoniy Tarbiya va Sport Universiteti" - Ch.: 2020, 251-b.
9. Eshtayev A.K. Sport gimnastikasi mashg‘ulotining nasariy asoslari (uslubiy qo‘llanma). O‘DJTI nashriyot-matbaa bo‘limi. -T.: 2009. 113-b.
10. Ulezko I.V. «Teoriya metodika xudojestvennoy gimnastiki». Uchebnoe posobie. «Tashkent o‘zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uy». 2021, -P. 105.
11. Xaytmetov I.S. “Sport pedagogik mahoratini oshirish” (Badiiy gimnastika) Xoreografik mashqlarini o‘tkazish uslubi. O‘quv-qo‘llanma –T.: «Davlat matbuot savdo», 2020, 176 -b.

РЕЗЮМЕ. Ишда бадий гимнастика бўйича дастур машқлари мураккаблашгани муносабати билан ёш гимнастикачиларнинг тайёргарлигининг дастлабки босқичида ҳаракат сифатлари ва малакаларини шакллантириш масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. Основными вопросами рассматриваемыми в данной работе является формирование двигательных качеств и навыков юных гимнасток на начальном этапе подготовки, в связи с усложнением программных упражнений художественной гимнастики.

SUMMARY. The main issues considered in this work is the formation of motor qualities and skills of young gymnasts at the initial stage of training, due to the complication of program exercises in rhythmic gymnastics.

БОЛАЖАҚ СҮҮРЕТЛЕҮ ӨНЕРИ ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ КӘСІПЛИК КОМПЕТЕНЛИЛИГІН ҚӘЛІПЛЕСТИРҮ МӘСЕЛЕСІ

Т.В.Уразимова – *көркем-өнер таныу илимлари кандидаты, доцент*

С.Даулетов – *магистрант*

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институт

Таянч сўзлар: педагогика, таълим жараёни, касбий компетенциялар, тасвирий санъат, ижодкорлик.

Ключевые слова: педагогика, процесс образования, профессиональные компетенции, изобразительное искусство, творчество.

Key words: pedagogics, education process professional competencies, graphic arts, creativity.

Көркем өнердің хәзирги замандағы жағдайы концептуал авторлық қатнастар хәм бағдарлардың үлкен көлемі менен сыпатланады, сүўретлеў өнериниң ўазыйпаларының өзлери, пәнниң түсиндирилиўи, тийкарланыўи өзгереді, булардың барлығы дөретиўшилиқ мәселеси бойынша мағлыўматлар көлеминиң көп мәнилилигине хәм қарама-қарсылықлылығына алып келди. Сонлықтан болажақ педагогта, оқыўшылардың көркемлик-билим алыўшылық искерлигиниң мазмунын қәлиплестирүде мағлыўмат пенен ислей алыў, заманағөй изертлеўлерден, илимий қатнастардан пайдалана алыў уқыплылығын қәлиплестирү оғада әҳмийетли.

«Сүўретлеў өнери» пәнниң теориялық хәм әмелий тийкарының мазмунын иске асырыўдың шәртли жағдайы, оқытушының таярлығы, қатнасық кура алыў уқыбы, оқыўшылардың дөретиўшилиқ искерлигин қәлиплестирүди иске асыра алыў уқыбы болып табылады. Талабаға сүўретлеў өнериниң теориясын жеткерип беріў хәм сүўрет үстинде жұмыс ислеўдин уқыпшылықларын хәм көнликпелерин қәлиплестирү – болажақ оқытушының көркемлик-педагогикалық искерлигиниң тек ғана азғантай бөлеги. Бүгинги күни көркем өнердің ўазыйпалары, күнделикли турмыста

Хулоса. Тадқиқот жараёнида олиб борилган тест талаб меъёрлари бадий гимнастикачилар томонидан дастлабки натижалари билан икки ойдан кейин жисмоний тайёргарлик кўрсатгич натижаларини таққослаб кўрганимиздан кейин шундай хулосаға келишимиз мумкин.

1. Бадий гимнастика билан шуғуланувчи қизларни чидамлилигини ошириш учун жисмоний тайёргарликларликларини ошириш учун машқларни кўпроқ қўллаш мақсадға мувофиқ бўлади.

2. Чидамлиликни оширишда махсус жисмоний тайёргарликни ошириш учун, машқлар мажмуасини ишлаб чиқиш мақсадға мувофиқ.

3. Чидамлиликни сифатини оширишда қизларни ёшига ва жисмоний имкониятига қараб ошириб бориш яхши натижа беради.

4. Чидамлилик ривожлантириш учун ишлаб чиқилган машқлар мажмуасини машғулотларнинг охирида қўлланилса шуғуланувчиларни чидамлилигини оширишға хизмат қилади.

оғада күшли физикалық хәм ақыл менен ислеўдеги зорлығыўларды басынан кеширетуғын адамның кеўил көтериўшилиги хәм күшли сезимли тәсирлениўшиликти босанластырыўи менен байланыстырлады. Көркем өнердің теориялық тийкаргы базасын билмей турып көркем өнердің бул бағдарын түсиниў мумкин емес. Талабаны оқыўшылар менен қатнасық дүзиўге коммуникацияға таярлаў керек, қатнасық қурыў усылы искерликтин аўызша емес нәтийжеси болады.

Әдебиятларды теориялық изертлеў көркемлик-педагогикалық искерликтин, барлық пәнлерге хәр тәрәпке универсал ылайықлы, сүўретлеў өнери оқытушысының кәсіплик таярлығын баҳалаў ушын белгилер бола алатуғын, улыўмаластырылған, дүзилісли блоктарын табыўға жәрдем етти.

Сүўртлеў өнери оқытушысын кәсіпке таярлаў, тек ғана оны сүўретлеў өнери бойынша саўаттылыққа үйретиўге емес, ал инсанның көркем-дөретиўшилиқ раўажланыў процесин басқарыўға да мумкиншилиқ беретуғын, оның кәсіплик компетенлилигиниң психологиялық-педагогикалық хәм көркем-дөретиўшилиқ бағдарлардың бириктирилиўи тийкарында қәлиплестирилиўи процесини сыпатында қаралады.

Сүүретлеу өнери оқытушысының кәсіптік компетенттілігі – бұл педагог-художниктің, оның кәсіптік іскерлігінде пайда болатын көркемдік нәзәрдегі де, сондай-ақ педагогикалық нәзәрдегі де кәсіптік мәселелерді хәм машқалаларды өзіннің билимлеринен, кәсіптік хәм өмір тәжірибесинен, қунлылықтарынан хәм зейинділіклеринен, дәретіу-шилик тәжірибесинен пайдалана отырып шеше алыу уқыптылығын белгілеуші жекке инсанлық кәсіптіктерінің улыўмаластырылған сыпатламасы.

Талабалардың арнаўлы билимлендириу процесиндегі педагогикалық таярлығы сүүретлеу өнерине оқытушының педагогикалық бағытланыўшылығын, педагогикалық кәсіпке унамлы қатнасты хәм қызығушылықты (оқытушылық жұмыс пенен шұғылланыўға инталылық хәм таярлық, өзіннің маманлығын жетилистириуге умтылыў) нәзәрде тутады. Сүүретлеу өнери оқытушысының жекке инсанлық кәсіптік-педагогикалық бағытланыўшылығының айрықшалығы, оның кәлиплестирилиўиниң үйрениу-билим алыўшылық хәм көркем-дәретіушилик іскерліклериниң бирлигинде болып өетуғынлығы болып табылады. Кәсіптік-педагогикалық бағытланыўшылық, солай етип, еки мәнисте: болажақ оқытушының жекке инсанлық тулғасының, мақсетке умтылдырыушы мотивациялық тәрәпин сәулендириуші, ең тийкаргы сыпатламаларының бири сыпатында хәм оқыту-тәрбия процесин сәйкес келиуші іскерлікке таярлықты кәлиплестириуге бағдарлауды тәмийинлеуші усыллар системасы сыпатында алға шығады.

Көркемдік-педагогикалық билимлендириу тараўындағы қәнигелерди кәсіптік, көркемдік-педагогикалық таярлау төмендегі жағдайларды есапқа алыуды талап етеуғын, көп көз-қараслы, көп аспектілі қубылыс:

Бириншиден, – «болажақ сүүретлеу өнери оқытушысын оқыту хәм тәрбиялау системасы анық-түсиникли хәм илимий тийкарланған болыуы хәм мектеп шегарасында әмелге асырылуы тийис – деп есапланады. «Мектеп» дегенде автор, оқыту хәм тәрбияның айқын системасын хәм оқыту усылларын, илимий исенимлі билимлерди баянлаудың хәм сынап көрилген көркемдік тәжірибелерди беріудің анықлығын нәзәрде тутады. Екиншиден, оқыу процесинде болажақ сүүретлеу өнери оқытушысы педагогикалық хәм көркемдік шеберлікті кәсіпшілік дәрежесинде ийелеуі, сүүретлеу өнери тараўында өз бетинше көркем дәретіушилик іскерлік алып барыу уқыптылығын ийелеуі тийис. Үшиншиден, кәсіпке таярлау процесинде талабада оқыўшылар менен дәретіушилик пенен іслеуге хәўесликли хәм уқыптылықты тәрбиялау, сабақлардағы хәм оқыўшылардың сабақтан тыс іскерлігиндегі педагогикалық процеслерди шөлкемлестириу бойынша уқыптылықларды хәм көнликпелерди кәлиплестириу зәрүр.

Кәсіптік әхмийетке ийе сыпатлар көп фунциялы хәм соның менен бирге хәр бир кәсіп бул сыпатлардың

өз жыйындыларына тән. Болажақ қәнигениң кәсіптік сыпатларының кәлиплестирилиуі мақсетке бағдарланып шөлкемлестирилген кәсіптік-педагогикалық іскерлік процесинде болып жүз береді. Болажақ сүүретлеу өнери оқытушысының көркемдік кәсіптік таярлығының тийкары – сүүретлеу өнери тараўындағы кәсіптік компетенттіліктерди менгеріу сыпатындағы көркем-дәретіушилик шеберлік.

Көркем-дәретіушилик шеберлік – бул көркем өнер тилин жоқары шеберлікте билиу, көркем шеберліктің, сүүретлеу техникасының жоқары дәрежеси, көркемдік материаллардан еркин пайдалана алыу уқыбы. Көркемдік шеберлікті менгеріу, хәр түрлі усылларды билиу, олардың өзине тән айрықша өзгешеликлерин түсиніу болажақ сүүретлеу өнери оқытушысына өзіннің дәретіушилик ойларын іске асырыуға жәрдем етеді. Шеберлік – дәретіушиликтің сапалық көрсеткіши болып табылады. Көркемдік шеберлікті ийелеу педагогикалық іскерлікте де, талабалардың ойларын іске асырыуда да зәрүрлі, себеби бунысыз талабалардың іскерлігін басқарыу, сапалы нәтижеге ерисіу мүмкин емес. Көркемдік тәрбия хәм билимлендириу тараўындағы болажақ қәнигениң кәсіптік таярлығы, тек ғана оның өзіннің, көркемдік цикл: сүүрет, живопись, композиция – пәнлеринде кәлиплестирилетуғын, көркем-дәретіушилик іскерлігі арқалы мүмкин болады [1:193-196]. Болажақ сүүретлеу өнери оқытушыларын кәсіпке таярлаудың ең әхмийетлі мәселелериниң бири талабалардың көркемдік іскерлігін жеделлестириу болып табылады. Оқыту процесин жеделлестириу мәселесин изертлеушілер билим беріушілік белсенділіктің үш дәрежесин айырып көрсетеді: жаңадан іслеушілік, түсиндириушілік, дәретіушілік. Бул дәрежелердің өзине тән айрықшалықтары жоқары жигерлілік сыпатлардың көринислери, қайсарлық, қатанлық, кең хәм турақлы билим алыуға қызығушылықлар болып табылады. Жоқары мотивациялық қураушы талабаның көркемдік іскерлік процесине белсенділік пенен қосылыуын тәмийинлейді. Талабалардың іскерлігін оларда көркем образлы ойлауды хәм көз алдына келтириуді раўажландырыу арқалы жеделлестириуге болады.

Солай етип, болажақ сүүретлеу өнери оқытушыларының кәсіптік таярлығы, оның тийкары психологиялық-педагогикалық хәм көркем-дәретіушилик таярлықлар болған билимлендириу процесинде іске асырылады. Нәтиже болса, өз ишине оқыўшылардың көркем-дәретіушилик іскерлігине басшылық етиуге, ал тутасы менен алғанда – талабаның жекке инсанлық тулғасының улыўма раўажландырылуына уқыпты болған болажақ сүүретлеу өнери оқытушысының көркем-педагогикалық бағытланыўшылығын, көркем-педагогикалық компетенцияларын, кәсіптік-әхмийетлі сыпатларын өз ишине алатуғын кәсіптік компетенттіліктің кәлиплестирилиуі болып табылады.

Әдебиятлар

1. Уразимова Т.В. Педагогические предпосылки развития художественно-творческих способностей студентов высших учебных заведений Узбекистана средствами изобразительного искусства. Проблемы современного образования – Москва, 2021 - №4 С. 193-204

РЕЗЮМЕ. Мақола тасвирий санъат орқали бўлажақ ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини шакллантиришга бағишланган. Бу ерда эстетик тарбия муҳим роль ўйнайди, бу шахсининг дунёқараши, интеллектуал ва ижодий потенциалини ривожлантиришга ёрдам беради. Шунинг учун таълим жараёни ижодий одамнинг таълимга, мулоқот, ҳаётнинг турли соҳаларида ҳамкор бўлишга тайёр бўлиши керак.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросам формирования профессиональной компетенции будущих учителей средствами изобразительного искусства. Не последнюю роль здесь играет эстетическое воспитание, способствующее активизации развития мировоззрения, интеллектуальных и творческих потенциалов личности. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY. The article is devoted to the formation of the professional competence of future teachers by means of fine arts. An important role here is played by aesthetic education, which contributes to the intensification of the development of the worldview, intellectual and creative potentials of the person. Therefore, the education process must be based on creating conditions for the upbringing of a creative person who is ready for dialogue, cooperation and co-creation in various spheres of life.

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ГУМАНИЗАЦИИ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Ю.М. Утемуратова – стажер преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: этнопедагогика, гуманизация, аксиологик таълим, педагогик фаолият.

Ключевые слова: этнопедагогика, гуманизация, аксиологического воспитания, педагогическая деятельность.

Key words: ethnopedagogy, humanization, axiological education, pedagogical activity.

Педагогический процесс в вузе направлен на совместную деятельность преподавателя и студентов по достижению целей образования, создание условий для того, чтобы студент стал субъектом собственной учебной деятельности и жизни. Это достигается на основе реализации гуманистической парадигмы образования, в которой отражается эволюция философских воззрений, в соответствии с которыми в центр научной картины мира выдвигается человек. Гуманизация теснейшим образом связана с демократизацией педагогического процесса [1].

Гуманистические идеи уходят своими корнями глубоко в историю, каждой эпохе присущ свой гуманизм. В философии гуманизм понимается как процесс осознания человеком своей духовности, его взаимоотношений с внешним миром. Гуманизация представляется как развитие и освоение идей гуманизма, понимание взаимоотношений материального и духовного, природы и человека.

В общей теории воспитания, основы которой были заложены учеными энциклопедистами и просветителями: Абу Али ибн Сино, Абу Райхоном Беруни, Юсуфом Хос Ходжибом, Мунаввар Кори Абдурашидохоновым, Яном Амосом Коменским, Генрихом Песталотци, Адольфом Дистервегом, Йоганном Гербартом, К.Д. Ушинским, П.Ф. Каптеревым, а также крупнейшими представителями отечественной педагогики и психологии XX-XXI столетий Р.Х. Джурбаевым, М.Г. Давлетшиным, Г.Шаумаровым, Э.Гозиевым, С.Р.Раджабовым, З.Ф.Миртурсуновым, У.Алеуовым, А.Мунавваровым, К.Хошимовым, Ж.Хасанбоевым, О.Мусурмановой сформировалась собственно педагогическая теория воспитательной деятельности, в которой особое внимание уделено гуманизации воспитания учащихся, являющаяся научным приоритетом Узбекистана.

Сегодня в фокусе внимания ученых находятся проблемы, связанные с гуманизацией образования, педагогического процесса, педагогической деятельности и личности студента.

Для реализации такого подхода, отечественной наукой накоплен большой теоретический опыт. Проблема гуманизации образования проанализирована в различных аспектах философами и социологами Г.С.Батищевым, В.Г.Белинским, В.В.Бестужевым-Ладой, В.С.Библером, Л.П.Будевой, В.П.Зинченко, М.С.Каганом, И.С.Коном, Я.Корчаком, Е.А.Подольской; психологами К.А.Абульхановой-Славской, А.А.Бодалевым, В.В.Давыдовым, И.Б.Котовой, А.М.Новиковым, А.Б.Орловым, А.В.Петровским; педагогами Ш.А.Амонашвили, М.Н.Берулавой, Е.В.Бондаревской, Н.В.Звягловой, М.В.Ивановым, В.С.Ледневым, Б.Т.Лихачевым, А.В.Мудриком, Ю.Н.Петровым, В.А.Сластениным, А.И.Субетто, Е.Н.Шияновым, А.Ф.Щипотинным и др.

Необходимость гуманизации образования особенно остро обозначилась в начале 90-х годов. Это было связано со следующими недостатками в существующей системе образования: отсутствием НОТ учебной деятельности субъектов образовательного процесса, обеспечивающей сохранение их здоровья; преобладанием аудиторных занятий над самостоятельной работой студентов; отсутствием или недостаточностью внимания к развитию творческих потенций личности обучающегося; слабым информационным обеспечением учебного

процесса; ориентацией на «замкнутые» учебные дисциплины «жестких конструкций», приведшей к строгой нормативной заданности учебной информации, схематизму в обучении, тавтологичности и схоластичности знаний; «жесткостью» образовательной системы, выраженной единственной ступенью образования, сугубо государственной или ведомственно-государственной организацией; схемой управления и распределения, игнорирующей самоопределение личности; отсутствием системы измерения качества деятельности вузов в подготовке специалистов; доминированием информационно-объемной системы образования над интеллектуально-преобразующей и др.; снижением качества образования, падением интереса обучающихся к учебе, ухудшением нравственной атмосферы в стенах учебных заведений, ростом правонарушений [2].

Кроме того, педагогические ориентиры, которыми руководствовались педагоги, стали далеки от реальной жизни, от демократизации общества.

В связи с вышеперечисленными недостатками в Каракалпакстане широкое изучение и внедрение получили различные идеи и направления в педагогике: каракалпакские народные традиции; социально-культурная компетентность; гуманистические идеи каракалпакского фольклора и литературы; этнопедагогика каракалпакского народа; культура каракалпачков. Все они раскрыты в трудах следующих ученых-педагогов (У.Алеуов, Т.Утебаев, К.Айымбетова, Ж.Айтмуратова, И.Б.Алланиязов, Н.П.Абдимуратова, П.С.Абдимуратова, Г.Атамуратов, Г.Д.Джанабая, А.А.Ереженова и др.).

Глубоко изучались вопросы по: 1) нравственно-эстетическому воспитанию (Ж.П.Асаматдинова); 2) каракалпакский этнос и традиционное природопользование (Р.Балиева); 3) быт и семья каракалпачков в прошлом и настоящем (А.Т.Бекмуратова); 4) отражение в легендах и народных преданиях (Ж.Т.Бердыев); 5) каракалпакские народные детские игры (Г.Д.Каган); 6) народное прикладное искусство каракалпачков (И.В.Савицкий) и др.

Гуманистическое воспитание имеет своей целью гармоничное развитие личности и предполагает гуманный характер отношений между участниками педагогического процесса. Для обозначения таких отношений употребляется термин "гуманное воспитание". Последний предполагает особую заботу общества об образовательных структурах [3].

Гуманистическое воспитание является одной из прогрессивных тенденций мирового образовательного процесса, охватившей и образовательную практику Республики Узбекистан. Гуманистическое воспитание осуществляется в актах социализации, собственно воспитания и саморазвития, каждый из которых вносит свой вклад в гармонизацию личности, формирует новый менталитет обучаемых. Гуманистические перспективы возрождения делают востребованными не только такие качества личности, как практичность, динамичность, интеллектуальная развитость, но и прежде всего культурность, интеллигентность, образованность, планетарность мышления, профессиональная компетентность.

Общепринятой целью в мировой теории и практике гуманистического воспитания был и остается идущий из глубины веков идеал личности, всесторонне и гармонично развитой. Эта цель-идеал дает статичную ха-

рактическую личность. Динамическая же ее характеристика связана с понятиями саморазвития и самореализации. Поэтому именно эти процессы определяют специфику цели гуманистического воспитания: создание условий для саморазвития и самореализации личности в гармонии с самим собой и обществом.

Цель гуманистического воспитания позволяет поставить адекватные ей задачи:

- философско-мировоззренческая ориентация личности в понимании смысла жизни, своего места в мире, своей уникальности и ценности;

- оказание помощи в построении личностных концепций, отражающих перспективы и пределы развития физических, духовных задатков и способностей, творческого потенциала, а также в осознании ответственности за жизнетворчество;

- приобщение личности к системе культурных ценностей, отражающих богатство общечеловеческой и национальной культуры, и выработка своего отношения к ним;

- раскрытие общечеловеческих норм гуманистической морали (доброты, взаимопонимания, милосердия, сочувствия и др.) и культивирование интеллигентности как значимого личностного параметра;

- развитие интеллектуально нравственной свободы личности, способности к адекватным самооценкам и оценкам, саморегуляции поведения и деятельности, мировоззренческой рефлексии;

- возрождение традиций узбекской (каракалпакской) ментальности, чувства патриотизма в единстве этнических и общечеловеческих ценностей, воспитание уважения к законам страны и гражданским правам личности, стремления к сохранению и развитию престижа, славы и богатства отечества;

- формирование отношения к труду как к социально и личностно значимой потребности и фактору, создающему материальные фонды страны и ее духовный потенциал, которые, в свою очередь, обеспечивают возможности личностного роста;

- развитие валеологических установок и представлений о здоровом образе жизни.

Преодолеть дегуманизацию общего образования позволяет принцип фундаментализации его содержания. Он требует интеграции гуманитарного и естественнонаучного знания, установления преемственности и междисциплинарных связей, опоры на осознание учащимися сущности методологии познавательной и практической преобразующей деятельности. Обучение в этой связи предстает не только как способ получения знания и формирования умений и навыков, но и как средство вооружения обучаемых методами добывания новых знаний, самостоятельного приобретения умений и навыков.

Гуманистическая философия образования, питаемая принципами нового педагогического мышления, опирается на широкий теоретический фундамент, выстроенный представителями различных научных школ, которые по новому рассматривают механизмы формирования и проверки новых концепций и знаний, особенно в построении современных теорий. Следствием этого является то, что повсеместно происходит смена ведущих педагогических концепций или их существенная коррекция.

Современные подходы к образованию определяются процессами гуманизации, то есть ориентацией на духовно-нравственные ценности. Новое гуманистическое сознание, формирующееся в процессах преобразования цивилизации в целом, естественно ориентировано на иной, чем прежде, стиль педагогической деятельности и общения, на диалоговый режим обучения и воспитания, на культурные начала образа жизни ребенка, на демократические нормы самоорганизации всей его деятельности. Таким образом, в таких явлениях прослеживается тенденция синтеза гуманистических, демократических и культурных ценностей образования.

Гуманизация образования есть поворот всех звеньев учебно-воспитательного процесса к личности студента, уважение к его человеческому достоинству, преодоление отчуждения студенческого и преподавательского состава от образовательного процесса, ликвидация ориентации на усредненного студента, создание условий для развития его социальной активности и раскрытия творческих потенциалов.

Гуманизацией образования является переориентация на личную направленность, как процесс и результат развития и самоутверждения личности и как средство ее социальной устойчивости и социальной защиты в условиях рыночных отношений.

Принцип гуманизации позволяет развивать систему образования, выявлять все противоречия, стимулировать поиск оптимальных и обоснованных решений, порождающих инновационные типы учебных заведений, нормы, ценности и идеи. Гуманизация образования связывается с отказом от прежних устаревших субъект-объективных отношений и переводом их в субъект-субъективные, в новую организацию образования и, в частности педагогику сотрудничества. В сфере образования такое явление вызвано еще и появлением принципиально нового понимания идей современного состояния гуманизации педагогического образования как личностно-ориентированной культурной деятельности. Этот новый тип педагогической культуры ориентирован на достоинства человека. В такой культуре ведущей ценностью является ценность личности человека. В центре образовательного процесса находится сам обучаемый, формирование его личности следствием данного конкретного учебного предмета.

Литература

1. Эгамбердиева Н.М., Ходжаев Б.К. Педагогиканинг айрим долзарб масалалари: мохият, талкин ва ечим. Қўлланма - Т.: Фан ва технология, 2013. 46-б.

2. Тлашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи учёных-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья. – Ташкент: «Фан», 1989. –С. 148.

3. Алеуов У. Общественно-педагогические взгляды Бердаха. -Нукус: «Каракалпакстан». 1978. 5,17. п.л.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўрганилаётган муаммо, гуманистик таълим тизимидаги камчиликлар таҳлил қилинган; педагогикада турли ғоялар ва йўналишлар кенг ўрганилган ва амалга оширилган: Қоракалпоқ халқ анъаналари; ижтимоий-маданий компетенция; Қоракалпоқ фольклори ва адабиётининг гуманистик ғоялари; Қоракалпоқ халқи этнопедагогикаси; қоракалпоқлар маданияти.

РЕЗЮМЕ. В статье дается анализ изучаемой проблемы, недостатки в системе гуманистического образования; широкое изучение и внедрение получили различные идеи и направления в педагогике: каракалпакские народные традиции; социально-культурная компетентность; гуманистические идеи каракалпакского фольклора и литературы; этнопедагогика каракалпакского народа; культура каракалпаков.

SUMMARY. The article analyzes the problem under study, shortcomings in the system of humanistic education; various ideas and directions in pedagogy have been widely studied and implemented: Karakalpak folk traditions; socio-cultural competence; humanistic ideas of Karakalpak folklore and literature; ethnopädagogik of the Karakalpak people; culture of the Karakalpaks.

JISMONIY TAYYORGARLIK JARAYONIDA AKMEOLOGIK YONDASHUVNING DIDAKTIK ASOSLARI

A.Q.Utebergenov – *biologiya fanlar nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: taʼlim, tarbiya, akmeologik, didaktik, jismoniy tayyorgarlik, sport, texnologiya, harakat, faoliyat, pedagog.

Ключевые слова: образование, воспитание, акмеологическое, дидактическое, физическое воспитание, спорт, технология, действие, деятельность, педагог.

Key words: education, upbringing, acmeological, didactic, physical training, sport, technology, action, activity, pedagogue.

Bugungi davrda taʼlim tarbiya ishlarini yanada kuchaytirishga kundan-kunga talab ortib bormoqda. Shuning uchun kelajagimiz egalari boʻlgan yosh avlodni har tomonlama yetuk darajada tarbiyalash asosiy dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Shunday ekan yosh avlodni sogʻlom fikrlash, tibbiy madaniyat, sogʻlom turmush tarzi koʻnikmalarini mukammal darajada shakllantirib borishi, milliy, umuminsoniy va maʼnaviy qadriyatlar asosida zamonaviy bilimga ega boʻlgan sifatli kadr qilib tarbiyalash eng ustuvor yoʻnalishlardan hisoblanadi. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori 1997-yil 31-dekabr 586-son Oʻzbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamgʻarmasini tuzish toʻgʻrisida, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni Ayniqsa pedagogik taʼlim innovatsion klaster taʼlim turlarini ilmiy, uslubiy va taʼlimiy faoliyatini rivojlantirish ishlarini amalga oshiradi. Bu esa professor oʻqituvchilarning innovatorlik va ijodkorlik salohiyatiga bogʻliq boʻlib, innovatsion taʼlim texnologiyalarini taʼlim muassasalarining oʻquv tarbiyaviy ishlarida yangi imkoniyatlarini tezkor ommalashtirish imkoniyatlarini paydo qiladi. Akmeologiya esa rivojlanishning eng yuqori choʻqqiga chiqish darajalarini eʼtirof etadi.

Insoniyatning aql-zakovati, tafakkuri mahsuli sifatida yuksak texnologiyalar asosida mahsulotlar ishlab chiqarish hamda hayotiy farovonlikni taʼminlashda ulardan foydalanishga qaratilgan faoliyatning amalga oshirilishi turli hil taʼlimotlar, gʻoyalar, qarashlar va yondashuvlarning uʻygunligini talab etadi.

Asrimizning texnologik taraqqiyoti shiddat bilan kechayotgan davrda har bir kasb egasi, ayni paytda, jamiyatning faol aʼzosi oʻz kasbiy va shaxsiy sifatlarini yuksak darajada shakllantirish va yorqin namoyon etish xususiyatiga ega boʻlishi lozim. Zamon ham, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot ham shuni talab etmoqda. Zero, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprelda eʼlon qilingan «Oliy taʼlim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi Qarorida: «...pedagog kadrlarning kasb mahoarti, sifati va saviyasi uzluksiz yuksaltirish, ...malakasini oshirish» lozimligi, buning uchun esa «...oliy taʼlimning maʼnaviy-ahloqiy mazmunini oshirish, talaba-yoshlarga mustaqillik gʻoyalariga, yuksak maʼnaviyat va insoniylikning milliy anʼanalariga sodiqlik ruhini chuqur singdirish, ularda yoʻgʻoya va mafkuralarga nisbatan immunitet va tanqidiy tafakkurni mustahkamlash boʻyicha keng koʻlamli maʼrifiy va tarbiyaviy ishlarni olib borish» zarurligi bejix taʼqidanmagan.

Pedagogika fanida oʻqituvchini pedagogik faoliyatga tayyorlash va uning mahorati, nutq texnikasi, muomalasi, mulohazasi kabi masalalar alohida oʻrganilishiga qaramasdan, oʻqituvchining oʻz iqtidori, bilimi va imkoniyatlarini eng yuqori saviya va choʻqqida namoyon qilishga qaratilgan tadqiqotlarga ehtiyoj tugʻildi. Birinchi navbatda, mazkur masalaga eʼtibor qaratgan psixologlar shaxsning psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda uning yuqori maralarga erishish imkoniyatlarini hisoblab chiqadilar. Biroq boʻljak pedagog-tarbiyachidan uzluksiz taʼlim tizimining turli muassasalarida oʻzining yuksak professional xususiyatlarini namoyon etib, nafaqat uni pedagogik faoliyat davomida takomillashtirib borishi, balki har tamonloma yetuk, barkamol avlodni voyaga yetkazish, ishida shaxsiy maʼsuliyatni his qiliish lozimligi talab qilinadi. Shunga muvofiq, koʻpgina pedagog-psixolog

olimlarning saʼy-harakati oʻlaroq kasbiy faoliyatda eng yuqori choʻqqiga erishish va shu orqali jamiyat taraqqiyotining tadrijiy rivojlanishi negizida yuksak natijalarni qoʻlga kiritishni anglatuvchi akmeologiya tushunchasi yuzaga keldi.

Akmeologiya mutaxassislarining yuksak professionalizmi va ijodiy mahorati muammolarini oqilona yechishda muhim insoniy resurslardan biri ekanligini ilmiy asoslovchi yangi integrativ-kompleks fan sifatida shakllandi. Ushbu fan inson kasbiy faoliyati doirasidagi professionallik va ijodiylikning *akme* darajada rivojlanishi uchun zaruriy qonuniyatlarni oʻrganganligi tufayli «akmeologiya» atamasining mazmun-mohiyati insonshunos olimlarning turli bahs va munozaralariga sabab boʻldi.

Pedagogik nazariyada qayd qilinishicha, akmeologiya «insonning ijtimoiy rivojlanish taraqqiyoti» toʻgrisidagi fanlararo yangi oʻquv predmeti hisoblanib, u shaxsning ijodiy imkoniyatlarini yuksaltirish hamda kasbiy mahoratining yuqori choʻqqiga koʻtarilish qonuniyatlarini tadqiq etadi.

Akmeologiya yunoncha *akme* – *choʻqqi, yuksak daraja, eng yuqori nuqta, kamolot, yetuklik, eng sara davr, logos* – *taʼlimot* maʼnolarini anglatib, insonning kasbiy yetuklik darajasi bosqichida (30-35 yosh) uning nodir, oʻziga xos aqliy, ruhiy, fiziologik xususiyatlarining *akme* asosidagi rivojlanish qonuniyatlarini oʻrganuvchi fandir.

Akmeologiyaning muhim vazifasi inson rivojlanishining turli yosh davrlarida oʻz imkoniyatlarini toʻla namoyon eta olish qobiliyatini aniqlash va ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Jumladan, pedagogik akmeologiya, harbiy akmeologiya, boshqaruv akmeologiyasi, tibbiyot akmeologiyasi, faoliyat akmeologiyasi, iqtisodiy akmeologiya, huquq akmeologiyasi singari bir qator yoʻnalishlar jadal rivojlandi va rivojlanmoqda.

Shaxsning oʻz-oʻzini ijodiy namoyon qilishini anglatuvchi akmeologik tushuncha qadimgi faylasuf va mutafakkirlar Platon, Leonardo da Vinchi, Al Xorazmiy, Ibn Sino, Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband, V.S.Solovʻev, N.O.Losskoy, N.I.Pirogov, V.M.Bexterev faoliyatlari bilan ham chambarchas bogʻliq.

Oʻqitish amaliyotida “harakat faoliyati taʼlimi”, “harakatga oʻrgatish”, “harakat malakasi”, “harakat koʻnikmasi”, “nazariy bilim” kabi atamalardan foydalaniladi hamda yuqorida qayd qilinganidek jismoniy maʼlumot berishdek maqsadni amalga oshiradi.

Aholini jismoniy tarbiya va sportga jalb qilish va sport turlari orqali sogʻlomlashtirish azal-azaldan eʼtirof etib kelinmoqda. Bu esa sogʻlom muhitni yaratibgina qolmay, har bir yosh avlodni ijobiy va ijodiy tomonga yoʻnaltirishga xizmat qiladi. Bu borada soʻnggi yillarda Davlatimiz tomonidan aʼlohida eʼtibor qaratilayotgani barchamizga ayondir. Ayniqsa bu borada chiqayotgan har bir qaror va farmonlar jismoniy tarbiya va sportning rivojlanishiga zamin yaratib kelmoqda.

Sport va taʼlim sohasining zamon talabiga mos holda taraqqiy topib borishi bugungi kunda raqobat darajasining keskin yuqorilashuviga olib kelmoqda. Taʼlim va tarbiyaning rivojlanishida yoshlar qatlaminig bilim va mahoratining yuksak darajaga chiqishini taʼminlashda bugungi kunda zamonaviy yondashuvga ehtiyoj seziladi. Ayniqsa sportning butun dunyo jamiyat hayotidagi roli tobora oshib chuqurlashib borishi har doim innovatsion va

илмий yondashuvga asoslanib yondashishni taqozo etadi. Bugungi kunda pedagogik ta'lim innovatsion klasteri va akmeologiyani sport sohasida amaliyotga tatbiq qilinishi zamonaviy mexanizmdir.

Akmeologiya insonning yetukligi to'g'risida o'z fikrlarini bildirishdan tashqari, jamiyat uchun har bir individual imkon qadar uzoq vaqt davomida akme davriga ega bo'lishi juda muhimdir.

Akmeologiya yo'nalishlari: alohida-alohida, ko'rib chiqilayotgan ta'limot doirasida professional akmeologiya mavjud. o'z navbatida, u o'zining quyidagi ko'rsatmalariga ega:

- pedagogik akmeologiya;
- maktab;
- jismoniy madaniyat akmeologiyasi;
- ijtimoiy;
- harbiy;
- tibbiy.

Mashqlarning asosiy yo'nalishi – vaziyatga mos holda harakat usulini tanlashdan iborat. Masalan: to'pni qabul qilishda sherigining o'zaro harakatini o'zining harakati bilan bog'lab, yuqorida qayd etilgan mashqlarni bajarishdan iborat bo'ladi.

Bunday mashqlarning maqsadi – aniq to'p uzatish, qabul qilish, harakatlanishlar mukammalligini ta'minlashdan iborat bo'lib, shu bilan birga jismoniy sifatlar ko'rsatkichlarini ham yuqori darajada rivojlantirib boradi.

Bunday mashqlarning mohiyati shundan iboratki, shug'ullanuvchilarga taktik harakat usulini tanlash va uning samaradorligini baholash sharoiti yaratiladi.

Jismoniy tayyorgarlik umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikka bo'linadi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik

sport trenirovkasini muhim vazifalaridan biri sifatida shug'ullanuvchilarning to'laonli jismoniy taraqqiyoti va har tomonlama jismoniy tayyorgarligini ta'minlashga qaratiladi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik zarur hayotiy malakani takomillashtirishga va asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan jarayondir. Maqsadi maxsus jismoniy tayyorgarlikning poydevori bo'lgan umumiy jismoniy tayyorgarlik bazasini yaratishdir.

Umumiy jismoniy tayyorgarlikning vazifalari - asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirish, organizmning funksional imkoniyatlarini oshirish harakat malakalarining hajmi va ijroi chegarasini kengaytirish va sog'liqni mustahkamlash, tiklanish jarayonini faollashtirish, organizmning tashqi va ichki salbiy ta'sirlariga bo'lgan bardoshini oshirishdan iborat.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik - tanlangan sport turida yuqori natijalarga erishish maqsadida shu sport turida asosiy va hal etuvchi ahamiyatga ega bo'lgan jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan jarayondir.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik sport trenirovkasining barcha bosqich va davrlarida hajm va shiddat jihatidan munosib me'yorda qo'llaniladi.

Nazariy va psixologik tayyorgarlik "Psixologiya" - ruhiyat va hislatlarni o'rganuvchi fanni ifodalaydi. Demak, "psixologik tayyorgarlik" jumlasini o'rniga "psixik tayyorgarlik" jumlasini qo'llash aniqroq bo'ladi deyish mumkin.

Akmeologik xulosalar natijalarining katta amaliy ahamiyati shundaki, ular insonni qanday sharoitlarda intellektual, jismoniy va ma'naviy faollik cho'qqisiga olib chiqqanligi to'g'risida ma'lumotni ifodalaydi.

Adabiyotlar

1. Kipchakov B.B., Utepbergenov A.Q. Intensiv jismoniy yuklamalarning yuqori toifali sportchilarning fiziologik holatiga ta'siri. // «Fan va jamiyat». №1. 2021.
2. Utepbergenov A.K., Shukrullaev J.M. Osobennosti akmeologicheskogo podxoda i sistemy didakticheskogo obosnovaniya razvitiya fizicheskix kachestv u shkol'nikov sredstvami voleybol'nogo. Ekonomika i sotsium №3(82) 2021.
3. Almatov K.T., Allamuratov Sh.I. Human and animal physiology. - T.: University. 2004.
4. Utepbergenov A.K., Shukrullaev J.M. MUSCLE POWER AND SPEED-POWER PHYSIOLOGICAL BASIC OF QUALITIES. Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation.(Turkish Scopus).
5. Utepbergenov A.K., Shukrullaev J.M. preliminary stages of didaktiks in the process of akmeologikal approach to volleyball sports. Innovative technologica methodical research journal
6. Xudoyberganov J.S Asian Research Journals <http://www.tarij.in> Scientific And Pedagogical Ways To Instill In Students The National And Universal Values Through "Kurash" Issn: 2278-4853 Vol 9, Issue 1, January, 2020 Impact Factor: SJIF 2020 = 6.882 0.5958/2278-4853.2020.00007.5
7. Qutlimuratov M.A., Utepbergenov A.Q. Jismoniy tarbiya darsida mustaqil malakalarini shakllantirish. «Jedel isbilermenlik, innovatsiyaliq ideyalar ham texnologiyalar qollap-quwatlaw jili»na bag'ishlangan «Ilim ham talim-tarbiyaning ahamiyetli masalelari» atamasidagi Respublikaliq ilimiy teoriyalik ham ameliy konferentsiya materiallari. 2018/6/19
8. Utepbergenov A.K., Begdullaeva G., Rzaev R. Issledovanie jiznennogo indeksa (JI) u sportmenov proijavayushix v razlichnyx rayonax karakalpakie. «Dene tarbiyasi ham galabaliq sportti rawajlandirwduin ilimiy-teoriyalik tiykarlari» atamasidagi respublikaliq ilimiy-teoriyalik konferentsiya. 2018/4/20
9. Utepbergenov A.K., Abdullaeva D. Sportshilardin hareket konlikpelerinin qalipleiswinde fizikalik sapa korsetkishinin jetilisiwi. «Dene tarbiyasi ham galabaliq sportti rawajlandirwduin ilimiy-teoriyalik tiykarlari» atamasidagi respublikaliq ilimiy-teoriyalik konferentsiya. 2018/4/20.
10. A.K Utepbergenov, A Matchanov Issledovanie antropometricheskix i fiziologicheskix parametrov u sportmenov v usloviyax Yujnogo Priaralya - // Vestnik KKOAN Ruz, 2007. 15-17

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada jismoniy tayyorgarlik jarayonida akmeologik yondashuvning didaktik asoslari haqida qisqacha bayon etilgan. Umumiy jismoniy tayyorgarlikning vazifalari, maxsus jismoniy tayyorgarlik, nazariy va psixologik tayyorgarlik borasida keng to'xtalgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье кратко описаны дидактические основы акмеологического подхода в физическом воспитании. Подробно рассмотрены задачи общей физической подготовки, специальной физической подготовки, теоретической и психологической подготовки.

SUMMARY. This article briefly describes the didactic basis of the acmeological approach in physical training. The tasks of general physical training, special physical training, theoretical and psychological training are discussed in detail.

Talim - tarbiya teoriyasi ham metodikasi

БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎҚИБ ТУШУНИШ МАЛАКАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДИДАКТИК ТАЪМИНОТИ

М.М.Абдижамилова – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: кўникма ва малака, матнни ўқиш, ўқиб тушуниш, ассоциация.

Ключевые слова: навыки и умения, чтение текста, понимание прочитанного, ассоциация.

Key words: skill and experience, text reading, reading comprehension, association.

Бизга маълумки, ҳар қандай таълим жараёнининг дидактик таъминоти деганда маълум бир фанни ўзлаштириш учун ахборотларнинг тўлиқлиги ва етарли

ҳажмда бўлиши, педагог ва ўқувчиларнинг биргаликдаги интеллектуал-эмоционал ўзаро ҳаракати мазмуни ва усулларининг самарадор бўлишига хизмат қилувчи

барча воситалар мажмуасы тушунилади.

Дидактик таъминот таълим жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланар экан, у таълим жараёни иштирокчиси бўлган ўқувчида маълум бир сифатларни шакллантиришга, билим, кўникма ва малаканинг ўзаро қоришувидан пайдо бўладиган муҳим кўрсаткичга айланиши лозим. Шу сабабдан ҳар бир дидактик масала педагогик тизимда ўзига мос келадиган педагогик технология элементлари билан ҳал қилинади, улар дидактик жараён, ўқитишнинг ташкилий шакллари ҳамда педагог ёки ўқитишнинг техник воситалари мажмуасидан пайдо бўлади. “Педагогик технологияларнинг муваффақиятли ва якуний натижанинг қафолатланиши ўқитувчининг дидактик масалалар моҳиятини англаб етиш даражасига ва дарсада уларни тўғри белгилаб олишига боғлиқдир” [1].

Ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришнинг дидактик таъминоти ҳам ушбу жараёнга оид таълим мазмуни асосида бошланғич синф ўқувчиларининг ёши, психологик хусусиятлари, таълимий жараёнга тайёргарлик даражаси инobatга олинган ҳолда ишлаб чиқилди. Бунда юқорида тавсия этилган малакалар қандай педагогик технология ёки усул орқали шакллантирилиши мумкинлиги муҳим мезон сифатида белгилаб олинди ҳамда шу асосда ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришга оид турли топшириқлар тавсия этилди.

Шунингдек, дидактик таъминотни ишлаб чиқиш жараёнида диссертациямизнинг 1-бобида олиб борган таҳлилларимиз, тажриба-синов натижалари ва ўтказилган сўровнома билан боғлиқ хулосаларимизни инobatга олишга, шу асосда муайян мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатлар асосида ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришга ҳаракат қилдик.

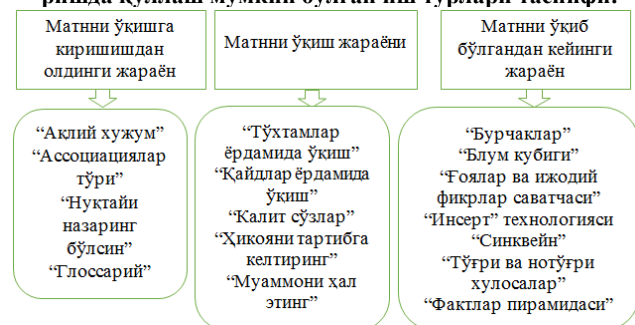
Ўқувчиларда ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришдан кўзланган асосий мақсад бадиий матнларни ўқиш орқали бадиий тажриба орттириш, ахборот матнларини ўқиш орқали эса уларни ўзлаштириш ва талқин қилиш билан боғлиқ жуда зарур компетенцияларни шакллантиришдан иборат эканлигини яна бир бор эслатиб ўтган ҳолда биз фойдаланган педагогик технологиялар ва топшириқлар умумий шаклда айнан шу мақсадни юзага чикаришга ҳизмат қилишини эслатиб ўтмоқчимиз.

Манбаларда ўқиб тушуниш малакасини шакллантириш жараёни уч асосий босқичдан иборат эканлиги ҳақида маълумотлар келтирилган [2]:

1. Матнни ўқишга киришидан олдинги фаолият;
2. Матнни ўқиш жараёнидаги фаолият;
3. Матнни ўқиб бўлгандан кейинги фаолият.

Матн билан ишлаш фаолиятининг бундай босқичларга ажралишидан кўзланган асосий мақсад: ўқитувчи муайян жараён билан боғлиқ аниқ мақсадни белгилай олади, натижаларни таҳлил қилади ва бўшлиқлар устида мақсадли ишлаш имконияти пайдо бўлади. Шундай экан, биз ҳам тажриба-синов жараёнида фойдаланилган иш турларини шу тасниф асосида гуруҳлашни маъқул кўрдик.

2.2. (1-жадвал). Ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришда қўллаш мумкин бўлган иш турлари таснифи:

Қуйида биз келтирилган технология ва усуллардан тажриба-синов жараёнида қандай фойдаланганлигимиз ҳақида маълумот бермоқчимиз.

Матнни ўқишга киришишдан олдинги жараёнда “Менинг нуктаи назарим” усулидан фойдаланиш мумкин. Ушбу усул ёрдамида ўқувчиларда **матнда ёритилаётган мавзуга, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ундаги воқеаларга нисбатан ёзувчининг муносабатини аниқлаш, шунингдек, ушбу вазиятга нисбатан ўз муносабатини ифода қилиш** билан боғлиқ малакаларни шакллантириш мақсад қилиб олинади. Мазкур усулдан фойдаланишда ўқувчилар матнни уйда ўқиб келмаган бўлишларига аҳамият бериш керак, нотаниш мавзудаги матн билан ишлаш талаб этилади.

Худойберди Тўхтабоевнинг “Эрқачолнинг ўриги” ҳикояси (иловадаги 1-матн) асосида ушбу усулдан фойдаланиш тартиби ҳақида маълумот берамиз. Бунда ҳар бир ўқувчига қуйидаги шакл ва мазмунга эга бўлган жадвал тарқатилди.

Менинг иқрим (ўқишга киришидан олдин)	Муҳокама учун	Менинг фикрим (матнни ўқиб бўлган)	Муаллифнинг фикри
	Матн сарлавҳасига эътибор беринг. Чоллар ҳам эрка бўлиши мумкинми?		
	Матн мазмуни баҳорда ўрик экиш жараёни билан қай даражада боғлиқ бўлиши мумкин?		
	Боболар ўз набираларини яхши кўрадилар, аммо ҳеч қачон оталарнинг ўрнини боса олмайди.		
	“Яхшидан боғ қолади” деган халқ мақолини қандай тушунасиз?		
	Инсонлар оламдан ўтганларидан сўнг секин-аста улар ҳақидаги хотиралар ҳам одамларнинг ёдидан чиқа бошлайди.		
	Жамиятда ҳурмат қозониш учун яхши жойда ўқиш, яхши кийиниш, бошқалар билан доимо чиройли муомалада бўлиш керак.		

Шундан сўнг ўқувчилар билан қуйидаги тартибда иш олиб борилади:

1. Жадвалнинг биринчи устунини мустақил равишда тўлдириш. Ёзилган жавоблар синф ўқувчилари ва ўқитувчи иштирокида муҳокама қилинади.

2. Матнни ўқинг (овоз чиқариб ўқиш, ичдан ўқиш, биргаликда ўқиш). Биз тажриба-синов гуруҳининг мавжуд муҳитдан келиб чиққан ҳолда ичдан ўқиш усулидан фойдаландик.

3. Жадвалнинг учинчи устунини мустақил равишда тўлдириш. Матнни ўқиб бўлгандан сўнг жадвалнинг учинчи устуни матнда келтирилган маълумотлар асосида тўлдирилади.

4. Матнни ўқиб бўлганингиздан сўнг сизнинг нуктаи назарингиз ўзгардими? Нима учун? Синф ўқувчилари ва ўқитувчилар иштирокида берилган жавоблар муҳокама қилинади, матн таҳлили олиб борилади.

5. Жадвалнинг тўртинчи устунини мустақил жадвалда тўлдириш.

Жадвалнинг тўртинчи устуни ҳар бир ўқувчининг мустақил фикрлари асосида тўлдирилади. Бунда ўқувчи матнда берилган гаплар ичидан муаллиф фикрини аниқлашчи жумлаларни, унга ишора қилувчи бирликларни аниқлай олиши лозим.

6. Сизнинг фикрларингиз ва муаллиф фикрлари ўртасида ўхшашлик борми? Қайси фикрларингиз бир жойдан чиққанлигини айтиш, ўз қарашларингизни тушунтиришга ҳаракат қилиш. Синф ўқувчилари ва ўқитувчилар иштирокида берилган жавоблар муҳокама қилинади, керакли хулосалар чиқарилади.

Ушбу усул ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришда самарали усул бўлиб, ундан фойдаланган ҳолда ўқиб жараёни олиб бориш матндаги воқеаларга нисбатан ўқувчининг муносабати, ўқувчининг ҳаётини қарашлари нечоғлиқ ҳақиқатга яқин эканлиги, яъни воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилишда ҳаётини тажрибадан фойдаланиш билан боғлиқ қўниқмаларни шакллантиришга ёрдам беради [3]. Шунингдек, мазкур усул ўқувчида бадиий матнлар билан ишлашга оид малакаларни ривожлантириш, ўқувчининг маҳоратига оид ўз фикрларини ифода қилишга оид муҳим қўниқмаларни шакллантиришда ҳам аҳамиятли саналади.

Ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришда инсон онги, яъни психологик жараёнлар: диққат, хотира, идрок, англаш қабиларининг маълум бир меъёр асосида содир бўлиши қай даражада аҳамиятли эканлиги ҳақида. Ана шундай жиҳатлардан яна бири психологик ассоциацияларнинг нормал шаклда ишлаши билан ҳам боғлиқ. Психологияда муайян шароитда психологик ҳосилалар орасида пайдо бўладиган алоқалар ассоциациялар деб номланиб, улар инсон онгидаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онда пайдо бўладиган муайян тасаввурларни ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик белгиларига кўра жонлантиришга ёрдам беради. Шунга кўра ассоциациялар 3 турга ажратилади:

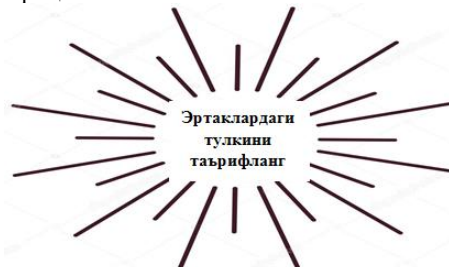
1. Ёндошлик ассоциацияси;
2. Ўхшашлик ассоциацияси;
3. Қарама-қаршилик ассоциацияси [3].

Бундан келиб чиқадики, ўқиб тушуниш малакасини шакллантириш жараёнида ўқувчида олдиндан мавжуд бўлган тасаввурлар, хотирасидан ўрин олган маълумотлар матн мазмуни билан боғланиши муҳим ҳисобланади. Шу сабабли айни матнни ўқишга киришишдан олдин ўқувчининг шу мавзу билан боғлиқ тасаввурларини уйғота олиш, матн таҳлили жараёнида улардан фойдаланишга ўргатишда “Ассоциациялар тўри” усулидан фойдаланилади.

Ушбу усулдан фойдаланишда ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда маълум бир матндаги қаҳрамоннинг хулқ-атворини таҳлил қилиши, ўқувчиларга уни ўз тафаккури асосида ҳаёлда тасаввур қилишларида ёрдам

бериши мумкин. Бунда иш тартиби қуйидаги шаклда олиб борилди:

1. Ўқувчиларга олдиндан тайёрланган матндаги қаҳрамонга ўхшаш ёки унга қарама-қарши хулқ-атворга эга бўлган бирор қаҳрамон билан боғлиқ тасаввурларни ёдга солиш айтилди. Бунда ўқувчиларга қуйидаги тармоқлар туширилган шаклли қоғозлар тарқатилди. Шакл марказига ёзилган қаҳрамон имкон қадар барча ўқувчилар учун яхшигина таниш бўлиши мақсадга мувофиқ.

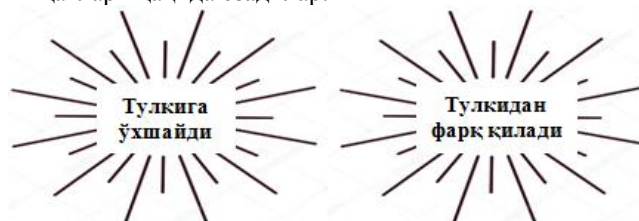
Ўзбек халқ эртақларидаги Тулкининг феъл-атворини таърифлаб ёзинг.

Ўқувчилар ушбу тармоқларга эртақлардаги Тулкининг феъл-атворини таърифлаб ёзадилар. Масалан: айёр, чаккон, муғомбир ... каби.

2. Ўқитувчи ёзилган таърифларни синф билан биргаликда муҳокама қилмайди. Бу ўқувчиларнинг ўз шахсий хулосаларини чиқаришга ҳалақит бериши мумкин.

3. Ўқитувчи олдиндан тайёрланган матнларни таркатади. Биргаликда ўқиш, ичдан ўқиш ёки овоз чиқариб ўқиш усулидан фойдаланган ҳолда матнни ўқиш жараёни ташкиллаштирилади (“Ҳийлагарнинг жазоси” эртаги ўқишга киришилди, иловадаги 2-матн).

4. Ўқувчиларга қуйидаги шакллар туширилган қоғозлар тарқатилади. Улар ўзлари танишган матнда берилган қаҳрамоннинг тулкига ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳақида ёзадилар.

5. Шундан сўнг ўқувчиларнинг ўз қўлларидаги ёзган маълумотлари асосида таҳлил олиб борилади. Ўқувчилардан ўз фикрларини матн мазмунига асосланган ҳолда изоҳлаб беришлари сўралади. Тегишли хулосалар чиқарилади.

Ушбу усулдан биз томондан белгилаб олинган таълим мазмунига кўра ҳикояда келтирилган аниқ далилларга асосланган ҳолда қаҳрамоннинг хулқ-атвори, характери, вазият ва шароитлар билан боғлиқ хулосаларни чиқара олиш малакасини шакллантириш мақсадида фойдаланилади.

Адабиётлар

1. Сметанникова Н.Н. Воспитание читателя в культуросозидающей модели образования. [Электронный ресурс]. URL: [http://mcbs.ru/files/File/Smennikova\(1\).pdf](http://mcbs.ru/files/File/Smennikova(1).pdf)
2. Мирхайитова С.И. Педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма. -Т.: 2020.
3. <https://infourok.ru/prezentatsiya-po-literature-priyom-predvoschisleniya>

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада бошланғич синф ўқувчиларининг ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришда бадиий матнларни ўқиш орқали бадиий тажриба орттириш, ахборот матнларини ўқиш орқали эса уларни ўзлаштириш ва талқин қилиш жараёни ўз ифодасини топган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описан процесс приобретения художественного опыта при формировании навыков чтения и понимания художественных произведений, а также процесс усвоения и интерпретации с помощью чтения информационных произведений у учащихся начальных классов.

SUMMARY. This article describes the process of acquiring artistic experience in the formation of reading skills and understanding of works of art, as well as the process of assimilation and interpretation by reading informational works in primary school students.

КОМПЬЮТЕР ОРҚАЛИ ЎҚИТИШ ВА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНИШТА ЯНГИ ЁНДОШУВЛАР

З.Абылова – ассистент ўқитувчи

Самарқанд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик
ва биотехнологиялар университетининг Тошкент филиали**Таянч сўзлар:** методология, алоқа, компьютер, вербаллик, невербаллик.**Ключевые слова:** методология, коммуникация, компьютер, вербальность, невербальность.**Key words:** methodology, communication, computer, verbality, non-verbality.

Инглиз тилини ўрганишга қўйилган замонавий талаблар бизда яқинда қўйилган талаблардан кескин фарқ қилади. Жамиятнинг саноат жамиятидан ахборот технологиялари жамиятига ўтиши натижасида ҳаётнинг тезлашган суръати ҳам ўрганиш муаммоларига кўплаб ёндашувларни қайта кўриб чиқиш зарурлигини кўрсатди.

Улардан асосийси анъанавий таълимнинг замонавий ахборот инфратузилмаси тақдим этаётган имкониятлардан орқада қолишидир.

Биз концепциядан келиб чиқамизки, ҳар қандай маълумот алмашинуви фақат ушбу маълумотларга асосланган умумий маънони ишлаб чиққандан кейингина тўлиқ ҳуқуқли алоқага айланган алоқа жараёнининг таркибий қисмларидан биридир [2:249-254].

Бутун ўқув жараёнининг ўзи тўлақонли алоқа маҳсули бўлганлиги сабабли, бундай нуктаи назардан кўриб чиқилаётганда, рақамли таълим аниқ якуний натижа - умумий маънони ривожлантиришдан маҳрум эканлиги аён бўлади.

Юқорида айтилганларга аниқлик киритиш учун келинг, алоқа тушунчасининг моҳиятига ва уни ўқув жараёнининг ахборот соҳасида амалий амалга оширишга мурожаат қилайлик. Илмий дунёда алоқа тушунчаси учун бир нечта терминологик белгилар мавжуд.

Тадқиқот мавзусининг ноаниқ талқинини истисно қилиш учун биз улардан энг кенг тарқалган иккитасини ажратиб кўрсатамиз ва таҳлил қиламиз. Илмий ишларда оғзаки ва оғзаки бўлмаган алоқа тушунчалари ва уларга ўхшаш тарзда ёзма ва оғзаки мулоқот тушунчалари кенг қўлланилади.

Уларнинг орасидаги фарқ нима ва биз ушбу мақолада қайси бирига эътибор қаратишимиз керак? Е.Т.Кененбаевнинг фикрича, вербал ва невербал мулоқот тушунчалари, асосан, терминологик жиҳатдан улар тасвирлаётган коммуникатив жараённинг моҳиятини нотўғри акс эттиради, чунки суҳбатдошга бузилмаган маълумотни фақат сўз ёки фақат имо-ишоралар ёрдамида этказиш мумкин эмас.

Оғзаки ва оғзаки бўлмаган алоқа воситаларининг ўзаро таъсирининг ҳақиқий намоён бўлиши фақат ёзма ва оғзаки мулоқот тушунчаларидан фойдаланганда мумкин [3:254].

Ушбу баёнотнинг далилларини ўрганмасдан, биз уни ишимизда асос қилиб оламиз, чунки бу ҳолда ушбу таърифларнинг ҳар бири мулоқотнинг оғзаки ва оғзаки бўлмаган таркибий қисмларини ўз ичига олади.

Рақамли таълим тизими, барча технологик ютуқлари учун, ҳар қандай ҳолатда, маълумотларни узатиш жараёнида юқоридаги иккита усулдан бирини қўллайди.

Шу нуктаи назардан, рақамли таълимнинг техник имкониятлари ва маълумот узатиш усулларида анъанавий фойдаланиш ўртасидаги мувофиқликни кўриб чиқиш мантиқий.

Ахборот технологиялари томонидан олиб борилган инқилобий ўзгаришларга қарамай, кўплаб ўқитувчилар ҳали ҳам анъанавий ёзма мулоқот намуналарига эга.

Тарихий жиҳатдан ёзиш, бунинг учун зарур бўлган оғзаки бўлмаган компонентларнинг йўқлиги сабабли тўлиқ ҳуқуқли алоқа жараёнини ташкил эта олмади, бу оғзаки компонентлар билан ўзаро таъсир қилишда шунга ўхшаш жараёни шакллантириши мумкин эди, гарчи бу пайдо бўлган пайтдан бошлаб унинг вазифаси эди.

"Ушбу ўзаро таъсирнинг вектори коммуникация невербал воситалари (КНВ) ва коммуникация вербал

воситалари (КВВ) аниқ ёзма мулоқотнинг оғзаки мулоқотга тўлиқ мос келишига қараб ҳаракат қилмокда" [4:100-103].

Вактнинг чўзилишини бартараф этишга имкон берадиган техник воситаларнинг пайдо бўлиши, ўзаро маънонинг бир вактнинг ўзида ривожланишига ёрдам берадиган коннотатив белгилар, ёзма мулоқотни оғзаки нутққа яқинлаштириш жараёнида сезиларли муваффақиятларга эришиш имконини берди.

Ушбу ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда, ёзма алоқа стандартларидан фойдаланиш бўйича қарашларни янги пайдо бўлган коннотатив воситалардан фойдаланишга нисбатан сезиларли даражада ўзгартириш керак.

Инглиз тилини ўрганишнинг ёзма шаклларига эмоционал экспрессив таъсирнинг етишмаётган невербал воситаларини киритиш зарурати ҳар доим ўқув жараёнида мавжуд бўлган.

Биобарин, дарсда ўқитиладиган мавзунинг образли идрок этишда нуксонларни бартараф эта оладиган кўрғазмалар куруллар ва бошқа воситалардан фойдаланиш ҳамиша маъқулланган ўргатилаётган мавзу. Ўқув жараёнида оғзаки бўлмаган алоқа воситаларидан фойдаланиш ҳақида гапирганда, биз бу ном билан нимани назарда тутишимизни ҳал қилишимиз керак.

Ижтимоий-психологик тадқиқотларда невербал алоқа воситаларининг турли таснифлари ишлаб чиқилган. Улардан бирига кўра, оғзаки бўлмаган алоқа бешта қуйи тизимни ўз ичига олади:

1. Фазовий қуйи тизим, яъни шахслараро макон
2. Суҳбатдошнинг ташқи кўриниши, мимика, пантомимани ўз ичига олган оптик-кинетик қуйи тизим.
3. Кўриш.
4. Нутқнинг тезлиги, пауза, қулиш, хўрсиниш ва бошқаларни ўз ичига олган қўшимча нутқ қуйи тизими.
5. Овознинг овоз сифати, диапазон, тоналлиги, тембрини ўз ичига олган яқин нутқ қуйи тизими.

Ушбу таснифда биз юқорида айтиб ўтган ахборотни узатишнинг бошқа воситаларига ўрин йўқ. Гап маълумотни мажозий узатиш шакллари, инглиз тилини ўқитишнинг анъанавий усулларида узок вақтдан бери қўлланилган нарса, яъни кўрғазмалар куруллар ҳақида бормокда.

Плакатлар, мусикий ҳамроҳлик, матнга видео кетма-кетликлар, табиий шовқинлар ҳақли равишда ўқув жараёнида қўлланиладиган маълумотларни узатишнинг тўлақонли воситаларига тегишли бўлиши мумкин. Ушбу мақолада уларни мажозий алоқа воситаси сифатида белгилаш таклиф тилади, қискартирилган (МAB).

Илмий дунёда МAB ни ўрганишга кам эътибор қаратилиши, улар ҳатто алоқа воситаларини таснифлашда ўрин ажратилмаганлиги билан изоҳланади, уларнинг анъанавий таълим жараёнида кичик ёрдамчи роли билан изоҳланиши мумкин.

Одатда бу инглизча матнли плакатлар ёки енг яхши ҳолатда слайд-шоу эди. Компьютерлаштириш даврининг келиши билан МAB лардан фойдаланишда сезиларли ўзгаришлар юз берди. Биз МAB муҳим роль ўйнайдиган экран тасвирининг пайдо бўлишини ҳақли равишда айтишимиз мумкин.

Замонавий маданиятда алоқа тезлиги ошди ва бу, биринчи навбатда, юқори тезликдаги ривожланишни аниқ кўрсатадиган виртуал ҳақиқатнинг ривожланиши билан боғлиқ.

Ривожланаётган виртуал ҳақиқатда бадиий тасвирлар, биринчи навбатда, ҳис-туйғуларни етказиш учун талаб қилинади, чунки у ўзининг синтетик табиати тўғрисида мулоқот жараёнида ҳаётини дунё моделини яратди.

Экран тасвири ўқув жараёнини сезиларли даражада ўзгартиради. Ахборот узатиш урғусининг образлилик, образлиликка ўтиши инглиз тилини ўрганишда ўқув материалларини тақдим этишда янги ёндашувларни талаб қилади.

Шунга қўра, таълим жараёнига услубий ёндашувларни ишлаб чиқиш бизнинг давримиз воқеаларини ҳисобга олган ҳолда тузатилиши керак. Сергеева Е.С. визуал идрок бадиий материални ўзлаштириш вақтини тезлаштиради, унинг фазовий мазмунини кучайтиради [6:133-136].

Шубҳасиз, замонавий таълим жараёнининг методик қисмида мутлақо янги, илгари қўрилмаган масала ва муаммоларни ҳисобга олиш зарур бўлади.

Келинг, экран тасвирини идрок этишнинг ўзи ёшга, менталитетга ва ҳатто жинсга қараб ўзгариши билан бошлайлик.

Н.Б.Кириллова ўзининг ўқув қўлланмасида тадқиқотчилар диққатини тасвирдаги турли объектларга қаратишда эркаклар ва аёллар ўртасидаги фарқни аниқлаганликларига эътибор қаратади. Бундан ташқари, турли халқлар вакиллари билан қарашлари ҳам ўзига хосдир.

Мисол тариқасида муаллиф америкалик бейсболни, мексикалик эса букалар жангини кўраётган тасвирни келтиради. Ёш ҳам муҳим. Қариш, инсон фақат энг муҳим сигналларга жавоб бера бошлайди, идрокнинг кескинлиги йўқолади.

Бундай вазиятда мактаб ўқувчиларига инглиз тилини ўргатиш муаммоси уларнинг инглиз тилида сўзлашувчи ижтимоий тармоқларда мулоқот қилиш нуктаи назаридан намоён бўлади.

Юқоридаги хусусиятлардан ташқари, талаба ижтимоий тармоқлар тармоғи ёки бошқача айтганда, жаргон деб аталадиган нарсаларни ҳам ҳисобга олиши керак. Бироқ, тасвирларни идрок этишдаги сезиларли индивидуал-типология фарқларга қарамай, улар учун кетма-кетлик ва элементларни идрок этиш умумий бўлиб қолади.

“Бир элемент иккинчисининг ўрнини эгаллаши кетма-кетлиги нисбатан эркин, аммо барибир ўзбошимчилик билан эмас. Бу камида учта омилга боғлиқ: ўқиш маҳорати, тасвир ва композицион хусусиятларда

маълум элементларнинг мавжудлигига томошабиннинг муносабати [5:154]. Ҳозирги вақтда инглиз тилини ўрганиш жараёнини яхшилашга ёрдам берадиган кўплаб мобил ўйинлар ва иловалар яратилган. Жамиятнинг ахборот технологиялари таркибий қисмининг ҳозирги ҳолати томонидан қўйиладиган талабларга мувофиқ.

Ушбу иловалардан фойдаланишнинг ижобий ва салбий томонлари бўйича кўплаб далиллар мавжуд, улар алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиши мумкин.

Компьютерда ўқитишнинг ижобий томонларидан бири мактаб таълими дастурида болаларда мавҳум фикрлашни ривожлантириш деб аташ мумкин. Айнан шу нуктаи назардан, компьютернинг ёрдами ажралмас бўлиб, унинг ёрдамида бола экрандаги объектлар ҳақиқий нарсалар эмас, балки бу ҳақиқий нарсаларнинг белгилари эканлигини тезда тушунади.

Бу онгнинг белги функциясининг ривожланишига ёрдам беради, яъни у жойлашган дунёнинг бир неча даражалари мавжудлигини тушуниш, яъни булар моддий объектлар, сўзлар ушбу объектларнинг номинатив моҳияти сифатида, чизмалар, ва бошқалар.

Албатта, компьютердан ўрганиш учун фойдаланишни болаларнинг мактаб ёши билан чеклаб бўлмайди. Бу таълим жараёнининг барча босқичларида, шу жумладан, ўзини кекса авлод вакиллари деб биладиган одамларни тайёрлашда зарурдир.

Болаларнинг компьютер ва гаджетларга бўлган иштиёқи кекса авлод вакиллари орасида ноаниқ баҳони келтириб чиқаради, бу бугунги кунда ўқув дастурларининг мазмуни ва услубий таркибий қисмини аниқлайди.

Энг кенг тарқалган ғоя - бу компьютерда ўтиришнинг фойдасизлиги ва ҳатто зарарлилиги, гарчи яқинда компьютерни ўрганишга бўлган муносабатни ўзгартириш тенденцияси кузатилди.

Бизнингча, олтин ўртачанинг таъсири бу эрда ҳам қўлланилади, унда ҳақиқат одатда ётади; компьютерда ўйнаб, сиз ривожланиш учун фойда олишингиз мумкин, фақат бунинг учун сиз унга ўқув ва ўқув ўйинларини ўрнатишингиз керак.

Юқорида айтилганларнинг барчасини умумлаштириб, биз замонавий таълим жараёнида мажозий ва новербал алоқа воситаларига асосланган тубдан янги таълим турлари пайдо бўлди, деган хулосага келишимиз мумкин.

Юқоридаги воситалардан бундай фойдаланиш янги пайдо бўлган ва анъанавий ўқитиш усулларини органик бирлаштириш учун янги услубий ва амалий ёндашувларни талаб қилади.

Адабиётлар

1. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. СПб. – Питер: 1997.
2. Кененбаев Е.Т. Кардинальные изменения функций письменной коммуникации с появлением интернета. Туркий халықлар фольклоры ҳам адабияты тарийхы изертлеўиниң әҳмийетли мәселелери» НМПИ. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020/5/27 249-254.
3. Кененбаев Е.Т Terminological inaccuracy of the terms verbal communication and non-verbal communication in scientific literature academica: An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137 Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13 DOI: 10.5958/2249-7137.2020.00830.7
4. Кененбаев Е.Т. Невербальные средства коммуникации в социальных сетях интернета. Til va adabiyot talimi language and literature l'm teaching. №7 2020. 100-103.
5. Кириллова Н.Б. К 431 Аудиовизуальные искусства и экранные формы творчества: [учебное пособие].– Екатеринбург: Изд-во Урал. Унта. 2013. –С.154.
6. Сергеева Э.С. Художественное пространство как миропонимание в современной литературе. // Научный вестник Наманганского государственного университета 3(4), 2019, –С.133-136.

РЕЗЮМЕ. Мақолада инглиз тилини ўқитишнинг услубий ва амалий ишланмаларини замонавий компьютерни ўқитиш талабларига жавоб бериш учун ўзгартириш масаласи кўтарилган. Илмий дунёда биринчи марта мажозий тафаккурни ривожлантиришга ёрдам берадиган воситалар алоқа воситаларининг алоҳида тури сифатида таснифланади ва уларга мажозий алоқа воситалари (қискартирилган МАВ) атамаси қўлланилади.

РЕЗЮМЕ. В статье поднимается вопрос изменения методологических и практических разработок обучения английскому языку, с целью соответствия их требованиям современного компьютерного обучения. Впервые в научном мире, средства, помогающие развитию образного мышления, классифицированы как отдельный вид средств коммуникации и к ним применён термин образные средства коммуникации. (сокращенно ОСК)

SUMMARY. The article raises the question of changing the methodological and practical developments of the educational process in order to meet the requirements of modern computer training. For the first time in the scientific world, the means help to develop of imaginative thinking are classified as a separate type of communication means and the term figurative means of communication (abbreviated as FMC) is applied to them.

ANORGANIK KIMYODA «ISHQORIY METALLAR» MAVZUSINI O'QITISHNING PEDAGOGIK VA INFORMATSION TEXNOLOGIYA ASOSIDA DARS ALGORITMI

M.B.Ajjeva – pedagogika fanlari nomzodi, docent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti,

G.N.Bekimbetova – tabiiy fanlar metodisti

Shomanay tumani XTB

D.Q.Sultonov – stajyor o'qituvchi

M.U.Umrbekova – mustaqil tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kimyo, metallar, kaliy, natriy, ishqoriy metallar, didaktika, multimedia, animatsiya, laboratoriya, tajriba.

Ключевые слова: химия, металлы, калий, натрий, щелочные металлы, дидактика, мультимедиа, анимация, лаборатория, эксперимент.

Key words: chemistry, metals, potassium, sodium, alkali metals, didactics, multimedia, animation, laboratory, experiment.

Hozirgi vaqtga kelib ta'limning hamma bosqichlarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish imkoniyati yaratildi. Ta'lim va tarbiyaning samaradorligini oshirish uchun informatsion va innovatsion texnologiyalarni dars jarayoniga joriy etishga oid o'quv-uslubiy majmualarning yangi avlodini yaratish zamon talabi hisoblanadi.

Ushbu maqolada informatsion texnologiyalarni dars jarayoniga joriy etish tajribasi bayon qilinadi. Mavzuga oid pedagogik eksperiment Shomanay va Ellikqal'a tuman o'rta bilim beruvchi maktablarda olib borildi va sinovdan o'tkazildi.

Maktablarning 9-sinflarida anorganik kimyo fani I.Asqarov va boshqalar tuzgan darslik bo'yicha o'qitilib, undagi «Metallar» bo'limini o'qitishga o'quv dastur bo'yicha 22 soat ajratilgan. Mavzuni o'qitish metodikasini yaratish uchun har bir dars ta'limi xususiyatini e'tiborga olib, didaktik manba va vositalardan foydalanish algoritmi ishlab chiqildi [1].

*Dars ta'limidagi o'qitishning har qanday an'anaviy vositalari bilan ko'rsatib bo'lmaydigan nazariy masalarni o'rganish uchun element atomlarining elektron tuzilishi, atom qo'zg'algan holatida elektronlarning bo'sh orbitalariga o'tishi, moddalar hosil bo'lishida sodir bo'ladigan kimyoviy bog'lanish shuningdek, moddalar olishdagi elektroliz jarayonlarining animatsiyasi va boshqa elektron vositalar tayyorlanib, kompyuter darsi yaratildi va undan dars jarayonida foydalanildi.

*Mavjud darslik va o'quv qo'llanmalarida deyarli yoritilmagan mavzuga oid mahalliy tabiiy zahiralari va ulardan kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarilishi bayon qilindi.

*Mavzuga oid tarixiy hujjatlar va fan yangiliklaridan foydalanish ishlanmasi yaratildi.

*Namoyish qilinadigan laboratoriya tajribalari va amaliy ishini o'tkazish uchun pedagogik eksperimentda sinab ko'rilgan yangi kimyoviy tajribalar tavsiya qilindi.

*Har bir dars uchun muammoli o'qitish metodini amalga oshirish ishlab chiqildi.

«Ishqoriy metallar» mavzusi bo'yicha o'qitiladigan darslarning mavzusini va ularga yangi pedagogik texnologiyalarni joriy qilish metodikasini ko'rib chiqamiz. Maktablarda o'qitiladigan anorganik kimyoning «Ishqoriy metallar» mavzusini o'qish uchun dasturda ko'rsatilgandek taqsimlangan dars soatlari va yaratilgan o'qitish metodikasining qisqacha mazmuni 1-jadvalda berildi.

Darslarning mavzuviy va didaktik rejalashtirilishi

Dars mavzusi: Ishqoriy metallarning umumiy tavsifi

O'qitishdan ko'zlangan natija: Ishqoriy metallarning davriy sistemada joylashgan o'rni atomlarning elektron tuzilishi asosida tavsiflashni bilib olish. Metallar bilan ishlashda rioya qilinishi kerak bo'lgan ehtiyot choralarini o'rganish.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Ishqoriy metallar atomlarining elektron tuzilishi, atom radiusi, ionlanish potentsiali, elektron manfiyligi asosidagi xossalari oddiy moddalari fizikaviy va kimyoviy xossalarning guruh bo'yicha o'zgarib borishi, birikmalarining umumiy tavsifi.

Dars samaradorligini oshirish manbalari: O'quv materialning ko'pchiligi qismi deduktiv holda o'rganiladi.

Muammoli-informatsion metod. Mavzu matni hamda undagi illyustrativ materiallar komp'yuterdan video yordamida ko'rsatiladi.

Dars mavzusi: Natriyning tabiatda uchrashi, olinish xossalari, ishlatilishi

O'qitishdan ko'zlangan natija: Natriyni oddiy modda sifatida tavsiflashni bilib olish, uning olinishi va kimyoviy xossalari o'ld reaksiya tenglamalarini yoza bilish. Osh tuzi haqida ma'lumotlar

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Natriyning kashf etilishi tarixi, maxalliy tabiiy zahiralarda uchrashi, olinishi, fizikaviy, kimyoviy xossalari va ishlatilishi. Osh tuzining tabiiy zahiralari.

Dars samaradorligini oshirish manbalari: Muammoli-informatsion metod. Natriy zaharli bo'lmaganligi uchun NaCl ning eritmasini elektroliz qilib xlor olish jarayonlarini animatsiya qilib, tayyorlangan dinamik modellari kompyuterda namoyish etiladi. Mahalliy materiallar va fan yangiliklaridan foydalanib muammoli savollar tuziladi, o'zaro muloqotlar asosda ular bilan suhbat olinadi.

Dars mavzusi: Natriyning vodorodli va kislorodli birikmalari.

O'qitishdan ko'zlangan natija: Natriy gidroksidining olinishi va kimyoviy xossalarga oid reaksiya tenglamalarini yoza bilish. Natriy oksid va peroksidlar haqida tushunchaga ega bo'lish.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Ishqoriy metallarning biologik ahamiyati va ishlatilishi. Glauber tuzining ishlatilishi va kimyoviy xossalari. Assotsiyanlash, informatsion metod, multimedia.

Dars samaradorligini oshirish manbalari: Muammoli-informatsion metod. Suyuq holda natriy gidroksid molekularining vodorod bog' hosil qilib assotsiyanlash jarayonining multimediyasi kompyuterda ko'rsatiladi. Mavzuga mahalliy materiallar, fan yangiliklari, tarixiy hujjatlarni didaktik manba sifatida bayon etish kerak.

Dars mavzusi: Natriy atomining elektron tuzilishi valent holatlari, tabiatda uchrashi, laboratoriya

O'qitishdan ko'zlangan natija: Natriy atomining normal va qo'zg'algan holatlaridagi elektron tuzilishlari asosida valent holatlarini tushunib olish. Natriyning olinishi va kimyoviy xossalari o'ld reaksiya tenglamalarini yoza bilish.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Natriy atomining elektron tuzilishi. Respublikadagi tabiiy zahiralari va ulardan mahsulotlar ishlab chiqarilishi va xossalari. Elektroliz, kimyoviy mahsulot namoyish qilinadigan tajriba.

Namoyish qilinadigan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiya qilingan yangi kimyoviy tajribalar: Namoyish qilinadigan havfsiz tajriba: osh tuzi eritmasini U simon shisha nayda elektroliz qilib xlor olish va kraxmal kleystri tomizilgan kaliy yodid eritmasi yordamida aniqlash.

Yangi joriy qilingan pedagogik texnologiyalar, didaktik vosita va manbalar: Informatsion metod. Natriy atomi qo'zg'algan holatda tashqi elektron qavatida juftlashmagan

tok elektroni kimyoviy bog'lanishda valentlikni ifodalovchi toq elektronlarining vujudga kelishi jarayonlarining dinamik modellari kompyuterda namoyish qilib ko'rsatiladi. Darsning asosiy ta'limi va unga kiritilgan fan yangiliklari, tarixiy va mahalliy ma'lumotlarni tushuntirish evristik ma'ruza metodida olib boriladi.

Dars mavzusi: Kaustik soda va natriy tuzlarining

O'qitishdan ko'zlangan natija: Natriy xlorid molekulasining tuzilishini bilib olish. Uning laboratoriya va sanoatda olish reaksiya tenglamalari hamda kimyoviy xossalari tenglamalarini yoza bilish.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Kaustik sodaning olinishi, kimyoviy xossalari, tuzlari va ishlatilishi.

Namoyish qilinadigan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiya qilingan yangi kimyoviy tajribalar: Namoyish tajribasi: Natriy peroksidining karbonat anhidrid gazi bilan reaksiyasi, kislorodning olinishi.

Yangi joriy qilingan pedagogik texnologiyalar, didaktik vosita va manbalar: Ma'ruza va evristik metodda dars olib boriladi. Dars ta'limini mustahkamlashda innovatsion texnologiyaning «Klaster» metodi joriy qilinadi. Xlorid kislota, osh tuzi, kumush xloridlarning klasteri tuziladi.

Dars mavzusi: Amaliy mashg'ulot: Natriy xlorid, xloratlar va uning tuzlari.

O'qitishdan ko'zlangan natija: O'quvchilarda amaliy ish mavzusiga oid kimyoviy tajribalarini mustaqil bajarish ko'nikma va malakalarini hosil qilish egallangan bilimlarini mustahkamlash.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Chili selitrasi va uning tuzlarining olinishi va kimyoviy xossalari o'ld tajribalarini bajarish. Amaliy mashg'ulot tushunchasi.

Namoyish qilinadigan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiya qilingan yangi kimyoviy tajribalar: Osh tuziga kons. sul'fat kislota ta'sirida xlorid kislota olish, uning rux, mis (II) oksid, ohak tosh, kobalt (II) xloridga ta'siri. Xloridga ta'siri xloridlarni AgNO_3 va $\text{Pb(NO}_3)_2$ eritmalarini yordamida aniqlash, AgCl , CuCl_2 ning NH_4OH da erishi.

Dars mavzusi: Natriyning kislorodli birikmalari

O'qitishdan ko'zlangan natija: Natriy oksidlari va peroksidlari: molekularining tuzilishini bilish. Olinishi va kimyoviy xossalari o'ld reaksiya tenglamalarini tuzishni bilish.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar: Natriy peroksidi, natriy tuzlarining olinishi, kimyoviy xossalari va ishlatilishi. Kislota kuchi tushunchasi.

Namoyish qilinadigan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiya qilingan yangi kimyoviy tajribalar: Namoyish tajribasi: Natriy peroksidining karbonat anhidrid gazi bilan reaksiyasi, kislorodning olinishi.

Yangi joriy qilingan pedagogik texnologiyalar, didaktik vosita va manbalar: Muammoli-informatsion metod: Natriyning kislorodli birikmalaridagi natriy atomining gibridlanish jarayonlarining animatsiya qilingan dinamik modellari kompyuterda ko'rsatiladi.

Dars mavzusi: Amaliy mashg'ulot: a) natriy tuzlarining olinishi va xossalari;

O'qitishdan ko'zlangan natija: O'quvchilarda amaliy ish mavzusiga oid kimyoviy tajribalarini mustaqil bajarish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, tajribalar o'tkazish malakalarini rivojlantirish, egallangan bilimlarni mustahkamlash.

Darsda o'rganiladigan bilim, ko'nikma, malaka va tayanch tushunchalar:

a) natriy xlorid eritmasini elektroliz qilib xlor olish, uning suvda va benzol eritmasida erishi, natriy tiosul'fat bilan reaksiyasi;

b) kaliy yodidga fosfat kislota ta'sirida vodorod yodid olish, natriy yodid eritmasining kumush nitrat,

mis(II)sul'fat, qo'rg'oshin (II) atsetat bilan reaksiyalari.

Namoyish qilinadigan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiya qilingan yangi kimyoviy tajribalar: Amaliy mashg'ulot: 5-ustunda keltirilgan ko'p tajribalar amaliy mashg'ulotga birinchi marta tavsiya qilindi.

Yangi joriy qilingan pedagogik texnologiyalar, didaktik vosita va manbalar: O'quvchining mustaqil bajaradigan eksperimenti. Tajriba natijalarini izohlash muammoli savollar yordamida amalga oshiriladi.

Maqolada keltirilgan darslarda elementlarni to'liq yoritish imkoniyati bo'lmaganligi uchun faqat dars samaradorligini oshirishning pedagogik eksperiment bilan asoslangan didaktik manbalarini qisman ko'rib chiqamiz.

Ularga dars jarayonida mavzuga oid qiziqarli tarixiy manbalar va fan yangiliklari, Respublikadagi elementlarning tabiiy zahiralari va ulardan mahsulotlar ishlab chiqarilishini bayon qilish qiziqarli tajribalarini namoyish qilib ko'rsatish, an'anaviy vositalar bilan ko'rsatib bo'lmaydigan mavzuga oid ko'pgina jarayonlarning animatsiya qilib tayyorlangan multimediasini kompyuter va videolar yordamida ekranda namoyish qilish va boshqalar kiradi [2-3].

Tarixiy manbalar va fan yangiliklarining qisqacha yoritilishi.

1. «Ishqoriy metallar» mavzusida natriy va kaliy metallarining kashf etilish tarixi, xossalari va qo'llanili-shiga oid fan yangiliklarini bayon qilish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini keskin orttiradi.

Na metalini 1807- yili ingliz olimi G.Devi kashf etgan. U sirka qoshilsa qaynab ketuvchi ma'nosini bildiradi ya'ni soda (sodaning lotincha nomi) deb xulosaga kelgan. K metalini 1807- yili ingliz olimi G.Devi dengiz o'simliklarining kuli (ishqor) ma'nosini bildiradi deb xulosaga kelgan.

Aniqlanishicha, natriy mushaklarning to'qimasida 0,26-0,78 %, suyak ko'migida 1.0% qonda 1970 mg/l miqdorida bo'ladi. Har kungi ovqat tarkibida 5 g natriy bo'lishi kerak. Zaharli emas. Odam organizimida (70 kg) o'rta 70 gr miqdorda bo'ladi. Kaliy muskul to'qimasida 1,6 %, suyak ko'migida 0,21 %, qonda 1620 mg/l miqdorda bo'ladi. Har kungi ovqat tarkibida 1,4-3,4 gr kaliy bo'lishi kerak. Zaharli dozasi 6 gr. Inson organizmida 250 gr miqdorda bo'ladi. Natriy va kaliy tirikchilik uchun katta ahamiyatga ega elementlardan hisoblanadi. Tirik organizm hujayralarida kaliy-natriy nasosi hujayra shirasidagi (ildizdan barglarga tuz eritmalarini yetkizib berilishi, fotosintez protsesini ta'minlashi) ahamiyatli tirikchilik uchun zaruriy biokimyoviy protsess [4].

2. «Ishqoriy metallar va uning birikmalari» mavzusi misolida elementlarning respublikamizdagi tabiiy zahiralari va ulardan mahsulotlar ishlab chiqarishini darsda bayon etishni ko'rib chiqamiz. Bu narsa dars samaradorligini oshirishning va o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning muhim omili ekanligini o'tkazilgan pedagogik eksperiment natijalari isbotladi. Didaktik manba sifatida beriladigan ba'zi ma'lumotlarni keltiramiz.

Respublikamiz osh tuzi konlariga boy. Aniqlangan 5 ta osh tuzi koni – Xojakon, Tubakat, Borsakelmas, Baybichikan, Oq qal'a konlarida taxminan 90 milliard tonna xomashyo bor. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Navoiyda osh tuzi konlarining xomashyosi bilan ishlaydigan elektrokimyoviy usulda o'yuvchi natriy, soda, xlor, vodorod ishlab chiqariladigan zavod barpo etilib, ishga tushirildi. Borsakelmas osh tuzi konlari asosida Qoraqalpog'istonda kalsiylangan soda olish zavodi ishga tushirildi.

Shuningdek, Qashqadaryo viloyatidagi Tubakat va Surxandaryo viloyatidagi Xojaykon osh tuzi konlari kabi juda katta kaliy tuz konlari ham hisoblanadi. Tubakat kaliy tuzlari koni negizida kaliyli o'g'itlar ishlab chiqarish korxonasi barpo etilib, ishga tushirilishi mo'ljallanmoqda.

2. Ma'ruza vaqtida qiziqarli kimyoviy tajribalarni namoyish qilish ham dars samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. «Ishqoriy metallar» mavzusida quyidagi tajribalarni namoyish qilish tavsiya qilinadi.

1) Sizga berilgan ikkita probirkada rangsiz eritmalarning qaysi biri kaliy gidroksid va qaysi biri kalsiy gidroksid ekanligini aniqlash;

2) Suv osti kemalarida foydalaniladigan reaksiyaning borish protsessi;

3. Kompyuter darslarining elektron versiyasini yaratish va uning yordamida dars o'tish.

An'anaviy vositalar bilan ko'rsatib bo'lmaydigan mavzuga oid ko'pgina jarayonlarni multiplikatsiya qilib kompyuter dars ekrani versiyasiga kirish va uni kompyuter

darsi davomida ekranda namoyish qilib ko'rsatish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini keskin o'tiradi. Yaxshi o'zlashtirishga olib keladi. Masalan, «Kaliyning kislorodli birikmalari» mavzusida uning kislorodli birikmalarida (K_2O , KO_2 , K_2O_4) kaliy atomlarining oksidlanish jarayonlari multiplikatsiya qilinadi.

Oksid va peroksidlarning tuzilish formulalar asosida kaliyning valentligi, oksidlanish darajasi va sigma hamda «П» bog'lar soni aniqlanadi.

Shunday qilib, ushbu maqolada «Ishqoriy metallar» bo'limi mavzularini o'qitishda darslar samaradorligini oshirishning didaktik manbalari va ulardan foydalanish tavsiyalari qisqacha bayon qilindi hamda pedagogik eksperiment bilan asoslangan yangi pedagogik texnologiyalarni darsga joriy qilish natijalari keltirildi.

Adabiyotlar

1. Asqarov I. va boshqalar «8-sinf kimyo darsligi». – Toshkent: Yangiyul polygraph service. 2019.
2. Toshpo'latov Yu., Raxmatullayev N., Ajieva M. Преподавание главы «Галогены» в курсе неорганической химии. – Т.: «Педагогика та'лим», 2003 №1.
3. Toshpo'latov Yu., Raxmatullaev N., Ajieva M. Anorganik kimyo kursida «Yod va uning birikmalari» mavzusini o'qitish haqida. // «Педагогика та'лим». – Toshkent: 2003. №6. 62-68-б.
4. Muftaxov A.G. Umumiy kimyo. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalari uchun darslik. – Т.: «O'qituvchi», 2004.
5. Borisov I. N. «Kimyoni o'qitish metodikasi». – Toshkent: «O'qituvchi», 1996.
6. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – С.186.

REZYUME. Ushbu maqolada «Ishqoriy metallar» bo'limi mavzularini o'qitishda darslar samaradorligini oshirishning didaktik manbalari va ulardan foydalanish tavsiyalari qisqacha bayon qilindi hamda pedagogik eksperiment bilan asoslangan pedagogik texnologiyalarni darsga joriy qilish natijalari keltirildi. Mavzuga oid pedagogik eksperiment Shomanay va Ellikka tumani maktablarida olib borildi va sinovdan o'tkazildi. Anorganik kimyo fani maktablarda o'qitilib, undagi «Ishqoriy metallar» mavzusini o'qitishga o'quv dastur bo'yicha 22 soat ajratilgan. Mavzuni o'qitish metodikasini yaratish uchun har bir dars ta'limi xususiyatini e'tiborga olib, didaktik manba va vositalardan foydalanish algoritmi ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В статье были кратко описаны дидактические средства и рекомендации по повышению эффективности уроков при обучении темам раздела «Щелочные металлы», а также представлены результаты внедрения в урок педагогических технологий, основанных на педагогических экспериментах. Педагогический эксперимент по теме был проведен и апробирован в школах Шоманайского и Элликалинского районов. В школах преподается неорганическая химия, а на тему «Щелочные металлы» по учебной программе отводится 22 часа. Для создания методики обучения предмету был разработан алгоритм использования дидактических средств и средств с учетом особенностей каждого урока.

SUMMARY. This article briefly described didactic tools and recommendations for improving the effectiveness of lessons on teaching the topics of the Alkali Metals section, and also presented the results of introducing new pedagogical technologies based on pedagogical experiments into the lesson. A pedagogical experiment on the topic was conducted and tested in schools in the Shomanay and Ellikkala districts. Inorganic chemistry is taught in schools, and 22 hours are allotted for the topic "Alkali metals" in the curriculum. To create a methodology for teaching the subject, an algorithm was developed for using didactic tools and tools, taking into account the characteristics of each lesson.

KIMYO O'QITISHDA TALABALARNING IJODIY MASALALARNI YECHISHDAGI VAZIFALARI

M.B.Artikov - assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ijod, vazifa, amaliyot, eksperiment, noorganik kimyo, metallar, muammo, kognitiv.

Ключевые слова: творчество, задание, практика, эксперимент, неорганическая химия, металлы, проблема, познавательный.

Key words: creativity, task, practical, experiment, inorganic chemistry, metals, problem, cognitive.

Talabalar o'rtasida ijodiy faoliyat tajribasini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun har bir talaba hal qilish uchun mos bo'lgan vazifalarni tanlash mezonlari kerak. Bunday mezonlarni ishlab chiqish uchun kimyo o'qitishda ijodiy faoliyatning uyg'un tajribasini shakllantirish zarurati to'g'risidagi qoidadan foydalanildi. Shakllangan individual tajriba, agar talaba bir qator turli vazifalarni hal qilgan bo'lsa, uyg'un deb hisoblanishi mumkin.

Ijodiy vazifalar, tabiiy fanlarning boshqa vazifalari kabi, eksperimental va nazariy vazifalarga bo'linadi. Tajriba ishtirokisiz ijodiy jarayonni tashkil etish qiyin. Buning sababi, birinchi navbatda, eksperimental topshiriqlar talabalar uchun yanada jozibador bo'lib, ijodkorlik, yuqorida aytib o'tilganidek, muammoni hal qilish uchun katta istaksiz mumkin emas. Eksperimental topshiriqlar ham afzaldir, chunki ular g'oyani nisbatan tez eksperimental tekshirish uchun katta imkoniyatlar ochadi va bu ijodiy jarayonning o'zini-o'zi tashkil etishi va rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Agar o'quvchida g'oya bo'lsa, uning to'g'riligiga ishonch hosil qilsa-yu, lekin uni eksperimental tekshirish mumkin bo'lmasa, ijodiy jarayon susayadi va muammo hal qilingan hisoblanadi. O'qituvchi tomonidan fikrning to'g'riligini baholash ijodiy jarayonning o'zini o'zi tashkil etishi va o'z-o'zini rivojlantirishiga salbiy ta'sir qiladi [1].

Eksperimental tekshirish zarurati yechimni ishlab chiqish chuqurligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijodiy masalani g'oya darajasida hal qilishning o'zi yetarli emas, bu fikrni eksperimental timsolga yetkazish kerak.

Agar g'oyani eksperimental tarzda amalga oshirish imkonsiz bo'lib chiqsa (tajriba muvaffaqiyatsizlikka uchrasa), unda talaba uni rad etadi va yangi g'oyalarni izlay boshlaydi. Masalan, o'quvchilar atmosferadagi xlorini aniqlash qurilmasini yasashlari kerak bo'lgan masalani yechishda xlorning vodorod bilan reaksiyasini olib borish va hosil bo'lgan vodorod xloridni suvda eritish g'oyasi tug'ildi, kislota-asos ko'rsatkichini o'z ichiga oladi.

Bu g'oya o'quvchilarga jozibador bo'lib tuyuldi, lekin uni eksperimental tarzda amalga oshirishga urinish talabalarni undan voz kechishga va boshqa g'oyalarni izlashga majbur qildi. O'qituvchi talabalar tomonidan muammoni hal qilish jarayoniga amalda aralashmadi. Talabalar g'oyaning mohiyatini mustaqil ravishda shakllantirgandan keyingina, u uni eksperimental tekshirishni davom ettirishni tavsiya qildi. Muammo eksperimental bo'lmasa-chi? O'qituvchi o'quvchilarni o'z g'oyalardan voz kechib, yanada istiqbolli yechim izlashga majbur qila oladimi? Talabalarni ishtirok etish uchun, bu holda, faqat g'oyani tanqid qilish va shu bilan izlanishning mustaqilligini sezilarli darajada kamaytirish mumkin, bu juda istalmagan.

Ijodiy vazifalarning xilma-xilligini baholash mumkin bo'lgan belgilarni ikki guruhga bo'lish mumkin: obyektiv (vazifani kim hal qilishidan qat'i nazar, tavsiflovchi) va subyektiv (talaba shaxsining xususiyatlarini va uning ijodiy tajribasini hisobga olishga imkon beradi.). Keling, ushbu xususiyatlarni batafsil tahlil qilaylik.

***MAQSAD BELGILARI**

- **Amaldagi dastur talablariga muvofiqligi.** Shubhasiz, talabalarga taklif qilinadigan vazifalarning aksariyati (ayniqsa, fanni o'rganishning birinchi bosqichlarida) dastur talablaridan oshmasligi kerak, ya'ni, ularni yechish uchun o'quvchilardan darslarda ko'rib chiqilmagan nazariy tushunchalar va faktlarni bilish talab etilmaydi. Shu bilan birga, fanga qiziqqan va materialni yaxshi biladigan talabalar uchun ba'zan dastur talablaridan yuqori bo'lgan topshiriqlarni taklif qilish tavsiya etiladi. Ushbu muammolarni hal qilish mustaqil kognitiv faoliyatni rag'batlantiradi va talabalarni mustaqil ravishda bilimlarni to'ldirishga va yetishmayotgan ma'lumotlar manbalarini izlashga o'rgatadi. Agar talaba kimyo faniga unchalik qiziqmasa, fanni chuqur bilmasa, bundan tashqari, mustaqil bilim olish ko'nikmasiga ega bo'lmasa, unga dastur talablaridan yuqori bo'lgan topshiriqlarni berish maqsadga muvofiq emasligi aniq. Bunday topshiriqlar o'quvchilarni imkonsizligi tufayli ijodkorlikdan qaytaradi.

- **Turli xil kimyoviy tarkib vazifalari.** Bu xususiyatga ko'ra talabalardan o'quv kursi o'rganilayotgan dasturga muvofiq barcha mavzularni qamrab oluvchi masalalarni yechishlari talab qilinadi. Talabalarga bir vaqtning o'zida bir nechta mavzularni o'z ichiga olgan topshiriqlarni berish ham foydalidir. Bundan tashqari, talabalar topshiriq qaysi mavzuda tuzilganligini bilmasligi kerak; bu ularni yechim izlash yo'nalishi aniq bo'lmagan vaziyatga olib keladi.

- **Masala mazmunining o'tish vaqtiga mos kelishi dasturiy ta'minot materiallari.** Odatdagi muammolarni hal qilish an'anaviy ravishda talabalar joriy materialni bilishlarini nazarda tutadi. Ijodkorlik ko'proq nostandart vaziyatlarda mavjud bilimlardan foydalanishni o'rganish bilan bog'liq. Shuning uchun ijodiy topshiriqlar odatda ilgari o'rganilgan mavzular bilan bog'liq. Shu bilan birga, hali o'rganilmagan mavzular bo'yicha topshiriqlar berish imkoniyati ham istisno qilinmaydi. Bunday topshiriqlar darslik bilan mustaqil ishlashga qodir talabalarga yechish uchun berilishi mumkin.

- **Vazifaning murakkabligi.** Bu xilma-xillik belgisiga muvofiq, talabalarga chuqur bilim talab qiladigan murakkab vazifalar ham, uzoq fikrlash zanjirini qurish ham, murakkab eksperiment o'tkazish ham kerak; shuningdek oddiy vazifalar.

Vazifalarni tanlashda talabalarining mavzuni qanchalik chuqur bilishlarini hisobga olish kerak. Agar, masalan, talaba kimyo bo'yicha yuzaki bilimga ega bo'lsa, unga murakkab muammolarni taklif qilish tavsiya etilmaydi. Qolgan talabalarga hal qilish uchun turli xil murakkablikdagi vazifalar berilishi mumkin.

- **Ko'p subyektivlik.** Talabalar uchun tegishli fanlar, shuningdek, kundalik hayot, texnologiya, sanoat, ekologiya, san'at va boshqalar bilan bog'liq masalalarni hal qilish foydalidir. Topshiriqlarni tanlashda ularning ko'p sub'yektivligini hisobga olish kerak. Shubhasiz, talabalar oldiga qo'yiladigan topshiriqlar bu borada ham xilma-xil bo'lishi kerak.

- **Muammoni taqdim etishning xilma-xilligi.** Shu asosda barcha vazifalarni ikki guruhga bo'lish mumkin: talabalarining o'zlari muammoni aniqlaydigan vazifalar va asosiy muammo allaqachon shakllantirilgan vazifalar va talabalar uni faqat hal qilishlari kerak. Talabalarining ishini kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ular uchun muammolarni aniqlash eng qiyin narsa bo'lib, topshiriqlarni tanlashda e'tiborga olish kerak. Ijodiy faoliyatda katta tajribaga ega bo'lmagan talabalar uchun muammoni aniqlash bo'yicha vazifalarni hal qilishning iloji bo'lmasligi mumkin, shuning

uchun mashg'ulotlarning birinchi bosqichlarida bunday vazifalardan voz kechish tavsiya etiladi.

- **Yakuniy qidiruv natijasining xilma-xilligi.** Yakuniy natijaga ko'ra ijodiy vazifalarni quyidagilarga bo'lish mumkin:

- * moddalarni aniqlash va ularning tarkibini isbotlash;
- * aralashmalarni ajratish, moddani ajratish yoki uni tozalash usulini taklif qilish, aralashmaning tarkibini aniqlash;
- * moddani olish usulini taklif qilish;
- * foydali buyumni olish;
- * qurilma dizayni;
- * qandaydir ta'sirga erishish yo'lini taklif qilish;
- * optimal tarkib yoki optimal sharoitlar taklifi;
- * moddalar yoki kompozitsiyalardan foydalanishni, shuningdek jarayonni taklif qilish;
- * har qanday hodisaning mohiyatini tushuntirish.

Vazifalarni tanlashda yakuniy qidiruv natijasi nuqtai nazaridan ularning xilma-xilligi zarurligini hisobga olish kerak.

***SUBYEKTIV BELGILAR**

- **Vazifaning motivatsion imkoniyatlari.** Ushbu xususiyatga muvofiq, ularni hal qilish istagini uyg'otadigan vazifalarni tanlash kerak. Buning uchun har bir talaba uchun uning qiziqishiga mos keladigan topshiriqlarni tanlash kerak. Masalan, ko'plab yigitlar texnologiya, harbiy ishlar va texnologiya bilan bog'liq muammolarni katta mamnuniyat bilan hal qilishadi. Qizlar esa ko'pincha adabiyot va san'at, fan tarixi, tibbiyot va qishloq xo'jaligi bilan bog'liq muammolarni hal qilishni afzal ko'radilar. Vazifalarning motivatsion imkoniyatlari ko'p jihatdan ularning ko'p predmetli tabiati, shuningdek, ijodiy izlanishning yakuniy natijasi bilan belgilanadi.

- **Vazifaning qiyinligi.** Bu belgi o'ziga xosdir. Ijodiy vazifaning qiyinligi (murakkabligi bilan adashtirmaslik kerak!) har bir talabaning ijodiy faoliyati tajribasiga bog'liq. Agar talaba uni hal qilishda ko'p kuch sarflasa, vazifa qiyin deb tan olinishi mumkin. (sakkizta). Bu, odatda, qidiruv doirasini sezilarli darajada kengaytirish va haqiqati ilgari shubhalanmagan g'oyalarni qayta ko'rib chiqish zarurati tug'ilganda sodir bo'ladi. Vazifaning qiyinligini faqat amaliyot bilan aniqlash mumkin. Vazifani ma'lum bir ehtimollik darajasi bilan qiyin yoki oson deb tasniflash mumkin. Shunday qilib, topshiriqlarni tanlashda har bir talaba avval qaysi vazifalarni qiyinchilik nuqtai nazaridan hal qilganini va u ularni qanday yenganini hisobga olish kerak. Agar, masalan, talaba oddiy deb belgilangan masalani katta kuch bilan yechgan bo'lsa, unga keyingisi kabi qiyin deb belgilangan masalani berish o'rinni emas. Bu talaba uchun bunday vazifa haligacha chidab bo'lmas. Shubhasiz, u hozirgacha oson va unchalik qiyin bo'lmagan vazifalarni hal qila oladi. Agar talaba shoshilinch ravishda unchalik qiyin bo'lmagan yoki qiyin vazifani bajargan bo'lsa, kelajakda unga turli xil qiyinchiliklarga ega bo'lgan vazifalar berilishi mumkin.

Xilma-xillikning tanlangan xususiyatlaridan foydalanishni aniq vazifalarning xususiyatlari misolida ko'rsatamiz.

1-misol. Ayrim nashryotlarda ma'lum vaqtdan beri "Simpletonlar uchun kurslar" nomli yangi sarlavhani taqdim etdi. Ushbu ustundagi eslatmalardan biri "To'y yong'oqlari" deb ataladi. Kimyoviy nuqtai nazardan ibratli va qiziqarli, chunki muallif berilliy bronza uzuklari oltinning aniq nusxalari (yuqori standart) ekanligini yozadi. Ular ikkinchisidan rangi va vazni jihatidan farq qilmaydi va ipga osilgan holda, oynaga urilganda, ular o'ziga xos ohangdor tovush chiqaradilar. Ya'ni, soxta narsani ko'z bilan ham, quloq bilan ham, tish bilan ham aniqlab bo'lmaydi [2].

Uzukning oltin yoki bronza ekanligini qanday aniqlash mumkin?

Ushbu muammoni hal qilishda talabalar soxtani farqlash usullarini taklif qilishlari kerak. Bunday usullardan —biri havoni isitishdir. Bronza halqa uning yuzasida mis oksidi (II) hosil bo'lishi tufayli qorayadi. Yana bir usul —bronzaning namunasini nitrat kislotada eritishga urinish. Oltindan (yuqori nav) farqli o'laroq, u eriydi.

Bu topshiriqning mazmuni asosan kimyo kursi dasturiga mos keladi, uni yechish uchun bronzaning tarkibini, misning qizdirilganda oksidlanish xususiyatini, shuningdek, metallarning umumiy xossalari va nitrat kislotaning xossalari bilish kerak. (agar ular sinfda o'qilsa). Bu topshiriq talabalarga tegishli mavzularni o'rganish paytida yoki undan keyinroq taklif qilinishi mumkin.

Muammoni taqdim etish usuliga ko'ra, uni qarama-qarshilik allaqachon shakllantirilgan muammolar bilan bog'lash mumkin: oltin tashqi o'xshashlik va shunga o'xshash jismoniy xususiyatlarga ega bo'lgan namuna oltin bo'lmasligi mumkin. Talabalar oltinning soxtaligini aniqlash va shu bilan shartda tuzilgan qarama-qarshilikni hal qilish mumkin bo'lgan usulni taklif qilishlari kerak. Yechimni izlash maktab o'quvchilaridan chuqur bilim va mantiqiy fikrlashning uzoq zanjirini qurishni talab qilmaydi, shuning uchun bu vazifani oddiy deb hisoblash mumkin. Qidiruv natijasiga ko'ra, vazifa moddani tanib olish usulini taklif qilishni o'z ichiga oladi. Ko'pgina talabalar uchun vazifa qiyin emas (amaliyot shuni ko'rsatadiki). Uning qarori natijasi amaliy ahamiyatga ega va ko'plab talabalar uchun qiziqarli bo'lishi mumkin.

2-misol. Metall buyumlarni lehimlash va qalaylashda sirt ammiak (ammiak xlorid) yoki lehim kislotasi (ruxni xlorid kislotasi bilan reaksiyaga kirishish natijasida olingan eritma) bilan ishlanadi. Sizningcha, buni qilishdan maqsad nima? Metall buyum yuzasida sodir bo'ladigan kimyoviy jarayonlarning mohiyati nimada?

Takliflaringizni eksperimental tarzda tasdiqlang. Lehim-

Adabiyotlar

1. Оржековский П.А. Формирование у учащихся опыта творческой деятельности на практических занятиях по химии (Методические рекомендации учителю). - М.: ИОСО РАО, 1995. -С.16.
2. Asqarov I. va boshqalar "8-sinf kimyo darsligi". -Toshkent". (Yangiyul polygraph service). 2019
3. Журналы «Химия в школе». -Москва: «Дрофа», 2017.
4. Ishmukhammadov R.J. "Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari". -Toshkent: 2004.
5. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Проблема организации творческого мышления и рефлексии: подходы и исследования. //Психология творчества. Общая, дифференциальная, прикладная. -М.: «Наука», 1990. -С. 37-53.
6. Зарецкий В.К., Холмогорова А.Б. Смысловая регуляция в решении творческих задач. //Исследование проблем психологии творчества. -М.: «Наука», 1983. -С. 62-100.

РЕЗЮМЕ. Ijodiy vazifalar, tabiiy fanlarning boshqa vazifalari kabi, eksperimental va nazariy vazifalarga bo'linadi. Tajriba ishtirokisiz ijodiy jarayonni tashkil etish qiyin. Buning sababi, birinchi navbatda, eksperimental topshiriqlar talabalar uchun yanada jozibador bo'lib, ijodkorlik, yuqorida aytib o'tilganidek, muammoni hal qilish uchun katta istaksiz mumkin emas. Talabalar o'rtasida ijodiy faoliyat tajribasini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun har bir talaba hal qilish uchun mos bo'lgan vazifalarni tanlash mezonlari kerak. Bunday mezonlarni ishlab chiqish uchun kimyo o'qitishda ijodiy faoliyatning uyg'un tajribasini shakllantirish zarurati to'g'risidagi qoidadan foydalanildi. Shakllangan individual tajriba, agar talaba bir qator turli vazifalarni hal qilgan bo'lsa, uyg'un deb hisoblanishi mumkin.

РЕЗЮМЕ. Творческие задачи, как и другие задачи естествознания, делятся на экспериментальные и теоретические. Трудно организовать творческий процесс без участия опыта. Это связано, прежде всего, с тем, что экспериментальные задачи более привлекательны для учащихся, а творчество, как уже говорилось выше, невозможно без большого желания решить задачу. Для успешного формирования опыта творческой деятельности у учащихся каждому ученику необходимы критерии выбора задач, подходящих для решения. Для разработки таких критериев использовалось правило о необходимости формирования гармоничного опыта творческой деятельности в химическом образовании. Сформированный индивидуальный опыт можно считать гармоничным, если студент решил ряд различных задач.

SUMMARY. Creative tasks, like other tasks of natural science, are divided into experimental and theoretical. It is difficult to organize the creative process without the participation of experience. This is primarily due to the fact that experimental tasks are more attractive to students, and creativity, as mentioned above, is impossible without a great desire to solve the problem. In order to successfully form the experience of creative activity among students, each student needs criteria for choosing tasks suitable for solving. To develop such criteria, the rule about the need to form a harmonious experience of creative activity in chemical education was used. The formed individual experience can be considered harmonious if the student has solved a number of different tasks.

ZAMANAGÓY KIIYIMLERDE KESTESHILIK ÓNERIN QOLLANIW TEXNOLOGIYASI

A.Berdimbetova – úlken oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: kashta, naqsh, bezak, geometrik, hayvon, o'simlik, mavzu, kashtado'zlik kiyimlari.

Ключевые слова: вышивка, узоры, орнамент, геометрический, зооморфный, растительный, предметный, вышивка одежды.

Key words: embroidery, pattern, decoration, geometric, animal, plant, theme, clothing embroidery.

Qaraqalpaq keste tigiw óneri xalıq sheberliginiń ájayıp úlgilerine iye. Geypara kesteli kiyim, kiyimniń bólegi, naǵıs túrleri, olardıń ornalasıw kompozitsiyası, reńleri basqa

lash uchun yana qanday moddalar ishlatilishi mumkin?

Bu vazifa IX yoki hatto VIII sinf kimyo kursi dasturiga mos keladi. Uni hal qilishda "Noorganik moddalarning asosiy sinflari" mavzusidagi bilimlardan foydalaniladi. Talabalar lehimlashda oqimlardan foydalanishni metall yuzasidan oksid plyonkasini olib tashlash zarurati, ammoniy xlorid va lehim kislotasining metall oksidiga ta'sirining kimyosini tushuntirishlari kerak, shuningdek ularni, masalan, fosfor kislotasi bilan almashtirishni taklif qilishlari kerak. Ushbu argumentlar zanjiri uzoq va chalkash deb tan olinmaydi, shuning uchun muammoni juda qiyin emas deb aniqlash mumkin [3].

Vazifa muhandislik va texnologiya bilan bog'liq. Bu (amaliyot ko'rsatganidek) ko'plab talabalar uchun qiziqarli. Uni noaniqlik sharoitida hal qilishda ikkita muammoni aniqlash kerak. Birinchisi: ruxni xlorid kislotada eritib olingan eritma nima uchun kislotada deb ataladi? Ikkinchidan: nima uchun kislotada va ammoniy xloridni lehimlash uchun ishlatish mumkin? Qayd etilgan oqimlarni almashtira oladigan moddani tanlash ham talabalardan noaniqlik sharoitida harakat qilishni talab qiladi.

Ushbu muammoni hal qilish natijasida kuzatilgan hodisani tushuntirish, shuningdek, boshqa moddalarni oqim sifatida ishlatish taklifi paydo bo'ladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bu muammoni hal qilishda ko'pchilik talabalar o'zgina vaqt va kuch sarflashadi, shuning uchun uni juda qiyin emas deb tasniflash mumkin.

Har bir vazifa uchun xilma-xillikning bir qator xususiyatlari aniqlanadi. O'qituvchining har bir talaba qanday vazifalarni hal qilgani va u qanday muvaffaqiyatlar ko'rsatganligi to'g'risidagi bilimi unga ularning shaxsiy ijodiy faoliyati tajribasini shakllantirishdagi uyg'unlikni baholashga imkon beradi va shu asosda vazifalarni tanlashga imkon beradi va bu muammolarni hal qilishlari uchun eng maqbuldir.

qońılas yamasa tegi bir xalıqlarda ushıraspaydı.

Ádette hayal-qızlardıń mereke-jıyınlarında kiyetuǵın kiyimleri, bir qansha turmısta qollanılatuǵın buyımlar kestel-

enilgen, solardıń arasındaǵı eń sánli etip kestelenetuǵını, kórkemligi hám tariyxıy estetikalıq áhmiyeti boyınsha ilimde judá bahalısqız-kelinshekler ushın kesteli kók kóylek, qızıl kiymeshek, jeńse hám jeńush, jipek shapannıń jaǵası, óńirshe hám basqa da kiyim bólekleri, al qırıq jastan ótken hayallar ushın kesteli aq kóylek, aq jegde, aq kiymeshek bolǵan [1: 38].

Kesteniń diqqatqa ılayıqlılıǵı tek ǵana úy buyımlarında barlıǵında emes, balki onıń milliy qadıryatlar sıpatındaǵı tariyxta tutqan ornında bolıp esaplanadı. Ayyemde shańar-aqta qız uzatılıp atırǵanda álbette kesteler menen bezelgen buyımlar tayarlanıp, sarpaylarına qosıp qoyılǵan hám bul áhmiyetli dástúrlerden esaplangan. Kesteshilik qol jumısı bolıp, Ózbekstannıń derlik barlıq wálayatlarında saqlanıp qalǵan. Respublikanıń hárbir wálayatında ózine tán ornament hám keste tıǵısları júzege kelgen.

Boyı jetken qızdıń ózi tárepinen bir neshe jıllar dawamında jaratılutıǵın kelinshekler kiyim-kenshegi - uzın kók kóylek, óńirdi jawıp turatıǵın qızıl kiymeshek, sáwkeleniń halaqası naǵıslarǵa tán qalarlıq dárejede bay bolıwı menen ózgeshelep turǵan. Uzatılutıǵın qız toydan aldın shapan hám ton ushın jeń ush, kóylek hám jegdeler ushın jaǵa, sonday-aq qayın enesi hám kúyewi ushın sawǵalar (aq jegde, shapan hám postın ushın tumar, shay qalta) turmıslıq mayda buyımlar (sháynek ishın tutqısh, qara úydiń tumarı) hám taǵı basqa zatlardı kestelep toqıyutıǵın bolǵan.

Ayyemgi milliy ónermentlerimiz qolları menen tigilgen kestelerde naǵıslar kóbinese güller, japıraqlar yaqı belgili bir nárselerdi ańlatıwshı belgilerden ibarat bolǵan. Ósimlikler joqarı bahalanıp, kópshilik kestelerde sáwlelengen. Hárbir xalıqtıń kesteshilikte áyyemnen rawajlanıp kiyatırǵan óz dástúrleri, kórkem stilleri bar.

Shıǵıs xalıqları ónerindegi naǵıslardıń áhmiyeti-áyyemnen adamlardıń dúnya haqqındaǵı tásirlerin sáwlelendiretuǵın belgilerdiń ózine tán sistemasın ańlatadı. Kesteshilik naǵısları tiykarınan bizdi orap turǵan álemde esletiwshi ósimlik, haywanat dunyası, geometriyalıq hám xojalıq buyımları naǵısları, bulardıń hámmasında xalıqtıń dúnyaǵa kóz-qarasın óz ishine aladı. Házirgi künde kesteshiliktiń usı simvollik kórmisleri xalıq ónerinde jıllar dawamında qollanılıp keliwı menen bir waqıtta, kórkem belgili dárejege iye boldı.

Geometriyalıq naǵıslar kelip shıǵıwı jaǵınan eń áppi-wayı hám eń eskisi sanaladı. Kóp tarqalǵan geometriyalıq simvollar qatarına atanaq, sheńber, tórtmúyeshlik, qıyaq (romb) formaları jatadı. Geometriyalıq naǵıslar elementleri tuwrı, sınıq, tolqın tárizli sızıqlardan, shırxılǵan kletkalardan, romblar, yarım sheńberlerden, altımúyeshli, segizmúyeshliklerden ibarat. Eń kóp tarqalǵan geometriyalıq naǵıslardan sheńber bolıp tabıladı, ol quyash hám ay tımsalı, quyashtıń ónimdarlıqqa, haywanlardıń kóbeyiwine, ósimliktiń bórtip shıǵıwına tásir etetuǵın ilahiy qudiretine degen isenimlerdi óz ishine alǵan. Xanım tukirik naǵıs elementi qızıl kiymeshek aldı kompoziciyasın biriktiriwshi sheńber motiv sıpatında kesteshilikte qollanılǵan. XX ásir basında, ol sáwdegerler tárepinen sırttan ákelingen fabrika tawarlarında keńnen qollanıldı. Ushmúyeshlik bárhama kúshli tumar ornında qollanıp kelingeni, atanaq motivi eń eskilerden esaplanadı, ol kesteshilikte iri atanaq túrindegi naǵıslar qızıl kiymeshek aldınıń ústki bólimine túsiriledi. Kópshilik naǵıs motivleri tirshilik tımsalın ańlatadı. Mısalı suw naǵıs, suw tartqan motivleri [2:45].

Haywanat dunyası motivi basqa da elementler menen kombinaciyaǵa kirip, qaraqalpaq xalıq qol óneriniń tiykarǵı simvollarınabiri bolıp tabıladı. Múyiz túrindegi elementlerdiń variant kóp: qosmúyiz, taq múyiz, on eki múyiz, segiz múyiz, qarsı múyiz, qoltıqsha múyiz, iyilgen múyiz, toqalaq múyiz, qoshqar múyiz, qawsırma múyiz, Xorasani múyiz h.t.b.

Qosmúyiz naǵısı hayal-qızlar kiyimlerin: qızıl kiymeshek, jeńush, jeńse jiyeklerin kestelegende hám úy-

ruwzigershilik buyımların bezewde qollanıladı.

Qoltıqsha múyiz elementi-sınıq shaqqa megzes, úshmúyeshliklerden quralǵan kompoziciyadan ibarat. Kesteshilikte bul naǵıs kerege kóz dep atalǵan úlken geometriyalıq kompoziciyanıń qosımsha elementi retinde aq jegdeni bezegende qollanıladı. Qol ónerinde forması jaǵınan geometriyalıq, biraq zoomorflıq atamadaǵı elementler ushırasadı. Bular: tıshqan iz, ǵaz moyın, qumırsqa bel, qoy tisi, bóri kóz, qus tili, baliq kóz naǵısları. Óz mánisin bildiretuǵın naǵıslar toparı ayrıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı: iyt taban, jılan bawır, túye taban, shayan quyırq, qurbaqa bul naǵıslar motive qızıl kiymeshek kompoziciyaların, jeńse, shay qaltalardı bezewde qollanıladı [3:19].

Naǵıslar áleminde eń kóp tarqalǵan – ósimlik naǵısları bolıp, bul naǵıslarda ósimliktiń kózge taslanar bólekleri, máselen, japıraqları, gulleri yamasa miyweleri sáwlelenedi. Gul naǵısınıń hár túrli variantları bar: erik gul, ǵawasha gul, qárelı gul, qoralı gul hám t.b. Qoralı gul naǵısı keń tarqalǵan motiv, ol qorshalǵan gul mánisin bildiredi. Qoralı gul qızıl kiymeshek hám kiyim bóleklerin kestelegende jiyi qollanıladı [2:29].

Japıraq naǵıs motive ayırım basqa da ósimlik naǵısları sıyaqlı, ush-tórt ayaqlı ush múyeshlikke ornatılǵan hám shırsha aǵashın esletedi [2:32]. Kesteshilikte hám toqımashılıqta qollanılatıǵın ayaqları bar úshmúyeshlik-sırǵa yamasa taraq naǵısları kórinisi boyınsha japıraq naǵısqa uqsas keledi.

Turmıslıq buyımlar motivindegi eń jiyi ushırasatuǵın naǵıslarǵa solaq naǵıs (arba bólegi), piskekshe (shırsh piskekshe), sırǵa naǵıs, tikesh naǵıs, shanışhqı naǵıslar jatadı.

Piskekshe naǵısı qara fonda islengen bir yamasa eki qatarla kók kóylek, jeńse hám jeńush kompoziciyalarında qosımsha element sıpatında qollanıladı.

Kesteshilikte shanışhqı naǵıs aq kiymeshek aldı, jeńselerdi kestelegende qollanıladı [3:38].

Kesteshilerdiń tiykarǵı quralları iyne, ilmekli hám ilmeksiz bizler, oymaq, ilgeshek, qayshı hám aǵash úskeneleri bolǵan. Keste tigiwden aldın keste tigiletuǵın gezleme, kiyiz, teri hám usı sıyaqlılardıń qalıń-juqalıǵı, tigiletuǵın keste túrlerine qarap jip hám iyne tańlanadı.

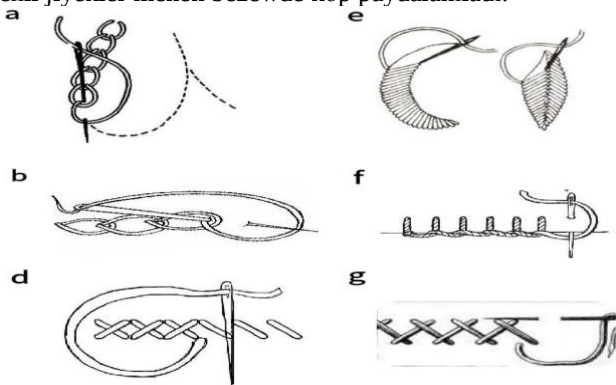
Kesteshilik ónerinde shıńır tıǵıs, ilme, ilmek, baspa, atanaq hám qatar tıǵısları keń tarqalǵan. Shıńır tıǵıs ilmekli biz yaqı iyne menen gezlemenin on tárepinde halqalar shıńır, tegis tárepinde bolsa tuwrı sızıqlar payda etilip tigiledi. Bul tıǵıslardıń tigiw usılları (súwret a,b) da kórsetilgen. Shıńır tıǵıs ilmekli biz yaqı iyne menen gezlemenin on tárepinde halqalar shıńır, teris tırepinde bolsa tuwrı sızıqlar payda etilip tigiledi. Bul tıǵıs mashınada da tigiledi. Shıńır tıǵıs penen kóbinese jiyekler, bezew buyımlarınıń jiyekleri, sonday-aq iri kesteler tigiledi. Kesteshi ilmekli biz benen keste tigip atırǵanda gezlemenin eń tómengi bóliminen baslap, joqarı tárepine tigip barıladı. Dáslep biz shansılıp, gezlemenin arqa tárepine ótkiziledi. Oǵan kesteshi arqa tárepten shep qolı menen tutıp turǵan jipti ildiredi, gezlemenin on tárepine shıǵarǵannan soń biz jáne shansılıdı, sırtında halqa payda bola beredi, sol tárizde halqalar shıńırı júzege keledi. Iyne menen tikkende bolsa joqarıdan tómengge qaray tigiledi. Iynegge ótkizilgen jip gezlemenin sırtında shep qol menen uslap turıladı, shansılıp shıqqan iyne menen halqa payda boladı. Basqa tıǵıslar menen belgili kestelerdiń joyekleri, gúl hám japıraqlardıń tiykarǵı shaqaları usıǵan uqsas keste elementleri usı usılda tigiledi [4:55].

Keste tigiwdiń bunday usılı menen zamanagóy kiyimlerde kórkem bezew házirgi künde dástúрге aylanıp barmaqta. Keste tigiwde jipler reńi tigilip atırǵan gezleme reńine sáykeslep tańlap alınadı, sonday-aq kiyim bóleklerinde naǵıslar forması kompoziciyası dúzip alınadı. Gezleme reńi ashıq reńde bolsa, tańlangan jipler reńi de ashıq reńlerde bolıwı lazım, naǵıslardı shıńır tıǵıslar

menen toltırıwda qarama-qarsı jaylasqan jipler reñi bir-birin toltırıp turıwı kerek.

Gezlemege gúl nağıs, súwret konturı sıızılıp, keste erkin tigiledi. Arqaw hám eris jipleri biriktirip toqılğan gezleme (polotno, bóz óriliwinde toqılğan gezleme) ge tigiledi. Sebebi, bunday gezleme jiplerin sanaw qolaylı. Bunday keste gülleri geometriyalıq formalar (uzın, qısqa, tuwrı sıızıqlar) dan ibarat boladı. Súwret, d da sanama keste tigiw (atanaq) usılı kórsetilgen.

Atanaq tigişinen (súwret, g) jibi sótilip shıqpaytuǵın, qattı toqılğan gezlemelerde, mawıtı, maqpalsıyaqlılardı, kóylek, yubka, jaket, jeńsiz eteklerin, jeń, jaǵalardıń shetlerin bezep tigiwde qollanıladı. Onnan shep tárepke tigilip, jiplerdiń reñlerin hár qıylı alıp kóylek bóleklerin reñli jiyekler menen bezewde kóp paydalanıladı.

Tigis túrleri hám tigiliw usılları.

Erkin keste usılı (súwret, e) hárqanday gezlemege tigile beredi, bunday kestelerdiń gülleri hár qıylı bolıwı múmkin. Mólsherlengen gúl tigiş penen bir tegis qaplanadı, gezlemenin arqa tárepinde bolsa usı gúldiń konturı payda boladı. Bul tigiş juwan jip (mulina) yaki jún jipler menen tigiledi. Reñler oyını arqalı contrast hám de bir-birine reñ túri menen jaqın jiplerden tigilip, kesteniń sulıwlıǵın jáne de arttırıw múmkin. Bunday keste túri ishki kiyimler, kóylekler, ústki kiyimlerdi bezewde júdá keń qollanıladı.

Kesteshiliktiń jáne bir bezek tigişlerinen biri ilmekli tigiş bolıp, ol gorizontál baǵıtta shepten ońǵa yaki joqarıdan tómengen qarap tigiledi (súwret, f). Jip ótkizilgen iyne aldın oń tárepten, jipti shep qol barmaǵı menen uslap turıp, iyne joqarı tárepinen tómengen tikkesine shanshladı. Iyne suwırıp alınıp atırǵan waqıtta jip qoyıp jiberiledi, bunda jip iyne astında qalıwı kerek. Usı tárizde halda payda boladı. Bunday tigisti tuwrı sıızıq boylap, jáne de aylana boylap ta tikse boladı. Ilme tigiş ádette kestelerdiń jiyeklerin tigiwde paydalanıladı, bunday tigiş penen tigiw usılı keń tarqalǵan [4:67]

Kesteshilik túrleri menen kóbirek hayal-qızlar shuǵıllanıp, kúndelikli turmista paydalanılatuǵın buyımlar jasaǵan, sondsy-aq, jámiyetlik abıroyǵa iye shaxslardıń kiyimleri zergerlik texnikası menen orınlangan. Milliy kiyimler forma, bezek, reñ barısında júdá hár túrlilikke iye bolǵan.

Dekor- sulıw hám tákirarlanbaytuǵan reñ hám nağıslar jıynaǵı, keste – bul úlken hám qızıqlı dúnya, ózine tán bilimler hám dóretiliwi pikirler akademiyası. Kesteshilik eń eski óner túrлерinen bolıp, hayallardıń kúndelikli turmısında úlken rol oynaǵan hám olar óz arızıw-ármanları, niyetlerin keste arqalı buyımlarda sáwlelendiren [5:76]

Kesteshilik usılları, nağısları olardıń reñ kórinisleri áwladtan-áwladqa ótip rawajlangan. Kesteler áste-aqırınlıq penen rawajlanıp bardı hám tákirarlanbas xarakterlerge iye bolǵan keste úlgileri júzege kele basladı.

Kestelerdegi reñli dekorlar ter ǵana sol waqıtlarda emes, bálkim házirgi kúnde de kózdi quwandıradı. Bizge belgili milliy hayallar shapanı, jiyek, kelinler oramalı, belbew, kóylek, onnan tısqarı hayallar etigi hám tuflıları keste menen bezetilgen.

Joqarıda aytılıp ótilgenindey, ósimlik, geometriyalıq, zoomorf sıyaqlı nağıs túrleri keń tarqalǵan. Olar mayda, ortasha, úlken, sonın menen birge, tigiw ushın túrli reñdegi, qalınlıqtaǵı hám túrli sapalı jipler paydalanılǵan. Ósimlik nağısları tábiyatta baqlaw tiykarında júzege kelgen. Geometriyalıq ornamentler, mäselen, sheńber – barlıq xalıqlar milliy ónerinde keń tarqalǵan quyash belgisin ańlatadı. Úshmüyesh – ajralıw belgisin, kvadrat – dúnyanın tort tárepi hám mánigilik belgisi. Spiral – aylanıwshı diskler, juldızlar, zigzag – qorǵanıw belgisi bolıp esaplanadı.

Kostyumda reñ kompoziciyasın jaratıwda dekorativ elementler reñ him qorshaǵan – átirap áhmiyetli rol oynaydı. Soǵan baylanıslı, specific kompoziciyanıń qurılısı áhmiyetli esaplanadı. Kostyumnıń koloristik sheshimin izlewde ayırım mashqalalarǵa ushırawı múmkin, bunda tek ǵana tańlangan reñlerdiń sáykesligi emes, bálkim sırtqı faktorlar da bar – wazıypası, qurallar, insan jası hám dekorativ elementler. Sońǵı faktorlar házirgi waqıtta júdá úlken máni hám qızıǵıwshılıqqa iye.

Kostyumda reñ kompoziciyasınıń uyǵınlıǵı tómendegi tárepleri menen ańıqlanıwı múmkin, yaǵnıy kostyum insan obrazına, onıń individual ózgeshelikleri shash, dene, kóz reñine qanshelli dárejede sáykes túskenliginde bolıp tabıladı. Bizge belgili, milliy dekorativ elementleri júdá sulıw, olar insandaǵı reñ xarakteristikasını tákirarlawı múmkin, mäselen, kók reñ menen islengen nağıs insandaǵı kók reñdegi kózlerge, toǵın qonır reñ bolsa, bunday reñdegi shashlarǵa sáykes keledi. Kostyum reñi ádette usılardı esapqa alıwı kerek hám olardı contrast yaki uqsashlıq principleri menen uyǵınlastırıwı kerek [5:78]

Kiyimlerdegi uyǵınlıq islep shıǵarıwda kiyimler kompleksi ushın belgili bir reñ gımmasın jaratıw menen ámelge asırıladı, reñ gımması eki-úsh reñ tiykarında payda boladı, bunda reñler túrli ashıq reñli xarakterge iye bolıwı múmkin. Milliy dekorlar ekewden artıq reñlerde bolıp, olar tábiyat reñleri menen baylanıslı hám olar insandardı ruwxlandırıp, shaxs indiuiduallıǵın ańlatadı.

Bizge belgili, balalar kiyimin konstruktiv-texnologiyalıq joybarlaw quramalı priceslerden biri esaplanadı. Birinshi orında, balalar kiyimi fizika-ximiyalıq hám ergonomikalıq talaplarǵa joqarı dárejede juwap beriwı kerek. Mısalı, balalar kiyimlerin ilaji barınsha tábiyiy materiallar tiykarında jaratıw kerek. Estetikalıq kózqarastan bezewge kelsek, álbette balanın psixologiyalıq hám fiziologiyalıq jaǵdayına qarap sáykes ornamentti tańlaw áhmiyetli wazıypalardan esaplanadı.

Milliy dekorativ elementlerdiń hár birinde tákirarlanbaytuǵın nağıs hám máni súwretlenedi. Demek, dekorlardı kostyumǵa qollanǵanda insane jasına, tábiyat máwsimlerine sáykes keliwshı táreplerin itibarǵa alıw kerek [4:58]

Belgili bolǵanıday, jaz hám báhárgi kiyimler qısqa ústki kiyimlerden ajralıp turadı, yaǵnıy eń ápiwayı elementler – reñ, sıızıq, simvolliq ornamental belgiler – ózlerinde áhmiyetli mánilerdi sáwlelendiren, úlken bolmaǵan nağısli jiyeklerde bolǵan.

Kelinniń tiykarǵı kelinlik kiyimi ishinen kiyiletuǵın kóylekleri aq reñde bolǵan, bul álbette jańa ómirge qádem qoyıw mánisin ańlatadı. Qızıl reñdegi kiyimler bolsa, ómirdiń jańa táreplerin ashıw hám áwladlar dawamlılıǵın támiynlewdi bildiredi.

Ústki kóyleklerden dekorativ bezegi sıpatında birinshiden, kestelengen jiyek, ekinshiden, reñli keste kelinlik kiyimniń jeńinde dekorativ bezek sıpatında qollanılıp, ortasha 30-45 sm² maydandı iyeleydi. Onıń dekorativ quram bólimin birneshe ornamental sistema quraydı, bunda úziksiz tolqın tárizli yaki zig-zag sıızıqlardıń bolıwı xarakterli. Bir yaki eki motivtiń izbe-izligi, yaǵnıy quyash belgileri: aylana, kóp qırılı, nur tárizli gúl. Ósimlik motifleri – japıraqlar, búrtikler, shaqalar, güller menen súwretlenedi.

Kiyimge keste tigiwde túrli ornamental sheshimlerde itibar qaratuw kerek, mäselen, tiykarǵı gezleme kórinbey-

tuǵın dárejede kiyim detallarınıń ulıwma ústingi bólimi kestelenedi, yaki keste kiyim detallarınıń ayırım bólimlerinde kompoziciyalıq oray sıpatında jaylastırılıwı múmkin.

Zamanagóy dizaynerler qollap atırǵan dekorlar aldın kiyim, qol óneri dóretpeleri, gilemler, alashalardı bezegen. Túrli keste tigiw usıllarınan paydalanǵan: kanda-xayal,

baspa, júrme, suw tigis, atanaq hám basqalar. Qol óneri dóretpeleriniń úlken bólimi tiykarınan júrme tigiste bolıp, ósimlik hám geometriyalıq ornament penen bezelgen.

Házirgi moda procesi kúnnen-kún ózgerip atırǵan bir waqıtta shıraylı hám básekige shıdamlı ónimler jaratıw hám islep shıǵarıwǵa háreket etedi.

Ádebiyatlar

1. Allamuratov A. Mángi miyras. –Nókis: «Bilim», 1993.
2. Allamuratov A. Karakalpakskaya narodnaya vishivka. –Nukus: «Karakalpakstan», 1977. –C.77.
3. Urazimova T., Kurbanova Z., Urazbaeva S. Qaraqalpaq naǵıslaw óneri. –Nókis: 2019.
4. Kamilova X.X., Hamroeva N.K. Kiyim loyihalash asoslari. –Toshkent: «Ilm-Ziyo», 2005.
5. Maksimova M.A., Abdullaeva Q.M. Xalq hunarmandchiligi. –T.: TDPU, 2008.

REZYUME. Maqolada milliy kashtachilik matolarni bezash san'ati qadim zamonlarda xalqning o'z turmushini go'zal qilish istagi natijasida yuzaga kelganligi bayon etilgan. Zamonaviy milliylikka asoslangan kiyimlarni badiiy bezash, milliylikni saqlagan holda kelajak avlodlarga yetkazib berish va kashta tikish usullari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье утверждается, что искусство украшения ткани национальной вышивкой возникло в глубокой древности в результате стремления людей украсить свою жизнь. Даны сведения о способах художественного оформления одежды на основе современной народности, передаче ее будущим поколениям с сохранением народности, способах вышивки.

SUMMARY. The article states the art of decorating fabric with national embroidery arose in ancient times as a result of people's desire to decorate their lives. Information is given about the ways of decorating clothes on the basis of modern nationality, passing it on to future generations while preserving the nationality, embroidery methods.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI MAKTABLARIDA KICHIK YOSHDAGI MAKTAB O'QUVCHILARINI SOG'LOMLASHTIRISHNI TASHKIL ETISH BO'YICHA USLUBIY KO'RSATMALAR

S.Esemuratov – katta o'qituvchi

P.Mamutov – assistent o'qituvchi

T.Bekbergenov – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: bolalar, jismoniy rivojlanish, Nukus, Mo'ynoq.

Ключевые слова: дети, физическое развитие, Нукус, Муйнак.

Key words: children, physical development, Nukus, Muynak.

Yosh avlodning o'sishi va rivojlanishining individual tipologik xususiyatlarini o'rganish, turli yoshdagi va jinsdagi bolalarning jismoniy rivojlanishidagi og'ishlarni aniqlash bolalar va o'smirlarning sog'lig'ini himoya qilish vazifalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ta'lim va tarbiyaga tabaqalashtirilgan yondashuvlarni izlab topish, gigienik tartibga solish tamoyillari, bir tomondan, u yetarlicha katta ko'lamda bolalar kontingentini qamrab olishi, ikkinchi tomondan, ularning geterogenligini hisobga olishi kerak [6].

Bolalarning jismoniy tarbiyasi bolalar salomatligini saqlash masalalarini hal qilishda asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Xorijiy mamlakatlarda yosh avlod qanday tarbiyalanishiga qiziqish qadimgi davrlarda ham kashf etilgan. Yunon tarixchisi Gerodot Bobil va Misrda yoshlar tarbiyasi haqida gapirsa, rim tarixchisi Tatsit qadimgi germanlar tarbiyasining o'ziga xos xususiyatlarini qayd etgan. O'shanda ham utilitar maqsad qo'yilgan bo'lib, o'z mamlakatlarda yoshlarning ta'limini yaxshilash uchun qo'shnilar tajribasidan foydalanishgan. Yevropa hamjamiyati, Shveytsariya, Avstriya, Skandinaviya mamlakatlarida jismoniy tarbiya butun tarbiya jarayonining muhim, o'ziga xos, ajralmas tarkibiy qismi, individual o'quvchining shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishi, ajralmas qismi bo'lib, bolaning integral shaxsiyatini rivojlantirish sifatida qaraladi [3].

Ibn Sino bola rivojlanishining har bir bosqichining xususiyatlariga e'tibor qaratib, ularga mos ravishda tarbiya va ta'lim rejasini tuzishni maslahat beradi. Shunday qilib, pedagogik tamoyillardan biri, uning fikricha, bosqichmabosqich pedagogik dasturlarni tayyorlashdir [2].

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va Davlat umumta'lim standarti o'qituvchini maktab o'quvchilarining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda barpo etish, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish vositasi sifatida o'zlashtirishga yo'naltirilishi lozim bo'lgan har tomonlama rivojlantiruvchi ta'limga yo'naltiradi [5].

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ko'rsatkichlariga ko'ra, O'zbekiston aholi salomatligi bo'yicha oxirgi o'rinlardan birida. Mamlakatda surunkali kasalliklarga

chalingan, nogiron, og'ir hayotiy vaziyatda bo'lgan ko'plab bolalar qayd etilgan. Kambag'allik, ichimlik suvi va ijtimoiy gigiena darajasining pastligi fonida aholining immunizatsiyasini oshirishga qaratilgan maxsus dasturlarning yo'qligi turli infeksiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga yordam beradi, bu ham aholi, ayniqsa bolalar salomatligiga salbiy ta'sir qiladi. Shunga qaramay, O'zbekiston hukumati, birinchi navbatda, jismoniy tarbiya, jumladan, kichik yoshdagi maktab o'quvchilari uchun ham barpo etiladigan dasturiy materialni yaratishga hissa qo'shish, jismoniy tarbiya va sport sohasini davlat tomonidan tartibga solish orqali vaziyatni yaxshilashga harakat qilmoqda. Kichik maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiyasi boshlang'ich maktabdagi o'quv jarayonining muhim vazifasidir, ammo jismoniy tarbiya bo'yicha maktab dasturlari bolalarning jismoniy rivojlanish darajasiga asoslanishi kerak (O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 04.09.2015 yildagi O'RQ-394-son).

Tadqiqot maqsadi: Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus shahri va Mo'ynoq tumanida yashovchi 7-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanish darajasini solishtirish.

MATERIALLAR VA TADQIQOT USULLARI

2022-yil may oyida Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus shahridagi 37-umumta'lim maktabi va Mo'ynoq tumanidagi 4-umumta'lim maktabining 1-2-sinf o'quvchilari bo'lgan 7-8 yoshli 208 nafar bolaning jismoniy rivojlanishi o'rganildi. Tana uzunligi (TU), tana vazni (TV), ko'krak qafasi aylanasi (KQA), o'pka tiriklik sig'imi (O'TS) o'lchandi, tana massasi indeksi $TMI = TM / B^2$, m (kg/m^2) sifatida hisoblab chiqildi.

Statistik ma'lumotlarni qayta ishlash amaliy statistik dasturlar to'plami yordamida amalga oshirildi. Farqlar $p < 0.05$ da statistik ahamiyatga ega deb hisoblandi.

TADQIQOT NATIJALARI

Ko'pgina bolalar guruhlarining jismoniy rivojlanish darajasini ob'ektiv o'rganish va bolalarning sog'lig'i nuqtai nazaridan taqqoslash oson. Bunday holda, bolalar populyatsiyasining jismoniy rivojlanishi holati to'g'risidagi umumlashtirilgan ma'lumotlar ma'lum darajada tibbiy statistikaning predmeti bo'lib, bu aholining rivojlanishini

bashorat qilish, muayyan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi [6,7].

Iqlim, relyef, ovqatlanish, fotoperiodizmning o'ziga xosligi bolalarning ijtimoiy-biologik xususiyatlariga ta'sir qiladi, bu birinchi navbatda tana vazni, ko'krak qafasi tuzilishi, tana nisbati kabi antropologik ko'rsatkichlarning morfologik va funksional xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Qoraqalpog'iston Respublikasining turli viloyatlari aholisi o'rtasida ham funksional farqlar aniqlandi [6,7].

Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus shahri va Mo'ynoq tumanida yashovchi 7-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanishini o'rganishda olingan natijalarning qiyosiy tahlili vazn va bo'y ko'rsatkichlarida kichik farqlar mavjudligini aniqladi (1-jadval).

7 yoshli o'g'il bolalar guruhida Nukus shahridagi bolalarda jismoniy rivojlanish darajasi yuqoriroq ekanligi, jumladan, ko'krak qafasi aylanasi o'lchami (5 foizga), tana vazni 6 foizga va TMI 13% ga ustunlikka ega ekanligi qayd etildi. Mo'ynoq tumanidagi 8 yoshli bolalarining ko'krak qafasi aylanasi Nukus shahridagi bolalarnikidan 7 foizga kattaroq ekanligi qayd etildi. Sakkiz yoshga kelib, respublikaning turli mintaqalaridagi bolalarning jismoniy xususiyatlarida, yetti yoshda bo'lgani kabi, yana sezilarli farqlar yo'q ekanligi aniqlandi.

7 yoshli o'g'il bolalar guruhida Nukus shahridagi bolalarda jismoniy rivojlanish darajasi yuqoriroq ekanligi, jumladan, ko'krak qafasi aylanasi o'lchami (5 foizga), tana vazni 6 foizga va TMI 13% ga ustunlikka ega ekanligi qayd etildi. Mo'ynoq tumanidagi 8 yoshli bolalarining ko'krak qafasi aylanasi Nukus shahridagi bolalarnikidan 7 foizga kattaroq ekanligi qayd etildi. Sakkiz yoshga kelib, respublikaning turli mintaqalaridagi bolalarning jismoniy xususiyatlarida, yetti yoshda bo'lgani kabi, yana sezilarli farqlar yo'q ekanligi aniqlandi.

1-jadval. 7-8 yoshli o'g'il bolalarning jismoniy rivojlanishi, M ± m

Jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari	7 yosh		8 yosh	
	Nukus shahri	Mo'ynoq tumani	Nukus shahri	Mo'ynoq tumani
TU, sm	125,7±0,44	124,73±0,03	130,0±0,49	133,35±0,03
TM, kg	25,3±0,39	21,62±2,02	27,9±0,46	28,18±1,45
KQA, sm	60,4±0,36	57,15±1,62	60,0±0,43	69,73±2,60
O'TS, l	1,66±0,29	2,16±0,38	1,89±0,03	2,25±0,05
TMI, kg/m ²	16,0±0,196	13,9±0,41	16,5±0,88	15,9±0,23

Organizmnining funksional zahiralari O'TS bo'yicha baholash Mo'ynoq tumani bolalarining sezilarli funksional ustunligini ko'rsatadi. Demak, 7 yoshda Mo'ynoq tumanidagi bolalarda O'TS ko'rsatkichlari Qoraqalpog'istonda qabul qilingan ushbu yosh toifasi uchun normalangan ko'rsatkichlarga nisbatan 20 foizga yuqori. Mo'ynoq tumanidagi 7-8 yoshli bolalarda olingan O'TS natijalari shimoliy hududdagi bolalardan olingan bir xil ko'rsatkichlar bilan solishtirildi [4]. O'TS natijalari Mo'ynoq tumanidagi o'g'il bolalarda 7 yoshda 8 foizga, 8 yoshda esa 9 foizga Nukus shahridan olingan natijalarga nisbatan oshib ketgan.

Qizlarning jismoniy rivojlanishining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, nukuslik qizlarning 7 yoshida tana massasi 8 foizga yuqori, 8 yoshida Nukuslik qizlarning ko'krak aylanasi Mo'ynoq tumanidagi qizlarnikiga qaraganda 11-12 foizga kam. Shu bilan birga, Mo'ynoq tumanidagi qizlarning VK ko'rsatkichlari ushbu yoshdagi Nukus shahriga nisbatan ancha yuqori: 7 yoshda – 33 foizga, 8 yoshda – 30 foizga.

2-jadval. 7-8 yoshli qizlarning jismoniy rivojlanishi, M±m

Jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari	7 yosh		8 yosh	
	Nukus shahri	Mo'ynoq tumani	Nukus shahri	Mo'ynoq tumani
TU, sm	124,6±0,43	120,61±2,92	129,4±0,45	131,18±3,22
TM, kg	24,5±0,38	22,35±1,93	27,8±0,54	28,39±2,58
KQA, sm	59,1±0,41	57,97±2,08	61,7±0,49	69,36±2,53
O'TS, l	1,44±0,04	2,14±0,26	1,60±0,03	2,28±0,06
TMI, kg/m ²	15,7	16,3	16,75	16,51

Shunday qilib, joylarning iqlimiy va geografik joylashuvidagi sezilarli farqqa qaramay, biz 7-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanishida sezilarli farqlarni aniqlamadik. Shunga qaramay, hayotiy qobiliyat ko'rsatkichlari bilan belgilanadigan organizmnining funksional imkoniyatlaridagi farqlar juda muhim. Ma'lumki, 7-8 yoshda qovurg'alarining o'sishi va ularning holati, shakli va ko'krak qafasining hajmi o'zgarishi bilan bog'liq. Anatomik xususiyatlarning o'zgarishi nafas olishning tabiatini ham o'zgartiradi. 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda qorin bo'shlig'i nafas olish turi ustunlik qiladi, bu qorin bo'shlig'i mushaklari va diafragmaning kuchiga bog'liq. 7 yoshdan keyin bolalarda qovurg'alararo va xaftaga muskular nafas olish jarayonida tobora ko'proq ishtirok etadilar, shuning uchun nafas olish ko'krak-qoringa aylanadi, bu samaraliroq va tejankordir [3].

Mo'ynoq hududidagi bolalarda bu jarayonlar avvalroq sodir bo'ladi, deb taxmin qilish mumkin. Bu, shuningdek, Mo'ynoq mintaqasidagi bolalarda sezilarli darajada yuqori bo'lgan ko'krak qafasining yuqori qiymatlarini tushuntirishi mumkin. Shunday qilib, tadqiqot natijalari Qoraqalpog'iston Respublikasida yashovchi 7-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanishida sezilarli farqlar yo'qligini ko'rsatdi.

Biroq, Mo'ynoq tumanidagi o'g'il-qizlarning O'TS ko'rsatkichlari Nukus shahridagi bolalarga qaraganda ancha yuqori, bu esa organizmnining funksional salohiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi. O'g'il bolalarda farqlar 7-40%, qizlarda esa 26-40% ichida qayd etilgan.

Binobarin, yashash sharoitlari uning jismoniy rivojlanish darajasiga qaraganda, bola tanasining funksional ko'rsatkichlariga ko'proq ta'sir qiladi. Mo'ynoq tumanida ekologik vaziyatni hisobga olib, aholining ijtimoiy sharoitini yaxshilanishi, bolaning qobiliyatlarini oshirish, maktab sharoitlariga yanada mukammal moslashishga yordam beradi. Shunday qilib, Mo'ynoq tumanidagi bolalar 6-7 yoshdan maktabga qabul qilinishi, 6-9 yoshli bolalar esa kichik maktab o'quvchilari sifatida qabul qilinishi maqbuldir. Olingan natijalarga ko'ra, Mo'ynoq tumanida kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishda maktabning jismoniy tarbiya dasturiga jismoniy tarbiya soatlarini ko'proq kiritish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar

1. Агаджанян Н.А. Адаптационная и этническая физиология: продолжительность жизни и здоровье человека / Н.А. Агаджанян; Рос. ун-т дружбы народов. – М.: Изд-во РУДН, 2009. –С. 34.
2. Воспитание и обучение с точки зрения мусульманских мыслителей / колл. авторов; пер. с перс. Дж. Мирзоева; научн. ред. Н. Нурулла-Ходжаевой. – Т. II. – М.: ООО «Садра», 2018. – 38-39 с. – (Islamica & Orientalistica).
3. Гринченко, И.Б. Физическое воспитание в странах Европы: образовательный аспект // Сборник статей XI Международной научной конференции «Физическое воспитание и спорт в высших учебных заведениях», 23-24 апреля 2015 г. Часть II. – Белгород; Харьков; Москва: 2015. – С. 43-48.
3. Кирпичев, В.И. Физиология и гигиена младшего школьника 1-4 классы: пособие для учителя / В.И. Кирпичев. – М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2002. –С. 144.
4. Кровообращение и дыхание у школьников в циркумполярных условиях: монография / А.В. Грибанов, А.Б. Гудков, О.Н. Попова, И.Н. Крайнова; Северный (Арктический) федеральный ун-т. – Архангельск: Изд-во С(А)ФУ, 2016. –С. 270.

5. Физическое развитие детей и подростков Российской Федерации // Сб. материалов. Выпуск VI / под ред. акад. РАН и РАМН А.А. Баранова, член-корр. АПМН В.Р. Кучмы. – М.: Издательство «Педиатр», 2013. – 192 с.

6. Характеристика кардиореспираторных показателей у спортсменов – коренных жителей северных и южных районов Республики Каракалпакстан: Автореферат / А.К. Утепбергенов. Нукус: 2010. –С. 62.

REZYUME. O'rganish natijalari Qoraqalpog'iston Respublikasining Nukus shahri va Mo'ynoq tumanida yashovchi 7-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanishida jiddiy farqlar yo'qligini ko'rsatdi. Vaholanki, Nukuslik o'g'il-qizlarning o'pka sig'imi Mo'ynoq tumanidagi bolalarga qaraganda ancha yuqori, bu esa organizmning funksional imkoniyatlari yuqori ekanligidan dalolat beradi. Binobarin, yashash sharoitlari uning jismoniy rivojlanish darajasiga qaraganda, bolaning tanasining funktsional ko'rsatkichlariga ko'proq ta'sir qiladi. Olingan natijalarga ko'ra, Mo'ynoq tumanidagi boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishda maktabning jismoniy tarbiya dasturiga chidamlilikni rivojlantirish mashg'ulotlarini ko'proq kiritish mumkin.

РЕЗЮМЕ. Результаты исследования показали, что физическое развитие детей 7-8 лет, проживающих в городе Нукус и Муйнакском районе, значительных различий не имеет. Тем, не менее, у мальчиков и девочек из города Нукуса значительно выше, чем у детей из Муйнакского района, показатели жизненной емкости легких, что указывает на более высокий функциональный потенциал организма. Следовательно, условия проживания оказывают более выраженное влияние на функциональные показатели организма ребенка, чем на уровень его физического развития. В силу полученных результатов при организации процесса физического воспитания младших школьников в Муйнакского района в школьную программу по физическому воспитанию возможно включение большего количества часов на развитие выносливости.

SUMMARY. The results of the study showed that the physical development of children 7-8 years old, living in the city of Nukus and Muynak district, does not have significant differences. However, boys and girls from the city of Nukus have significantly higher lung capacity than children from the Muynak region, which indicates a higher functional potential of the body. Consequently, living conditions have a more pronounced effect on the functional indicators of the child's body than on the level of his physical development. Due to the results obtained, when organizing the process of physical education of younger schoolchildren in the Muynak district, it is possible to include more hours for the development of endurance in the school program for physical education.

ФИЗИКАНИНГ МЕХАНИКА БЎЛИМИ МУАММОЛИ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИБ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

А.А.Ибадуллаев – ўқитувчи

Навоий давлат кончилиқ ва технологиялар университети ҳузуридаги Нукус кончилиқ институти

Таянч сўзлар: муаммоли таълим, жамоада ишлаш, талаба, ўқитувчи, ўқув машғулоти, шахсга йўналтирилган таълим.

Ключевые слова: проблемное обучение, работа в команде, студент, преподаватель, учебные занятия, личностно-ориентированное образование.

Key words: problem-based learning, teamwork, student, teacher, training sessions, personality-oriented education.

Бўлажак мутахассисларнинг илмий-услубий тайёргарлигини шакллантиришда инновацион методлар орқали физик тушунчаларни шакллантириш муҳим илмий ва педагогик муаммо ҳисобланади. Педагогикада ўқитиш методларини таснифлашга ягона ёндашув мавжуд эмас. Ўқитиш методларини билиш манбалари бўйича таснифлаш анча оддий бўлиб, улар амалиётда кенг тарқалган. Бу белги бўйича методлар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: оғзаки, кўрсатмали ва амалий методлар. Бу методлар ўзаро боғлиқ бўлганлиги сабабли уларни доим ҳам аниқ чегаралаб бўлмайди. Ҳар бир ўқитиш методининг ўз вазифаси бор [3:105].

Педагогик адабиётларда муаммоли таълимнинг илмий-назарий асослари ҳақида гап борганда, уни таълимнинг методи, принципи ёки алоҳида тизим деб ҳисоблаш ҳолатлари учрайди. Муаммоли таълимни қандай номланишидан қатъи назар, унинг асосий хусусияти – талабанинг ақлий фаоллигини ошириш, мустақил, илмий, ижодий изланиш, интегратив ёндашув асосида ўзи учун янги билим, кўникма ва малакаларни кашф этишдан иборатдир [2:66].

Муаммоли таълим технологиялари ва бошқа шахсга йўналтирилган таълим методлари олий таълимда кўплаб таълимий муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бунда олий таълимда, айниқса, ташкилий ва коммуникатив билим ва кўникмалар шаклланади, асосийси ўқув машғулотида психологик-педагогик мослашув ва рефлексив таълим қўлланиладиган микроклим яратилади.

Муаммоли таълим элементлари орқали олиб бориладиган дарс самарадорлиги ва амалий йўналтирилганлиги билан аҳамиятлидир. Муаммоли ўқув машғулотлари талабаларининг мустақил фаолиятини ривожлантиради ҳамда мустаҳкам билим ва кўникмаларини шакллантиради. Ўқув фаолияти жараёнида шундай шароитлар яратиладики, улар талабага репродуктив кўринишдан ижодий фаолият кўринишига ўтишга имкон беради.

Педагоглардан талабаларига нафақат мустаҳкам билимлар бериш талаб қилинади, балки шу билан бирга ўқув машғулотида талаба таълим-тарбияси ва ривожланиши учун шарт-шароит яратиш, уларни ўз

иши мақсадини аниқлашга ўргатиш, ташкиллаштириш, таҳлил қилиш, ўз фаолиятини баҳолаш, билимларни мустақил ўзлаштириш, уларни турли хил ўқув фаолиятида қўллашга, ҳар бир мутахассиснинг лаёқати, қизиқиши ва қобилиятига қараб индивидуал ривожланиш ҳақ-ҳуқуқини таъминлашга имкон беради.

Ўқув фаолиятининг бундай дифференциаллиги турли даражадаги билимларга эга бўлган талабаларнинг келажақда бир хил шаклланиб бориши имкониятини таъминлайди.

Анъанавий дарс жараёнида ўқитувчи дарснинг мақсади ва вазифаларини белгиловчи, уларни амалга оширишга масъул ягона шахс. Ўқитувчи тушунтиради, сўрайди, баҳолайди, талабалар эса таълимнинг фаолиятсиз катнашчилари бўлиб иштирок этишади, улар, асосан эшитишда ва жавоб беришда [3:105].

Муаммоли таълимда ўқитувчи таълимнинг ташкилотчиси сифатида майдонга чиқади, у таълим жараёнини бошқаради. Ўқитувчи бу жараёнда маслаҳатчи, талабаларининг ёрдамчисига айланади. У ўз вазифаларининг бир қисmini ўқув материалларини қайта ишлашда) ўзаро ва ўз-ўзини назорат қилиш) ўқитувчи томонидан ишлаб чиқилган қоида бўйича талабаларга тақсимлайди. Бу эса ўз навбатида талабаларининг таҳлилий ижодий фаолияти, ўқитувчи тилида гапириш, хулоса қилиш, ўз нуқтаи назарини ёритиб бериш учун замин яратади.

Муаммоли таълим технологиялари талабаларининг шахсий камол топишини таъминлайди, ҳар бир талаба учун ўз-ўзини такомиллаштириш ва намоён қилишга шароит яратади. Ҳар бир шахс индивидуаллиги ва фаолиятнинг ҳар хиллиги талабаларнинг ҳар бирига таълим жараёнида шахсий ўрнини топишга ёрдам беради [4:98].

Муаммоли таълим ўзининг махсус тушунчаларига эга бўлиб, уларнинг моҳиятини билмасдан туриб, машғулотларни муаммоли тарзда ташкил этиб бўлмайди. Муаммоли таълим қуйидаги асосий тушунчаларга эга: муаммо, муаммоли савол, муаммоли вазифа, муаммоли топшириқ, муаммоли вазият.

Физика фани дарсида муаммолар асосан икки ҳолда: масала ечиш ва мустақил эксперимент ўтказиш пайтида

қўлланилади. Физика ўқитишда ўқув муаммоси мазмун бўйича уч гуруҳга бўлинади: назарий, амалий ва аралаш турдаги муаммолардир. Назарий муаммолар янги қонуниятларни хулосалашда, экспериментнинг натижасини назарий жиҳатдан асослашда ва уларни олдиндан айтишда, тадқиқот юргизиш билан масала ишлаш кабиларда қўлланилади. Амалий ўқув муаммолари талабадан турли амалий масалаларни ечишни, унга тегишли бўлган, ҳал қилишнинг янги йўллари топишни тақоза қилади. Албатта ҳар қандай амалий ишнинг бажарилиши назарий таҳлилсиз амалга оширилиши мумкин эмас. Аммо, муаммо амалий жиҳатдан ифодаланганда масаланинг назарий томони ёрдамчи восита сифатида фойдаланилади. Масалан, уларга қуйидагича вазифа берилиши мумкин. Каталиклар орасида у ёки бу боғланишни ҳосил қилиш ва геометрик образга киритиб, график кўринишида ифодалаш талабаларни «кўр-кўрона ёдлаб олиш» заруратидан қутқаради. Графиклар фақат физик қонуनларни ифодалаш учун эмас, балки масалаларни ечишда ҳам ифодаланади. Албатта, бу фақат амалий аҳамиятига эга, бироқ, шундай бўлса ҳам улардан маълум назарий билимни ва уни амалда қўллашни билишни талаб қилади [5:130].

Амалий муаммога янги қонуниятларни тажрибада аниқлашга қаратилган вазифаларни ҳам қўшса бўлади. Тажрибани бажаришдан олдин қандай катталик ўлчанади, қанақа қонун кўрсатилади, бунинг учун қандай катталиклар маълум бўлиши керак ва бу катталиклар ўзаро ўлчанадиган катталик билан қандай боғланган, тажрибани муваффақиятли ўтказиш учун унинг қандай шарти албатта бажарилиши кераклигини

аниқлаш зарур. Тажриба натижалари синчиклаб муҳокама қилиниши керак.

Ўқув материалларини ўзлаштиришга қийналадиган талабаларга индивидуал топшириқлар берилади, улар ўқитувчидан маслаҳат олиш имкониятига эга бўладилар. Таълимнинг муваффақиятлилиги узлуксиз ўзаро алоқадорлик, яъни ҳар бир талабанинг муваффақиятли ҳаракати ҳақидаги маълумотни ўз вақтида олиши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳар бир амалий машғулотдан кейин талабалар ўқув материалнинг шу қисмини қай даражада ўзлаштирилганлиқ натижалари бўйича баҳолаш ўтказилади [6:89-92].

Муаммоли таълим технологияларини қўллаш учун ўқитувчи қуйидаги кўникмаларга эга бўлиши зарур:

- муаммоли дастурни тузиш;
- технологик ҳаритани туза олиш;
- талабалар билан биргаликда дарс мавзусини ва мақсад-вазифаларни ёритиш;
- урта даражада (репродуктив, конструктив, ижодий) билимларни ва шаклланган кўникмаларни намоён қилиш;
- ўрганилаётган ва ўзлаштирилган билимларни аниқлаб бориш учун ривожлантирувчи ва таълимий тарқатма материалларни тузиш;
- урта даража бўйича тестлар тузиш;
- назорат ишлари натижалари бўйича ўрганилганлик даражасини тадқиқ этиш;
- билиш ва бажара олиш тушунчаларини ажрата олиш;
- ҳар бир керакли ўқув материални танлай олиш.

Муаммоли ўқитишнинг лойиҳалаш босқичлари 1-жадвалда келтирилган [1:154].

1-жадвалда. Муаммоли ўқитишни лойиҳалаш босқичлари

БОСҚИЧЛАР	ПЕДАГОГ ФАОЛИЯТИ	ТАЛАБА ФАОЛИЯТИ
Муаммоларни шакллантириш		
Муаммони аниқлаштириш. Лойиҳани танлаш ва асослаш	Муаммоли таълим учун мос бўлган мавзуларни олдиндан ўйлаб қўяди. Талабаларга ҳамкорликда мавзу танлашларини таклиф қилади. Улар томонидан таклиф қилинган мавзулар муҳокамасида иштирок этади.	Мавзу юзасидан муҳокама ва умумий қарорни қабул қилиш. Талабаларнинг бир гуруҳи педагог билан ҳамкорликда мавзуларни танлайди ва қолганларга эълон қилади. Мавзуларни мустақил танлайдилар ва гуруҳдошлари билан муҳокама қиладилар.
Бўлажак фаолият таҳлили лойиҳа мавзусида кичик мавзуларни аниқлаш.	Олдиндан ўзига кичик мавзуларни ажратади ва талабаларга танлаш учун таклиф этади, ҳамкорликда амалга оширади	Ҳар бир талаба ўзи учун кичик мавзу (роль, вазифа) танлайди. Фаол муҳокама ва мавзулар вариантларини таклиф қилиш.
Ижодий гуруҳларни ташкиллаштириш	Ўзлари учун аниқ кичик мавзу ва фаолият турларини танлаган талабаларни бирлаштиришга қаратилган ташкилий ишни амалга оширади.	Танланган ролларидан келиб чиққан ҳолда кичик гуруҳлар ташкил қиладилар.
2. Муаммо бўйича лойиҳа ишлаб чиқиши (режалаштириш ва фаолиятни ташкиллаштириш)		
Тадқиқот ишлари учун зарурий материалларни тайёрлаш: саволлар гуруҳ вазифаларини шакллантириш, адабиёт танлаш.	Агар лойиҳа қатга бўлса, педагог ўзи олдиндан изланиш фаолияти учун вазифа ва саволларни ишлаб чиқади, адабиётлар рўйхатини тайёрлайди, лойиҳада иштирок этувчилар индивидуал хусусиятларидан келиб чиқиб, уларнинг иштирок даражаси турли бўлиши мумкин.	Вазифалар ишлаб чиқишда иштирок этиш, уларнинг кучли ва заиф томонларини имконият ва қийинчиликларини аниқлаш.
Технологик жараёни режалаштириш	Маслаҳат бериш, ишни мувофиқлаштириш, талабалар фаолиятини рағбатлантириш	Изланиш фаолияти, бир-бирига ишнинг бориши ҳақида маълумотлар бериб бориши.
Хужжатлар ишлаб чиқиш. Лойиҳа ишнинг натижаларни ифодалаш шаклини аниқлаш.	Муҳокамаларда қатнашади, умумий йўналишлар бўйича назорат олиб боради.	Аввал кичик гуруҳларда, кейин умумий гуруҳларда фаолият режаси, изланиш фаолиятининг натижаларини тақдим этиш шакллари муҳокама қилинади, видеофильм, альбом, асл объект ва ҳаказо.
3. Технологик босқич (фаолиятни амалга ошириш)		
Иш жойини тайёрлаш. Технологик муаммоларни бажариш.	Меҳнат ва технологик интизом, меҳнат маданиятига амал қилишини назорат қилади.	Ўз фаолиятини амалга ошириш. Изланиш, ижодий, ахборотли, ижтимоий аҳамиятга эга фаолият. Моделлаштириш.

4. Якуний қисм		
Натижани ифодалаш (тақдимотга тайёрлаш)	Маслахат беради, кичик гуруҳлар ишларини мувофиқлаштиради, уларнинг фаолиятини рағбатлантиради.	Олдин кичик гуруҳларда, кейин бошқа гуруҳлар билан биргаликда олдиндан белгиланган шаклга асосан натижаларни шакллантириш
Натижалар химояси, тақдимоти (назорат ва синов)	Экспертиза ташкиллаштиради, масалан, эксперт сифатида ташқаридан одамларни таклиф қилади.	Қилинган ишлар юзасидан ҳисобот, натижа тақдимоти.
Рефлексия. Натижа ва жараёнларни баҳолаш	Талабалар берган баҳоларга таяниб, уларнинг фаолиятини бошқариш бўйича олиб борган фаолиятни баҳолайди	Фаолият натижалари, жараён-ни ўзлари баҳолайдилар, бунда бошқалар берган баҳони ҳам эътиборга оладилар, гуруҳли рефлексия

Муаммони ечиш тахминларини шакллантиришда талаба ўзлаштирган назарий билимлар асосида кузатиш, солиштириш, таҳлил, умумлаштириш, хулоса чиқариш каби ақлий фаолиятларни бажаради. Ақлий фаолиятдаги асосий жараён фикрлаш жараёни бўлиб, фикрлашнинг сифати унинг мантикийлиги, мустақиллиги, ижодийлиги, илмийлиги, асослилиги, узвийлиги, максадлиги, таҳлийлиги, қиссийлиги, умумлаштирилганлиги, ишонарлилиги, реаллиги даражаси билан белгиланади.

Шу билан бирга интеллектуал сифатлар хотира, тасаввур, англаш ва шу каби психологик жараёнларнинг тезлиги ҳамда бошқа параметрлари билан боғлиқ. Интеллектуал тараккиёт даражаси талабаларда қанча юқори бўлса, шунчалик яхши натижаларга эришиш имконияти ҳосил бўлади. Шунга кўра, талабаларда муаммони сезиш, уни аниқлаш, ечимига доир тахминни тўғри белгилаш ва ечимнинг тўғрилигини текшириш қобилиятлари ривожланиб боради.

Муаммонинг психологик, педагогик ва ижтимоий хусусиятлари моҳиятини таҳлил қилиш учун талабалар компетентлигини ривожлантиришнинг самарали усуллари ишлаб чиқиш асосий вазифа сифатида белги-

ланди ва тадқиқот доирасида педагогик тажриба-синов ишлари олиб борилди.

Тажриба-синов ишларида талабаларнинг компетентлигини ривожлантириш жараёни ҳолатини ўрганиш ва унда илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш қандай даражада амалга оширилаётганлигини аниқлашдан иборат бўлиб, қуйидаги ишлар амалга оширилди:

- талабаларнинг компетентлигини ривожлантириш ҳолати ўрганилди ва таҳлил қилинди;

- талабаларнинг компетентлигини ривожлантириш тизимининг ўқув режа ва дастурлари, талабаларнинг компетентлигини ривожлантиришнинг мазмуни ва сифати қўйилган давлат талаблари билан танишилди ва таҳлил қилинди;

- талабаларнинг компетентлигини ривожлантириш жараёнида илғор педагогик ва ахборот-коммуникацион технология воситаларидан фойдаланиш ҳолатлари ўрганилди ва таҳлил қилинди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, муаммони таълим технологиялари талабалар томонидан физиканинг механика бўлимига оид ахборотларни мазмунли қабул қилишга шароит яратади, дарс вақтини тежайди, фанни чуқурлаштириб ўқитиш имкониятини таъминлайди ва таълим бериш жараёнида қулайликлар келтириб чиқаради.

Адабиётлар

1. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойихалаштириш ва режалаштириш: Ўқув услубий қўлланма/ Инновацион таълим технологияси серияси. – Т.: “Иктисодиёт” 2012.154-б.
2. Джурев Р.Х., Раҳимов Б.Х., Холматов Ш.Ф. Янги педагогик технологиялар. Муаммони таълимга асосланган ўқув-методик қўлланма. –Т.: «Фан», 2005. 66-б.
3. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагогик-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). –Тошкент: “Истеъдод”, 2008. 105-б.
4. Карлыбаева Г. Бакалавр ўқитувчиларни тайёрлашга инновацион ёндашувлар (физика ўқитувчиларини тайёрловчи олий таълим муассасалари мисолида)// Услубий тавсиянома. –Тошкент. “Ворис” нашриёти. 2011. 98-б.
5. Мирзахмедов Б. ва бошқалар. Физика ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. 2 қисм. –Тошкент: 2010. 130-б.
6. Матжанов Н.С. Физика сабақларида жойбарлау усулидан пайдаланыш // Муғаллим ҳам узлуксиз билимлендириш. –Нукус: 2020, №5/1, 89-92-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада муаммони таълим технологиялари ва уларни олий таълимда қўллашнинг педагогик асослари ёритиб берилган. Муаллиф физиканинг механика бўлимини ўқитишда муаммони таълимнинг аҳамияти, муаммони дастур тузиш, муаммони таълимда ўқитувчи билиши ва қўллай олиши зарур бўлган билим ва кўникмаларни шакллантириш масалалари ҳақида маълумот бериб ўтган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются проблемные образовательные технологии и педагогические основы их применения в высшем образовании. Автор дал информацию о важности проблемного образования в преподавании раздела механики, создании проблемной программы, формировании знаний и умений, которые преподаватель должен уметь знать и применять в проблемном обучении.

SUMMARY. This article discusses problematic educational technologies and the pedagogical foundations of their application in higher education. The author gave information about the importance of problem education in teaching the mechanics section, creating a problem program, forming knowledge and skills that a teacher should be able to know and apply in problem learning.

ФАКТОРЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВОЕННЫХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПО ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Г.Х.Жарылкасынова – преподаватель

Университет общественной безопасности Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: инновация, интернет ресурс, интеграция, компетенция, компетентлик, коммуникация, масофадан таълим олиш.

Ключевые слова: инновация, интернет-ресурс, интеграция, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, коммуникация, дистанционное обучение.

Key words: innovation, online resource, integration, competence, professional competence, communication, distance education.

Осуществляемая в Узбекистане модернизация образования требует соответствия уровня профессиональной компетентности педагогов в новым вызовам времени.

Современный этап модернизации образования требует от всех ее субъектов не только быстрой реакции на происходящие изменения, но и умения правильно определять те характеристики профессиональной дея-

тельности, которые будут ключом к успеху в ближайшем будущем.

Постановления Президента Республики Узбекистан от 10 декабря 2012 г. № ПП-1875 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков»).

Понятие профессиональной компетентности педагога выражает единство его теоретической и практической готовности к осуществлению педагогической деятельности и характеризует его профессионализм.

Содержание подготовки педагога той или иной специальности представлено в квалификационной характеристике – нормативной модели компетентности педагога, отображающей научно обоснованный состав профессиональных знаний, умений и навыков.

Квалификационная характеристика – это, по существу, свод обобщенных требований к преподавателю на уровне его теоретического и практического опыта. В общем виде психолого-педагогические знания определены учебными программами.

Психолого-педагогическая подготовленность включает в себе знание методологических основ и категорий педагогики; закономерностей социализации и развития личности; сущности, целей и технологий воспитания и обучения; законов возрастного анатомо-физиологического и психического развития детей, подростков, юношества.

Педагогическое компетентность – это совокупность последовательно развертывающихся действий, часть из которых может быть автоматизирована (навыки), основанных на теоретических знаниях и направленных на решение задач развития гармоничной личности. Такое понимание сущности педагогических умений подчеркивает ведущую роль теоретических знаний, в формировании практической готовности будущих преподавателей, единство теоретической и практической подготовки, многоуровневый характер педагогических умений (от репродуктивного до творческого) и возможность их совершенствования путем автоматизации отдельных действий.

Наконец, данное понимание сущности педагогической компетентности позволяет понять его внутреннюю структуру, т.е. взаимообусловленную связь действий (компонентов умения) как относительно самостоятельных частных умений. Это в свою очередь открывает возможность как для объединения множества педагогических умений по разным основаниям, так и для условного их разложения в практических целях. Например, умение “провести беседу” может быть разложено на части: определить тему, наиболее адекватно отражающую интересы, потребности учащихся и в то же время учитывающую ведущие воспитательные задачи, стоящие перед классом; отобрать содержание, выбрать формы, методы и средства воспитания с учетом возраста воспитанников и конкретных условий; составить план (план-конспект) и т.д. Точно так же можно разложить любое другое умение.

Структура профессиональной компетентности преподавателя иностранных языков может быть раскрыта через педагогические компетенции. Модель профессиональной готовности целесообразно строить от наиболее общих к частным умениям. Таким наиболее общей компетенций умением является компетенция педагогически мыслить и действовать. Доведение компетенций до теоретического уровня анализа – одна из важнейших задач обучения будущих преподавателей педагогическому мастерству. В идеале полное соответствие преподавателя требованиям квалификационной характеристики означает сформированность интегрирующего в себе всю

совокупность педагогических компетенции педагогически мыслить и действовать.

Вне зависимости от уровня обобщенности педагогической задачи законченный цикл ее решения сводится к триаде “мыслить – действовать – мыслить” и совпадает с компонентами педагогической деятельности и соответствующими им компетенцией. В результате модель профессиональной компетентности преподавателя выступает как единство его теоретической и практической готовности. Педагогические компетенции здесь объединены в четыре группы.

1. Компетенция “переводить” содержание объективного процесса воспитания в конкретные педагогические задачи: изучение личности и коллектива для определения уровня их подготовленности к активному овладению новыми знаниями и проектирование на этой основе развития коллектива и отдельных учащихся.

2. Компетенция построить и привести в движение логически завершенную педагогическую систему: комплексное планирование образовательно-воспитательных задач.

3. Компетенция выделять и устанавливать взаимосвязи между компонентами и факторами воспитания, приводить их в действие создание необходимых условий (материальных, морально-психологических, организационных, гигиенических и др.).

4. Умения учета и оценки результатов педагогической деятельности: самоанализ и анализ образовательного процесса и результатов деятельности преподавателя.

В отношении к преподавателям иностранных языков можно добавить следующие компетенции:

Лингвистическая компетенция. Достаточно понимать, чтобы следить за ходом длинной речи на абстрактные и сложные темы, не относящиеся к сфере деятельности, даже при условии возникновения необходимости уточнения некоторых деталей, особенно если акцент говорящего незнаком. Распознавать большое разнообразие идиоматических выражений и коллоквиализмов, принимая во внимание отклонения от нормы регистра [2].

Понимать разнообразный материал, звучащий по радио, в записи при нестандартном использовании языка и тонкие детали, выражающие скрытое отношение говорящих друг к другу и их взаимоотношения. Понимать содержание фильма, в котором часто используется сленг и идиоматические выражения. Уметь извлекать конкретную информацию из объявлений в общественных местах (на вокзале, стадионе и др.), несмотря на плохую слышимость и помехи.

Речевая компетенция. Уметь выразить свою мысль свободно, без подготовки и почти без усилий. Хорошо владеть языковыми средствами, обширным словарным запасом, позволяющим объяснить забытое слово. Понимать в деталях иноязычную речь на абстрактные и сложные темы вне сферы деятельности, даже при условии возникновения необходимости уточнения некоторых деталей, особенно если акцент говорящего незнаком.

В чтение понимать во всех подробностях сложные большие тексты, независимо от сферы интересов, при условии возможности перечитать сложные отрезки. Понимать любую переписку, иногда пользуясь словарем. Понимать во всех подробностях сложные и объемные тексты по широкому кругу вопросов, возникающих в ходе общения с друзьями, в профессиональной и учебной деятельности (профессиональные статьи, главы книг, обзор) и при

этом улавливать явные и скрытые нюансы отношений и мнений. Выделять необходимую информацию из веб-сайтов, журналов по специальности.

В письме уметь писать четкие хорошо структурированные тексты по сложной тематике, подчеркивая важные, актуальные вопросы, расширяя и подкрепляя точку зрения при помощи довольно распространенных дополнительных рассуждений, доводов и подходящих примеров, завершая повествование выводами.

Уметь свободно давать понятное, логично построенное, развернутое описание или написать вымышленный текст, придерживаясь при этом собственного стиля, естественного для предполагаемого читателя.

Писать четкие, хорошо организованные описания сложных предметов, выделяя необходимые и важные детали (например, в квалификационной работе). Развивать и поддерживать свою точку зрения дополнительными аргументами и необходимыми примерами. Писать разные типы текстов личного характера (дневники, описания личного опыта), соблюдая правильный стиль. Уметь делать обобщения по лекциям, статьям и дискуссиям. Делать письменные обзоры на академические и профессиональные темы (Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 мая 2013г. № 124 «Об утверждении государственного образовательного стандарта по иностранным языкам системы непрерывного образования»).

Содержание теоретической готовности преподавателя нередко понимается лишь как определенная совокупность психолого-педагогических и специальных знаний. Но формирование знаний, как уже отмечалось, не самоцель. Знания, лежащие в структуре опыта преподавателя мертвым грузом, не будучи к тому же сведенными в систему, остаются никому не нужным достоянием.

Теоретический анализ фактов и явлений заключает в себе: вычленение факта или явления, его обособление от других фактов и явлений; установление состава элементов данного факта или явления; и определение места данного явления в образовательном процессе.

Прогностические компетенции. Управление образовательными процессами, каким является и образовательный, всегда предполагает ориентацию на четко представленный в сознании субъекта управления конечный результат (предвосхищенная цель). Основу для целеполагания и поиска возможных путей решения педагогической задачи создает анализ педагогической ситуации. Взаимосвязь анализа педагогической ситуации и целеполагания в педагогической деятельности ограничена. Тем не менее успех целеполагания зависит не только от результатов аналитической деятельности. Во многом он предопределяется способностью к антиципации (представление предмета, явления, результата действия и т.п. в сознании человека еще до того, как они будут реально восприняты или осуществлены). Наличие этой профессионально значимой способности всегда характеризовало педагогов-мастеров.

Педагогическое прогнозирование, осуществляемое на научной основе, опирается на знания сущности и логики педагогического процесса, закономерностей возрастного и индивидуального развития учащихся.

Состав прогностических умений можно представить следующим образом: выдвижение педагогических целей и задач, отбор способов достижения педагогических целей, предвидение результата, возможных отклонений и нежелательных явлений, определение этапов (или стадий) педагогического процесса, распределение времени, планирование совместно с учащимися жизнедеятельности (Мицкевич 1980).

Педагогическое прогнозирование требует от преподавателя овладения такими прогностическими методами, как моделирование, выдвижение гипотез, мысленный эксперимент, экстраполирование (распространение каких-либо понятий (явлений), относящихся к какой-либо определенной области, на другую область.) и др.

Заключения. Планы учебно-воспитательной работы могут быть перспективными и оперативными. К последним относятся планы уроков и воспитательных мероприятий. Проективные умения включают:

- перевод цели и содержания образования и воспитания в конкретные педагогические задачи;
- учет при определении педагогических задач и отборе содержания деятельности учащихся их потребностей и интересов, возможностей материальной базы, своего опыта и личностно-деловых качеств;
- планирование индивидуальной работы с учащимися с целью преодоления имеющихся недостатков в развитии их способностей, творческих сил и дарований;
- планирование системы приемов стимулирования активности школьников и сдерживания негативных проявлений в их поведении;
- планирование развития воспитательной среды и связей с родителями и общественностью и др.

Оперативное планирование требует от педагога овладения целым рядом конкретных узко методических умений.

Рефлексивные компетенция. Они имеют место при осуществлении педагогом контрольно-оценочной деятельности, направленной на себя. Ее обычно связывают лишь с завершающим этапом решения педагогической задачи, понимая как своеобразную процедуру по подведению итогов образовательно-воспитательной деятельности. Между тем известны различные виды контроля:

- контроль на основе соотнесения полученных результатов с заданными образцами; контроль на основе предполагаемых результатов действий, выполненных лишь в умственном плане;
- контроль на основе анализа готовых результатов фактически выполненных действий.

Все они в равной мере имеют место в педагогической деятельности, хотя и рассредоточены по этапам решения педагогической задачи. Особого внимания заслуживает контроль на основе анализа уже полученных результатов и в первую очередь применительно к деятельности преподавателя-предметника. Для эффективного осуществления этого вида контроля педагог должен быть способен к рефлексии (обращение назад, отражение; анализ собственных действий и состояний.), позволяющей разумно и объективно анализировать свои суждения, поступки и в конечном итоге деятельность с точки зрения их соответствия замыслу и условиям.

Литература

1. Постановления Президента Республики Узбекистан от 10 декабря 2012 г. № ПП-1875 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков».
1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 мая 2013г. № 124 «Об утверждении государственного образовательного стандарта по иностранным языкам системы непрерывного образования».
2. Бакиева Г.Х. Лингвистические основы анализа художественного текста: Дис. на соиск. учен. степ. доктора филол. наук: 10.02.19 / Узбекский государственный университет мировых языков. 1993.

3. Бегимкулов У.Ш., Джураев Р.Х., Бабаходжаева Л.Г., Цой М.Н., Эшмаматов И. Монография. Педагогические основы разработки систем дистанционного сопровождения образовательного процесса. – Ташкент: 2011.

4. Мицкевич Н.И. Педагогические основы совершенствования системы повышения квалификации организаторов внеклассной и внешкольной воспитательной работы: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 /-Л., 1980. –С.200.

5. Маматкулов Х.А. Харбий педагогларда хорий тиллар бўйича касбий компетентликни ривожлантиришнинг ахборот-методик таъминоти таъминоти. Монография. – Ташкент вилояти: Harbiy-texnik instituti bosmaxonasi, 2018. 240-6.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада харбий соҳада таълим олувчи мутахассисларнинг инглиз тилида ўз касбий компетентлигини ривожлантириш борасида келтирилган тавсиялар ҳақида маслаҳатлар ифода қилинган

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются содержание профессиональной компетентности военных преподавателей иностранных языков, отображающей научно обоснованный состав профессиональных знаний, умений и навыков.

SUMMARY. The article examines the content of the normative model of the military pedagogy competence displaying scientifically based structure of professional knowledge and skills.

BALA TÁRBIYASÍNDÁ SHAÑÁRAO HÁM OOÍTÍWSHÍNÍN TUTQAN ORNÍ

A.Kadrekova – pedagoika ilimleri bovinsha filosofiya doktori

V. Bekmuratova – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: odob axloq, mahorat, tarbiya, tarbiyachi, shaxs.

Ключевые слова: этикет, мастерство, воспитание, воспитатель, личность.

Key words: etiquette, mastery, upbringing, educator, person.

Házirgi rawajlanǵan zamanda bilimdan, tapqır, isker hám ádep-ikramlı jaslarǵı tárbialaw hár bir insannıń, ásirese pedagoglarǵıń baslı wazıypası. Jas áwlad pedagoglar bilim hám ilim sırların úyretpesten aldın – aq, óz shańaraqlarında jaqsı tárbia alǵan bolıwları kerek.

Eldiń keleshekte ósip rawajlanıwı, jaynap-jasnawı ushın hám jeke óziniń jámiyette, qorshaǵan ortalıqta óz ornın tabıwı ushın balalardı kishkeneliginen watan súyiwshilikke, ata-anaga, shańaraqqa, doslarǵa hám ortalıqqa húrmet penen qarım-qatnasta bolıwǵa úyretiw kerek. Óz zamanınıń jetik bilimdanı bolǵan Al-Beruniy adamnıń sırtqı kórinisi onıń ishki dúnyası menen baylanısatuǵınlıǵı haqqında ayıp, tárbiasınıń eń názik tamanları shańaraqta ámelge asatuǵınlıǵın ayıp ótedi.

Shańaraqta balalarǵa tárbia beriwde ata – ana baslı orında tursa, mektepte baslawish klass muǵallimleriniń ornı ayrıqsha. Sebebi bala shańaraqta ata-anasınıń tárbiasına qarap ósse, mektepke kelgen kúnnen baslap óz muǵalliminiń úgit-násiyatlarına ámel etedi. Shıǵıs xalıqlarında shańaraq tárbiasınıń ózi tiykarınan eki wazıypası: 1-perzentti dúnyaǵa keltiriw, 2- oǵan tuwrı tárbia beriwdi óz ishine aladı.

Jámiyettiń ruwxıy kelbeti kópshilik jaǵdayda tárbiyada kórinedi. Hár bir jámiyettiń táǵdiri ósip kiyatırǵan jas áwladnıń tárbiasında, onıń jámiyet ushın qanshama payda keltirilish insane bolıp jetilisiwine baylanıslı. Jaqsı áwlad jaqsı ata - anadan, jaqsı adam jaqsı tárbiyadan tuwıladı.

Náreste dúnyaǵa shıqqan kúnnen baslap - aq, anası hám jaqınları menen qatnasıqta boladı. Bul qatnası qorshaǵan dúnya haqqındaǵı túsinikti qalıplestiriwge tiykar saladı. Balalardı ján - jaqlı ósirip kámalǵa jetkeriw, olarda ádep-ikramlılıq normalardı qalıplestiriw, ruwxıy bay, erkin hám talantlı etip tárbialawda ata-babalarımızdın aqlı – oyı menen jaratılǵan úgit-násiyatları hám óz shańaraǵınıń ornı girewli. Shańaraqtan, ata-anadan keyin balalarǵa tárbia beriwde mektep oqıtıwshılarınıń, ásirese, baslawish klass oqıwshılarınıń ornı ayrıqsha. Bala mektepke qádem qoyǵanda birinshi ustazınıń, yaǵnıy, baslawish klass oqıtıwshısınıń úyretken bilimin, aytqan úgit – násiyatların qabıllaydı.

Baslawish klass oqıtıwshısı eń birinshi kúnlerden - aq, oqıwshılardı bilim beredi hám keleshek zaman menen búgingi kúndi bir – birine baylanıstırıp, oqıwshılar sanasına, ruwxına, minez – qulqına tásir etip, olardı ózбетинше hám jeke pikir júrgize alatuǵın shın mánisinde adam etip tárbialay baslaydı. Sonday-aq balalardı basqalar menen kelisiw uqıplılıǵına, doslıq qatnasına, estetikalıq hám ádep – ikramlılıq sezimlerdi úyreniwge tárbialaydı. Balaga tálim – tárbia beriw, ádep – ikramlılıq ruwxında tárbialaw ushın oqıtıwshıdan joqarı pedagogikalıq sheberlik talap etiledi. Oqıtıwshı balaga tálim-tárbia beriwde ózleriniń pedagogikalıq sheberligi arqalı oqıwshılardıń ruwxında ádep-ikramlılıqtı sáwlelendire aladı.

Etika hám etikalıq tárbia máselesi xalıq miyraslarımızda, búgingi kúndegi sıyaqlı tiykarǵı aktual másele bolǵan. Sebebi qaysı jámiyette, qaysı basqarıw principinde bolmasın, eger jámiyet aǵzalrı jetik bilim bolmasa jámiyet rawajlanıwı kriziske ushıraydı. Ilimiy bilimlerdiń qálegen tarmaǵınıń rawajlanıwı ótken zamandıń sol tarawdaǵı miyrasları menen qaysı dárejede bayıtılǵanlıǵına kóp tárepten baylanıslı. Bul haqıyqat pedagogika pání ushın bólek áhmiyetke iye boladı. Házirgi tálim-tárbia sisteması aldına bala shaxsın bákámal kámal taptırıw wazıypasın qoyılǵan, bunda balanıń adamlar menen bolatuǵın baylanıları doslıq, sheriklik, ádep-ikramlılıq, adamgershilik, húrmet sıyaqlı múnisibetke tiykarlanıwına itibar beriw kerek. Sol sebepli bala shaxsında bul páziyetke dáslepki balalıq dáwirlerinde, mekteplerde bolsa baslawish klasslardan baslap tiykar salıw zárúrli bolıp tabıladı [2].

Ádep-ikramlılıq etikalıq paziyet retinde etika teoriyası rawajlanıwı menen baylanıslı bolıp, onıń zárúrli dereklerinden biri xalıq pedagogikası eń jaqsı gáziynelerinde kóriw múmkin. Qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı hám tárbiaǵa tiyisli teoriyalıq hám ámeliy miyrasları úlken tariyxqa iye. Xalqımızdın milliy úrp-ádet hám dástúrlerine say bolǵan sálemlesiw, xoshlasıw, minnedarshılıq bildiriw, iltimas etiw, iybe saqlaw hám buyırıw sıyaqlı háreketlerde xalqımızǵa tán ádep-ikramlılıq belgileri esaplanadı. Baslawish klass oqıtıwshıları oqıwshılardı bilim beriw menen birge usınday úrp-ádet hám dástúrlirimizdi úyretip, oqıwshılardıń tárbialı bolıp jetilisiwinde óz úleslerin qosadı.

Ata-babalarımızdın bizge qaldırǵan ájayıp dóretpelerinde, ilimiy miyraslarında ádep-ikramlılıqqa tiyisli qarawlar sisteması júdá keń bolıp, tárbia wazıypası hám mazmunına tiyisli ájayıp pikirler bar. Biz ullı oyshılarımız Al-Xorezmiy, Beruniy, Farabi, Ibn Sino, Alisher Nawayı hám basqada ullı babalarımızdın dóretpelerinde ádep-ikramlılıqqa baylanıslı kóplegen maǵlımatlardı kóremiz. Ullı oyshılar ádep – ikramlılıq mazmunına óz-ara múnásibet, watǵa sadıqlıq hám patriotlıq, doslıq, sıyaqlı máselelerdi kirgizedi hám hár biriniń mazmunın ashıp beredi. Ibn Sino óziniń “ Jaqsılıq hám jamanlıq”, “ Etika haqqında qollanba” sıyaqlı dóretpelerinde insannıń jetilisiwinde ádep-ikramlılıq tárbiası, ádetler hám sezimlerdiń roli haqqındaǵı pikirlerdi ayıp ótedi. Sonday-aq, ol insannıń kámil insan bolıp jetilisinde ádep-ikramlılıq eń joqarı orınlarda turıwın ayıp ótken.

Etikalıq túsinikler qatarına jaqsılıq hám jamanlıq, ádalatlılıq hám ádalatsızlıq, muxabbat hám jerkenish, awızbirshilik, kishiyeıllik hám maqtanshaqlıq sıyaqlı túsiniklerdi kiritedi. Ádep-ikramlılıq páziyetler mudamı ózgeriwde boladı, olar tuwma bolmaydı, bálkim turmıs shárayat ózgeriwı menen minez-qulıqtıń da ózgeriwı múmkinligin eskertip, tárbiyada ortalıqtıń áhmiyeti úlken dep bileı.

Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti Islam Karimovtın "Joqarı ruwxıyılıq - jeñilmesküsh" kitabında ullı babalarımızdın jáhán pání, mádeniyatı, ruwxıylığı gúlleniwine qosqan úlken úlesleri, jaslarımızdı áne sol ilimiy miyraslar menen tanıstırıw zárúrlıgı bólek ayıp ótkenligi biykarğa emes [1].

Ata-babalarımızdın usınday úgit-násiyatları, ata-ananın, shańaraqtın hám oqıtıwshınıń bala tárbiyasında ornı bar ekenligin bilemiz. Sebebi qońsı-qoba, jora-joldas balanın belgili waqtın birge ótkeretuǵın ortalıǵı. Bizin xalıqta:

"Uln erjetse, ulı jaqsı menen qońsı bol, Qızın er jetse qızı jaqsı menen qońsı bol" degen danalıq sózi bar. Bala birge júrgen doslarına eliklewi, olardıń islegenin islewi múmkin. Sonıń ushın balanın kim menen doslasqanın, úyde, mektepte, sırtta ne menen shuǵıllanatuǵının ata-ana biliwi shárt.

Jas balalar bilip-bilmey jaman adamlarǵa qosılıp qalıwı, jaman qılıqlar menen shuǵıllanıwı múmkin. Balanın tárbiyasında birinshi shańaraǵı, ata-anası tikkeley juwapker. Mektep oqıtıwshılarında óz oqıwshılarının tárbiyasında juwapkershilikke iye. "Balalı jastan" degeninde balalardı mektepke kelgen kúnnen baslap ata-anasınıń járdemi menen jaqsı tárbiyalı etip tárbiyalay alsa, keyingi waqıtları ol balalardıń tárbiyasında hesh qanday mashqala ushıramawı múmkin. Sonlıqtan-da ósip kiyatırǵan jas áwladlardıń ádep-ikramlılıq sıpatlarınıń durıs qalıplesiwin támiynlewde pedagoglardın úrip-ádetlerdin, tariyxıy miyraslardın tárbiyalıq áhmiyeti oǵada ullı.

Usı mániste nalıp qaraǵanda baslawısh klass oqıwshıların belsendiligin arttırıp, milliy-ruwxıy miyraslardan paydalanıwdın pedagogikalıq múmkinshiliklerin tálim-tárbiya processinde sistemalı túrde qollaw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Baslawısh klass oqıtıwshılarının pedagogikalıq iskerliginde tálim mazmunın milliylestiriw hám sol tiykarda ruwxıy intellektuallıq tálim-tárbiya nátiyjelerin uyqaslastırıw, oqıwshılarda aktivlikti asırıwdın pedagogikalıq múmkinshiliklerin qollaw oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq qádiriyatların ańlawǵa járdem beredi. Sonday eken, pedagogikalıq tálim mazmunındaǵı milliy, ilimiy tálim-tárbiya baǵdarı principı jáne bir óz tastıyǵın tabadı.

Pedagogikalıq kásibi óz mánisine kóre individual bolıp tabıladı. Hár bir pedagogdın turmıslıq ornı óz jumısın nızamı bolıwı kerek. Pedagogikalıq uqıwı onıń iskerliginde kórinedi. Ásirese baslawısh klass oqıtıwshıları ilimiy tájiri-ybege iye bolıp, pedagogikalıq sheberligi rawajlangan bolıwı kerek. Sheberlik – bul bólek qúdiret. Joqarı hám

kishi dárejede sheber bolıw múmkin emes, sheberlikke erisiwde, erise almadıw múmkin. Haqıyqiy sheber miynet iskerliginde de gózal bolıp tabıladı. Bunı bizler ne ushın ayıp atırıwız? Sebebi oqıtıwshı qánsheli dárejede sheber bolatuǵın bolsa oqıwshılardıń bilim beriw dárejesi sonsheli joqarı boladı [3].

Pedagogikalıq sheberlik kategoriya retinde óziniń ilimiy tiykarlarına iye. "Pedagogikalıq ensiklopediya" da "Tárbiya hám oqıtıwda joqarı dárejege erisiw hám onı mudamı rawajlandırıw barıw imkaniyatın támiyinleytuǵın kórkem óner bolıp, oqıwshılardıń meher qoyǵan hám óz kásibin jaqsı kórgen, hár bir pedagogtın ámel etetuǵın jumısı, óz jumısın sheber ustası bolǵan pedagog - bul joqarı dárejeli, mádeniyatlı, óz pánin tereń biletuǵın, pániniń yamasa kórkem ónerdin tiyisli tarawların jaqsı analiz ete alatuǵın, tárbiyalaw hám oqıtıw stilistikasınıń jetik iyelegen qanıgedur" delingen [4].

Balanı súygen pútin kúsh hám bilimin balalardıń keleshegi ullı Watanǵa sadıq puqara qılıp tárbiyalawǵa jóneltire alatuǵın adam ǵana haqıyqiy oqıtıwshı bola aladı. Baladı itbarsız, onıń keleshegi menen qızıqpaytuǵın, oqıtıwshılıq kásibine biyparwa adam haqıyqiy oqıtıwshı bola almaydı.

«Baslawısh tálim konceptsiyası»nda baslawısh klass oqıtıwshısı kórinisi tariyplenedi: «... eń zárúri balalarda oqıw, úyreniwge shın háwes, qızıǵıw oyatıwshı, isenim payda qılıwshı ustaz sıpatında ayırıqsha orın tutadı; hám jáne usı kontseptsiyadan baslawısh klass oqıtıwshısı pazyletlerine qosımsha keltiriledi. Oqıtıwshı: «... Ózbekstan keleshegi ullı mámleket ekenine isenetuǵın milliy maqtanıshı bolıwı;

– balalardı xalıq pedagogikası durdanaları hámde milliy qádiriyatlarımız tiykarında tárbiyalay alıwı;

– tili rawan, xalıq tili baylıǵı, kórkem usılı hám súwret quralların ádebiy til metodıkası hám ólshemin tolıq iyelegen bolıwı» zárúr.

Baslawısh klass oqıtıwshıların ádep-ikramlıq ruwxında tárbiyalawda mine usınday sheber pedagoglardın ornı bólek bolıp esaplanadı.

Demek, solay eken balalarımızdın ilimli, bilimli ádep-ikramlı bolıp osiwinde, milliy qádiriyatlarımızdı úyreniwı hám onı ózlestiriwde mektepte baslawısh klass oqıtıwshılarının atqaratuǵın roli áhmiyetli. Sebebi ruwxıy jetilken insan, ózligin ańlap ǵana qoymastan, sociallıq zárúrliklerde de ańlap aladı hám ádep-ikramlı, jetik insan bolıp qalıplese.

Ádebiyatlar

1. Karimov I.A. "Joqarı mánawiyat - jeñilmes küsh". -T.: "Mánawiyat", 2008. 56-b.
2. Hasanboyeva O. "Oila pedagogikası". -T.: "Aloqachi" 2007, 41-43-b.
3. Xoliqov E., Lafasov M., Rustamov M. Merosim izildizlari. -T.: "Ma'naviyat", 2008. 59-61-b.
4. Asqarova O., Xayitbayev M., Nishonov M. "Pedagogika". -T.: "Talqin" 2008, 38-b.

REZYUME. Maqolada bola tarbiyasida oila va o'qituvchining tutgan o'rni haqida so'z boradi. Shu haqda taklif va fikrlar aytib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются пути повышения педагогического мастерства учащихся начальных классов в воспитании их в духе нравственности.

SUMMARY. In this article is said about the role of family and teacher in educating a child. It is given recommendations and ideas about it.

BASLAWISH KLASS ANA TILI SABAQLARINDA OQIWSHILARDIN SÖZLIK BAYLIĞIN ARTTIRIWDA OYIN USILLARINAN PAYDALANIW

B.S.Kenesova – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: o'yinlar, «Sózdan-sóz» o'yini, metodika, otlar.

Ключевые слова: игры, игра «слово в слово», методика, существительные.

Key words: games, word-for-word game, method, nouns.

Ministrler Kabinetiniń 2017-jıl 6-apreldegi «Ulıwmalıq orta hám orta arnawlı, kásip-óner táliminiń mámleketlik bilimlendiriw standartların tastıyıqlaw haqqında»ǵı 187-sanlı qararı, 2019-jıl 29-apreldegi "Ózbekstan Respublikası xalıq tálimi sistemasın 2030-jılǵasha rawajlandırıw konsepsiyasını tastıyıqlaw haqqında"ǵı PF-5712-sanlı Pármanında belgilengen bir qatar wazıypalar oqıwshılardıń

lingvistikalıq hám sóylew kompetensiyaların rawajlandırıw, sózlik baylıǵın arttırıwda tayanış boldı.

Bilimlendiriw procesi, onıń rawajlanıwı hám nátiyjeli barısı hár tárepleme oqıtıwshı hám oqıwshılardıń óz-ara isenimi tiykarında qurılǵan. Sabaq procesindegi oınlar bolsa, bul ortalıqtı bekkemlewde tiykarǵı rol oynaydı. Oınlar toparlarda islesiwge ádetlendiredi hám onsha kóp waqıttı talap qılmaıdı. Birge islesiw dawamında oqıwshılar

belsendiligi artadı hám sabaqqa bolǵan dıqqatı hám itibarı kúsheydi. Oynlar arqalı oqıwshılardı jańa bilim beriw, kónlikpe payda etiw, kishi topar aǵzalarınıń dóretiwshilik qábiletlerin xoshametleydi [4]. Oynlardı tiykarınan sabaqtıń kirisiw yáki juwmaqlawshı bóliminde ótkeriw maqsetke muwapıq. Oynlardı maqsetine baylanıslı 7 túrge ajratıw múmkin: «Sózden-sóz tap» oyını. Bul oyında bir sózden bir neshe sózler keltirip shıǵarıw talap etiledi. Bul oyın túri oqıwshılardı pikirlewge, izleniwge iytermeleydi, olarda tapqırılıq uqıplılıǵın júzege shıǵaradı. Bizler bul oyındı tákirarlawmaqsı emespi, bálki onı belgili bir temaǵa baylanıslı halda ótkeriw jolları haqqında pikir júritpekishimiz. Berilgen sóz quramındaǵı háriplerdiń túrli kombinaciyasınan paydalanıp, bir neshe sózler payda qılıw múmkin. Demek, bul oyındı belgili bir tema menen baylanıslı halda ótkerse de boladı.

«Sózden-sóz» oyınnan tildiń bárshe bólimlerin oqıtıwda paydalanıw múmkin. Atap aytqanda, leksikologiya bóliminde jazılıwı birdey, mánileri qarama-qarsı sózler temaların úyreniwde bul oyınnan paydalanıw múmkin. Bunıń ushın oqıtıwshı dúzilisi birdey yáki qarama-qarsı mánili sózlerdi keltirip shıǵarıw múmkin bolǵan sózlerdi tańlay biliwı hám sonnan keyin olardı oqıwshılar itibarına usınıwı tiyis. Omonimler teması úyrenilgennen soń, oqıwshılardı tómendegi sózlerdi beriw hám olardan jazılıwı birdey sózlerdi keltirip shıǵarıw wazıypası tapsırıladı.

Til sózinen (tiliw feyili, dene aǵzası atı), tar sózinen (saz ásbabı, kelbetlik sóz shaqabına tiyisli sóz), kir (kiriw feyili, kelbetlik sóz shaqabına tiyisli sóz), at (ism, haywan atı, atıw feyili) jazılıwı birdey sózleri keltirip shıǵarıladı. Antonimler temasında da bul oyınnan paydalanıw múmkin. Tema boyınsha shınıǵıwlar islenip, kerekli túsinikler berilgennen soń oqıwshılardı (qaraxat, Alma ata) sózlerin berip, antonim sózlerin jazıw tapsırıladı. (Qaraxat sózinen aq-qara), (Alma ata sózinen alma-al) sózin payda etiw múmkin. Bul sóz shaqapları bóliminde de paydalanıw múmkin. Atlıq sóz shaqabında berilgen sózlerden menshikli atlıqlar payda qılıw tapsırması beriledi. «Bilimdanlarǵa» sózinen tómendegishe atlıqlar payda etiw múmkin:

1. Menshikli atlıqlar: Rim, Ali, Dilbar, Lala, Nil.
2. Galabalıq atlıqlar.
- a) tuwısqanlıq atlıqları: aǵa, ana, bala;
3. Abstrakt atlıqlar: ilim

Ulıwma alǵanda. «Sózden-sóz tap» oyını qızıqlı oynlardan bolıp, onnan qalayınsha paydalanıw oqıtıwshınıń sheberligi hám oqıwshınıń pikirlew sheńberine baylanıslı. «Sózden sóz tap» oyını. Bul oyın oqıwshılardı sezgir, ziyrek hám tapqır bolıwına kómelesedi. Oyında qatnasıw ushın oqıwshı temanı jaqsı ózlestirgen bolıwı kerek, bolmasa, oyınnan shıǵıp qaladı. Sonı oqıwshı sezine alsa, onda ilimge qızıǵıwı da artıp baradı. Leksikologiya bóliminde mánisi birdey sózler teması boyınsha ótkeriletuǵın bekkemlew shınıǵıwlarında usı oyındı qollanıw maqsetke muwapıq boladı. Oyın tómendegi tártipte boladı. Oqıtıwshı bir neshe mánisi birdey sózler toparın tańlaydı. Máselen, (júz, bet, kelbet; quyash, kún, nur; áwel, ilgeri, aldın, burın, dáslep; bile tura, bilqastan, jorttaǵa). Bul sózler bólek-bólek qaǵazlarǵa jazıladı hám stol üstine qoyıladı. Bulardan tiykarǵı sózler ajratıp alınadı hám 4 dana oqıwshıǵa beriledi. Demek, tórt oqıwshı tiykarǵı sóz jazılǵan qaǵazdı uslap tórt jerge turadı [3]. Qalǵan sózler aralastırılıp qoyıladı. Klass oqıwshıları da tórt topardıń bólinedi hám hár bir topardıń bir tiykarǵı bas sóz biriktiriledi. Máselen, 1-topar oqıwshılarına júz sóziniń, 2-topardıń áwel sóziniń, 3-topardıń quyash sóziniń, 4-topardıń bile tura sóziniń mánilesleri tapsırıladı. 1-topar oqıwshıları náwbet penen shıǵıp, aralas haldaǵı sózler ishinen kelbet, bet sózlerin tawıp júz sózi jazılǵan qaǵazdı uslap turǵan oqıwshı qasınan, yaǵnıy «Bas sóz» qasınan orın aladı. Qalǵan topar aǵzaları da oyındı usı taqılette dawam ettiredi, yaǵnıy óz ornın tawadı. Oqıtıwshı toparlardıń tapqırılıqtı qalay orınlaǵanın tekseredi, óz ornın durıs tawǵan toparlarǵa

tolıq ball, al orın tabıwda adasqan toparlarǵa tómendew ball qoyılardı. Oyındı biraz quramalasırıw da múmkin. Bunıń ushın mánisi birdey sózler ishine mánileslik qatarına tiyisli bolmaǵan sózler de aralastırılıp jiberilse, oqıwshılardıń kerekli sózdi tawıp alıwı quramalasadı. Bul is oqıwshılardıń bilimine, qábiletine qarap belgilenedi.

Házirgi kúnde orta arnawlı mekteplerdiń baslawish klaslarında ana tili pánin ózlestiriwde oqıwshılardıń jazba sawatlılıǵın rawajlandırıwda jańa pedagogikalıq texnologiyalar, bay tájiriybeler hám qızıǵarlı hám dástúriy emes oynlar arqalı shınıǵıwlardı shólkemlestiriw arqalı kútilgen nátiyjelerdi alıw múmkin.

Baslawish klass oqıwshılarınıń óz pikirini jazba hám awızeki bayanlawında ana tilin oqıtıw procesinde iyelegen kónlikpe hám tájiriybeleri onıń tekstinde sawlelenedi.

Bunda:

- pikirdiń logikalıq izbe-izlikte bayanlanganın anıqlaw;
- imlalıq (jazba) sawatlılıqtıń sıpatın anıqlaw tiykarǵı negizler esaplanadı,

Demek, baslawish klass oqıwshılarınıń jazba hám awızeki sóylew mádeniyatın rawajlandırıwda ana tilin túrli oyın usıllarınan paydalanıp úyretiw tiykarǵı maqsetlerden biri bolıp tabılardı. Oytkeni, mektep ana tili taliminiń baslı maqsetlerine göre sabaq shınıǵıwları oqıwshıda dóretiwshilik, erkin pikirlew tájiriybelerin tereńlestiriw, tuwrı hám anıq bayanlaw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qarattılıwı kerek. Bul áhmiyetli wazıypanı ámelge asırıwda ana tili talimi procesinde shólkemlestiriletuǵın hár túrli oyın usıllarınıń ózine tán ornı bar.

Oqıwshılarda jazba sawatlılıq tájiriybesin rawajlandırıwda «Eslep qal», «Qate tap», «Sholiw ber», «Dawam etti», «Irkilis belgisin qoyın», «Sózlerdi durıs dúz», sıyaqlı oynlardan ónimli paydalanıw úlken áhmiyetke iye.

«Qate tap» oyını. Bunda oqıwshılar topar bolıp islesse maqsetke muwapıq boladı. Hár bir topardıń qate jazılǵan sózler berilgen tekstler tarqatılardı. Tekst tańlawda ótilgen temanı esapqa alıw kerek.

Toparlar qate jazılǵan yáki irkilis belgilerin anıqlaydı. Belgilengen waqıttan soń tekstler almasırılıp, toparlar ózara qatelerin kórip shıǵadı. Qaysı topar qanday nátiyjege eriskenin ekranda berilgen durıs tekst arqalı bilip aladı. Bul usıl oqıwshılardıń jazba sawatlılıǵın rawajlandırıwda járdem beredi [1].

Sabaqlardı bellesiw tárizinde shólkemlestirgende bul oyınnan paydalanıw múmkin.

«Sholiw ber» oyını. Bul oyında «Dem alıw máwriti»de paydalanıw múmkin. Aq qaǵazda basqa tillerden ózlestirilgen yáki mánisi qıyın sózler, kóp mánili sózler jazıp qoyılıp, klass taqtasına ilinedi. Oqıwshılar náwbet penen shıǵıp, sózlerdiń sholiwın jazadı.

Máselen:

Ámenger – qáwender, baspana, qorǵanısh.

Tamır-tanı – aǵayın, tuwısqan, jaqınlıq.

Istanat – jaman, nasaq.

Bunda sóz dizbeklerinen de paydalanıw múmkin:

Pıshıq murnı batpas – qalıń.

Oyın dawamında oqıwshılardıń sózlik baylıǵı hám sózlerden paydalanıw sheberligi rawajlanadı.

«Dawam etti» oyını. Oyın dawamında oqıtıwshı oqıwshılardıń óz pikirlerin jazba bayan etiwge úyretedi [2]. Bul kishkene gúrrıń, ertek te bolıwı múmkin.

Oqıtıwshı tema jazılǵan qaǵazdı tarqatadı. Oqıwshılar partalarda otırǵan halda aldından arqaǵa qarata tema tiykarında bir danadan gáp jazıp, qaǵazdı uzatadı. Oqıwshılar ózlerinen aldın jazılǵan pikirlerdi toltırıp, temǵa say gáplerdi jazadı.

Máselen: Qaraqalpaqstan – Watanım meniń.

Qaraqalpaqstan men tuwılıp ósken úlke.

Men óz Watanımdı jaqsı kóremen.

Qaraqalpaqstan quyashlı, gózzal mákan.

Watanım güllep-jaynamaqta.

Bul oyın usılı oqıwshılardı birge islesiwge tárbiyalaydı. Tekst dúziw uqıplılıǵın rawajlandırıp, pikirlew sheńberin keńeytedi.

Sabaqtıń aralas túrlerinde, tákirarlaw sabaqlarında bul oyın usılınan nátiyjeli paydalanıw múmkin.

«Sózlerdi durıs jaz» texnologiyası. Bul oyındı shólkemlestiriwden maqset oqıwshılardı stilistikalıq qátelerge jol qoymaslıqqa úyretedi.

Oqıtıwshı sózlerdin ornın almasırtıp proyektor arqalı ekranda kórsetedi hám oqıwshılar sózlerdi durıslap jazadı.

Máselen:

(Almasırtılǵan) Mashina shań kóterildi júrip ketkennen soń, izinen.

(Dúzewlengen) Mashina júrip ketkennen soń, izinen shań kóterildi.

«Mánilesin tap» oyını. Bunda aq qaǵaz hám markerden paydalanıp oyın shólkemlestiriledi. Oqıwshılar klass taqtasında náwbet penen aq qaǵazdan berilgen sózdıń mánilesin tawadı.

Máselen:

Bet – júz, kelbet, túr-túsi, sını.

Óliw – ájeli jetiw, qaza bolıw, kózjumıw.

Kúshli – ǵayratlı, quwatlı, qarıwlı.

Ádebiyatlar

1. Baykabilov U.A. Ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish bosqichlari. Science and Education., 1 (Special Issue 2), 2020.

2. Bayzakov J.A. Pedagogik texnologiyalardan foydalanib ta'lim berishda o'qituvchiga qo'yilgan talablar. Science and Education, 1(7). 2020.

3. Jumanioyov S A. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitishda ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish. Science and Education, 1 (Special Issue 2). 2020.

4. Rasulova R.B. Ana tili pánin oqıtıwda intalı oqıwshılardı anıqlaw hám olardıń sóylew mádeniyatın rawajlandırıwda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw. Tálim, pán hám innovaciya, 1(2).

REZYUME. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim jarayoniga, jumladan boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim olishi va ularga ta'lim beruvchi o'qituvchilarni rag'batlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu esa ustozlarga katta javobgarchilikni yuklaydi. Ushbu maqola boshlang'ich sinf ona tili darslarini samarador tashkil etishda o'yinlardan foydalanishning ahamiyatiga mo'ljallangan.

РЕЗЮМЕ. Сегодня в нашей стране большое внимание уделяется образовательным процессам, в частности, обучению учащихся и поощрению учителей, которые их обучают. Это возлагает большую ответственность на учителей. Данная статья посвящена описанию значимости использования игр в эффективной организации уроков родного языка.

SUMMARY. Today in our country a lot of attention is paid to the educational process, in particular, the education of students and the motivation of teachers who teach them. That puts a lot of responsibility on teachers. This article focuses on the significance of using games in the effective organization of mother tongue lessons.

BASLAWISH TÁLIM ANA TILI SABAQLARÍNDA OQÍWSHÍLARDÍ ERKIN PIKIRLEW HÁM DÓRETIWSHILIKKE ÚYRETIW

G.Sh.Komisbayeva – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: pedagogika, boshlang'ich ta'lim, ona tili, zamonaviy texnologiyalar, o'qitish usullari.

Ключевые слова: педагогика, начальное образование, родной язык, современные технологии, методика обучения.

Key words: pedagogy, primary education, mother tongue, modern technologies, teaching methods.

Ministrler Kabinetiniń 2017-jıl 6-apreldegi «Ulıwmalıq orta hám orta arnawlı, kásip-óner táliminiń mámleketlik bilimlendiriw standartların tastıyıqlaw haqqında»ǵı 187-sanlı qararı, 2019-jıl 29-apreldegi "Ózbekstan Respublikası xalıq tálimi sistemasın 2030-jılǵasha rawajlandırıw konsepsiyasını tastıyıqlaw haqqında"ǵı PF-5712-sanlı Pármanında belgilengen bir qatar wazıypalar oqıwshılardıń lingvistikalıq hám sóylew kompetensiyaların rawajlandırıp, sózlik baylıǵın arttırıwda tayanish boldı.

Baslawish tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwsilikke úyretiw ushın birinshiden, oqıtıwshınıń bilimdanlıǵı, mektepte bilim beriwdiń maqseti, tálim-tárbiya wazıypaları, dúzilisi hám mazmunın puqta bilip alıw bolsa, ekinshi tárepten, sabaq hám sabaqtan tisqari shınıǵıwları durıs shólkemlestire alıw hám bul shınıǵıwlarda oqıwshılardıń sabaq ózlestiriwine basshılıq etiw, olarǵa ideyalıq – siyasiy hám ádep-ikramlılıq tásir kórsetiwdiń usılların, ámelde olardan durıs paydalana biliw hám de onı jetilistiriw barıwda áhmiyetli.

Tálim mazmunı adamzat toplaǵan tayar bilimler, kónlikpe hám qánigeliklerdi puqta iyelew menen birge, oqıwshılardıń erkin piker júritiwı, dóretiwsilik isler qábiiletleriniń ósiwin támiyinley alatuǵın dóretiwsilik iskerliktide ózinde birlestiriwı kerek.

Bunda oqıwshınıń sóz baylıǵı artadı. Sózlerge itibarlıraq boladı hám olardı óz ornında qollanıw tájiriyebeı rawajlanadı.

«Sózge sóz» oyını. Bul usılda qarama-qarsı sózlerdi óz-ara keltiriw yáki sózdıń aqırǵı háribine sóz tabıw siyaqlı jol menen shólkemlestiriledi.

Bul proceste toptan paydalanılsa, oqıwshılarda keypiyat kóteriledi, fizikalıq háreket arqalı dem alıw waqtın shólkemlestiriw múmkin.

Máselen: 1-oqıwshı: «Aq» dep toptı ekinshi oqıwshıǵa ılaqtıradı, ekinshi oqıwshı «Qara» dep toptı ılaqtıradı. Keyingi oqıwshı aqırǵı hárip «a» ǵa «Ashshı» dep baslasa, keyingi oqıwshı «Shıyrın» dep juwap beredi. Náwbettegi oqıwshı «Nan» dep toptı ılaqtırsa, keyingi oqıwshı «Nál» dep dawam ettiredi. Bul oyın oqıwshılardı tapqırılıqqa, shaqqanlıqqa hám sóz baylıǵın asırıwǵa járdem beredi.

Juwmaqlap aytqanda, baslawish klaslarda ana tili páninen sabaq waqıtlarında oqıwshınıń jazba sawatlılıǵı, imla qaǵıydaların jaqsı ózlestirgenligi hám shıraylı jazıwdı inabatqa alıp, jańa pedagogikalıq texnologiyalar, oqıwshılarda sóz baylıǵın arttırıwda oyın usıllarınan paydalanıwdı shólkemlestiriw keleshekte jetik intellektual ilimlı áwladtı tárbiyalawda áhmiyetli tiykar bolıp esaplanadı.

Oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwsilikke úyretiw hám olarda zárúr kónlikpe, uqıplılıqların júzege keltiriwde tálim mazmunı menen birge oqıtıw metodları da áhmiyetke iye [2].

Baslawish tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwsilikke úyretiw – oqıtıw hám úyreniwdi shólkemlestiriw processinen ibarat. Demek, ana tilin oqıtıw metodları oqıtıw hám úyreniwdi shólkemlestiriwge qaratılıwı kerek.

Keń mániste qollanılatuǵın «metod» oqıtıwdıń óz aldına qoyǵan maqsetlerine erisiw, belgili tiykarlı ózlestiriwdegi teoriyalıq hám ámeliy iskerliklerin ańlatadı. Oqıtıw metodları bilimlendiriw processinde oqıtıwshı hám oqıwshılardıń kútilgen maqsetke erisiwge qaratılǵan birgeliktegi iskerliginiń qanday bolıwın, oqıtıw processin qanday shólkemlestiriw hám alıp barıw kerekligin belgilep beredi.

Oqıtıw metodları hár eki iskerliktiń, jańa oqıtıwshı tárepinen oqıwshılardı bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar menen qurallandıırıw hám de oqıtıwshılar tárepinen sol kóзде tutılǵan ilimiy bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı ózlestiriw iskerliginde qollanılatuǵın jollardı óz ishine aladı.

Bilimlendiriw processindegi belgili bir maqsetti ámelge asırıwǵa qaratılǵan iskerliktiń túrlishe bolıwı jańadan-jańa ausıllardı keltiriw shıǵaradı.

Bilimlendiriw processı yamasa ol yáki bul metod hám qurallardı óz ishine alǵan bolıwı múmkin [3].

Baslawısh tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwshilikke úyretiw sistemasında oqıwshılardıǵa bilim beriwdiń eń qolay imkaniyatlarına tiykarlanıp ana tilin oqıtıwdıń tómendegi usılları usınıladı:

- 1) Ana tilin oqıtıwdıń awızeki usılı.
- 2) Ana tilin oqıtıwdıń kórsetpeli usılı.
- 3) Ana tilin oqıtıwdıń ámeliy usılı.
- 4) Ana tilin oqıtıwdıń mashqalalı – izleniw hám re-produktiv usılı.
- 5) Oqıtıwdıń induktiv hám deduktiv usılı.
- 6) Óz-betinshe jumıs usılı.
- 7) Oqıwshılardıń oqıw iskerligin xoshemetlewge tiykarlanǵan usılı.
- 8) Oqıtıwda qadaǵalaw hám óz-ózin qadaǵalaw usılı.
- 9) Kitaplar menen islew, nızamlar hám basqa hújjetler menen islesiw usılı.

Hár bir sabaqqa hám sabaqtan tıs shınıǵıwǵa tayarlanıw sabaq hám shınıǵıw maqsetin, olardıń tálim-tárbiyalıq wazıypaların belgilewden baslanadı. Oqıw materiallarınıń mazmunına muwapıq onıń tálim-tárbiya wazıypaların ámelge asırıwǵa járdem beretuǵın metodikalıq usıllardı durıs hám ilimiy tiykarda tańlap alıw oqıtıwshınıń bul boyınsha teoriyalıq bilim dárejesi hám metodikalıq usıllar sistemasın qanshelli ózlestirip alǵanlıǵına baylanıslı.

Baslawısh tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwshilikke úyretiwdiń birinshi basqısı – oqıwshılarda túsiniqler qalıptestiriw bolıp tabıladı. Ekinshi basqısı – oqıtıwshı Bergen maǵlıwmatlardı sabaqlıq, qosımsha ádebiyatlar menen sahtıstırıp, bilimin keńeytiw, bekkemlew ústinde izleniw, bul boyınsha erkin pikirlep, analizlew.

Bul basqıshlardı ámelge asırıwda oqıtıwshınıń túrli usıllardan paydalanıwı maqsetke muwapıq boladı. Pedagogika pání usınǵan usıllardan tısqarı social pánler, ásirese, tariyx pánin oqıtıwdıń tórt túrin tariyxshı alım A.Sádiev usınadı, bular:

- este saqlap qalıw usılı;
- mashqalalı usıl;
- s) logikalıq wazıypalar usılı;
- d) izertlew usılı.

Oqıtıwdıń este saqlap qalıw usılında oqıwshılar úyrenilip atırǵan materiallardı este puqta saqlap qalıwları hám onı qayta sóylep beriwı múmkin. Bul usıldın áhmiyetli tárepi sonda, ol qısqa waqt ishinde úlken kólemdegi bilimlerde úyreniw hám oqıwshılar dıqqatınıń rawajlanıwına járdem beredi. Biraq, bul usıl oqıwshılarda ana tilin úyreniwge qızıǵıwshılıq oyata almaydı, olardıń oylawı, bilimi, uqıplılıǵı hám qábiletleri rawajlanıwın támiyinley almaydı.

Usıllar klassifikaciyası: awızeki, jazba tekst, kórgizbeli, ámeliy, produktiv hám reproduktiv. Metodtıń usıl hám qurallar menen jámleskenligin támiyinlew.

Awızeki usıldın gúrriń túri kóbirek baslawısh klaslarda qollanıladı.

Oqıtıwshınıń tásirli sóylewi emocional hám isendiriwshi kúshke iye. Tásirli sóylesiw oqıwshı sanasına tez jetip baradı, onı belgili juwmaqlarǵa alıp keledi. Oqıtıwshınıń tásirli sóylesiwı júdá úlken tárbiyalawshı kúshke de iye. Oqıtıwshı sózindegi logika, intonaciya, pátıń kúshi, dálil-lerdiń janlı hám isenerli bolıwı oqıwshılar sanasına, sezimlerine kúshli tásir kórsetedi, olardı pikirlewge hám dóretiwshilikke úyretedi, belgili juwmaqqa alıp keledi [3].

Oqıtıwshınıń sóylew sheberligi oqıwshılardıń bilim alıwdan basqa derekler, kórgizbeli qurallar hám tekstlerdiń mazmunın túsiniw, olar ústinde erkin islew hám pikir júritiwge jol ashıp beredi. Oqıtıwshılar sabaq processinde oqıw materiallardı awızeki bayan etip barıw menen shegalanıp qalmastan, hár qıylı kórgizbeli qurallarda paydalanadı. Oqıwshılardı puqta bilim beriwde kórgizbeli qurallar texnikalıq qurallar, kompyuterler oqıtıwshılardıń járdemshisi bolıp xızmet etsede, olar oqıwshılardı beriletuǵın

tálim-tárbiyanıń tiykarǵı deregi bolǵan tásirli sóz ornın basa almaydı.

Oqıtıwshı sabaq processinde oqıwshılardıń oqıw materialların puqta ózlestirip alıwın támiyinlewge járdem beretuǵın túrli tekstler (sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, nızamlar, Prezident miynetleri, maqalalar, gazeta-jurnallar)dan paydalanadı. Olardıń mazmunın bayan etip beredi, túsindiridi, analiz etedi hám tiyisli juwmaq shıǵaradı.

Oqıtıwshılardıń erkin islew, pikirlew qábiletin shólkemlestiriwshi, olardıń aqlı hám qálbine jol ashıwshı tásirli sóz didaktikalıq talaplarǵa juwap beriwı kerek.

Sóylew sheberligi degende, awızeki usıldı ǵana emes, bálki oqıtıwshınıń ulıwma sabaq dawamında aytıp turatuǵın sózin, úyde islep keliw ushın berilgen tapsırmalar mazmunın hám olardı orınlawdıń jolların túsindiriwge tiyisli sózlerin, ámeliy shınıǵıwdı baslawdan aldın bolatuǵın kiris sózin, oqıwshılardı beriletuǵın túrli jol-jobaların túsiniqlı bahalaw hám basqalardı túsiniw kerek.

Oqıtıwshınıń awızeki sóylewi oqıwshılardıń oqıw-úyreniw hám biliw iskerligin basqarıwdı, oǵan basshılıq etiwdiń metodikalıq usılları hám quralların da ózinde sáwlelendiredi. Ana tilin oqıtıwdan maqset oqıwshılardı bilim beriw hám bilimlerin payda etiw menen birge olardı mádeniyatlı etip tárbiyalaw wazıypalarında ámelge asırıw bolǵanlıǵı sebepli, oqıtıwshınıń ideyalıq-siyasiy tayarlıǵı, ádep-ikramlılıq kelbeti hám mádeniyatı áhmiyetli orın tutadı.

Oqıtıwshı óziniń túsiniqlı beriw mazmunına watansúyiwshilik, milliy maqtanış, milliy ideologiya, nızamlardı húrmet etiw, milliy qádiriylatlardı húrmetlew menen baylanıslı materiallardı kiritiwı kerek.

Sabaq hám sabaqtan tısqarı shınıǵıwlarda oqıtıwshınıń sózi arqalı berilgen bilim oqıwshılardıń aqlı menen birge, sezim tuyǵılarına da tásir kórsetken halda olardıń isenimine aylanıwı hám jámiyetlik iskerligin asırıwda áhmiyetli sebep bolıp xızmet etiwı múmkin.

Oqıwshılar oqıtıwshı bayanın ózlestiriwde geyde qıynaladı. Sonday waqıtta olar temalardı qálegen waqıtında qayta-qayta oqıp shıǵıwları múmkin, biraq oqıtıwshınıń bayanın qayta esite almaydı. Sonıń ushın, oqıwshılardıń úyreniwı ústinen oqıtıwshınıń baqlawı hám basshılıq etiwı ásirese úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardıń oqıtıwshı bayanın itibar hám qızıǵıw menen úyreniwın tómendegi jollar menen shólkemlestiriwı múmkin:

- a) oqıtıwshı sabaqtıń wazıypaları, maqseti hám bayanınıń tiykarǵı jayların qısqasha ayıp beredi;
- b) oqıtıwshı úyrenilip atırǵan temanın áhmiyetligi yamasa qıynılıǵın ayıp onı puqta túsiniw, bilip alıw ushın ne qılw kerekligin, ótilgen materiallarda nelerdi eslew zárúrligin, qosımsha qanday materiallardı oqıp shıǵıw zárúrligi hám basqalar esletip ótedi.

Bunda oqıtıwshı ilaji barınsha materiallardı bayan etiw rejesine muwapıq úziliksiz hám tezlik penen ayıp beriwı, bir mäseleniń bayanı juwmaqlanǵanda oǵan juwmaq qılıp, keyingi mäsелеge ótip atırǵanlıǵın eskertip barıwı, bir mäselenen ekinshi mäsелеge ótiwde oqıwshılar aldına tiyisli sorawlardı qoyıp barıwı da oqıtıwshı bayanınıń túsiniqlı bolıwına járdem beredi [2].

Baslawısh tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwshilikke úyretiwdiń hámme basqıshların da oqıwshılardı sabaqtı bayan etiw rejesin beriw hám hátte onı taqtaǵa jazıp qoyıw, materialdı usı reje tiykarında bayan etiw lazım boladı. Bul birinshiden, oqıtıwshı bayanınıń úziliksizligin támiyinlese, ekinshiden oqıwshılar alǵan biliminiń de anıq, puqta hám bekkem bolıwın, eń áhmiyetlisi onıń sistemalı rawishte tezlik penen tolıq ózlestiriliwın támiyinleydi [1].

Oqıtıwshınıń bayanı awızeki usılı túrlishe gúrriń qısqa bayan táriyplew, túsindiriw, dodalaw, mektep bayanatı, sáwbet, ushırıasıw túrinde alıp barıwı múmkin.

Dodalaw júritiwde – bilimniń mazmunı, hádiyse hám waqıyalardıń, qatnasıqlardıń mazmunı ashıp beriledi.

Oqıwshılar pikirlewge analiz etiwge úyretiledi. Oqıwshı pikirı tuwrı yamasa tuwrı emes ekenligi talqılaw júritiwde sheshiledi, talqılaw júritiw túsindiriw menen aralasıp ketiwi múmkin.

Analiz etiw, ulıwmalastırıw, sistemaǵa salıw, dodalaw usılları bayanatnıń eń áhmiyetli táreplerin dúzedi.

Oqıtıwshı bayanat teması menen birge onı bayan etiw rejesin de xabardar etedi. Geyde bayanat rejesin bayanat etiw dawamında da xabardar etip bariwı múmkin. Oqıtıwshı oqıwshılardıń dıqqatın bayanatnıń ideyalıq, siyasiy hám ádep-ikramlılıq tárepten áhmiyetli bolǵan táreplerine qaratadı. Oqıwshılardıń biliw belsendiligin aktivlestiriw, olardıń dıqqatın bayanatnıń áhmiyetli táreplerine qaratıw maqsetinde sorawlar berilip barıladı. Mektep bayanatı bayan etilgen material júzesinen juwmaqlaw sáwbeti menen tamamlanadı [1].

Baslawish tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwsılıkke úyretiwde kórgizbeli qurallardan paydalanıw oqıwshılarda ótilip atırǵan tema boyınsha anıq túsiniw payda etedi, oqıwshılardıń esitiw iskerligine kóriw hám seziw organlarınıń iskerligi de qosıladı. Usı menen birge olardıń bilimi jáne tereńlesedi, bekkemlenedi.

Kórgizbeli qurallar oqıwshılardıń ana tilin oqıtıw metodikası pání túsiniwlerine anıqlıq kirgiziw hám bul túsiniwlerin konkretlestiriwge járdem beredi.

Kórgizbeli súwretler fakt hám hádiyseleriniń ishki mazmunın da ashıp beredi.

Kórgizbeli qurallar oqıwshılarda ana tilin oqıtıw metodikası pání túsiniwlerin qalıplestiriwge, olardıń teoriyalıq nátiyjeler hám ulıwmalasqan juwmaqların sociallıq rawajlanıwınıń tiykarǵı nızamların, óz-ara baylanısların jaqsıraq túsiniw alıwlarına járdem beredi, sonday-aq, oqıwshılardı estetikalıq tárepten tárbiyalawdıń áhmiyetli quralı bolıp xızmet etedi.

Kórgizbeli usılı:

a) ana tilin oqıtıw metodikası pání tiykarǵı dereklerin bir bolıp xızmet etedi;

b) oqıw materialınıń bilim-tárbiya wazıypaların tabıslı ámelge asırıwda xızmet etedi;

v) oqıtıwshı bayanatnıń anıq, obrazlı hám sezimli bolıwına járdem beredi;

g) oqıwshılardıń oqıw materialın úyreniwge qızıǵıwshılıǵın asıradı hám olardıń biliw iskerligin aktivlestiredi.

d) oqıtıwshınıń bayanın hám onıń sabaqta qollanǵan basqa oqıw usılların oqıwshılardıń túsiniw alıwın jeńillestiredi;

e) oqıwshılardıń pikirlew iskerligin hám dóretiwsılık iskerligin ósiredi;

j) oqıwshılar biliminiń konkret, tereńrek hám bekkemlew bolıwına járdem beredi.

Kórgizbeli qurallar óziniń mazmunı, tayarlaw texnikası hám paydalanıw usıllarına qaray tómendegi túrlerge bólinedi:

1) Úskeneler (buyım) kórgizbelilik: arxitektura estelikleri, imaratlar, múlik, qımbat bahalı qaǵazlar hám basqalar;

2) Súwretli kórgizbeler: albomlar, súwretler, diafilm, kinofilm, video kórinisler hám basqalar.

3) Shártli kórgizbeli qurallar: sıızılmalar, tekstler hám basqalar.

Ana tilin oqıtıwda oqıw filmlerinen paydalanıwdıń tómendegi tiykarǵı usılları usınıs etiledi:

–Oqıtıwshı óz bayanın oqıw filminiń eń áhmiyetli, eń anıq kadrardı kórsetiw menen baylanıstırıp alıp baradı.

– 10-15 minutlı qısqa oqıw filmlerine baǵıshlangan sabaq ótiledi.

– Arnawlı kino sabaǵı shólkemlestiriledi.

– Sabaqtan tısqarı waqıtta film tamasha etiledi.

Oqıwshılardıń oqıw ámeliy iskerligi awızeki hám kórgizbeli oqıtıw usılı menen baylanıslı hár qıylı tapsırmalardı orınlawları dóretiwsılık izertlew isleri hám basqalardan ibarat.

Solay etip, tálim processiniń nátiyjeligin asırıwda hám baslawish klaslarda ana tilin oqıtıw metodikasında hár qıylı metodlar járdeminde oqıtıwda, oqıwshılardıń bekkem teoriyalıq bilim, iskerlik, kónlikpe hám tájiriybelerin bekkemlew, onıń kásiplik sheberlikke aynalıwın támiyinlew maqsetinde oqıtıw processinde jańa usıllardan paydalanıw dáwir talabı hám sociallıq zárúrlık sıpatında kún tártibine qoyılmaqta.

Baslawish klaslarda ana tilin oqıtıw metodikasında túrli usıllar arqalı oqıtıwda jańa pedagogikalıq texnologiyanı engiziw arqalı oqıwshılarda erkin pikirlew hám dóretiwsılık qábiletleriniń rawajlanıwına erisiledi. Baslawish klaslarda ana tilin oqıtıw metodikasında túrlishe metodlar arqalı oqıtıw – tálim processı kámil insan hám bilimli oqıwshını tárbiyalaw haqqındaǵı sociallıq buyırpanıń orınlanıwınıń sıpat kórsetkishine iye bolıwına alıp keledi.

Ádebiyatlar

1. Embergenova M. «Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası». 4-klaslar ushın oqıw metodikalıq qollanba. –N.: «Qaraqalpaqstan», 2013.

2. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova H., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. «Ona tili óqitish metodikası». –T.: «Noshir», 2009.

3. Pirniyazov Q. «Baslawish klaslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası». –Nókis: «Bilim». 1993.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish usullari, o'qitishdagi zamonaviy texnologiyalar, ularning boshqa fanlar bilan aloqasi, o'qitish samaradorligini oshirish bo'yicha fikrlar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены методы обучения учащихся самостоятельному мышлению на уроках родного языка в начальных классах, современные технологии в обучении, их связь с другими дисциплинами, мнения о повышении эффективности обучения.

SUMMARY. This article presents the methods of teaching students to independent thinking in the lessons of the native language in classes, modern technologies in teaching, their connection with other disciplines, ideas on how to increase the effectiveness of teaching.

OQÍTÍWSHÍNÍN ORATORLÍQ HÁM SÓYLEW MÁDENIYATÍN RAWAJLANDÍRÍW JOLLARÍ

A.J.Kossheterova – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: notiqlik san'atı, o'qıtuvchining nutq madaniyatı, notiqlik tushunchası, notiqlik madaniyatı tarixi,

Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи учителя, понятие ораторского искусства, история ораторской культуры,

Key words: oratory, teacher's speech culture, oratory concept, oratory culture history.

Turmısımızda insanlar ara qatnas júdá bir tereń, júdá bir názik máselelerden biri bolıp tabıladı. Insanlar bir-biri menen sáwbetlesiw barısında hár túrli mimikada hám minez qulqta sóylesedi. Respublikamızda oqıtıwshılardıń mánawiy jetik, kásiplik sheberliklerin asırıwǵa úlken itibar qaratılǵan. Sol tiykarǵa prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Albette biz Jańa Ózbekstandı qurıw hám Úshinshi Renessans tiykarın jaratıwda zıyalarıımızǵa úlken isenim menen qaraymız” —dep atap ótedi. [1]. Haqıyqatında da

prezidentimiz aytqanıday biz hár bir tarawda meylı ol isbilermenlik bolsın, meylı tálim tarawı bolsın, mámleketlik shólkemler bolsın hár biriniń rawajlanıwında zıyalarıımızdıń ornı ayırıqsha desek adasqan bolmaymız.

Húrmetli birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov Ózbekstan Respublikası Oliy májlisiniń 1997-jıl 29-avgusttaǵı IX sessiyasında sóylegen bayanatında «Óz pikirın ana tilinde erkin, taza, shıraylı hám anıq jetkerip bere almaytuǵın qánigeni yaǵnıy baslıq orındıǵında otırǵanlardı búgin

túsiniw hám aqlaw qıyın» degen edi. [2].

Oqıtıwshı – bul ózine úlken juwappershilikti alğan, oqıwshılardı kishkene waqtınan baslap insaniylik paziyletlerge iye bolıp jetilisiwine tiykar jaratıwshı shıx bolıp esaplanadı. Oqıtıwshı degende biziń kóz aldımızğa ótkinshi sezimlerde berilmiytugın, óziniń mápin oylamay, kewilleri misli aq qagazday oqıwshılardıń bilim sırların úyretiwdi abzal kóriwshı kásip iyeleri sawlelenedi. Búgingi kúnde jas awladtıń tálim-tárbiya alıwında, olardıń óz watanına súyispenshilik ruwxında tárbiyalanıwında oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı úlken orın iyeleydi. Ásirese baslawsh klass oqıtıwshısı qanday bolıwı, nelerge itibar beriwı kerekligi haqqındaǵı máselelerdi atap aytatugın bolsaq:

Oqıtıwshı eń aldǵı menen óz qanıgeligi boyınsha tereń bilimge iye bolıwı, onıń ishki hám sırtqı gozzallıǵı, kiyiniwı, ózin uslay biliwı, álbette sóylew mádeniyatına da iye bolıwı tiyis. Oratorlıq mádeniyatına biziń eramızǵa shekemgi VII ásirde Greciyada tiykar salınǵan. [3]. Áyyemgi Greciyada balalardıń bilim beriw filosoflarǵa júkletilgen. Olar oratorlıq mádeniyatınıń jetik wákili bolıp ózleriniń shıraylı sózleri, bálent hám tásirli dawısları menen adamlardıń oy hám sanasına kirip barǵan, tálim hám tárbiyada úlken jetiskenlerge erisken. Sonıń sebebinen oratorlıq hám sóylew mádeniyatı teoryası hám onıń tárbiyalıq áhmiyetine dáslep áyyemgi Greciyada tiykar salınǵanlıǵı ilimiy ádebiyatlarda ayıladı. Biziń eramızǵa shekemgi V ásir Greciyada “Oratorlıq mádeniyatı”nıń eń jetisken hám rawajlangan dáwiri esaplangan. Al, Orta Aziyada bolsa, sóylew mádeniyatı “Quran” menen baylanıslı bolǵan sózler qurǵan. Bul dáwirde oratorlıq mádeniyatında tómendegi úsh nızamlıqqa itibar berilgen:

- tınlawshıǵa túsindiriw (belgili bir oy-pikirdi);
- tınlawshınıń oylaw dárejesin rawajlandırıw (pikirin, sanasın, maqsetin);
- tınlawshını ózine tartıw.

Oratorlıq mádeniyatı bul nızamlıqlarǵa ámel qıla otırıp “tınlawshılardı xosh keypiyat baǵıshlaw” arqalı adamlardı jaqsı islerge, ádalatlılıqqa, watan aldındaǵı minnetin shın kewilden berilgen bolıwǵa, eń jaqsı insanıy paziyletlerge ámel etip, olardı orınlawǵa, ádep- ikramlılıq hám etika qaǵıydalarına ámel etiwge úyretedi. Bul olardıń tiykarǵı wazıypaları esaplanadı. Oratorlıq mádeniyatın tereń iyelegen, ózleriniń gozzal hám shıraylı sóylewı hámde ayrıqsha dóretpeleri menen jámiyette húrmet hám itibarǵa erisken Sokrat, Platon, Giperid, Gorgiy, Isokrat, Isey Demosfen, Tsitseron, Dinarx, sıyaqlı wákıller Greciyanıń ataqlı oratorları bolıp jetisken. Grek alımları awızsha sóylewdiń forma hám nızamlıqların, oy-pikir hám tastıyq sıyaqlı logika ilimi qaǵıydaların tereń ózlestirgen. Ataqlı filosof Sokrat (eramızdan aldınǵı 456-399 jıllar) oqıwshılardıń tálim-tárbiya beriwde soraw-juwap usılın ámelde qollanıp, bul usıl arqalı sawbet metodına tiykar salınǵanlıǵı hámmege belgili. Sokratıń shákirti Platon bolsa óz ustazı pikirlerin dawam ettirip, soraw-juwaplı oratorlıq mádeniyatınıń bir forması sıpatında jáne de bayıtı hám de onı insan sanasına, dúnyaǵa kóz qarasın awızsha sóylew menen bayıtıwshı kem ushıraytugın usıl retinde bahaladı. B.N.Golvin óz sózinde: “Sóylew mádeniyatı- insanlardıń óz ara tolıq hám tereń pikirlewı ushın tildıń barlıq imkanıyat hám quralların puxta iyelewı”-degen edi. [4]. Haqıyqatında da, insanlardıń óz ara pikirlesiwı, óz pikirin anıq bayan etiwinde sóylew mádeniyatı áhmiyetli orın iyeleydi. Shıǵıs oyshılardı medrese oqıtıwshılarınıń qarım-qatnasqa kirisiw ádebi haqqında kóplegen pikirler ayıp ótken. Kayqawıs, Axmet Yugnakiy, Abu-Rayhon Beruniy, Maxmud Qashqariy, Al-Xorezmiy, Yusuf Has Hajib, Abdurahman Jomi, Alisher Nawaiy sıyaqlı ulı babalarımız sóylew ádebi máselelerine, ulıwma oratorlıq hám sóylew sheberligin jetilistiriwge ózleriniń salmaqlı úlesin qosqan. Kayqawıs tárepinen jazılǵan «Qabusnama» da sóylew ádebi hám mádeniyatı haqqında hikmetli pikirler

aytılǵan. Kayqawıs perzentine bergen násiyatı arqalı oqıwshını jaǵımlı, álpayım orınlı sóylewge, kereksez nárselerdi sóylemewge shaqıradı: «Ey perzent, eger sen hár qanday orator bolsańda, ózińdi bilimlilerden tómén tut, sóylesiw waqtında júziń tómén bolıp qalmasın. Kóp bil, az sóyle, kem bilseń kóp sóyleme, sebebi aqlsız kisi kóp sóyleydi, tınısh otırıwda danalıq belgisi. Kóp sóyleytugın sanalı adamdı da, xalıq aqlsız deydi»- dep uqtıradı [5].

Oqıtıwshı sabaqtı mehr menen ótiwinde, sóylew mádeniyatı oǵada áhmiyetli. Sebebi oqıtıwshınıń sabaq ótiwge qızıǵıwshılıǵı bolmasa, sabaqtı túsindiriw barısında dawıs tolqınında ózgerisler bolıwı múmkin. Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatınıń jetilistiriw máselesin sóz etkenimizde, bul taraw boyınsha bir neshe baǵdarlar bar ekenligin kóriwimizge boladı:

1. Oqıtıwshınıń óziniń sóylew mádeniyatın mudamı analizlep hám jetilistiriw barıwı.

2. Sóylewdiń barlıq jaǵdaylarında durıs, ádebiy til qaǵıydasın ózine sińdiriwi.

Sóylew mádeniyatın jetilistiriw degende-adamınıń sóylew mádeniyatın mudamı tereń hám hár tárepleme úyrenip, taza ádebiy tilde sóylewdi ádetke hám talapqa aylandırıw qábiletin rawajlandırıw názerde tutadı. Sóylew mádeniyatı – házirgi dáwirdegi til biliminiń ózine tán tarawı bolıp tabıladı. Tilimizde belgili bir ádebiy norma sıpatında qalıplesetugın hám tap usı formada qabıl etiw usınılǵan til birlikleriniń ayrım jaǵdaylarda itibarǵa alınbawı, buzılıwı geypara til birliklerin qollanıwda belgili bir normalardıń anıqlanbaǵanlıǵı sóylew mádeniyatın úyreniw máselesin ortaǵa qoyadı. Sóylewde ushırasatugın nuqsan hám kemshilikler, olardı saplastırıw, sóylew mádeniyatın bunnan bılayda rawajlandırıw ulıwma xalıqlıq máselege aylandı. Demek,

1) Oqıtıwshı sóylew mádeniyatı óz qalıplesiw tariyxına iye.

2) Sóylew mádeniyatı máselesi pedagogika ilimiy kóz qarasınan da úyreniledi.

3) Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı- til iliminde óz aldına arnawlı taraw.

4) Sóylew mádeniyatı hár qanday peagogtıń, sonıń ishinde baslawsh klass oqıtıwshılarınıń baslı tálim-tárbiya quralı bolıwı kerek.

Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı tiykarınan, waqıyalıq xabarlarǵa baǵdarlangan bolsa sóylewı, minez-qulq strukturasına: xabar almasıw mánzilleri subekt ham obekt, maqset hám mazmunın, sóylewde qollanılatugın til hám tilsiz (bet-álpet, dene músheleri, mimika) qurallar kiredi. Oqıtıwshınıń sóylewı, minez-qulqı, onıń tek sóylew ádebiniń ǵana emes, al oqıwshılardan menen mádeniyatlı, óz ara sıylasıqlı adamgershilikli qarım-qatnası menen baylanıslı bolıp, birge islesiwdiń subektı retinde, bala menen qanday qarım-qatnasta bolıwı kerek ekenligin kórsetedi. Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı oqıwshıǵa belgili bir qatnastı talap etip, óziniń mazmun hám formasına iye boladı. Mısalı, balanı qandayda bir oqıw islerine qosıw, máláhat beriw, úlgi kórsetiw, talap etiw hám basqada jollar menen iske asırılıwı múmkin. Eger sóylew mazmunı tiykarınan, pedagogikalıq maqsetler menen baylanıslı bolsa, múnásibetler belgili bir funkcionál mazmunǵa iye bolıp, óz ara húrmet, isenim hám doslıq maqsetke qaratılǵan boladı. Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı pedagogikalıq kategoriya bolıp, oqıwshınıń bilim alıwı, tárbiyalanıwı hám rawajlanıwına baǵdarlangan kásiplik miynetiniń ajıralmas bólegi bolıp tabıladı. Tilekke qarsı jaqınǵa shekem pedagogikada oqıtıwshınıń didaktikalıq sóylewı, sabaqtı túsindiriw sheberligine ǵana dıqqat awdarıp, onıń óz ara qarım-qatnas barısındaǵı mámıle múnásibetler dep atalıwshı áhmiyetli táreplerine itibar qarattırmadı. Tálim-tárbiya jumslarınıń nátiyjeliligi oqıtıwshınıń óz pánin tereń biliwı, sabaǵın shólkemlestiriwı hám túsindire alıwı menen ǵana emes, al onıń oqıwshılardan menen qay dárejede ulıwma til tabısıp, durıs qarım-qatnas

ornata alıwına da baylanıslı. Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı bolmasa, onıń oqıwshıları aldındaǵı abıroyı tómenlep, tárbıyalıq tásir kúshi azayadı. Sol sebepli, pedagog pedagogikalıq baǵdar alıwshılıq xızmetine hám tálim-tárbıyalıq birge islesiwde atqaratuǵın ózine tán ózgesheliklerin bilip alıwı zárúr. Oqıwshılardı sabaq barısında márápatlaw arqalı da kóplegen jetiskenliklerge erisiwge boladı. Biraq ayırım oqıwshılar márápatlawdı qáte túsiniw, sabaqqa biyparwa bolıp qalıwı da múmkin. Sebebi, oqıwshıǵa sen bunı bileseń, túsineseń, sen ushın bul qıyın emes sıyaqlı sózlerdi kóp aytsaq, oqıwshıda men hámmesin bilemen degen túsiniw qalıpsıp, átirapındaǵılardan ózin joqarı qoyıw sezimi payda bolıwı menen birge sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵı páseyip baradı. Márápatlawdıń unamlı tárepı bolsa, oqıwshılarda óz kúshine, qábiletlerine

isenim, oqıwǵa hám jaqsı bolıwǵa iytermelewshi kúsh payda etedi.

Juwmaqlap aytqanıwızda, baslawısh klass oqıtıwshılarınıń sóylew mádeniyatı jaqsı hám durıs qalıplesiwı ushın oqıtıwshılar óz ústinde izlenip barıwları lazım. Sóylew mádeniyatı degenimiz social-insaniylıq mádeniyatı sáwlelendiriwshi ayna desek qátelespeymiz. Sóylew mádeniyatın saqlap qalıwımız ushın biz sheshenlik óneri sırların úyreniwimiz, ádebiy kitaplardı kóbirek oqıwımız, óz pikirimizdi jetkerip beriwde til bilimi qurallarınan maqsetke muwapıq paydalanıwımız, barlıq taraw xızmetkerleri ushın turmıs zárúrligi bolıp tabıladı. Oqıtıwshınıń sóylew mádeniyatı pedagogikalıq kategoriya bolıp, oqıwshınıń bilim alıwı, tálim-tárbıyası da usı sóylew mádeniyatınan kelip shıqqan halda ámelge asıraladı.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –T.: 2021.
2. Omonov H.T, Xodjayev N.X, Madiyarov S.A, Eshhanov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T.: 2009. 178-b.
3. Xoliqov A. Pedagogika mahorat. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2010.
4. Xoliqov A. Pedagogika mahorat. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2011. 166-b.
5. Kayqovus. Qobusnoma. (Forischadan Muxammad-Rizo Ogahiy tarjiması) S.Dolimov. –T.: «O'qituvchi», 2006.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада о'қитувчининг notiqlik va nutq madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan tushunchalarning mazmuni, nazariy asoslari, tahlillari keltirib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены содержание, теоретические основы и анализ концепций, направленных на развитие красноречия и культуры речи учителя.

SUMMARY. The article are presented the content, theoretical foundations, and analysis of the concepts aimed at developing the teacher's eloquence and speech culture.

CHALLENGES ESP TEACHING IN MIXED-ABILITY CLASSES

S.Kurbaniyazova - *foreign languages department*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: muammolar, turli darajali, motivatsiya, inglís tili chet tili sifatida, yondashuv, kommunikativ kompetensiya, baholash.

Ключевые слова: проблемы, разноуровневый, мотивация, английский язык как иностранный, подход, коммуникативная компетенция, оценка.

Key words: challenges, mixed-ability, motivation, English for specific purpose, approach, communicative competence, assessment.

Working as a teacher of English in mixed-ability classes is one of the biggest challenges for ESP (English for Specific Purposes) teachers. The teacher has to face 25-30 students at a time who are not all alike when it comes to learning any more than they are alike in size, personality, hobbies or likes and dislikes. The teacher meets these mixed-ability classes each day. Mixed-ability classes means classes where students differ greatly in ability, motivation for learning English, needs, interests, educational background, styles of learning, anxiety, experiences and so on (Ainslie, 1994). All teachers have to face the challenge of mixed-ability classes because, according to Tomlinson (1999), Berry & Williams (2002) and Shank (1995), all ESP classes are multi-level, even those not officially designated as such: for example, one student may be strong in speaking skills while another strong in reading. Some classes can be more multileveled than others and therefore more challenging for the teacher, but all classes are mixed-ability classes.

Baker (2002) argues that it is not just the fact that there are many students in a class, but that all of them are at so many different ability levels that provides the biggest challenge. She further claims that in mixed-ability classes it can be difficult to keep the attention of all students. Their motivation can be poor and the teacher can feel frustrated because he/she does not have enough time to help the weaker students. In addition to the above mentioned challenges students have their own way of learning, and the weaker ones probably have more difficulties working in a noisy atmosphere since they are usually more easily distracted (Kelly, 1974). A mixed-ability class can seem uncooperative, the students can get bored easily and this can cause commotion in the classroom. Planning the lesson and making work-material can take too much time for the teacher and the planned material is often too easy or too difficult for the students. This may make the teacher feel inadequate and unable to cope with the class (Hess, 2001). Since

course books are always homogenous – aimed at one kind of learner with no options or flexibility, it is necessary to adapt materials to the needs of all learners. A huge problem that we must not forget, according to Bowman (1992), is the teacher's unawareness of the need for a new approach to deal with the mixed-ability class. The use of pair and group work is essential if you are to involve all the members of the class. A fundamental technique here is the use of questionnaires and interviews. By pairing off the weaker and stronger students and by involving both in the preparation and implementation of the questionnaire you should ensure maximum participation of all the students. You can then get the weaker students to interview their stronger peers and vice-versa. Of course, this may be frustrating for the stronger students, but if they are able to see their role as that of 'helper', or even mentor, it may also have a positive effect.

Tomlinson (1999) argues that grouping students into one "slow" and one "fast" separate class has been researched, and studies show that students do not improve enough to fit into a typical class, and that they stay remedial. There are both positive and negative sides to grouping students. One positive side is that the lesson can be easier to plan and manage in some ways since the teacher does not have such a wide range of abilities to deal with. On the other hand to separate the slow learners can do harm to their social and emotional difficulties because by being placed in a "slow class" they can think of themselves as different, difficult, inferior or other negative terms (Kelly, 1974).

It is important for teachers to create a relaxed, positive atmosphere in the classroom where learners feel confident and able to perform to the best of their ability. There is a strong connection between a good classroom atmosphere and having good behaviour management. This will create a good learning situation. In order to create a good environment it is vital for a teacher to form a good relationship between him/herself and the students. Examples of how to

do that are to learn the students' names as quickly as possible, as well as learn about their lives, what they like/do not like, interests and difficulties. This should be started as early as possible in a new course, for example by writing a letter to the students and asking them to write back about themselves. This makes the students feel looked upon as individuals and promotes a good relationship (Hess, 2001).

Anxiety can be a barrier for some students according to Brown (2002). Students can be afraid of making mistakes when they write or talk because of the fear of being laughed at. It is important for the teacher not to rely too much on correctness but to focus on communicative competence and create motivating situations with a calm and welcoming environment where the students know that it is normal to make mistakes as it is a part of the learning process. This can lead to less anxiety among the students.

Clear organization is vital in order to create a good atmosphere. The teacher should not just explain what they are going to do each lesson but also why it is important, what they are going to learn and how they are going to work, for example pair work, individual and so on. The teacher should begin each lesson by giving clear instructions to the whole class and end by addressing the whole class to get routines, both daily but also weekly. These routines create a sense of stability and structure which is helpful to many weaker students. Teaching a class too slowly or too quickly may lead to boredom or frustration. The teacher must be aware of his/her learners' abilities and pitch the pace of the lesson accordingly.

For the teacher, assessment is very important, not just after each unit but on a day to day level. This is important because it helps to see how the lesson went and how it can be improved next time by better instructions, group work etc. It is important to let the students be part of assessment by letting them discuss in small groups with the teacher, for example, how an assignment went, what could have been improved and so on. Journal writing, whole class discussion or individual written assessments given to the teacher can also be good ways for the students to give the teacher helpful ideas on how to improve different aspects of teaching. Brown (2002) stresses the importance of helping the students to learn different learning strategies so the students can develop their own study skills that work for them, since all students have their own ways of learning. It can be very helpful to allow the students to create their own study guides for a test and so on. Teachers should also promote cooperation and collaboration, according to Kelly (1974) and Hess (2001). They further argue that teachers should encourage the students to help each other out, to ask classmates for help and give each other feedback on their work because this improves the students' ability to take responsibility for their learning. Goldstein (1998) claims that helping the students plan their work and develop study skills is a good way to increase the students' responsibility for their own learning, which should be the goal for the teacher to attain. Letting the students gradually develop responsibility builds up their self-esteem, and in this process it is important for the teacher to give encouragement and positive feedback.

One of the most important ways to deal with mixed-ability classes is to always give clear information and instructions and to present it in easy, manageable ways. This

contributes to making the students feel it is more meaningful and interesting. Teachers should introduce tasks clearly by using different methods. Teachers should give the students the information in the whole class, and showing an overhead or writing on the board (Kelly, 1974). When explaining something to the students it is very useful to show concrete examples and illustrations. Using several methods to inform the students reinforces their understanding. After they have been given clear instructions it is advisable to give them time to think and discuss with their workmate and then ask questions. The students' own interests and experiences, their own ideas and emotions should be considered when planning lessons. To use activities that are student-centred is one of the solutions to dealing with mixed-ability teaching. The content needs to be relevant for the students, and it needs to be linked to the tasks. This can be done by letting them express their own ideas and describe their own experiences when talking and writing. The teacher should connect what has been worked with to their experiences by asking them to put themselves in the situation they read about, heard or watched. Hess (2001) stresses the importance of students sharing their opinions and relating to their own experiences but also the need for them to share their future plans. Hess argues that it is important to incorporate open-ended questions which relate to what each student thinks about a specific situation, event and so on.

Dörnyei (2001) claims that it is vital for the teacher to show his/her own positive attitude and enthusiasm for what they teach: "...enthusiasm for one's specialization area and the ability to make this enthusiasm public rather than hiding it is one of the most important ingredients of motivationally successful teaching" (p 33). Green (2000) mentions the use of computer tasks to increase motivation, for example programs where students can practice grammar, vocabulary but also using a computer to write letters, e-mails and finding information, and other exercises. "Much has been written about its potential for motivating pupils, especially the less able..." (p67).

Differentiation plays a big part in solving how to motivate the students. Differentiation is needed in three areas of teaching: the material, the process and the product. The material can be differentiated by using articles, short stories, films, radio programs, plays, songs, poems etc. The process means how the students work with the material and can be differentiated by using whole class discussions, pair work, group work, individual work etc. The product includes the way the student show what they have learned, for example through a test or different kinds of presentations etc. Students cannot learn if they are unmotivated as they then feel it is inaccessible. We learn more when what is taught connects to our interests and our own way of learning.

To sum it up, there are several aspects the English language teacher needs to think about when working in a mixed-ability class. Students are very resourceful. They can create problems or generate solutions, depending on how you engage and maintain their attention. Therefore it is very important how the teacher acts toward his/her students and how the teacher creates successful teaching and learning environment.

References

1. Ainslie, Susan. (1994). *Mixed Ability Teaching: Meeting Learners' needs*. Network 3: Teaching Language to Adults. London: Centre for Information on Language Teaching and Research.
2. Baker, Joanna. (2000). *The English language teacher's handbook: how to teach large classes with few resources*. New York: Continuum; London: Cassel.
3. Berry, Eve and Williams, Molly. (1992). *Teaching Strategies for Multilevel ESL classes*. Facilitator's Guide. Oregon: Clackamas Community College.
4. Bowman, Brenda. (1992). *Teaching English as a Foreign Language to Large Multilevel Classes*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
5. Hess, Natalie. (2001). *Teaching Large Multilevel Classes*. Cambridge: Cambridge University Press.

REZYUME. Ushbu maqolada o'qituvchilar ESPni barcha mahorat darajasidagi talabalarga o'rgatishda muntazam ravishda duch keladigan qiyinchiliklarni ko'rib chiqadi. Biz bilamizki, talabalar bir-biridan qobiliyatlari bilan farq qiladi, bu ularning qanday o'rganishi va ularga nimani o'rgatish kerakligiga ta'sir qiladi. Talabalar hayotning turli qatlamlaridan bo'lganligi va qiziqishlari turlicha bo'lganligi sababli, samarali o'rganish uchun an'anaviy o'qitish usuli qo'llanilmasligi mumkin. Maqolada turli darajadagi o'qitish guruhlari muammolari bo'yicha tadqiqotlar tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi yaxshi o'rganishni ta'minlashning bir qismi bo'lgan qo'llab-quvvatlovchi ish muhitini yaratishdir.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматриваются проблемы, с которыми преподаватели регулярно сталкиваются при обучении ESP студентов с разными уровнями подготовки. Мы знаем, что студенты отличаются друг от друга своими способностями, что влияет на то, как они учатся, и чему их нужно обучать. Поскольку студенты приходят из разных слоев общества, с разным уровнем подготовки и интереса, традиционный метод обучения может оказаться невозможным для эффективного обучения. В статье анализируются исследования по проблемам обучения групп разного уровня подготовки. Цель этого исследования состоит в том, чтобы создать благоприятную рабочую среду, которая является частью обеспечения лучшего обучения.

SUMMARY. This article deals with the challenges teachers regularly face when teaching ESP to mixed-ability students. We know that students are different from one another which affects how they learn and need to be taught. Since students come from varying backgrounds, with differing levels of readiness and interest, the traditional method of instruction may not make effective teaching feasible. The paper analyzes researchers' investigations on problems of mixed-ability classes. The aim of this investigation is to create a positive working environment, which is all part of ensuring better learning.

ВЕБ СЕРВИСЛЕР ЖАРДЕМИНДЕ ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ БИЛИМЛЕРИН БАХАЛАҰ ХӘМ АНАЛИЗЛЕҰ ИМКАНИЯТЛАРЫ

Д.А.Кутлымуратова – үлкен оқытушы

Қарақалпақстан Республикасы педагогларды жаңа методикаларға үйретуі миллий орайы

Д.Х.Турдышов – үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Веб, веб-технологиялар, рақамли саводхонлик, ахборот, алоқа, электрон ресурс, интерактив таълим, интерактив топширик, веб-хизмат, викторина, тест, квест, пин код, QR код, викторина, пликсерс.

Ключевые слова: Web, веб-технологии, цифровая грамотность, информация, коммуникация, электронный ресурс, интерактивное обучение, интерактивное задание, веб-сервис, викторина, тест, квест, пин-код, QR-код, quiz, plickers.

Key words: Web, web technologies, digital literacy, information, communication, electronic resource, interactive training, interactive task, web service, quiz, test, quest, pin code, QR code, Quiz, plickers.

Мектепте алынған билим инсанлардың келешек жолын белгілейтін факторлардан бири есапланады. Көпшилик билимди баха менен өлшейди. Бирак, баха билимлерди бахалайтуғын анық критерия емес. Бәлким, оқытушыларды активлестіріуши, оларды хошаметлеуши кураллардан бири.

Хәр бир оқытушының өз жұмыс алып барыу усылы, бахалау методлары бар. Оқытушылардың билим хәм көнликпелерин улыўма анализ етиу, мәмлекеттеги билимлендириу сапасын белгилейди. Соның ушын, оқыу жылы даўамында хәр бир билимлендириу мәкемелеринде белгиленген тәртіпте ишки хәм сыртқы мониторинглер өткерилип барылады. Мониторинг нәтижесинде ең үлгили мектеплер избе-излиги, оқытушылар потенциалы, оқытушылардың өзлестіриу дәрежелери анықланады. Анализленген мағлыұматлар тийкарында хәр бир билимлендириу мәкемеси билимлендириу сапасын арттыру бойынша келешек режелерин ислеп шығады.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2019-жыл 29-апрелдеги “Өзбекстан Республикасы халық билимлендириу системасын 2030 жылға шекем раўажландыру концепциясын тастыйыклау ҳақкында”ғы ПП-5712 санлы пәрманы қабылланды, бул концепция тийкарында төмендегилер нәзерде тутылған: [1]

-Үзликсиз билимлендириу системасы мазмунын сапа тәрәпинен жаңалау, соның менен бирге профессионал кадрларды таярлау, қайта таярлау хәм кәнигелигин арттыру;

-оқытуу методикасын жетилистириу, тәлим-тәрбия процессине индивидуалластыру принциплерин баскышпа-баскыш енгизиу;

-халық билимлендириу тараўына заманағөй информациялық-коммуникация технологиялары хәм инновациялық жойбарларды енгизиу.

Бүгинги күнде оқытушылар сабақларда оқытушылардың билимлерин бахалау хәм анализлеуде қандай машқалаларға дүс келип атыр. Оқытушылардың билимлерин бахалаудағы машқалалардан, класта оқытушылар санының көплиги, ўақыттың жетиспеуи, кластағы оқытушыларды толық бахалау хәм анализлеу имканиятының жоқлығы. Оқытушылар оқытушылардың билим хәм көнликпелерин бахалау хәм

анализлеуде компьютер технологияларынан, түрли веб кураллардан пайдаланыу арқалы жоқарыдағы машқалаларға бир тәрәпме шешим табыу мүмкин.

Цифралық саўатлылық-инсанның күнделикли өмирде хәм искерлигинде информациялық коммуникациялық технологияларды қоллана билиуи бүгинги тез раўажланып атырған заманда цифралылық, саўатлы жазыу хәм оқыу қәбилети сыяқлы үлкен талапқа ийе болды [2].

Жеке компьютерди еркин қоллана билетуғын, оқытуу процесинде пән бойынша электронлы түрде орынлайтуғын тапсырмалар системасы енгизилген электронлы технологияларда қоллана алатуғын, өз ресурстарын жаңалап баратуғын педагоглардың цифралық саўатлылығы үлкен әҳмийетке ийе [3].

Хәзирги ўақытта информациялық технологиялардың заманағөй талапларына сай раўажланыу билимди бахалау хәм пайдаланыу системасын турақлы түрде өзгертип барыуды талап етеди. Сол себепли оқытууда қолланылатуғын усыллар, методикалар, технологиялар билим бериу талапларына сәйкес жаңаланып барылады. Сапалы билимди ийелеуге умтылған жас әўладтың жеткиликли цифралық билими бар, себеби олар өз заманының жаңа технологияларының барлық имканиятларын пайдаланады. Усы имканиятлардан нәтижелели қолланыу оқытушының билимине, шеберлигине хәм тәжирийбесине байланысly.

Шет ел тәжирийбелери бойынша оқытушылардың искерлигине көз жүритетуғын болсақ, олар арасында веб-сервислерден кең пайдаланатуғынлығын көриўимиз мүмкин. Бундай сервислер саны оғада көп, әсиресе пүткил дүнья жүзлик пандемия дәўиринде булар және де раўажланды, саны артты хәм оларға деген талап бир қанша артты. Бул сервислерден оқытушылардың өзлестирген билимлерин бекемлеуде, оқытушылардың билимин бахалауда, жаңа материалды өзлестіриуде пайдаланыуға болатуғын видео көринислер таярлап, қолланыуға болатуғын хәр қыйлы типтеги веб сервислер де ушырасады. Бул сервислердин барлығында оқытушылар өзлериниң педагогикалық искерлигинде пайдаланыу ушын өзлери дәретиўшилик етип интерактив шынығыўлар, тапсырмалар, тестлер, сораўнамалар, презентациялар,

видеокейслер, жұмысшы дәптерлер хәм басқада тапсырмаларды жарата алады. Булардан: Quizizz, Socrative, Google forms, Learningapps, Plicers, Liveworksheets х.т.б.

Булардың барлығы оқышыларды бахалаўға арналған интернет-курал болып табылады. Әлбетте, хәр бири өзине тән өзгешеликлерге ийе болғаны менен, сервислердің ислеў принципери бир бирине ұқсас болып келеди. Яғный, оқытыўшы өзи тест хәм тапсырмалаар дүзип, оны редакторлай алыў имканиятына ийе. Ал, оқышы болса, компьютер, планшет ямаса смартфонларынан пайдаланып, тапсырма кодын хәм өз атын киритип, яғный тест (тапсырмалар) қалеген интернетке жалғанған қурылма аркалы пайдаланылады. Мысалы ушын, қалеген оқыў пәни менен қалеген жасқа сай келетуғын ойын түринде оқытыўға арналған платформалар. Олардың көмеги менен тест, сораўнама, оқыў ойынын жаратыўға ямаса билим марафонын шөлкемлестиріўге болады. Қосымша жұмыс столы нускасында да, смартфонларда да жұмыс ислейди.

Kahoot қосымшасының жәрдеми менен онлайн сораўнамалар, викториналар жаратыўға хәм оны өткеріўге болады. Kahootта жаратылған тапсырмалар оларға сүўретлерди хәм видеофрагментлерди қосыўға имканият береді. Викториналарды, тестлерди орындай тизлиги хәр бир сораў ушын ўақыт шегин киритиў жолы менен анықланады. Оқытыўшы қойылып атырған сораўлардың жуўаплары ушын бахалаў балларын кирите алады, бунда дурыс жуўаплар хәм тестти орындай тизлиги ушын оғада зәрүрлі. Табло оқытыўшының компютериниң мониториянда көрсетиледи. Тестке қатнасыў ушын оқышылар сервиси ашып, оқытыўшының өз компютеринен усынатуғын ПИН-кодты киритиў керек. Оқышы ушын өз қурылмасынан дурыс жуўапты таңдаў қолайлы. Жуўап нускалары геометриялық фигуралар менен бериледи.

Kahoot өзгешеликлериниң бири-ўақытты үнемлеўге мүмкиншилик беретугын тестлерди қайталаў хәм редакторлаў имканияты.

Бул сервистен тапсырмаларды жаратыў хәм оларды сабағымызда пайдаланыўымыз ушын, әлбетте, биз бул сервистен дизимнен өткен болыўымыз керек, яғный усы сервис ағзасына айланыўымыз керек. Бундағы жақсы имканият сизиң google деги аккаунтыңыз аркалы да, синхронизация қылыў аркалы да бул сервиске ағза бола аласыз.

Бул сервиске ағза болғанымыздан кейин бизге тест тапсырмаларын ямаса сабақ жаратыўды усынады. Егер де биз тест тапсырмаларын жаратыўды қалесек, интерактив тапсырмалардың төмендегише түри усынылады:

- Big choice – бир дурыс жуўаплы тест;
- Checkbox – бирнеше дурыс жуўаплы тест;
- Fill in the form – бос орынларды толықтырыў;
- Interview – сораўнама.

Усы көринистеги тест тапсырмаларын жаратыў имканиятына ийе боламыз, егер де сизде Excel файлда тест базаңыз бар болатуғын болса, онда сиз усы тест базаңызды бул сервиске импорт қылыў аркалы тапсырмаларыңызды қысқа мүддетлерде таярлай аласыз. Сизге бундай тестлерди импорт қылыў ушын сизге шаблонды сервис усыныс етеди хәм сиз усы шаблондағы көриниске алып келиўиңиз керек болады.

Ал таяр болған тест тапсырмаларын болса, сабақ ўақтында пайдаланыўыңыз мүмкин, сервис сизге тапсырмаңыздың кодын, силтемесин ямаса QR кодын усынады. Сиз сабақта компьютер класслардан пайдаланатуғын болсаңыз, онда әлбетте тапсырма кодын киритиў аркалы, егер сиз оқышылардың қолындағы телефон ямаса планшетлерден пайдаланатуғын болсаңыз, онда QR кодлардан пайдаланғаныңыз оғада қолайлы.

Quizizz бул – викторина, тест, сораўнамалар таярлаў менен биргеликте, синхрон хәм асинхронды сабақларды шөлкемлестиріў имканиятын беретугын онлайн сервис.

Quizizz сервисиниң артықмашалығы – тест нәтижелерин MS EXCEL кестели редакторы көринисинде бизге таяр етип усынады, биз бул файлды жүктеп алыў аркалы қағазға шығарып алыўымыз мүмкин. Сондай-ақ, ата-аналар да өз балаларының билим дәрежесин, қалай жуўап бергенлигин көре алады. Ол ушын оқытыўшы сервис усынан ата-аналарға почта аркалы жиберіў түймесине басыў аркалы әмелге асырылады.

Соның менен бирге, ўй тапсырмасын тексеріўде оқышылардың жетискенликлери менен қәтелеринде улыўма талқылаўы, қыйыншылық туўдырған жерлерди көрсетип өте алады.

Жаңа билимди беріўде де хәр қыйлы көринисте усыныў мүмкин, қандай да бир қосымша дереклерге силтемелер беріў аркалы, соның менен бирге ақылы хұжим сораўларын усынып, хәр бир оқышының бул сораўларға жуўаплары виртуал досқада оқытыўшыға көринип турыўы да, хәр бир оқышының жуўабын талқылаў имканиятын береді.

Quizizz сервиси Kahoot қа оғада ұқсас, оқышыларды бахалаўдың интернет веб куралы болып табылды, бірақ айрым өзгешеликleri бар.

Бул куралдың көмеги менен төмендегилерди әмелге асырыўға болады:

- ✓ оқыў хәм үйрениў процессин қолланыў;
- ✓ ойынлар менен викториналар өткеріў;
- ✓ жарыслар шөлкемлестиріў (жеке хәм топарларда);
- ✓ тест алыў;
- ✓ тест алыў даўамында кластағы бослықты анықлаў
- ✓ Ең қыйын сораўды анықлаў хәм ең аңсат сораўды анықлаў
- ✓ ўй жұмысын беріў;
- ✓ хәр оқышының нәтижелерин қадағалаў;
- ✓ хәр бир оқышыға автомат түрде кери байланыс беріў
- ✓ презентацияларды синхрон хәм асинхрон усыныў

Биз тоқталып өткен бул веб сервислер ушын әлбетте, оқышылардың қолына телефонға жалғанай қурылмалары керек болады, ямаса компьютер класында әмелге асырылыўы керек. Бул өз гезегинде оқытыўшыларымызда машқалаларды келтирип шығарады, яғный мектептерде компьютер класлардың жетиспеушилиги, сондай-ақ, оқышыларға сабақларға телефон алып келиў мектептің ишки тәртиби бойынша қадаған етилгенлиги.

Бундай жағдайда унамлы шешим табыўға болады, яғный бундай ўақытта биз Plickers веб сервисинен пайдаланыўымыз мүмкин.

Plickers – бул оқытыў процесинде қолланылатуғын сенсорлық веб сервис. Бунда оқытыўшы өз тестлерин қоса алады, тестлер 4 варианттан ибарат болыўы керек, бунда оқышылардың қолында смартфонлар болыўы талап етилмейди. Бул сервис оқытыўшыға QR кодлы карточкаларды усынады, бул карточкаларда А, Б, С, Д деген атамасы геометриялық фигуралы карточканың хәр бир мүйешине белгиленген болады. Оқытыўшы дүзген тест мониторда пайда болған ўақытта оқышы дурыс деп есаплаган тәрәпин жоқары көтеріўи керек болады. Оқышының жуўабы (қолларындағы карточкалардағы QR кодлар) оқытыўшы смартфонны жәрдемінде сканерленеди. Усылайынша, билим алыўшының академиялық билим дәрежелери бахаланады.

Хәр бир оқышының билим дәрежесин талапқа сай көтеріў ушын алдыңғы методикалық технологиялар

зэрүр. Усы жаңа озық методикалық технологиялар менен куралланған, заман талабына сай оқытыўдың жаңа усулларын, яғный информациялық коммуникация технологияларды толық меңгерген педагог ғана оқыўшылардың сапалы билим алыўына имканият жаратады.

Усы қосымшалардың бирин таңлаў барысында мақсетлерге ерисіў хэм билимди ийелеў көзленеди. Сондай екен, биз сөз еткен қосымшалардан сабақларда пайдаланғанымызда, сабақта алынған билимди беккемлеў, топарлық хэм жұплықларда жаңа материалларды өзлестіріў, үй жумысын тексеріў басқышларында қолланыўға болады.

Хәр бир педагог ушын сабақты нәтийжели, түсиникли хэм қызықлы етип өткеріўде, сондай-ақ, оқыўшылардың билим хэм көнликпелерин бахалаў хэм анализлеўде бундай веб-сервислерден пайдаланыў жақсы нәтийжелер беріўи сөзсиз. *Жаңа технологиялардың тез пәт пенен раўажланып барыўын есапқа алсақ, бул сервислер ўақыт өткен сайын жсаңаланып, жаңа имканиятлар менен толықтырылып барылады.*

Биз қайсы пән болмасын, атап өтилген ресурсларды пайдаланыў өз нәўбетинде, оғада нәтийжели хэм оқыўшыға қызықлы етип жеткеріўде сабақлыққа алтернативли қосымша есапланады. Бул ресурслардың дәстүрли оқытыў тәжрийбесин толықтырыўға хэм кеңейтіўге арналған жеке оқыў комплекси болып табылады.

Ресурсларды пайдаланыў сабақты беккемлеп ғана қалмастан, оқыўшылардың теманы толық өзлестіріўине, соның менен бирге «мийге қоныўына»

Әдебиатлар

1. Ўзбекистон Республикаси президентининг «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ғи ПФ-5712 сонли фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси веб-сайти- www.lex.uz.

2. Бороненко Т.А., Кайсина А.В., Федотова В.С. Развитие цифровой грамотности школьников в условиях создания цифровой образовательной среды // Перспективы науки и образования. 2019 № 2 (38). – С. 169

3. Якунин А.Ф. (2016) Информационно-коммуникационные технологии и цифровая грамотность педагога // Вестник Таганрогского института А.П. Чехова. №1. – С. 468-471.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўқитувчининг ахборот компетентсиясини ошириш, веб-хизматлардан фойдаланган ҳолда талабалар билимини баҳолаш ва таҳлил қилиш, шунингдек, талабаларнинг билим ва кўникмаларини аниқлаш ва баҳолашда веб-хизматлардан самарали фойдаланиш усуллари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о повышении информационной компетентности преподавателя, оценке и анализе знаний учащихся с помощью веб-сервисов, а также о методах эффективного использования веб-сервисов при определении и оценке полученных знаний и умений учащихся.

SUMMARY. This article talks about increasing the informational competence of the teacher, evaluating and analyzing the knowledge of students using web services, as well as methods of effective use of web services in determining and evaluating the acquired knowledge and skills of students.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA MILLIY HARAKATLI O‘YINLARNING O‘RNI

P.Qaljanov – katta o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, sport, jismoniy harakat, jismoniy madaniyat, gigienik omillar, jismoniy faoliyat, sog‘lom turmush tarzi.

Ключевые слова: физкультура, спорт, физическое движение, физическая культура, гигиенические факторы, двигательная активность, здоровый образ жизни.

Key words: physical education, sport, physical movement, physical culture, hygienic factors, physical activity, healthy lifestyle

Bolalar va yoshlarning maktabdan tashqari sport ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish orqali iqtidorli sportchilarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya)ning yangi mexanizmlarini joriy qilish, sportchilarning Olimpiya va Osiyo o‘yinlarida, boshqa nufuzli xalqaro musobaqalarda ishtirok etishi hamda yuqori natijalarga erishishini ta’minlash bo‘yicha bugungi kunda birqancha ishlar amalga oshirilyapti.

O‘qituvchi har bir dars uchun bolalar organizmiga har taraflama ijobiy ta’sir etuvchi turli harakatli o‘yinlarni tanlashi va ularni o‘tkazishda har xil usullardan foydalanib borishi lozim. Darsda, shuningdek, turli o‘yinlarni o‘tkazish jarayonida o‘rganiladigan materiallarning metodik jihatdan izchilligiga alohida e’tibor berish muhim ahamiyatga ega. Chunki bu izchillik, birinchidan, darsning ta’limiy va

tasirin tийgизеди. Себеби, визуал көринислерди қабыл етиў арқалы информацияларды ядта тез хэм узак ўақытқа сақлаўға көмеклеседи.

Бүгінги күнде мәмлекетимизде билимлендириў системасында үлкен реформалар әмелге асырылып, раўажланған мәмлекетлерден үлгилер алып оларды өзимизге сәйкеслестіріп, оларды мәмлекетимиз тәжрийбе мектеплеринде сынақтан өткерилмекте. Мәмлекетимизде Кембридж системасы ямаса Финляндия тәлиминен үлги алсада, бир нәрсе өзгериссиз қалады, ол да болса, қайсы раўажланған мәмлекет тәлимин алып қарасақта онда оқытыўшылардың цифралық саўатлылығы алдыңғы орында турады.

Солай екен, оқытыўшыларымыздан бүгінги күнде бундай цифралық технологиялардан пайдаланыў көнликпелерин арттырып барыўлары ең актуал мәселерден есапланады. Бундай инструментлерден пайдаланған оқытыўшы сабақларының нәтийжелілігине ерисип қоймастан, өзиниң дәретиўшилигин раўажландырып, сондай-ақ, сабақлары ушын тапсырма хэм шынығыўларды хәр қыйлы формаларда таярлаў да хәр қыйлы идеяларды алып отырады.

Жуўмақлап айтқанымызда, оқытыўшылар сабақларында оқыўшыларды билим хэм көнликпелерин бахалаў хэм анализлеўде веб сервислерден нәтийжели пайдаланыў, оқыўшылар билимлерин әдалатлы бахалаўға, сабақты бахалаўда ўақытты үнемлеўге ерисиледи. Сондай-ақ, веб сервислер усынанған есабат, анализ мағлыўматлар арқалы, оқыўшылар билим хэм көнликпелериндеги бослықларды анықлаў имканиятларын береді.

tarbiyaviy vazifalarini to‘g‘ri hal qilish, ikkinchidan, dars materiallarini to‘liq o‘tishga erishish, uchinchidan, butun dars davomida har bir mashqni muayyan me‘yorda amalga oshirish imkonini beradi.

Bolalar uchun harakatli o‘yinlarning roli ularda muayyan jismoniy xislatlar hosil qilish va bu xislatlarni o‘stirish bilangina chegaralanmaydi. Harakatli o‘yinlardan bolalarni intizomli qilib tarbiyalash va jamoada o‘zini to‘g‘ri tuta bilishga o‘rgatish uchun ham foydalanish mumkin. Xuddi mana shunday jamoada bolalar birgalikda harakat qilish va o‘z o‘rtoqlariga yordam berishga o‘rganadilar

Jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotida jismoniy madaniyat, sport harakati va jismoniy tarbiya vositalari maxsus tizimlar turkumi deb ishlatiladi. Jismoniy tarbiya tizimining muhim bosqichlaridan biri jismoniy vositalardir.

Ularining tarkibiy qismi esa gimnastika, sport turniri, harakatli o'yinlar vatabatning sog'lomlashtiruvchi (quyosh, havo, suv, gigienik omillar) ta'sir kuchlaridan iborat. Ko'rinib turibdiki, harakatli o'yinlar jismoniy tarbiya tizimining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Harakatli o'yinlar mazmun va shakl jihatdan quyidagi turlariga bo'linadi:

1. Jamoali (komanda) o'yinlar. 2. Ommaviy (ko'pchilik birgalikda o'ynaydigan) o'yinlar. 3. Yakka tartibda yoki juftlikda o'ynaladigan o'yinlar. 4. Estafetali o'yinlar. Jamoali (komandali) o'yinlarda ikki yoki undan ortiq jamoalar ishtirok etadi. Masalan, «Oq terakmi, ko'k terak»; «Kartoshka ekish» o'yinlari. Ommaviy harakatli o'yinlarda barcha qatnashchilar baravariga o'yinda ishtirok etadilar. Masalan, «Yomg'ir» va h.k. Yakka yoki juft bo'lib o'ynaladigan harakatli o'yinlarda bir yoki ikki qatnashchi ishtirok etadi: Masalan, «mushuk va sichqon», «Yelka urishtirish» va h.k. Estafetali harakatli o'yinlar ham jamoali, umumiy (juft) tartibda bo'lishi mumkin. Masalan, jismoniy tarbiya tizimida mashqlar va harakatli o'yinlarni yoshlarga o'rgatadigan umumiy va maxsus tamoyillar (prinsiplar) hamda usullar mavjud, ya'ni shug'ullanuvchilarning yoshi, jismoniy tayyog'arligi va jinsiga qarab o'yinlar turkumi belgilanadi. Umumta'lim maktablarning jismoniy tarbiya dasturlarida milliy harakatli o'yinlar sinflarga (1-4, 5-7, 8-9) qarab belgilangan. Chunki, ta'kidlanganidek o'yinlar bolalarning yoshiga qarab o'rgatiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan harakatli o'yinlar yuqori sinf o'quvchilari uchun o'ta oson va uncha qiziqarli bo'lmaydi. Yuqori sinflar uchun belgilangan o'yinlar esa quyi sinf o'quvchilari uchun qiyin bo'ladi. Bunday holatlar akademik litseylar, o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlarida qollanilmasada, lekin o'yinlar ularning bo'lajak kasb-hunarlariga moslashtirilishi lozim. Masalan, qishloq va suv xo'jaligi tizimidagi bolajak mutaxassislarga (chorvadorlik sohasi) «Piyoda ko'pkari», «Eshak mindi», «Cho'pon», kurash, piyoda poyga, to'pli estafetalar va shunga o'xshash o'yinlar qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ta'kidlash lozimki, jismoniy tarbiya darslari, sport mashg'ulotlari (trenirovkalar), turli xil sport musobaqalari jarayonlarida harakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'tkazishga maxsus tayyorgarlik talab etiladi. Ayniqsa, o'qituvchi turli xil sport musobaqalari, o'yinlarini mukammal bilishi, uning turli variantlarini qollay olishi lozim. Harakatli o'yinlar uchun, eng awalo, sharoitlarni (vaqt, joy, qiziqishni) hisobga olish zarurdir. Keng va toza joylar, maydonlardagi harakatli o'yinlarni uyushtirish ancha qulayliklar yaratadi. Bunday joylarda shug'ullanuvchilarning erkin yugurishi, sakrashi va turli harakatlarni mustaqil ravishda bajarishlari, quvnab, xursand bo'lib o'ynashlari uchun imkoniyatlar bo'ladi. Darsdan tashqari (katta tanaffus, uy, ko'cha, maydonda va h.k.) vaqtlarda tashkil etiladigan harakatli o'yinlarni bajarishda ham yuqorida ta'kidlangan talabalar amalga oshiriladi. Aks holda, kichik va katta yoshdagi bolalarning aralashib o'ynashi ular orasida turli kelishmovchiliklar, janjalli holatlar, yoki yuqumli kasalliklar yuqtirib olish holatlari kelishi mumkin.

Jismoniy madaniyat va sport harakatida jismoniy tarbiya tizimining tarmoqlari juda ko'pdir. Aholi istiqomat joylari, dam olish va ko'ngil ochish-istirahat bog'lari, yozgi dam olish-sog'lomlashtirish oromgohlari, talabalarning yozgi sport maskanlari, shifoxonalar va sanatoriyalardagi jismoniy tarbiya ishlari shular jumlasidan hisoblanadi. E'tirof etish mumkinki, mazkur maskanlarda ommaviy tashkil etiladigan ommaviy sog'lomlashtiruvchi jismoniy madaniyat va sport tadbirlari negizida milliy harakatli o'yinlar salmoqli o'rin tutadi. Milliy harakatli o'yinlarsiz bironta ham sport mashg'ulotlari o'tkazilmaydi, deyish mumkin. Hatto oliy ligadagi futbolchilar, volleybolchilar va boshqa

sport turlarida shug'ullanuvchi mohir sportchilar ham mashg'ulotlarda va yakka tartibda o'zlariga xos bo'lgan harakatli o'yinlarni bajarishadi. Buning boisi shundaki, harakatli o'yinlar gavda (mushak) chigallarini yozish (razminka), ko'ngil ochish (zavqlanish, xursand bo'lish va h.k.) va jismoniy holatlarni tayyorlashda maxsus yoki umumiy mashq-o'yin sifatida xizmat qiladi. Jismoniy tarbiya tizimida oila va bog'chalarda harakatli o'yinlarni tashkil qilishga alohida e'tibor beriladi.

Jismoniy tarbiya, jismoniy ta'lim tizimida maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari (bog'chalar)da mashqlar, harakatli o'yinlar eng zarur va qiziqarli jarayondir. Bog'chalarda jismoniy tarbiya ishlari bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular asosida bolalarning yoshiga (1-3, 4-6 yosh) qarab turli mashqlar o'yin sifatida o'tkaziladi. Kichik yoshdagi bolalar uchun, asosan, sayr, o'yinchoqlar bilan mashg'ulotlar o'tkazilsa, katta yoshdagi bog'cha bolalari uchun esa to'p o'yinlari, estafeta, osilib chiqish, oshib tushish kabi o'yinlar ko'p qo'llaniladi. Harakatli o'yinlarning eng muhim xususiyatlaridan yana biri shundaki, eng kichik yoshdagi bolalarning gapirishi, yangi so'zlarni o'rganishiga, boshlang'ich sinf o'quvchilarining esa nutqini o'stirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'yinlar mazmunida axloqiy tarbiya, musiqani sevish, ruhiy holatni yaxshilash, muvozanatni saqlash kabi juda ko'p jihatlar va sifatlar mujassamlashgan bo'ladi. Bolalarning yoshidan va qanday o'yinlar qo'llanilishidan qat'iy nazar, ularning mazmun va maqsadlari gavadani to'g'ri o'stirish, harakatchanlik, tezlikni oshirish, sog'o'sish va chiniqishga qaratiladi. Bunday o'yinlar hayotiy ehtiyoj mashqlari (yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish, osilish, suzish va h.k.) hisoblanib, ularning ko'pchiligi ijodiy fikrlash va amalda qo'llashni talab etadi.

Bundan tashqari harakatli o'yinlar bolalarni jismoniy jihatdan o'stirish uchungina emas, balki aqliy va ahloqiy jihatdan tarbiyalash uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Jamoa bo'lib o'ynaladigan o'yinlarda bolalarda maqsadga erishish uchun farosatlilik va qat'iyatlilik ko'rsatish, jamoa oldida, o'z xatti-harakatlari uchungina emas, balki o'rtoqlarining xatti-harakatlari uchun ham mas'uliyatni sezish xislatlari tarbiyalanadi.

Jismoniy tarbiya tizimida amaliy-kasbiy jismoniy tarbiya ham muhim o'rin egallaydi. O't o'chiruvchilar, harbiy xizmatchilar (ularning tarkibi va tarmoqlari keng), tez yordam ko'rsatuvchilar hayotida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik muhim omillardan hisoblanadi. Ularning kasbiy, jismoniy mehnatlari va ish faoliyatlarida harakatli o'yinlar (musobaqa shaklida) asosiy o'rinda (turadi). Masalan, suv sepih, o't o'chirish asboblari, narvon va boshqa zaruriy texnik vositalarni manzilga yetkazish, ko'p qavatli uylarga chiqish kabi maxsus harakatlarni o'rgatish, eng avvalo, o'yin-musobaqa (estafeta) shaklida o'tkaziladi.

Davlatimiz chegaralarini qo'riqlashda chegarachilarga otda yurish, tog'lardan o'tish, daryoda suzish, samolyotdan sakrash mashqlarini o'rgatishda ham maxsus tayyorgarlik o'yin musobaqa shaklida amalga oshiriladi. Umuman olganda, jismoniy tarbiya va uning asosiy vositalari, shuningdek, harakatli o'yinlar qo'llanilmaydigan biron soha yo'q. O'zbekiston Mustaqilligi yillari davrida jismoniy madaniyat va sportning tarmoqlari ancha kuchaymoqda. Buni nogironlar sponi, davolash muassasalari va sog'lomlashtirish markazlaridagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari (trenajyorlar) misolida ko'rish mumkin. Ularning mazmunida maxsus sport turlari, xilma-xil mashqlar, uqalash (massaj) va boshqa amallar qatorida harakatli o'yinlar ham o'rin olgan bo'lib, ulardan maqsadli foydalanilmoqda.

Xulosa qilib aytilganda, harakatli o'yinlar jismoniy tarbiya tizimida musobaqa shaklida o'ziga xos ijtimoiy-tarbiyaviy va ilmiy pedagogik izlanishlarga molik bo'lgan amaliy jarayondir. Ulardan maqsadli foydalanish jismoniy barkamollik va sport mahoratini oshirish yo'lida samarali natijalar beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 06.06.2022 yildagi PQ-268-son
2. Rahimqulov K. Milliy harakatli o'yinlar. -T.: 2012.
3. Usmanxodjayev T.S., Isroilov Sh.X., Pulatov A.A., Pulatov Sh.A. Milliy harakatli o'yinlar. -T.: 2015.
4. Qurbonova M.A., Qosimova M.U. Milliy va harakatli o'yinlar. -T.: 2009.
5. Usmanxodjayev T.S., Pulatov A.A., Tajibayev S.S., Pulatov F.A. Sport va harakatli o'yinlar (Milliy va harakatli o'yinlar). -T.: 2018.

REZYUME. Maqolada jismoniy tarbiyaning rivojlanishi, jismoniy tarbiyaning roli, milliy harakatli o'yinlar, bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar haqida ma'lumotlar keltirilip o'tiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о развитии физического воспитания, роли физкультуры, национальных подвижных игр, мерах, реализуемых в сфере физического воспитания и спорта на сегодняшний день.

SUMMARY. The article provides information about the development of physical education, the role of physical education, national action games, and measures implemented in the field of physical education and sports today.

INGLIZ TILI DARSLARIDA O'QUVCHILAR TADBIRKORLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

M.M.Mirzakarimova – o'qituvchi

Andiion davlat chet tillari instituti

Tavanch so'zlar: tadbirkorlik ko'nikmalari, pedagogik shart-sharoit, ta'lim jarayoni, pedagogik texnologiya, qobiliyat, edukologik imkoniyatlar, kasbiy ta'lim, tadbirkorlik.

Ключевые слова: предпринимательские способности, педагогические условия, образовательный процесс, педагогическая технология, способности, образовательные возможности, профессиональное образование, предпринимательство.

Key words: entrepreneurial skills, pedagogical conditions, educational process, pedagogical technology, ability, educational opportunities, professional education, entrepreneurship.

Bilim qanchalik mustahkam bo'lsa, o'quvchi dunyoqarashi, intellektual salohiyati ham shunchalik rivojlanib, kamol topadi. Jamiatimiz rivojlanishining chuqur iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar ro'y berayotgan [1:10] hozirgi bosqichida o'quvchilarga tadbirkorlikka yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya berish sifatini oshirish ta'lim sohasi vakillarining asosiy dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda [8:11]. Bu masalalarga Vatanimiz mustaqillikdan keyingi davrda ham katta e'tibor berilib kelinayotganligi hammamizga avon. O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohoti bevosita uning demokratik, bozor munosabatlariga o'tish jarayoni bilan bog'liq hamda ushbu jarayonlar mohiyatan pedagogik ta'lim tizimi kadrlar tayyorlash imkoniyatlarining tubdan yaxshilanishiga, jamiatni og'ishmav rivojlantirish negizida umumjahon ta'lim muhitiga mos tarzda uzluksiz pedagogik ta'lim tizimini yaratishga olib keldi.

Ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ijodiy faoliyatlarini rivojlantirish sohasida ijobiy [2:298] natijalarga erishishga imkon beradigan faol tadbirkorlikka yo'naltirilgan ta'lim berish usullari amalda tatbiq qilish ustida ijobiy ishlar qilingan [7:123].

Pedagogik faoliyatda bosqichma-bosqichligini nazarda tutadigan o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi bo'lajak mutaxassisni hayotiy – o'quv faoliyatini mustaqil qura oladigan, unga tuzatishlar kirita oladigan faol, ijodkor shaxsni shakllantirishga qaratadigan zamonaviy innovatsionalni o'zlashtirish va ishlab chiqish jarayoni hisoblanadi [3:272]. Pedagogik innovatsiya – ta'lim jarayoni sifatini oshirish va pedagogik amaliyotni sifat va son jihatidan o'zgartirishni maqsad qiladi.

Respublikamizning barcha ta'lim jabhalarida bo'lganidek, umumta'lim fanlarini tadbirkorlikka yo'naltirib o'qitishning didaktik ta'minoti o'quvchilarda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga oid amaliy usullaridan tadbirkorlik sohasida ham tatbiq qilish ustida ijobiy ishlar qilingan. Bir necha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki:

- tadbirkorlik va ijodkorlik qobiliyatlarni rivojlantirish uchun ustoz-shogird tizimida o'quvchilar bilan individual ishlashga ko'proq urg'u beriladi;

- ingliz tili fanini tadbirkorlikka yo'naltirib o'qitish mexanizmlarining ahamiyati avval o'zlashtirgan nazariy bilimlar bilan yangi o'zlashtiriladigan bilimlar orasida mustahkam bog'lanishlarining yuzaga kelishi bilan belgilanadi;

- ingliz tili fanini tadbirkorlikka yo'naltirib o'qitish mexanizmlarining ta'lim-tarbiya jarayoniga keng tatbiq

qilinishi ta'lim mazmunini boyitishga, uni takomillashtirishga va muammolarini vechishga qaratilgan:

- ingliz tili fanini tadbirkorlikka yo'naltirib o'qitish jarayonida shaxs faoliyatining samarali bo'lishiga va foydali qiymat olishga yo'naltiradi;

- o'zining erishgan yutuq'idan qoniqish hosil qiladi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish o'quv jarayonida mashg'ulot mavzusiga doir bilimlarni mustahkamlash va fikrlashini rivojlantirish maqsadida innovatsion ta'lim texnologiyalar (loviha), interfaol metodlar (aqliy huium [4:129], tushunchalarni aniqlash, chalkashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma-ketligi) hamda klaster, B-B-B chizma, "Nima uchun" chizmasi, "Oandav" diagrammasi va toifalash jadvali kabi grafik organayzerlardan unumli foydalanish mumkin [2:299].

Bugungi kunda ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi ta'limning yangi mazmuni va shaxs rivojlanishiga muvofiq bilimlarni beradigan asosiy vosita hisoblanadi [6:02]. Bu vosita o'quvchidan qiziqish bilan o'qish, axborot manbalarini topish, yangi bilimlarni o'zlashtirishda mustaqillik va mas'uliyat hissini tarbiyalaydi [2:301], intellektual intizomni, tadbirkorlik sifatlarini rivojlantiradi [5]. Ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish, ta'lim oluvchilarning mustahkam nazariy bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, ijodiy faoliyatlarini rivojlantirish, ularni kasbiy mahoratga aylanishini ta'minlash maqsadida o'qitish jarayonida ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlaridan foydalanish davr taqozosi bo'lib, ijtimoiy zaruriyat sifatida kun sayin dolzarbligi oshib bormoqda.

1-rasm. O'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik ta'minoti

Ta'lim jarayoniga bu mexanizmlarni tatbiq etish kadrlar tayyorlashga yo'naltirilgan umumiy jarayon mazmunining sifat jihatidan o'zgarishini ta'minlaydi. Yangi pedagogik texnologiya nazariyasi g'ovalaridan foydalanish asosida tashkil etilgan tadbirkorlikka yo'naltirilgan o'quv jarayoni barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalash borasidagi ijtimoiv buyurtmaning bajarilish holatining sifat ko'rsatkichiga ega bo'lishiga turtki bo'ladi. Ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonidagi barkamol shaxs va malakali mutaxassislar faoliyatlarining rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tezlashuviga olib keladi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlarini keltirishimiz mumkin:

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish tizimi pedagog va o'quvchi muloqotini yaxshilashda ijodiy natijaga erishish uchun qulay hamda keng imkoniyatlarga ega.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish ta'limda ko'rgazmali, amaliy tushuntirish hamda reproduktiv usullarini qo'llashning yangi sifatli darajaga ko'tarilishini ta'minlaydi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlaridan foydalanish ta'lim shakli, o'quvchilarning bilim doirasini kengaytirishga xizmat qiladi, diqqatni iamlaydi, shaxsning ijodkorlik, tadbirkorlik, ishbilarmonlik imkoniyatlarini oshiradi.

Pedagog maslahati bilan o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish orqali o'quvchilarni umumta'lim fanlarini samarali o'zlashtirishlariga imkon yaratiladi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi ko'rgazmalilikni oshiradi. o'quvchilarda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlaridan foydalanish o'quvchilarning ishbilarmonlik, uddaburonlik bilan axborotlar izlash, topish, tanlash va olingan ma'lumotni jamlash kabi mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlaridan foydalanish o'quvchini o'z bilimi va imkoniyatlarini obyektiv baholashga imkon beradi.

Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish o'quvchilarning biznesga qiziqishlarini va ta'lim sifatining oshishiga olib keladi.

Shunday qilib, ingliz tili mashg'ulotlarda va darsdan tashqari vaqtlarda o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlaridan foydalanish shaxsiy ijodkorlikni rivojlantirish, psixologik-pedagogik bilimlar asosida o'quv-tarbiya faoliyatini to'g'ri tashkillashtirishga imkon varatadi.

Bundan tashqari ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish o'quvchilarning idrok qilish faoliyatlarini rivojlantiradi va o'quv jarayonini faolashtiradi, bilim va ko'nikmalarni mustahkamlaydi, darsdan tashqari vaqtlarda o'quvchilarni faol ijodiy, varaturvchanlik, ishbilarmonlik faoliyatiga yo'naltirishga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Tolipov O'.Q., Inoyatova M.Ye. Pedagog shaxsini tarkib toptirishning didaktik modellari. / Pedagogika. –T.: 2014. №3. 10-b.
2. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. -М.: Школа-Пресс, -С.298-301. 1997.
3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. СПб.: Питер: 2001. –С. 272. (Серия “Мастера психологии”).
4. Вишнякова Н.Ф. “Креативная психопедагогика”. Психология творческого обучения, Изд. НИОРБ “Поли Биг”, -Минск: 1995, -С. 129.
5. Сластенин В.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры. Педагогическое образование и наука. 2004. №5.
6. Masharipova Sh.M. “Ta'lim texnologiyalari jurnali”. №3, 2014. 2-b.
7. Rajabov R.K., Sultonov H.E. Tasviriy san'at fanini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma, 123-b. –Toshkent: 2008.
8. Ahmadaliev A.M., prof. Oosimov A.H. “Innovatsion faoliyat va ilg'or pedagogik texnologiyalar”. O'quv qo'llanma. –T.: 2006.

REZYUME. Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonidagi barkamol shaxs va malakali mutaxassislar faoliyatlarining rivojlanishida ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari haqida fikr va mulohazalar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны педагогические условия развития предпринимательских способностей учащихся на занятиях по английскому языку в условиях развития деятельности компетентных лиц и квалифицированных специалистов в процессе общественно-экономического производства.

SUMMARY. The article describes the pedagogical conditions for the development of entrepreneurial skills of students in the English language classes in the development of the activities of competent individuals and qualified specialists in the process of socio-economic production.

MUSIQA MASHG'ULOTLARIDA CHOLG'U ASARLARINI O'RGATISH ORQALI O'QUVCHILARDA MUSIQIY-ESTETIK DIDNI SHAKLLANTIRISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

B.X.Madrimov – *pedagogika fanlari nomzodi, professor*

Buxoro davlat universiteti

D.S.Samatova – *assistent o'qituvchi*

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Sh.N.Omanqulova – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: musiqa mashg'ulotlari, to'garaklar, xalq musiqa merosi, cholg'u asarlari, o'quvchilar, musiqiy-estetik did, ustoz-shogird, kompozitor, qashqar rubobi, kuy-qo'shiqlar, maqom, mumtoz musiqa, pedagogik mexanizmlar.

Ключевые слова: уроки музыки, кружки, народное музыкальное наследие, музыкальные инструменты, учащиеся, музыкально-эстетический вкус, учитель-ученик, композитор, Кашгарский Рубоб, песни, статус, маком, классическая музыка, педагогические механизмы.

Key words: music lessons, circles, folk musical heritage, musical instruments, students, musical and aesthetic taste, teacher-student, composer, Kashgar Rubob, songs, maqom, classical music, pedagogical mechanisms.

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim sohasida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa umumta'lim maktablarida darslardan tashqari mashg'ulotlarning olib borilishi va ularni pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilishi hamda ularning samaradorligini asoslovchi pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb

vazifalarni belgilaydi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yoshlarni ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish to'g'rsida”gi ma'ruzasida belgilab berilgan vazifalar ijrosini ta'minlash bo'yicha 5 ta muhim tashabbusning ahamiyati katta [1].

Umumta'lim maktablarining musiqa mashg'ulotlari jarayonida xalq musiqa merosi, milliy cholg'ularini o'rgatish orqali o'quvchilarning musiqiy-estetik didni va musiqiy idrok etish ko'nikmalarini shakllantirish va boshqa har qanday tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish kabi uzoq muddatli tizimlashtirilgan va aniq rejaga asoslangan pedagogik faoliyatni talab etadi.

Umumta'lim maktablarining musiqa mashg'ulotlari jarayonida xalq musiqa merosi hisoblangan kuy-qo'shiqlar, musiqiy asarlar orqali o'quvchilarning musiqiy-badiiy, estetik didini shakllantirib borish o'qituvchidan mukammal bilim, ko'nikma va malakalarni talab qiladi. O'quvchilar maktabga turli darajadagi musiqiy tayyorgarlik bilan keladilar. O'qituvchi tomonidan bolalarga qulaylik tug'dirish uchun xalq musiqa merosi sanalgan cholg'u asarlarining nomlari aytilgandagina ular bu cholg'u asarlari yoki kuylarni eshitganligini, o'ziga tanishligini va ayrimlarini yaxshi ko'rishini aytishadi. Ayrim o'quvchilar esa kuylardan bir nechta taktlarini ijro qilib berishlari ham mumkin. Bular o'quvchilarni turli darajadagi musiqiy tayyorgarliklari, qiziqish va qobiliyatlari bilan ham bog'liq bo'ladi.

Musiqa to'garagi rahbari turli janrlardagi oddiy va murakkab kuy, marsh, alla, raqs xarakteridagi asarlardan namunalar eshittirishi va o'quvchilarga murojaat qilib kimga qaysi asar yoqqanini va nima uchun yoqqanini, asarni eshitganlarida tasavvurlarida nimalar aks etganini ifoda etishlari so'raladi. Bunda har bir o'quvchi o'ziga yoqqan asarni tanlab nomini aytadi. Dastlabki paytlarda o'quvchi asar nomini aytish bilan cheklanadi, keyinchalik esa o'z fikrlarini to'laroq tarzda ifoda etishga harakat qilishadi. Keyingi mashg'ulotlarda esa asarning yoqqanlik sababini izohlab berish, tushuntirib berishlariga erishish kuzatiladi va borgan sari bu jarayonni murakkablashtirib borish talab etiladi.

Uchinchi, to'rtinchi mashg'ulotlarda o'quvchilar cholg'uda kuy ijro etish va tinglash uchun tavsiya etilgan asarlarni bu qo'shiq yoki kuy qaysi janrga mansubligini, u kim tomonidan yaratilganligini, g'oyaviy-badiiy mazmuni, xalq musiqasi yoki kompozitor ijod mahsuli ekanligini, bastakor ijodining ayrim jihatlarini haqida ham so'zlab bera oladigan bo'ladi.

Musiqa asarlari orqali o'quvchilarda musiqani idrok etish va badiiy-estetik didni shakllantirishda samarali mashg'ulotlarni olib borishdan tashqari tashkiliy pedagogik mexanizmlarini olib borish orqali ham amalga oshirish mumkin. Masalan:

- ta'lim maskanlarida ijodiy kechalar uyushtirish;
- musiqa maktablarining turli orkestr ansambllari darslarini kuzatib, tahlil qilib musiqiy bilimlarini boyitish;
- madaniyat uylarida tashkil etilgan cholg'u ijrochiligi mashg'ulotlarini kuzatish va o'z bilimi doirasida baholay olish;
- shahar va viloyat akademik ansambllarini ijodlarini kuzatishini tashkil qilish.

Bunday tashkiliy pedagogik mexanizmlar mashg'ulot a'zolarini musiqiy-estetik didlarini shakllanishiga xizmat qiladi.

Musiqa mashg'ulotlarida cholg'u asarlarini o'rgatish orqali o'quvchilarda musiqiy-estetik didni shakllantirishning eng asosiy omillaridan biri cholg'u mashg'ulotlarini pedagogik mexanizmlar asosida tashkil etilishidir. Har bir cholg'u sozlarini o'rgatilishi alohida pedagogik jarayonni tashkil etadi.

Cholg'u mashg'ulotlarini tashkil etishda quyidagi tashkiliy qismlar amalga oshiriladi:

- musiqiy qobilayotga ega bo'lgan iqtidorli o'quvchilarni tanlab olish;
- sinflarga kirib cholg'u mashg'ulotiga qatnashish istagi bor o'quvchilarning ro'yxatini tuzish;
- mashg'ulotni olib boradigan sinfxonani tanlab olish;
- mashg'ulot vaqtini e'lon qilish;
- o'quvchilarning o'z cholg'u sozlariga ega bo'lishlarini tashkil qilish;
- cholg'u mashg'ulotining ish rejasini tuzish;
- mashg'ulotning maqsad va vazifalari bilan tanishtirish;
- bo'shlang'ich mashg'ulot jarayonini pedagogik tashkil qilish;
- mashg'ulotni didaktik tamoyillar asosida olib borilishini ta'minlash.

Shu bilan birga cholg'u mashg'ulotlarini samarali olib borishda bir qator pedagogik mexanizmlar amalga oshirish lozim.

Musiqa mashg'ulotlarida o'quvchilarga cholg'u asarlarini o'rgatishning tashkiliy-pedagogik mexanizmlari

Cholg'u sozlarining tarixi, tuzilishi, sozlanishi, ijrochilik imkoniyatlari, bilan tanishtirish;	Cholg'u sozlarini tog'ri ushlash qoidasi (pas-tanofka)ni o'rgatish.	Ijrochilik kompetensiyalarini o'rgatish. Ijrochilikdagi nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlikda olib borishga, nota bilan ishlashga, ijrochilik mahoratini oshirib borishga o'rgatish.	Musiqiy asar bilan tanishtirish, ijro etib berib tinglatish va tahlil qilish. Bosqichma-bosqich o'rganishni amalga oshirish.	Cholg'u sozlarida musiqiy asarning badiiy xarakterini ochib berishga o'rgatish.
--	---	---	--	---

Mashg'ulot avvalida o'quvchilari asar haqida ancha to'liq va mazmunli so'zlab bera oladigan va asar mualliflari haqida ham, ayrim ma'lumotlarni ham keltira oladigan bo'ladi. O'qituvchining yordami, o'quvchini rag'batlantirib borish, uni fikrini bulib qo'ymaydigan tarz-dagi tuzatishlari o'quvchilarda bu jarayonga faol munosabat va xayrixohlikni kuchayishiga olib keladi.

Cholg'u mashg'ulotlarida o'quvchilarning musiqiy-badiiy estetik didlarini shakllantirish albatta, birinchi navbatda yoqimli va badiiy ta'sirchan ijroga asoslangan bo'lishi lozim. O'quvchilarning musiqiy-badiiy estetik didini shakllantirishda xalq musiqa merosining asosiy qismini tashkil qiluvchi o'zbek xalq cholg'ulari alohida ahamiyatga ega. O'zbek milliy cholg'ularidan musiqa pedagogikasida muhim ahamiyat kasb etuvchi xususiyatga ega va jarangdor cholg'ulardan biri qashqar rubobini oladigan bo'lsak, u musiqa madaniyati darslarida va cholg'u mashg'ulotlarida o'quvchilarga qo'shiq o'rgatish uchun eng kerakli cholg'u

vositasi hisoblanadi. Uning jarangdorligi, ijrochilik imkoniyati, oktavasi, musiqiy asarlarni ijroda badiiy mazmunini aks ettirib bera olishi, tovush xususiyati musiqa mashg'ulotlarini sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Cholg'u mashg'ulotlarida rubob cholg'usini o'quvchilarga o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalashda quyidagi tashkiliy-pedagogik vazifalar amalga oshiriladi.

1. Rubob cholg'usiga qiziquvchi o'quvchilarni ajratib olish;
2. Yuqorida berilgan pedagogik mexanizmlardan so'ng asar tanlash;
3. Asarni qismlarga bo'lib o'rganish;
4. Asarni mustahkamlash;
5. Asarning badiiy mazmunini ijroda ifoda etib berish kabilardir.

Biror bir cholg'uni o'rganish va unda kuy ijro etish musiqaga qiziquvchi o'quvchilar uchun eng sevimli va qulay

jarayon hisoblanadi. Mashg'ulot jarayonidan barcha pedagogik va tashkiliy faoliyat turlari qo'llanilmasdan faqat kuy ijro etish yoki biror qo'shiq ijro etish o'quvchilarni mashg'ulotga bo'lgan qiziqishini kamaytirmaydi.

Misol uchun, taniqli bolalar kompazitori G. Qodirovning "Qashqarcha" asarini o'quvchilarga tanishtiramiz va shu bilan bir qatorda doira cholg'usiga qatnashadigan o'quvchilarga ham shu asarni o'rgatib boramiz. Asar mukammal o'rganilgandan keyin doira cholg'usi jo'rnavozligi bilan ijro ettiramiz. o'quvchilarda biroz qiyinchilik bo'ladi, ammo, keyinchalik ko'proq o'z ijrosi usita ishlaganlaridan so'ng asar ijrosi chiroyli amalga oshiriladi.

O'quvchilarning musiqiy-badiiy estetik didini o'stirishda biror bir cholg'uda kuy ijro etishining o'rni va ahamiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki cholg'uda kuy ijro etish jarayonida o'quvchilar bu faoliyatga ijodiy yondashadilar, ya'ni, har bir o'quvchi o'z iste'dodi orqali ma'lum bir asarni, yoki kuyni bevosita ijro etishi talab etiladi.

Xalqimizning musiqa merosi va milliy qadriyatlarini yoshlar ongiga singdirishda keng imkoniyatlar yaratilgan bugungi kunda cholg'u kuylaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etmoqda [4]. Musiqa mashg'ulotlarida xalq musiqa merosi hisoblangan xalq kuy-qo'shiqlari vositasida o'quvchilarni badiiy didini shakllantirish muammosi hozirgi kunda muhim muammolardan hisoblanadi. Musiqiy-badiiy estetik didni shakllantirish sifatida xalq kuy va qo'shiqlarining imkoniyatlaridan ta'lim jarayonida unumli foydalanish yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarurati sezilmoqda.

Xalq qo'shiqlari vositasida o'quvchilarni musiqiy-badiiy estetik didini shakllantirishda musiqa mashg'ulotlari katta imkoniyatlarga ega [2]. Zero, xalq kuy-qo'shiqlari xalqning ezgu niyatlari, orzu istaklari va ichki tuyg'ulari, uning urf-odatlarini va an'analari bilan bevosita bog'langandir.

Turli millat xalqlarining kuy-qo'shiqlarini tinglash, kuylash va boshqa ko'p ovoqlik elementlardan foydalanish o'quvchilarning musiqiy bilimlarini yanada oshiradi.

Musiqa mashg'ulotlarida musiqiy-estetik didni shakllantirishning o'ziga xosligi shundaki, musiqa ta'limi va tarbiyasi vazifalaridan tashqari badiiy-ijrochilik vazifalari ham qo'yiladi.

San'at estetik tarbiyaning bitmas-tuganmas manbaidir, chunki, u o'zida to'raligicha va bevosita estetik olam, inson qalbi va aqlining cheksiz kuch bilan zabt etuvchi maftunkor dunyodir [4].

Musiqa san'atining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, unda haykaltaroshlik va rassomchilikka xos bo'lgan predmet tasviri yoki nasr va nazmga xos ko'rinishlar mavjud emas. Musiqada insonning turfa his-

tuyg'ulari, kechinmalari, ruhiyati ifoda etiladi. Musiqa mashg'ulotlarini qiziqarli va to'g'ri tashkil qilish bilan birga o'quvchilarning qiziqishlarini nazarda tutish muhim pedagogik omillardan sanaladi. Shunga ko'ra o'quvchilarni qiziqtiradigan, jalb etadigan, rag'batlantiradigan vaziyatni yaratish, ularda estetik hissiyotni o'stirishning eng zarur shartidir. Shu ma'noda o'quvchilardagi hissiyot, tuyg'u o'zlariga tanish bo'lgan kuy va qo'shiqlarni bevosita o'zlariga ijro etganlarida sodir bo'ladi. O'quvchilarda sodir bo'layotgan his-hayajonlarni ongli bo'lishiga harakat qilish, ularni mustaqil fikrlashga, baholashga o'rgatish va buning uchun mavjud imkoniyatlardan to'la foydalanish asosiy omil bo'ladi.

Kuy va qo'shiqlarning mazmunini tushunish, uni idrok qilish tinglovchining umumiy madaiyatiga, shuningdek, uning maxsus tayyorgarlikka egaligiga bog'liq bo'lib, musiqani tushunadigan o'quvchining musiqa asarlariga qiziqish doirasi, badiiy didning yuqori darajada namoyon bo'lishi bilan ajralib turadi. Musiqani anglash va tushunish atrofda hayotni to'la-to'kis idrok qilish uchun zarurdir, chunki, amalda san'at asari va hayotdagi estetik voqelikning (narsa, buyum, tasvir, musiqiy asar) mohiyatiga chuqur kirib borish qobiliyati maktab o'quvchisi shaxsining har tomonlama rivojlanishiga yordam beradi.

Musiqa mashg'ulotlarida o'quvchilarga o'zbek mumtoz musiqasi haqida beriladigan bilim, tushunchalar tub mazmunida xalqimizning musiqa madaniyatining asrlar osha bizga yetib kelgan va ular ta'sirida hozirgi kunda ham yaratilayotgan, ijro etilayotgan nodir merosni qadrlash, asrab-avaylash, o'rganish orqali milliy g'oya va mafkura ruhida tarbiyalashning ilmiy-pedagogik tizimini yaratish va hayotga tadbir qilish musiqiy ta'limni o'qitishning muhim muammolaridandir.

Musiqa mashg'ulotlarida o'rgatiladigan o'zbek mumtoz musiqasi vositasida shakllangan badiiy estetik did, badiiy nafosat, musiqiy madaniyat va xalq musiqa merosiga ongli munosabat unsurlari sarasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

1. Musiqiy asarning g'oyaviy mazmuni hamda ularda aks etgan badiiy obrazlarni, lirik kechinmalarni tasavvur qilish;
2. Musiqiy asar g'oyaviy mazmunining ohanglarda aks etishiga e'tibor berish, ularda o'zaro mutanosiblik va sinxronlikni anglash;
3. Kuy va ohangni mukammalligini ta'minlovchi o'ziga xos ijro talqinlarini sezish, ko'ra bilish, baholay olish;
4. Ijrochining ijro mahoratini baholay olish;
5. Asarlarning turli murakkablik darajasini anglash, ijro usuli (o'lchov-ritm), ohang bo'yoqlari, tovlanishlarini idrok etish ko'nikma va malakalariga ega bo'lish;
6. O'z ijro imkoniyatlarini bilgan holda namunalarni ijro eta olish malakalariga ega bo'lish.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2019 yil 19 mart kuni o'tkazilgan videoselektor yig'ilishidagi "Yoshlarni ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish to'g'risida"gi ma'ruzasida belgilab berilgan vazifalar ijrosini ta'minlash bo'yicha 5 ta muhim tashabbus.

1. Fayzullayev E. Bo'lajak musiqa o'qituvchilari badiiy didini shakllantirishda o'zbek mumtoz musiqasi imkoniyatlaridan foydalanish. -T.: 2008.

2. Madrimov B.X. Xalq musiqa folklori vositasida o'quvchilarni estetik tarbiyalashning pedagogik asoslari. Pedagogika fan nomzodi ilmiy darajasini olish uchun Aftoreferat. -Toshkent: 2008, 22-b.

3. Hasanova Z. D. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarida axloqiy - estetik dunyoqarashni rivojlantirish. -B.: "Buxoro", 2016. 195-b.

REZYUME. Maqolada musiqa mashg'ulotlarida xalq musiqa merosi hisoblangan cholg'u asarlari bilan tanishtirish va o'rgatish orqali o'quvchilarda musiqiy-estetik didini shakllantirishning pedagogik asoslari va mexanizmlari ochib berilgan. Shu bilan birga o'quvchilarda "Ustoz- shogird" an'analarga amal qilishni odat qildirish, milliy kuy-qo'shiqlarimizga, Vatanga, oila va insonlarga mehr-muhabbatini oshirish orqali o'quvchi yoshlarni musiqiy-estetik didini shakllantirishning keng ko'lamli xususiyatlari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрываются педагогические основы и механизмы формирования музыкально-эстетического вкуса у учащихся путем внедрения на занятиях по музыке обучение музыкальным инструментам, являющимся наследием народной музыки. В то же время это широкий спектр возможностей формирования музыкально-эстетического вкуса учащихся путем приучения их к соблюдению традиций «Учитель-ученик», повышения их духовности и любви к нашим национальным песням, Родине, семье и народу.

SUMMARY. The article reveals the pedagogical foundations and mechanisms for the formation of musical and aesthetic taste in students through the introduction of teaching musical instruments in music lessons, which are the heritage of folk music. At the same time, this is a wide range of opportunities for shaping the musical and aesthetic taste of students by accustoming them to observe the Teacher-Student traditions, increasing their spirituality and love for our national songs, Motherland, family and people.

MAKTAB MUSIQA TA'LIMIDA O'QUVCHILARNING NAZARIY BILIMLARINI O'ZLASHTIRISHLARIDA INTERFAOL METOD VA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISH

M.B.Murodov – *katta o'qituvchi*

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: musiqa madaniyati, dars, musiqiy nazariy bilimlar, interfaol metod, didaktik o'yinlar, bilim, o'quvchilar.

Ключевые слова: музыкальная культура, уроки, музыкально-теоретические знания, интерактивный метод, дидактические игры, знания, учащиеся.

Key words: music culture, lessons, music theoretical knowledge, interactive method, didactic games, knowledge, students.

Umumta'lim maktablarining "musiqa madaniyati" darslarida musiqa tinglash, jamoa bo'lib qo'shiq kuylash, musiqa jo'rligida o'yin va raqs harakatlarini bajarish, bolalar cholg'u asboblari chalinib, shuningdek, turli musiqiy, madaniy, ommaviy tadbirlarda qatnashish musiqiy faoliyatining asosiy mazmunini tashkil etadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda bolalar dunyosiga xos bo'lgan quvnoq, milliy ohanglarga yo'g'rilgan kuy-qo'shiqlarni tinglash, kuylash, musiqa asboblari chalinib, kuyga mos raqs va ritmik harakatlarni bajarish, bolalarda musiqa san'atiga qiziqishni kuchaytirish, amaliy ijrochilik uchun zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirishda muhim omil sanaladi.

Musiqiy asarlarni tinglash va kuylashdan oldin o'qituvchining asar haqidagi tahliliy suhbat, o'quvchilarda musiqa ifoda etilgan voqelik, obrazlarining, g'ayaviy-badiiy mazmunini, musiqiy-nazariy bilimlarni o'zlashtirish hamda estetik dunyoqarashlarini o'stirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Musiqa asarlarini jamoaviy tarzda kuylash, tinglab tahlil qilish orqali uni ongli va hissiy idrok etish, ruhiy kechinmalar bilan bog'liq ravishda sodir bo'ladigan murakkab pedagogik va psixologik jarayondir. San'atning barcha turlari kabi musiqa san'atini tushunish va idrok etishga erishish uchun o'quvchi musiqiy-nazariy bilimlarni muayyan darajada egallagan bo'lishi lozim.

Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturida o'quvchilarning tayyorgarliklari qo'yilgan majburiy minimal talablarda nazariy bilimlarga alohida to'xtaliladi:

- xalq musiqa merosi haqida tushunchaga ega bo'lish;
- cholg'u asboblari bilish, tovush tembrlaridan ularni farqlash;

- musiqaga oid atamalarni bilish;
- nota yozuvi, sanog'i, kalitlar, dinamik va alteratsiya belgilari va ularning vazifalarini bilish va amalda qo'llay olish;

- birgalikda va yakka holda kuylay olish;
- musiqaning ifoda vositalarini bilish;
- ijrochilik turlarini (yakkaxonlik, yakkanovozlik, jo'rnovozlik, jamoaviy ijro) farqlay olish;

Bu talablar boshlang'ich sinflar uchun belgilangan bo'lib, butun musiqiy ta'lim mazmunini ushbu talab va mezonlarsiz tashkil etib bo'lmaydi [2].

Bugungi kunda musiqa ta'limi sohasida ham ilg'or pedagogik, innovatsion va axborot texnologiyalaridan foydalanish keng ommalashib bormoqda. Ta'lim subyektlari o'qituvchi, o'quvchilar guruhining dars materialini muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari yuzasidan hamkorligi, bahsmunozaralari, o'zaro fikr almashishi asosida tashkil etiladigan darslar turli pedagogik texnologiyalar, ko'rgazmali va texnik vositalar asosida, shuningdek, didaktik o'yin shaklida uyushtiriladigan darslar pedagogik va interfaol metodlarning mazmunini tashkil etadi.

O'quvchilarning dars materialini o'zlashtirishida qulaylik tug'diruvchi qiziqarli, shu bilan birga ularni erkin fikrlash, shaxsiy qarash va mulohaza, fikrlash hamda o'tilayotgan mavzu, o'rganilayotgan bilimlar bo'yicha tushunchalarni ongli idrok etish orqali muammoli vaziyatlarda yechimlarni guruh bo'lib aniqlashlarida qo'l keladi. O'quv materialini o'zlashtirishda hamjihatlikka erishish "O'qituvchi – o'quvchi", o'quvchilar guruhining o'zaro fikrlashishi, tahlil qilish, umumlashtirish, yakuniy xulosaga kelish, shu jarayonda bir-birlarini fikrlarini qo'llab-quvvatlash bilan tavsiflanadi.

Respublikamizda ta'lim sohasida yuz berayotgan o'zgarishlarni kuzatish shuni ko'rsatdiki, hozirgi kunda o'qitish tizimida alohida yo'nalish sifatida trening uslubi keng qo'llanilayotganligi ma'lum bo'ldi. Biz ham o'z tadqiqiy izlanishlarimizda o'quvchilarni musiqiy-nazariy bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari va o'quv jarayonini samarali bo'lishida trening uslubi imkoniyatlaridan unumli foydalanishga harakat qildik. Trening, uning musiqa ta'limida, xususan, boshlang'ich sinflarda nazariy bilimlarni o'rganish jarayonida qo'lalnilishi uslubiy jihatdan o'ziga xos pedagogik yondashuv va mahoratni talab qiladi. Trening o'quvchilarni dars jarayonida muayyan muammoni (nazariy qoida, masalani) yechimi borasida erkin fikrlash, mushohada yuritish, o'zaro munosabatga kirisha olish ko'nikma va malakalarini shakllantirishda juda samarali uslubdir.

Trening o'tkazishda quyidagi jihatlariga asosiy e'tibor qaratiladi:

1. Nazariy mazmundagi masala mohiyatini to'g'ri anglash. Masalan, dinamik belgilar nomi, vazifasi, yozilishi.

2. Nazariy bilim musiqa tinglash, qo'shiq kuylash bilan bog'liq bo'lsa, musiqa asariga mos kayfiyatni vujudga keltirish. Masalan, asar xarakteri, tempi, janri, tonalligi va hokazo.

3. Masalani o'z fikri bilan tahlil qilish va uni misollar bilan asoslash.

4. Nazariy qoida mohiyatini ongli idrok etish, eshitib his etish, amaliy misollarga tayangan holda ko'rsatib berish, g'oyaviy-badiiy mazmunni anglash, asar mualliflari haqida ma'lumotlardan boxabar bo'lish.

5. Fikr, xulosalarni umumlashtirib, yakuniy natija haqida fikr bildirish.

6. O'qituvchi tomonidan sinf, o'tiladigan mavzu, o'quvchilarning individual qobiliyatlari, musiqiy tayyorgarlik darajalari inobatga olingan bo'lishi lozim.

Musiqiy-nazariy bilimlarni o'zlashtirishda yuqori samaradorlikka ega treninglar "Eslab qol" (nazariy mavzuga oid, yoki san'at turlari, xor, orkestr, atoqli kompozitorlar, dirijorlarga oid savollar tayyorlanadi, o'quvchilar o'z javoblarini yozishadi). "Bu kim" deb nomlangan trening o'quvchilarda topqirlik, xotirlash, yodga tushirish kabi xususiyatlarni rivojlantiradi. Turli kompozitor, xor, orkestr dirijorlari, atoqli musiqachi san'atkorlar rasmlari namoyish etiladi va ularni ismi, sharifi, yozgan, ijro etgan asarlari haqida ma'lumot so'raladi. "Bu qanday belgi" boshlang'ich sinflarda dastlabki nota savodxonligi bilan bog'liq belgilar nomi yozilishi, vazifasini aniqlash maqsad qilib qo'yiladi. "Men sevgan qo'shiq" mashg'uloti. O'quvchilarning musiqa asarini tahlil qilish, qo'shiqni yaxshi ko'rish sabablarini o'z so'zlari bilan tushuntirishga o'rgatadi. Shuningdek, "Kuyni top", "Davom ettir" nomli treninglar didaktik o'yinlar sifatida o'quvchilarda katta qiziqish bilan o'rganilayotgan mavzu bo'yicha zarur bilimlarni o'zlashtirishlarida samarali uslublardir. [1].

Musiqa darslarida nazariy bilimlarni o'zlashtirishda interfaol ta'limning "Bahs-munozara", "Doira stol atrofiga", "O'yla, izla, top", "6x6", "Klaster", "Blis so'rov", "Bumerang", "Zig-zak" strategiya kabi metodlardan foydalanish ham o'quvchilarning musiqiy-nazariy bilimlarni o'zlashtirish darajasini takomillashtirishida va dars samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytganda musiqa ta'limi oldiga qo'yilayotgan zamonaviy talablardan kelib chiqib, o'quvchilarning o'quv dasturi materiallarini muvaffaqiyatli

Екинши класс «Ана тили ҳам оқиш саватлиги» китобини биринши бўлими, тийкаридан, оқишларини оқиш қонлиқсини раважланишига қаратилган болса, екинши бўлиминде лингвистикалиқ тўсиниклерге қобирек тапсирмалар берилген. Сес ҳам ҳариплерге тийисли тўсиниклерден: «Гўззал, ҳамме сўзлеринде биргелкили дауиссизлар сўйлеуде ҳам жазивда сақланад». «Б ҳарипи сўздин басында, ортасында, Р ҳарипи сўздин еситилген орнларинда жазила беред. Ақри Р сеслерине пикен сўзлерге дауисли сеслерден басланган қосимта жалганса, Р сеси Б сесине ўзгеред. Сесинде жазилди. **Мисали:** мектеп – мектеби, китоб – китоби» [6].

Ушинши класс «Ана тили ҳам оқиш саватлиги» китобини биринши бўлиминде сес ҳам ҳарип бойнша кеңнен тўсиник берилген. Бунда сеслердин жайласиш орнлари ҳақинда бōлек тоқталп, мисаллар менен аниқлиқ кiritилген [7].

Жане де, уш саватлиқтин екинши бўлиминде сес ҳам ҳарип тўсиниклери бойнша бирқанша материаллар берилген. **Мисали:**

«Дависсиз сеслер сўздин басында қабатласп келеди.

Мисали: клуб, планета, станица, стакан, трактор, стол *h.t.b.*».

«Дависсиз сеслер сўздин басында ҳам ақринда қабатласп келеди. **Мисали:** класс, грамм, спорт, спорт *h.t.b.*».

«Жазивда қоп бувинли сўзлердин бир жолга сыймай қалган бōлеклери екинши жолга бувин бойнша ўткериледи. Бу **ўткерме** деп аталади. **Мисали:** Мек-теп, су-виқ, Гўл-жа-мал, ки-йим, Иб-ра-йим *h.t.b.*

Еслепе: Сан менен келетуғин сўзлер ҳам меншикли атлиқлар саннын бўлинип кейинги жолга ўткерилмевди. **Мисали:** 3-«А» класс, 100 м, ТУ-134 *h.t.b.*» [8].

Тўртинши класс «Ана тили» (2020-йил басыдан шўғарилган) китобинда сеслердин бўлиниши ҳам алиппе тартиби ҳақинда келтирилп ўтилген. Сават барисинда орнланатуғин шўғарилар ҳам ўйге тапсирмаларда қоплеген мисаллар жардеминде бу бойнша тўсиниклерин байитп барив мўмкин [9].

Сони да айтп ўтишимиз кerek, сес – сўйлеу процесинде реал айтилган, қулагимиз бенен еситкен инсан ҳам басқа майда бōлекке бўлинбейтуғин сўйлеу ўзиндиси болп табилди. Бизлер сеслерди айтмайз ҳам еситемиз.

Ҳарип – сестин жазивдаги шартли белгиси болп табилди. Ҳариплерди қоремиз, жазамиз, оқиймиз. Ҳариплер фонемалардин жазивдаги қориниси, сўвретин болп табилди. 1. Сават ашиш дауиринде сес ҳам ҳарип пенен танитиш

дауисли сеслерди ўйретивден басланади. Ана тилимизде 9 дауисли фонема бар: а, а, о, о, и, и, у, у, е, е, ал, 25 дауиссиз сес бар. Булардан екewи ҳарип бирикпеси, жигирма ўши (23) дара ҳарип пенен белгилениди. Олар тōмендегилер: б, д, ф, г, г, х, х, ж, к, қ, л, м, н, н, п, р, с, т, в, в, у, з, ш, с, ч. Дауиссиз сеслерди ўйретивде де арнаули бир тартипке, талаппа аметилиди. Ҳарип бирикпелерин ўйретивдеги қийиншиқларди есаппа алган ҳалда, оларди алиппе дауиринин ақриг басқисинда ўйретив мақсетке мувапп болп табилди.

Сеслер ҳам олардин классификацияси: Сеслер авиз бослиғинда тосқинлиққа ушйраву ямаса ушйрамавуна қарай **дауисли** ҳам **дауиссиз** болп еки топарга бўлиниди.

Дауисли сеслер – авиз ҳам талам бослиғинда хешқандай тосқинлиққа ушйрамая пайда болатуғин, қурамы дауистан ибарат (shawқим дерлик қатнаспайтуғин) сеслер.

Дауиссиз сеслер – авиз ҳам талам бослиғинда ҳар турли тосқинлиққа ушйрап пайда болатуғин, қурамы тек шавқимнан ямаса сес ҳам шавқимнан ибарат сеслерге айтилади. Олардин айтилишинда ҳава агими партлап шўғари. Натийжеде, ҳартурли тартептен бир-бирин парқли дауиссиз сеслер пайда балади. Тилдеги дауиссиз сеслер системаси консонантизм (лат. consonans — дауиссиз сес) деп аталади. Дауис ҳам шавқимнин қатнаспуна қарай ўнли ҳам ўнсиз дауиссиз сеслер болп екиге бўлиниди.

Жувақлап айтатуғин болсақ, баславш класс оқишларина ана тили панин ўйретивде онин лингвистикалиқ қубилиш, морфологиялиқ ҳам синтаксислик байланисин жақси ўзлестире алиш тәминлеуде сес ҳам ҳариплерди жетик ўйренп бариву тийис деп ойлаймиз. Себеби, тил илми жуда қурамули тарав болп табилди. Он терең меңгерип алиш ушйрн ҳарбир бўлимин басқисипа-басқис оқишш санасында қалипестирп баривимиз зарур.

Тил илминин даслепки басқисип сипатинда сес ҳам ҳариплерди, сўз ҳам бувинларди анализ-синтез етивдин интерактив технология тийкаридан шолкемлестирив оқитишш икерлигиндеги дōретившилик процесс болп, оқишлар менен ўз ара биргелкте алип барилди. Бундай вақитта оқитишш ўзин тек билим берившш шахс емес, балким, оқишлардин белсендилегин педагогикалиқ ҳам психологиялиқ тартептен шолкемлестиретуғин оқитишш сипатинда сезини зарур.

Адебиятлар

1. «Билимлендирив ҳақинда»ғи Низам. –Т.: 23.09. 2020.
2. «Миллий о'қув дастури». –Т.: 2020.
3. Ернараров Г'. Босхланг'ич синфларда она тили о'қитиш методикаси, Педагогика коллежлари учун о'қув қўлланма. –Т.: "Илим зийо". 2013.
4. Абдиназимов Ш., Абдижабарова Х., Успанова Ж. Алиппе 1-класс ушун саватлиқ. –Т.: Республика билимлендирив орайи. 2022.
5. Абдиназимов Ш., Исмаилова З., Қутлимуратов Б., Қутлимуратова Г., Салиева П. Ана тили ҳам оқиш саватлиғи 2-бўлим. 1-класс ушун саватлиқ. –Т.: Республика билимлендирив орайи. 2021-ж.
6. Абдиназимов Ш., Исмаилова З., Қутлимуратов Б., Қутлимуратова Г., Салиева П. Ана тили ҳам оқиш саватлиғи 2-бўлим. 2-класс ушун саватлиқ. –Т.: Республика билимлендирив орайи. 2021.
7. Абдижабарова Х., Успанова Ж. Ана тили ҳам оқиш саватлиғи 1-бўлим. 3-класс ушун саватлиқ. –Т.: Республика билимлендирив орайи. 2022.
8. Абдижабарова Х., Успанова Ж. Ана тили ҳам оқиш саватлиғи 2-бўлим. 3-класс ушун саватлиқ. –Т.: Республика билимлендирив орайи. 2022.
9. Дауенов Е., Қудайберганова М., Успанова Ж. Ана тили. 4-класс ушун саватлиқ. –Н.: «Қарақалпақстан», 2020.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолда босхланг'ич синф она тили дарсларида товувш ва харфларни о'қитиш босқичлари бо'йича фикр юритилди. Она тили дарсларида о'қувчилар товувш ва харфлар билан танитиб борди ва уларнинг то'ғри юзлеш ко'никмаларини шакллантириш, о'қувчиларнинг орфографик саводхонлигини ошйриш ко'никмаларини кенгайтириш зарур масала сипатинда олиб қаралган.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются этапы обучения звукам и буквам в начальных классах родного языка. На уроках родного языка учащиеся знакомятся со звуками и буквами, и считается необходимым расширить их навыки правильного письма.

SUMMARY. This article discusses the stages of learning sounds and letters in primary mother tongue classes. In mother tongue lessons, students are pronounced to sounds and letters, and it is considered necessary to expand their correct writing skills.

БЎЛАЖАҚ ЎҚИТУВЧИЛАРДА РИТОРИКАНИ ЎРГАНИШГА ТАЙЁРГАРЛИГИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

С.Ю.Пахратдинов – мустақил тадқиқотчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: риторик муаммо, психологик ёндашув, асосий мезонлар, педагогик риторика, ижодий фикрлаш, оғзаки ва ёзма коммуникация, босхланг'ич синф ўқувчиси, таълим сифати, жамият.

Ключевые слова: риторические вопросы, психологические подходы, первичные вопросы, педагогика, творческое мышление, устная и письменная коммуникация, учащиеся начальных классов, качество образования, общество.

Key words: rhetorical questions, psychological approaches, primary questions, pedagogy, creative thinking, oral and written communication, primary school students, quality of education, society.

Риторика, “нутқ ҳақидаги фан бўлиб, унинг предмети нутқни қуриш ва олиб бориш қоидалари ва тавсияларидир”. Бинобарин, ушбу қоидаларни билиш

келажақда риторика ўқитувчисининг махсус тайёргарлиги учун назарий асосдир.

Риторикани ўқитишга тайёрлик мазмунининг ўзига

хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, биз бошланғич синф ўқувчиларига риторикани ўқитишга касбий мувофиқлиги таркибидан ўқитувчи шахсининг йўналиши ва унинг нутқ физиологияси билан боғлиқ жисмоний фазилатлари каби элементларни ажратаб кўрсатамиз. Биз ўқитувчининг риторикани ўқитишга бўлган касбий қобилиятини унинг тегишли касбий тайёргарликка эга бўлган кичик мактаб ўқувчиларига риторикани муваффақиятли ўргатиш истаклари ва имкониятлари ҳисобланади. Келажакдаги риторика ўқитувчисининг тайёрлигини шакллантириш деганда биз унинг махсус ва услубий билимлари ва уларга мос маҳоратлари мажмуасини тушунаемиз.

Ушбу мақсадга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунида ҳам таълим мазмуни шахсининг ўзини ўзи белгилашини таъминлашга, унинг ўзини ўзи англаши учун шароит яратишга, шунингдек, шахсининг жаҳон ва гуманитар маданият тизимларига интеграцияланишини таъминлашга қаратилиши кераклиги таъкидланган [1].

Педагогика соҳаси олимларининг таъкидлашларича, қатор муаммоларнинг бартараф этилишида риторика муҳим аҳамиятга эга. Махсус тадқиқотлар таҳлиладан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, олимлар шахсиятни ривожлантириш жараёнида риторика функциялари, биринчидан, шахсиятнинг ўзини ўзи англаш муаммоларини ҳал қилиш қилиш ва унинг англашини ривожлантириш билан, иккинчидан эса, “қучли лисоний шахс”нинг шаклланишида, унинг муҳим жиҳатлари маълум бир коммуникатив концепция ва нутқ маданиятига асосланган нутқни қуриш асосларини ўзлаштиришдан иборатлигини кўрсатади.

Хорижий мамлакатлар риторикасини ўрганиш тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, яъни, масалан, америкаликлар риторикани нафақат гуманитар мавзулардан бири сифатида ривожлантиришда давом этишмоқда. АҚШда риторикани у ёки бу шаклда ўқитиш таълимнинг барча даражаларида барча ўқув дастурларига мажбурий фан сифатида киритилган. Университетлар ва махсус таълим муассасалари мактаб таълими асос солган риторик қобилиятларни ривожлантириб борадилар.

“Мустақил фикрлашга қодир” бўлган замонавий ижтимоий эҳтиёж ўз навбатида фикрлаш маҳсулини шакллантириб – маълум бир ижтимоий ҳудуд учун ҳаётий муҳим муаммонинг ўзига хос эчимини ишлаб чиқаради.

Риторикани олий таълим ташкилотларига янги ўқув предмети сифатида қилиш учун унинг асосий вазифалари, мазмуни, усуллари, методлари ва ўқув қўлланмаларини, шунингдек, асосий тамойилларини ва ғояларини тушуниш талаб этилади. Шу мақсадда дарслик тўпламлари ўқитувчи учун риторика дарсларини махсус ўқув дастурлари асосида тематик режалаштириш, ўқитишнинг асосий усуллари ва услублари, асосий ғоялари тавсифини ўз ичига олган услубий тавсиялар билан, шунингдек, таклиф қилинган мавзулар бўйича ҳар бир машғулот учун дарс ишланмалари билан тўлдирилиб борилади [3].

Шундай қилиб, риторика ўқитувчисига бўлган эҳтиёж ва бундай ўқитувчини тайёрлаш муаммоси бўйича махсус тадқиқотларнинг етишмаслиги ўртасидаги жиддий зиддиятлар биз танлаган тадқиқот мавзусини долзарб деб ҳисоблашга асос беради. Олий таълим ташкилотлари ўқитувчиларининг тайёргарлигини шакллантиришда асосий педагогик шартлари қандай?

Ушбу хулоса бизга ўқитувчининг кичик мактаб ўқувчиларининг риторикасини ўргатишга тайёрлигининг тегишли таркибий қисмларининг мазмунини маълум бир ишонч билан тақдим этишга имкон беради.

Бизнинг фикримизча, бўлажак риторика ўқитувчисининг амалий тайёргарлиги, машғулотларда илмий ва назарий тайёргарлиги малакали ишлаш учун зарур бўлган касбий билимларни: риторика соҳасидаги махсус билим ва кўникмалар, ОТМ ларда ушбу фанни ўқитиш методикасини билишни ўз ичига олади. Келажакда риторика ўқитувчисининг амалий тайёргарлиги номланган билим соҳаларига мос келадиган касбий маҳорат ва қобилиятларни ўз ичига олади, яъни риторика соҳасидаги махсус кўникмалар ва ушбу мавзунини ўқитиш усуллари ишлаб чиқилади.

Биз юқорида белгиланган бўлажак ўқитувчининг риторикани шакллантириш ва ўқитишга тайёрлиги асосида ушбу сифат мавжудлигининг қуйидаги умумлаштирилган кўрсаткичларини ажратамиз:

- риторикани ўқитишга қизиқиш ва иштиёқ;
- нутқ аппаратида тузулиш ва функционал жиҳатдан аномал ҳолатларнинг мавжуд эмаслиги;
- риторика соҳасига оид махсус билим ва кўникмаларнинг мавжудлиги;
- болаларни риторикага ўқитиш соҳасида услубий билим ва кўникмалар эгаллиги;

Риторика ўқитувчисининг махсус билим ва кўникмаларига қўйиладиган асосий талабларни аниқлаш учун биз олимларнинг нотиклик санъати назарияси ва амалиёти бўйича тадқиқотларига мурожаат қилдик. Таҳлиллар натижасида биз ўқитувчининг нотиклигига қўйиладиган талабларни топдик ҳамда уларни риторика ўқитувчисининг махсус тайёргарлигига лозим бўлган жиҳатларини асос қилиб олдик.

Гарчи нотиклик ва риторика ўқитувчиси турли хил профессионал функцияларни бажаришса ҳам: биринчиси белгиланган мукамал ижтимоий “супер вазифа” ни юқори даражада мукамал нутқ қобилиятлари ёрдамида ҳал қилади, иккинчиси эса оғзаки нутқни ўзлаштиришга ўргатади. Биз ўз тадқиқотимиз жараёнида ушбу тушунчаларни “бадий нотиклик билан профессионал шугулланувчи шахс” маъносида аниқлаш мумкин деб ҳисоблаймиз. Риторикани ўқитиш технологиясида ўқувчига таъсир ўтказиш ўқитувчининг шахсий нутқ тажрибасини очиб бериш, намойиш этиш ва етказиш сифатида амалга оширилади. Шу билан бирга, риторика унинг касбий фаолияти воситаси сифатида ишлайди. Юқорида келтирилган фикрларга асосланиб риторик таълимотга ўқитувчининг тайёргарлигини такомиллаштириш учун қуйидаги тузилмани ишлаб чиқдик:

- субъект – риторика ўқитувчиси – ўқувчи;
- предмет – ўқувчиларнинг нутқ фаолияти;
- ўқитиш воситаси – риторикага ўқитиш;
- жараён – риторикани ўқитиш;
- маҳсулот – ўқувчиларнинг баёнотлари.

Риторика мазмунини ўқув интизоми сифатида таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ушбу соҳадаги махсус билимлар тизимини ўзлаштириш билан боғлиқ:

- риториканинг ривожланиш тарихи ва унинг замонавий концепцияси;
- Риторика предмети ҳақида;
- нутқ устида ишлаш кетма-кетлиги тўғрисида;
- ҳар бир босқичдаги ишларнинг мазмуни тўғрисида;

- ҳар бир босқичдаги ҳаракат усуллари ҳақида.

Риторика ўқитувчиси махсус маҳоратининг таркибини биз нотикга қўйиладиган қуйидаги классик талаблар билан боғлаймиз:

- нима дейишни топмоқ;
- топилган фикрини тартибга солиш;
- унга тегишли оғзаки шаклни бериш; буларнинг барчасини хотирада тасдиқлаш;
- нутқ сўзлаш.

Тадқиқотчи олим Ю.В.Рожественский маърузачилигим билан кўникмаларига қўйилган талабларни, шунингдек, баъзи бир ўзгаришлар билан, келажакдаги риторика ўқитувчисининг тайёргарлигини махсус шакллантириш таркибига киритади, чунки улар юқоридаги қоидаларни аниқлаштириб беради:

- нутқ жараёнининг асосий ижтимоий, психологик ва педагогик хусусиятларини билиш;

- нутқ ёки суҳбат учун материал танлаш ва уни нутқнинг мақсадига мувофиқ, композиция, мантқиқ ва психология қонунларига, шунингдек оғзаки нутқнинг ўзига хос хусусиятлари ва тингловчиларнинг хусусиятларига мос равишда тартибга солиш қобилияти;

- тингловчиларнинг фикр-мулоҳазалари ёрдамида нутқ сўзлаш;

- оғзаки нутқнинг мукамал эгаллаш: овоз, мимика, интонация, имо-ишора, нутқ маданиятининг барча талабларига риоя қилиш;

- суҳбат, мунозара олиб бориш қобилияти [3].

Юқоридаги ўқув курсларида мувофиқ умумтаълим мактаблари ўқитувчисини тайёрлашнинг мазмуни, жараёни ва натижаларини таҳлил қилишдан кўриниб турибдики, уларни мавжуд шароитда ўргатиш фақат махсус ва услубий машғулотларнинг бир қисми бўлган билан ва кўникмаларнинг алоҳида элементларини шакллантиради ҳамда бошланғич синфларда риторика ўқитувчисининг касбий тайёргарлиги учун мотивацион асосларни шакллантириш вазифасини бутунлай чиқариб ташлайди. Шу аснода, биз риторика ўқитувчисининг махсус ва услубий билимлари ва кўникмаларининг бутун комплексини шакллантириш муаммосини ҳал қилиш, шунингдек, унинг профессионал йўналишини ривожлантириш учун ушбу курсларнинг имкониятлари етарли эмас деган хулосага келдик. Бинобарин, бир томондан, умумтаълим мактаблари ўқитувчисини тайёрлаш таркибидagi мавжуд зарур элементларни келажакдаги риторика ўқитувчисининг касбий йўналишини ва касбий тайёргарлигини шакллантиришга йўналтириш зарурати пайдо бўлди, иккинчидан, бўлажак риторика ўқитувчисининг йўналишини ва махсус тайёргарлигини шакллантириш учун бўлажак риторика фани ўқитувчиси етишмаётган ўқув фанлари билан ўқитиш мазмунини тўлдириш эҳтиёжи туғулади.

Келажакда бўлажак риторика фани ўқитувчисини риторикани ўқитишга тайёрлаш жараёнини моделлаштиришда биз доимийлик ва изчилликнинг умумий педагогик тамойилларига асосландик. Шундай қилиб, синфлар факультетида ташкил этилган "Педагогик маҳорат" ва "Рус тилини ўқитиш методикаси" каби фанларни ўргатиш тартибини бузмасдан, биз махсус билан ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган ўқув ишларида риторика соҳасига оид 3 ва 8 семестр-

ларда қўшимча курсларни киритиш имкониятига эга-миз. Шу асосда, бўлажак риторика фани келажакдаги мактаб ўқитувчисининг риторикани ўқитишга касбий тайёргарлигини шакллантиришнинг яхлитлиги таъминланади.

Шундай қилиб, келажакда бўлажак ўқитувчининг риторикага тайёргарлигини шакллантириш жараёнида назарий таҳлил асосида бизнинг позициямиз аниқланди:

1. Умумтаълим мактаблари ўқувчиларини ўқитиш учун ўқитувчини касб-хунарга ўргатиш моделида риторика, унинг бошланғич синфларининг касбий тайёргарлигини шакллантириш тизимидаги кичик тизим бўлган мақсад, мазмун ва процессуал яхлитликнинг тизимли алоқаларида акс этиши керак.

2. Умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг ўқувчиларга риторикани ўргатишга тайёргарлигини шакллантириш тизимининг яхлитлигига қуйидаги ўзаро тўлдирувчи шартлар амалга оширилгандагина эришиш мумкин:

- касбий фаолиятнинг асосий жараёнини мақсадга йўналтириш умуман, шунингдек, умумтаълим мактаб ўқитувчиларини тайёрлаш билан боғлиқ бўлган ўқув фанлари таркибида танланган риторика билан мосликни шакллантириш бўйича, бўлажак риторика ўқитувчисини махсус ва услубий тайёрлаш;

- умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг таълим мазмунини кичик мактаб ўқувчиларига риторикани ўргатишда тайёрликни шакллантиришдаги функцияларига мувофиқ нутқ назарияси ва амалиёти билан алоқаси бўлган ўқув фанлари билан мувофиқ равишда мослаштириш;

- риторикани ўқитиш учун касбий мувофиқликни ривожлантиришга ва келажак риторика ўқитувчисининг махсус ва услубий тайёргарлигини шакллантиришга йўналтирилган махсус курсларни ишлаб чиқиш;

- риторика билимларини ўзлаштирувчи ўқитувчиси таълим мазмунини бошланғич мактаб ўқитувчисининг асосий тайёргарлиги ва махсус ишлаб чиқилган ўқув курслари таркибидagi элементлардан қуриш;

- умумтаълим мактабларида риторика ўқитувчисининг тайёргарлигини шакллантиришда ифода-даланган асосий ва қўшимча таълимнинг узлуксизлиги хусусиятлари асосида умумий ривожлантириш тизимида ёш мактаб ўқувчиларини риторикага ўқитишга тайёрликни шакллантириш. бўлажак риторика ўқитувчисини ўқитиш мазмунини ташкил этувчи фанларни ўргатиш, унинг касбий йўналишини шакллантиришнинг кетма-кетлиги (касбий қизиқишларини ўзгартириш орқали) ва касбий тайёргарлигини шакллантириш.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги "Таълим тўғрисида"ги ЎРҚ-637 – сонли Қонуни.
2. Рожественский Ю.В. Теория риторики. - М., 1999.
3. Халиков А.А. "Педагогик маҳорат". Дарслик. – Тошкент, MOLIYA-IQTISOD – 2013. – 446 бет.
4. Юнина Е.А., Сагач Г.М. Общая риторика (современная интерпретация). - Пермь, 1992. - 195 с.

РЕЗЮМЕ. Ўқитувчининг педагогик фаолиятида риторикани ўрни, мунтазам шакллантириб бориши, таълим сифати ва самарадорлигини ошириш, яъни болада ижобий муносабатни шакллантириш, ўқитиш саводхонлигини таркиб топтириш, уларда мантқиқий ва ижодий тафаккурни шакллантириш, уларни оғзаки ва ёзма мулоқот меёрларини эгаллашга ҳамда ўз-ўзини бошқаришда риторикани ўрни ушбу мақолада ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ. Важна риторическая интеллект и широта духовного мира будущего учителя. Педагогическая деятельность педагога непрерывна, следует уделять серьезное внимание систематическому формированию педагогической риторической способности. В статье отражены особые требования будущего педагога к педагогической риторике, этике и манерам, сердечности.

SUMMARY. The rhetorical culture and the breadth of the spiritual world of the future teacher are important. The pedagogical activity of a teacher is continuous, serious attention should be paid to the systematic formation of a pedagogical rhetorical culture. The article reflects the special requirements of the future teacher for pedagogical rhetorical culture, ethics and manners, cordiality, secular etiquette.

ОИЛАДА МУСИҚА ЁРДАМИДА БОЛАДА ЭСТЕТИК ТАРБИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДЛАРИ

Сент-Энон Амиде Юсуф кизи – ассистент ўқитувчи

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: мусиқа, оила, эстетика, истеъдод, педагогик усуллар, тарбия.**Ключевые слова:** музыка, семья, эстетика, талант, педагогические методы, воспитание.**Key words:** music, family, aesthetics, talent, pedagogical methods, education.

Минг йиллар давомида оила шахнинг жамиятлашувининг асосий шакли бўлиб келган. Одамнинг шаклланишидаги оиланинг ўрни ҳақидаги масала кўплаб олимлар диққатини жалб қилган ва қарама-қарши фикрлар шаклланган. Қадимги файласуфлар, хусусан Афлотуннинг фикрига кўра дунёнинг барча ёвузликлари, одамларнинг ўз фойдасини кўрган ва табақаларнинг тенг эмаслиги биринчи навбатда оиладаги тарбия шароитларининг тенгсизлик мавжудлигидан ўсиб чиқади. Ота-оналарнинг ўз фарзандига нисбатан чексиз меҳри боладаги ватанпарварлик ва бошқа инсоний фазилатларни ривожлантиради, келажакда оила ҳаётига тайёр бўлган жисмонан ва руҳан соғлом, ахлоқий, интеллектуал ривожланган шахсни шакллантиради. Оила тарбиясининг таркибий қисмлари, кенг тарқалган соҳалар- жисмоний, ахлоқий, интеллектуал, эстетик, меҳнат тарбиясидан иборат.

Оилада мусиқий ва эстетик тарбия боладаги истеъдодни ривожлантиришга ва ҳеч бўлмаганда уларда нафосат ҳақида тушунча бўлишига қаратилган.

Мусиқа, шеърят, бадий санъат- маънавий кадриятлар тарқалишнинг чексиз имкониятидир. Ёзувчи ва интеллектуал шаклланиш ҳақидаги тасаввурни ривожлантиришда боланинг мусиқий тарбияси жуда муҳимдир[3]. Мусиқий тарбия ва мусиқий таълим деярли синонимлардир, бироқ уларда фарқ ҳам бор.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ёшлар таълим-тарбияси учун кўшимча шарт-шаройитлар яратиш, хотин-қизлар бандлигини оширишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олган бешта ташаббусни жорий этди. Хусусан, биринчи ташаббус бўйича ёшларни санъат ва маданият масканларига кенг жалб этиш, ўз иқтидорларини намойён этишлари учун зарур шароитлар яратишга қаратилган.

Боланинг ривожланиши ва таълим олиши, шу жумладан мусиқа билимларини олиши учун энг яхши шароитлар оилада яратилиши дунё миқёсида тан олинган. Уч ёшгача бўлган болаларнинг аксарияти мактабгача тарбия (таълим) муассасаларига қатнамайди. Шунинг учун ота-оналар тарбиячиларнинг масъулиятини ўз зиммаларига олган ҳолда, ушбу давр боланинг кейинги ривожланиши учун жуда муҳимлигини ёдда тутишлари керак[4].

Мусиқий таълим ўзига хос муҳитни яратишни, мусиқа машғулоти олати ҳолга айланганда табиий эҳтиёжни англатади. Оилада шунга ўхшаш муҳитни яратиш қобилияти боланинг мусикани янада чуқурроқ англашига ёрдам беради.

Болага мусикани ўргатишда ота-оналар ўзини олдига турли хил мақсад ва вазифалар қўядилар. Бу уларнинг мусиқа ва мусиқий мутахассисликларга бўлган муносабатларига боғлиқ[1].

Оилада болаларга мусиқий тарбия беришнинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- Боланинг руҳий дунёсини мусиқий таассуротлар билан бойитиш, мусиқага қизиқишни уйғотиш, ўз халқнинг анъаналарини етказиш, мусиқа маданиятининг асосларини шакллантириш;

- Мусиқий ва ижодий қобилиятларни мусиқий фаолиятнинг ҳар хил турлари (идрок, ижрочилик, ижодий, мусиқий ва маърифий фаолият) жараёнида ривожлантириш;

- Мусиқа орқали болаларнинг умумий ривожланишига ҳисса қўшиш.

Бу вазифаларнинг барчаси аниқ фаолиятларда ҳал қилинади. Агар ота-оналар мусиқий таълимнинг аҳамиятини тушунадиган бўлса, улар ўз фарзандларини мусиқа тўғрақларида, мусиқа мактабларида ўқитишга интиладилар, болалари билан бирга концертларга, мусиқий спектаклларга олиб боришади, мусиқий таассуротни бойитишга, мусиқа билимларини кенгайтиришга ҳаракат қилишади.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун бир қатор ўқув усуллари мавжуд. Асосий педагогик усуллар (кўргазмали, оғзаки, амалий) оиладаги мусиқий тарбияда ҳам қўлланилиши мумкин.

Агар боланинг оиласида нафақат кўнгил очадиган мусиқа, балки классик ва халқ мусикаси жарангласа, у табиий равишда унинг товушига ўрганади, мусиқий фаолиятнинг турли шаклларида (бевосита мусиқа машғулотида қаратилган фаол ва пассив фаолияти учун мусикадан асос сифатида фойдаланиш) тинглаш тажрибасини тўплайди.

Оила тарбиясида кўргазма-визуал усули ўзига хос хусусиятларга ва афзалликларга эга. Болалар боғчасида болалар билан ишлашда одатда расмлар, иллюстрациялар, сифати паст бўлган ҳажми катта репродукциялардан фойдаланишади. Уйда эса болаларга расм репродукцияли китобларни кўрсатиш имконияти мавжуд, улар орқали мусиқа яратилган давр ҳақида, халқ урф-одатлари, маросимлари, уларни уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак тасвирлари билан таништириш мумкин. Мусиқа садолари қайфияти мос келадиган расмларнинг репродукциясини кўриб чиқиш болаларнинг санъат ҳақидаги тушунчаларни бойитади.

Оғзаки усул ҳам жуда муҳимдир. Мусиқа ҳақидаги қисқа суҳбатлар болага унинг мусикани идрок этишга ёрдам беради, пайдо бўлган қизиқишни қўллаб-қувватлайди.

Амалий усулда, яъни мусиқа асбобларда чалишни ўрганиш, қўшиқ айтиш, мусиқий ритмик ҳаракатлар болани ижро этиш ва яратишда маълум кўникмалар эгаллашга имкон беради.

Ушбу усулларнинг муваффақияти катталарнинг умумий маданий ва мусиқий даражаси, уларнинг педагогик билим ва қобилиятлари, сабр-тоқат, болаларни мусиқага қизиқтириш истагига боғлиқ.

Адабиётлар

1. Баркан А. А. Практическая психология или как научиться понимать своего ребёнка. – М.: “Просвещение”, 2000
2. Волкова Е. М. Трудные дети или трудные родители? – М.: “Эксмо”, 1999
3. Кабалецкий Д. Б. Как рассказать детям о музыке. – М.: “Современный композитор”, 1982
4. Михайловская Н. М. Музыка и дети. – М.: “Современный композитор”, 1977

РЕЗЮМЕ. Мақолада оила муҳитида мусиқий ва эстетик тарбия ёрдамида болада истеъдодни ривожлантириш воситалари ёритилган. Оиладаги мусиқа ёрдамида болада эстетик тарбияни шакллантириш методлари кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены средства развития детского таланта посредством музыкально-эстетического воспитания в семье. Показаны методы формирования эстетического воспитания ребенка с помощью музыки в семье.

SUMMARY. The article discusses the means of developing children's talent through musical and aesthetic education in the family. The methods of forming the aesthetic education of the child with the help of music in the family are shown.

TEKNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARI TAYYORLASHDA "XALQ HUNARMANDCHILIGI VA BADIY LOYIHALASH" FANIDAN TA'LIM MAZMUNI VA METODLARINI TAKOMILLASHTIRISH

J.K.Tojiyev – *katta o'qituvchi*

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: hunarmandchilik, dizayn, milliy hunarmandchilik, amaliy san'at, loyihalash, amaliy-bezak san'ati, badiiy bezash san'ati, an'anaviy (reproduktiv) texnologiya, jamoaviy o'zaro hamkorlik texnologiyasi, muammoli ta'lim, loyiha ta'limi texnologiyasi, ijodiy ustaxona texnologiyasi, kompetensiya.

Ключевые слова: ремесло, дизайн, народные ремёсла, прикладное искусство, проектирование, декоративно-прикладное искусство, декоративно-художественное искусство, традиционная (репродуктивная) технология, технология коллективного сотрудничества, проблемное обучение, технология проектного обучения, технология творческой мастерской, компетенция.

Key words: craft, design, folk crafts, practical art, designing, art and craft, traditional (reproductive) technology, collective cooperation technology, problem-based learning, project-based learning technology, creative workshop technology, competence.

"Texnologik ta'lim" yo'nalishida "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonini tashkil qilishning o'ziga xos tomonlari mavjud. Masalan, dizaynga o'rgatishda uning har bir turi bo'yicha shunga mos bo'lgan fan dasturi tuziladi, unda shu yo'nalishning o'ziga xos tomonlari, boshqa yo'nalishlardan nozik farqlari hisobga olinadi. Dizaynning barcha turlari uchun asos bo'luvchi qalamtasvir, rangtasvir, koloristika va kompozitsiya kabi fanlar barcha yo'nalishlarning o'quv rejalaridan o'rin egallaydi. Milliy hunarmandchilik va amaliy-bezak san'ati turlarining juda ko'pligi sababli "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanida ularning barchasini o'rganish imkoniyati yo'q va bunga harakat ham qilinmaydi. Shuning uchun yaqin vaqtlarga qadar fan dasturlariga respublikamiz hududlarida nisbatan keng tarqalgan kashtachilik, zardo'zlik, do'ppido'zlik, naqqoshlik, yog'och va ganch o'ymakorligi, kulolchilik kabi tarixan shakllangan asosiy turlari kiritib kelingan. Milliy hunarmandchilik va amaliy san'atning mamlakatimizda shakllanayotgan zamonaviy yo'nalishlari bo'yicha ma'lumotlar o'quv adabiyotlarida nihoyatda kam. Xalq hunarmandchiligi va amaliy san'ati bo'yicha mamlakatimiz ta'lim tizimida qo'llanilib kelinayotgan o'quv adabiyotlarida asosan hunarmandchilik turlari va maktablari, mahsulot (ko'p hollarda - naqsh) bajarish bosqichlari va texnologiyalari kabi umumiy ma'lumotlar yoritilgan. Hunarmandchilik va amaliy san'atning shakllanish va rivojlanish tarixi, dunyo xalqlari hunarmandchiligi va amaliy san'ati, o'zbek milliy hunarmandchiligi va amaliy san'atining jamiyat hayotidagi o'rniga oid nazariy ma'lumotlar o'quv adabiyotlarida nihoyatda kam va qisqa bayon etilgan. Xalq hunarmandchiligi va amaliy san'ati bo'yicha mukammal nazariy bilimlar va murakkab bo'lmagan mahsulotlarni loyihalash hamda tayyorlash ko'nikmalari maktab texnologiya o'qituvchisining kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarini "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim mazmuni va metodlarini takomillashtirish masalalarini ko'rib chiqamiz.

Milliy hunarmandchilik va amaliy-bezak san'atini quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

- **mahobatli amaliy-bezak san'ati** (me'moriy bezaklar, tasvirlar, relyeflarni yaratish, vitraj, mozaika);
- **amaliy-bezak san'ati** (uy-ro'zg'orda ishlatiladigan badiiy bezaklar bilan bezatilgan mahsulotlar);
- **badiiy bezash san'ati** (bayram va teatr sahnalari, ko'rgazmalar, ekspozitsiyalar, vitrinalar kabilarni badiiy bezash).

Shunday qilib xalq hunarmandchiligi va amaliy-bezak san'ati insonlarning kundalik ehtiyojlari va badiiy-estetik zaruriyatlarini qondirishga mo'ljallangan uy-ro'zg'or buyumlari va turli mahsulotlar tayyorlashga xizmat qiladigan san'at sohasi hisoblanadi [3].

Mahorat bilan tayyorlangan amaliy-bezak san'ati mahsulotlari badiiy xususiyatga va estetik sifatlariga ega bo'lib, turar-joy va interyerni bezatishga xizmat qiladi. Milliy hunarmandchilik va amaliy-bezak san'ati asarlariga liboslar, milliy bezakli matolar, gilamlar, kulolchilik va kandakorlik mahsulotlari, zargarlik va kashtado'zlik mahsulotlari kabilarni kiradi. Shuning uchun ham xalq

hunarmandchiligi va amaliy-bezak san'ati mashg'ulotlarida talabalarining bilim, ko'nikma va malakalari bilan bir qatorda badiiy, estetik didlarini rivojlanishiga ham alohida ahamiyat qaratish zarur bo'ladi. "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonida ularni shakllantirish jarayonida ta'alabalar ma'lum darajada nazariy hamda amaliy bilim va ko'nikmalarni egallashlari zarur. Bularga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- talabalarda xalq hunarmandchiligi va amaliy san'atining inson hayotida va jamiyatda tutgan o'rnini haqida bilimlarni shakllantirish;
- milliy hunarmandchilik hamda amaliy-bezak san'atining o'zbek xalq san'atidagi ahamiyati va tutgan o'rnini haqidagi bilimlarni shakllantirish;
- "ustoz-shogird" an'analarini bilish;
- talabalarda fazoviy tafakkur, fazoviy tasavvur va fantaziyani rivojlantirish;
- amaliy-bezak san'ati turlari bo'yicha mahsulot tayyorlash tartiblari va qoidalarini o'rgatish;
- talabalarda stil va ranglar uyg'unligi sezgisini shakllantirish;
- badiiy ifodalash vositalari (chiziq, ritm, rang, proporsiya, shakl, kompozitsiya va h.k.)dan o'rinli foydalanish malakalarini shakllantirish;
- amaliy-bezak san'ati va xalq hunarmandchiligida qo'llaniladigan har xil materiallar va texnologiyalarda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish;
- hunarmandchilik va amaliy-bezak san'ati asarlarini tushunish va ularni muhokama qilib, baholay olish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Pedagog esa o'z navbatida talabalar "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari hamda o'zlashtirishlari uchun qulay sharoit yaratishi va talabalarining harakatlarini zarur yo'nalishga yo'naltirib ta'lim samaradorligiga erishishi kerak.

Qo'yilgan maqsad va vazifalarga erishish uchun ta'lim jarayonida pedagog ta'limning samarali metod va vositalaridan hamda texnologiyalaridan foydalanadi. Ko'p sonli ta'lim texnologiyalaridan talabalarni xalq hunarmandchiligi va amaliy-bezak san'atiga o'rgatish uchun mos keladigan quyidagi turlarini ko'rsatish mumkin.[2]

An'anaviy (reproduktiv) texnologiya.

Talabalarga reproduktiv xarakterdagi rol va ijrochilik funksiyalari beriladi. Pedagog faoliyati asosan tushintirish, harakatlarni ko'rsatib berish, ularni talabalar tomonidan bajarilishini baholash va to'g'rilab borishdan iborat bo'ladi. Ushbu texnologiya har qanday ta'limda va barcha yo'nalishlarda qo'llaniladi, chunki pedagogning tushintirishi va o'xshash misollarni ko'rsatib berishsiz ta'lim o'zining mohiyatini yo'qotadi.

Jamoaviy o'zaro hamkorlik texnologiyasi.

Ushbu texnologiyadan "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonida ham foydalanish mumkin. Jamoaviy o'zaro hamkorlik texnologiyasi avvalambor talabalar jamoasini jipslashtirish, ularni birgalikda ishlashga o'rgatish, ishlarni hammaga taqsimlash va jamoa oldida o'z ishiga javobgarlikni zimmasiga olishni o'rgatishni nazarda tutadi. Chegaralangan vaqt davomida alohida talaba bajara olmaydigan yirik loyiha, hunarmandchilik yoki amaliy-

bezak sanati mahsulotini tayyorlashda ushbu texnologiya samarali natijalarni ko'rsatadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi.

Ushbu texnologiya talabalarda mustaqillikni rivojlantirish va qo'yilan vazifaning ijodiy yechimini topishga yo'naltirilganligi sababli undan "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanida foydalanish mumkin. Masalan, pedagog tomonidan talabalarga har safar biror narsa (sovg'a buyumlari, mavzuli taklifnoma, intervyer va h.)ni badiiy bezash yoki tayyorlash vazifasi topshirilganda talabalar uni qanday uslub, rang va texnikada bajarish muammosiga duch keladilar. Talabalar mahsulotni qanday uslub va texnikada bajarish bo'yicha g'oya va uning yechimini va bir vaqtning o'zida shu uslublar hamda mahsulot tayyorlash texnologiyalarini turlari izlab boshlaydilar. Shu ishlar natijasida talabalar badiiy mahsulotlarni tayyorlaytir. Shu o'rinda qayd qilib o'tish zarur-ki talabalarning ijodkorlik va tadqiqotchilik qobiliyatlari har xil bo'lganligi sababli ular tomonidan tayyorlangan mahsulotlar ham turlicha darajada bo'ladi. Tadqiqot jarayonida talabalar yangi nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni egallaydilar.

Loyiha ta'limi texnologiyasi.

Ushbu texnologiya ko'proq amaliy ta'lim mashg'ulotlariga mo'ljallangani uchun u rassomlar, dizaynerlar va hunarmandchilik va amaliy san'at bo'yicha mutaxassislar (ustalar) tayyoplashda asosiy ta'lim texnologiyalaridan hisoblanadi.

Ijodiy ustaxona texnologiyasi.

Rassomlar, dizaynerlar, hunarmandlar va xalq ustalari odatda o'z "asar" (mahsulotlar)ini ustaxonalarida yaratadilar va ko'p hollarda har birining o'ziga xos bo'lgan ish uslubi bo'ladi. Talabalarni shu ustaxonalarga tashrifini uyushtirish texnologik jarayon bilan yaqindan tanishish, amaliy ko'nikmalarning shakllanishida katta samara beradi. Ushbu texnologiyaning dolzarbligi uni yangi materialni o'zlashtirish bilan bir qatorda oldin o'rganilgan materiallarni takrorlash va mustahkamlashda ham foydalanish mumkin. "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonida pedagog pedagogik texnologiyalar bilan bir qatorda ushbu fanning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib unga ko'proq mos keladigan boshqa metod va ta'lim vositalarni ham tanlashi mumkin. Talabalarni xalq hunarmandchiligi va amaliy-bezak san'atiga o'rgatishda muloqot metodi, monolog metodi, namoyish qilish metodi, illyustrasiya metodi kabilar va har xil mashqlardan foydalanish mumkin.

"Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonida murakkab metodlar ham o'z o'rniga ega bo'lib ulardan an'anaviy metodlar bilan birgalikda, cheklangan tarzda foydalaniladi. Monolog metodi yordamida pedagog talabalar oldiga vazifani qo'yadi, mavzuni tushintirib ish yakuniga qadar erishilishi lozim bo'lgan mashg'ulotning asosiy maqsadlarini belgilaydi. Muloqotlar metodi yordamida talabalar ish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni qanday hal qilish mumkinligini so'rab olishlari mumkin. Tushintirish metodi pedagogga o'zining shu sohadagi bilim va tajribalarini talabalarga yetkazishiga xizmat qiladi. Ushbu metod yordamida talabalar o'zlari bajarayotgan ish jarayonida qo'llashlari uchun zarur bo'lgan nazariy ma'lumotlarni oladilar va undan amaliy foydalanadilar. Bu metodda

pedagog bilimlarni tayyor holatda talabalarga yetkazadi. Hunarmandchilik, amaliy-bezak san'ati va badiiy loyihalashdan ta'lim jarayonida ko'rgazmali va amaliy metodlar eng samarali hisoblanadi. Amalda rassomlar, sahna bezovchi rassomlar, dizaynerlar va turli yo'nalishlardagi hunarmandchilik va amaliy-bezak san'ati ustalarini tayyorlash jarayoni illyustrasiya va ko'rgazmali materiallar, model va maketlar yordamida tashkil qilinadigan amaliy mashg'ulotlardan tashkil qilinishi samarali bo'ladi.

Illyustrativ va ko'rgazmali metodlar talabalarga har xil mashqlarni, masalan, girihlarni bajarish ketma-ketligi – algoritmini tushintirishda eng samarali vosita hisoblanadi. Talabalarni xalq hunarmandchiligi va amaliy-bezak san'atiga o'rgatishda har xil ko'rgazmali va illyustrativ materiallar ularda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha yaqqol tasavvur hosil qiladi. Ta'lim jarayonida talabalar ko'rgazmali vositalarni ko'rib chiqib, tahlil qilishlari va o'zlari uchun zarur ma'lumotlarni olishlari mumkin. Bu ikkala metodning afzallik tomonlari shundan iboratki, unda talabalar o'rganilayotgan ob'yekt yoki hodisa haqida faqat eshitib qolmasdan bevosita uning o'zini ko'rib, shaxsiy tasavvurlarga ega bo'ladilar va ushbu materialni o'zlashtirishlari osonlashadi. Ko'rgazmali metodning kamchiliklaridan biri – har xil kishilarda xotiraning har xil ko'rinishlari ustunlik qiladi: kimdadir eshitish xotirasi kuchli bo'sa boshqa birovlarda ko'rish, ya'ni obrazli xotira rivojlangan bo'ladi.

Xalq hunarmandchiligi, amaliy-bezak san'ati va badiiy loyihalashdan ta'lim jarayonida mashqlar metodi eng ko'p qo'llaniladi. Talabalar har xil reproduktiv, grafik mashqlar bajaradilar va undan keyin o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalardan foydalanib bajariladigan ijodiy mashqlarni bajarishga o'tadilar va yangi ish yoki mahsulotning har xil variantlari yoki kombinatsiyalarini o'ylab topadilar. Bu metod talabalarning ijodkorlik bo'yicha o'zini o'zi rivojlantirish, turli qobiliyatlarini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ijodiy mashqlarning afzalligi ular talabaning ijodiy qobiliyatlarining rivojlanishiga ko'maklashishda bo'lsa, kamchiligi ijodiy mashqlar talaba aniq bilimlarni egallashiga xizmat qilmaydi.

"Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan o'quv mashg'ulotlarining asosiy qismi amaliy mashg'ulotlar shaklida tashkil qilinishi ta'lim samaradorligini oshiradi. Har bir amaliy mashg'ulotda oldin nazariy ma'lumotlar bayon qilinadi. Talabalar amaliy mashg'ulotlarda o'rganilayotgan amaliy-bezak san'ati turlaridan, masalan, naqsh bajarish usullarini zamonaviy texnologiyalarni hisobga olgan holda bosqichma-bosqich o'rganib boradilar.

Yuqoridagilardan xulosa qilishimiz mumkin-ki, xalq hunarmandchiligi, amaliy-bezak san'ati va badiiy loyihalashdan ta'lim jarayoni talabalarda shu yo'nalishlar bo'yicha kompetensiyalar, bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. Ushbu fandan ta'limning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq holda mavjud zamonaviy ta'lim metodlarining barchasidan foydalanish mumkin emas, pedagog illyustrasiyalari tushintirish, namoyish qilish metodlarini qo'llashi va har xil mashqlardan foydalanishi mumkin. "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonida ko'rgazmali va amaliy metodlar eng samarali hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. 60112300 – Texnologik ta'lim bakalavriat yo'nalishining malaka talablari [matn]. O'zR OOO'MTV, T.: 2018. 10-b.
2. Гурьев А. И. Статус межпредметных связей в системе современного образования. // Наука и школа. 2002. № 2. -С. 41-45.
3. Максимович В.Ф. Проблемы профессионального образования в области народных художественных промыслов и пути их решения [Электронный ресурс] // В.Ф. Максимович // Декоративно-прикладное искусство и образование. 2011. №1.
4. Молотова В.Н. Декоративно-прикладное искусство: учеб. Пособие. // В.Н.Молотова. 2-е изд., исправл. и доп. -Москва: Форум, 2010. –С. 288.

REZYUME. Maqolada "Texnologik ta'lim" bakalavriat yo'nalishidagi "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim jarayonidagi muammolar o'rganilib, ta'lim jarayonini takomillashtirish bo'yicha takliflar keltirilgan. Jumladan talabalarning xalq hunarmandchiligi va amaliy san'ati bo'yicha ta'lim mazmunini takomillashtirish va unda talabalarning nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari hamda qo'llaniladigan ta'lim metodlarining tahlillari bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются проблемы в учебном процессе по предмету «Народные промыслы и художественное оформление» на направлении бакалавриата «Технологическое обучение», а также приводятся рекомендации по совершенствованию учебного процесса. В частности, описываются пути совершенствования содержания обучения у студентов по народным

промыслам и прикладному искусству, пути развития их теоретических знаний и практических навыков, а также анализ используемых при этом методов обучения.

SUMMARY. The article deals with the problems in the educational process in the subject "Folk crafts and decoration" in the direction of the bachelor's degree "Technological education", and also provides recommendations for improving the educational process. In particular, the ways of improving the content of teaching students in folk crafts and practical arts, ways of developing their theoretical knowledge and practical skills, as well as an analysis of the teaching methods in use are described.

MEKTEPKE SHEKEMGI TÁRBIYA JASÍNDAGÍ BALALARDÍN HÁREKET ISKERLIGIN ASÍRIWDÍN ZAMANAGÓY PEDAGOGIKALÍQ TEXNOLOGIYALARI

S.M.Toylibaev – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

Ózbekstan mámleketlik dene tárbiya hám sport universiteti Nókis filiali

R.D.Allambergenova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: jismoniy rivojlanish darajasi, maktabgacha yoshdagi bolalar, yosh davrlari, jismoniy tarbiya, harakat koʻnikmalari.

Ключевые слова: степень физического развития, дети дошкольного возраста, возрастные стадии, физическое воспитание, двигательные навыки.

Key words: physical development degree, preschool children, age stages, physical education, motor skills.

Mektepke shekemgi tálim sistemasın rawajlandırıw tuwılǵannan mektepke shekemgi bolǵan jastaǵı balalardıń fizikalıq iskerligin asırıw, fizikalıq qábiliyetlerin rawajlandırıw máselelerin sheshiw ushin jańa usıllardı jaratıw, mektepke shekemgi hám baslawısh tálim mekemelerinde fizikalıq tárbiya boyınsha zamanagóy pedagogikalıq sistemalarǵı islep shıǵıw, shańaraqta jas atanalardıń perzentlerine erte tálim beriwın támiynlewshi sistemaların jolǵa qoyıw sıyaqlı máselelerdi sheshiw wazıypaları hám metodologiyaların islep shıǵıw záruriyatı júzege kelmekte.

Respublikamızda sonǵı jıllarda mektepke shekemgi tálim sisteması infradúzilmesin jańalaw, bunda mektepke shekemgi tálim sistemasınıń tálim sıpatın hám materiallıq-texnikalıq jaqtan jańa basqıshqa alıp shıǵıw wazıypası belgilep berilgen. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń qamırıp alıw dárejesin áyne 5-6 jas kesiminde 85-90% ke asırıw, shetki hám awıllıq jerlerinde jeke hám mámleketlik sherikshilik tiykarında iskerlik júritip atırǵan mektepke shekemgi bilim beriw shólkemlerdiń sanın hám sıpatın keskin asırıw boyınsha mámleket siyasatı dárejesindegi iri joybarlar basqıshpa-basqısh ámelge asırılıp kelmekte. Biraq, házirgi kúnde mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń fizikalıq qábiliyetlerin rawajlandırıw boyınsha unamalı jumıslar ámelge asırılǵan bolsada, kompyuter yáki uyalı baylanıs qurallarında berilip atırǵan hár qıylı oınlar olardıń den-sawlıǵına, fizikalıq rawajlanıwına, tayarlıq dárejesine óz tásirin kórsetip kelmekte. «Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar rawajlanıwına qoyılatuǵın mámleketlik talaplarınıń» standartlastırılǵanlıǵı, mektepke shekemgi tárbiya jası dáwirindegi balalardıń 80% den artıǵı mámleketlik hám jeke menshik mektepke shekemgi bilim beriw shólkemlerine qamırıp alıńǵanlıǵın dáslep «Mektepke shekemgi tálim hám tárbiya haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası nızamınıń kúshke kirgenligi menen táriyplew múmkin. Usı sebepten háreketli oınlardı qollaw arqalı mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń fizikalıq qábiliyetlerin rawajlandırıw hám den-sawlıǵın bekkemlew

búgingi kúndegi aldımızda turǵan aktual wazıypalardan biri bolıp esaplanadı.

Izertlewdiń maqseti mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń háreket iskerligin asırıwdıń innovacion texnologiyaların rawajlandırıwdan ibarat.

Izertlewdiń wazıypası: mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar qáddi-qáwmetin qalıplestiriwde shınıǵıwlar processine dástúriy emes bolǵan gimnastika quralların saylap alıw arqalı mikroshınıǵıwlarǵı islep shıǵıw;

Izertlewdiń obekti sıpatında mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar menen alıp barılatuǵın dene tárbiya shınıǵıwları processı alıńǵan.

Izertlewdiń usılları. Izertlewde ilimiy-metodikalıq ádebiyat maǵlıwmatları boyınsha máseleleriń jaǵdayın úyreniw hám analiz etiw, mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar dene tárbiyasınıń jetekshi tájriybelerin analiz etiw, pedagogikalıq baqlaw sıyaqlı usıllardan paydalanılǵan.

Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń háreket iskerligin hám fizikalıq qábiliyetlerin rawajlandırıw máselelerin unamalı sheshiw ushin mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde dene tárbiyası-den-sawlıqtı bekkemlew hám qosımsha dene tárbiya shınıǵıwları sturkturalı háreketli oınlar hámde oın shınıǵıwların qollanıw menen unamalı nátiyjelerge erisiw zárúr ekenligin ayqın kórinip turıptı [1]. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń fizikalıq qábiliyetleri hám fizikalıq tayarlıq dárejesi izertlew alıp barılǵan basqıshqa olardıń jasqa baylanıslı morfofunkcional, psixologiyalıq hám fizikalıq ózgeshelikleri, fizikalıq júkemelerin qollanıw xarakteristikasını esapqa alǵan halda dene tárbiya trenirovkasin shólkemlestiriw formaların anıqlaw imkaniyatı xarakteristikalanǵan. Bir qatar alımlar mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı ballar dene tárbiya shınıǵıwları processin dúziwde áyne waqıttaǵı zamanagóy dene tárbiya talaplarınan kelip shıqqan halda balalardı hár tárepleme uyqas rawajlandırıwdıń eń optimal metodların izlep tabıw ústinde izertlewler alıp barılǵanlıǵı sawlelendirilgen [2].

Háreketli oınlar túrleri

1-keste

№	Oınlardıń atı	Oın túrleri			Oınnıń ózgesheligi		Orınlanıwı		Oynalıwı	
		Dóretiw-shilikli	Syu-jetli	Sport elementleri menen	Ápiwayı	Quramalı	Jeke	Juplı	Pred-metli	Pred-metsiz
1	Qoraz-qoraz	+			+			+	+	
2	Ala tawıq		+		+			+	+	
3	Kartoshka egiw	+		+		+	+		+	
4	Jıldam qádemler		+			+	+			+
5	Shopan		+		+		+			+
6	Aqsaq ǵargá		+			+	+			+

Мектепке shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardı oyın shınıǵıwlarına úyretiw boyınsha pedagoglar iskerligine ózǵertiriwler kirgiziw maqsetinde islep shıǵılǵan “Quwnaq oyınlar” dástúrine kóre shınıǵıwlar processin shólkemlestiriw hám ótkeriw boyınsha onıń strukturası hám de mazmunın sáwlelendiriwshi analitik materiallar keltirilgen.

Tájiriye basında TT balalarınń fizikalıq rawajlanıwın qatarlasları BT balalarınń fizikalıq rawajlanıwınan derlik parıqlanbaǵanlıǵı anıqlandı. Testlew nátiyjeleri tájiriye hám qadaǵalaw toparlarında statistikalıq áhmiyetke iye bolǵan parıqlanıwdı ($P>0,05$) anıqlap bere almadı, bul bolsa olardı birdey rawajlanıwǵa iye ekenligin kórsetedi. Tájiriye dawamında qadaǵalaw sıyaqlı, tájiriye toparında da balalardıń dene uzınlıǵı (boyı), dene awırılıǵı (salmaǵı) hám KQA da ósiw anıqlandı. Tájiriye basında dene uzınlıǵı kórsetkishleri TT da ortasha 118, 43 sm bolsa, BT da 114,39 sm bolsa, tájiriye aqırında bolsa bul kórsetkish TT da 122, 74 sm, BT 117, 86 sm-di quradı. Alınǵan nátiyjeler eki topar da ósiw bar ekenligin kórsetti. TT nátiyjelerinen alınǵan korrelyatsion analiz antropometrik kórsetkishler arasındaǵı ajıralmas baylanıstı ashıp berdi, yaǵnıy dene salmaǵı hám uzınlıǵı ($r=0,804$, $p<0,001$), dene salmaǵı hám KQA ($r=0,664$, $p<0,01$), dene uzınlıǵı hám KQA ($r=0,741$, $p<0,01$) kórsetkishleri arasında óz-ara unamalı baylanıslılıq anıqlandı. Ótkerilgen korrelyatsion analiz nátiyjeleri bul kórsetkishler balanıń hár tárepleme garmonik rawajlanıwı ushın áhmiyetliliǵı haqqında gúwaliq beredi [3]. Bul bolsa óz gezeginde bizge olardı hárketli oyınlar arqalı balalardıń fizikalıq qábiliyetlerin rawajlandırıw nátiyjeliligini bahalawda qollaw huqıqın beredi.

Мектепке shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar toparları ushın dástúriy emes bolǵan (bulshıq et elastiklik sozılıwshańlıǵı) shınıǵıw quralları

2-keste

№	Dástúriy emes shınıǵıwlar			
	Strechıng (Bulshıq etlerdi elastik sozılıwshańlıǵı)	Orınlanıw intensivligi	Balalar yogası (Bulshıq etlerdiń sozılıwshańlıǵı)	Orınlanıw intensivligi
1	D.J ayaqlar keń kerilgen qollar belde, aldǵa iyilip ishki tárepten uslap soziw	(2/3/2)	Yoga-usılında otırıw	(2/1/3)
2	D.J Ayaqlar keń kerilgen qollar belde, 1 shep ayaqqa qollardı soziw, 2d.j 3oń ayaqqa qollardı soziw 4d.j.	(2/3/3)	Yoga usılında otırıw qollar joqarıda tirsekler búgilgen jaǵdayda alaqlar birlesken	(2/2/2)
3	Dizede otırǵan halda qollar belde, aldında iyilip qollardı soziw	(2/4/2)	Otırǵan halda dizelerdi tebetiw	(2/3/1)
4	Qollarǵa tayanıp otırǵan halda keń kerilgen, ayaq ushın ózine tartıw	(2/3/4)	Jerge jatqan halda tirseklerge tayanıp arqaǵa iyiliw	(2/4/2)
5	Otırǵan halda alaqlardı ústpe-úste qoyıp nábwet penen shep hám oń ayaq ushın tartıw	(2/3/2)	Jerge jatqan halda ayaqlar búgilgen halda qollar járdeminde uslap turıw	(2/4/1)

Joqarıda keltirilgen faktorlar, yaǵnıy BT balalarınń fizikalıq qábiliyetlerin rawajlanıw kórsetkishleriniń pedagogikalıq tájiriye dawamında salıstırmalı ózgeris dinamikasına salıstırǵanda TT daǵı kórsetkishler birqansha joqarı hám statistikalıq isenimli ózgergenligi tájiriye toparında qollanǵan “Kewilli oyınlar” dástúrińin nátiyjeliligini tastıyıqlap turıptı. Hárketli oyınlar hám oyın shınıǵıwlarınan paydalanıw hám keń en jaydırıw nátiyjeliligini hám pedagogikalıq izertlew nátiyjeleriniń analizi, onı bala shaxsına salıstırǵanda unamalı tásiiri haqqında juwmaq shıǵarıwǵa mümkinshilik berdi. Bul iskerliktiń unamalı tásiiri balalardıń fizikalıq rawajlanıwı jaǵdayı jáne den-sawlıq kórsetkishlerin jaqsılanıwında kórinıwshi ($P<0,05$) salamatlıq kórsetkishleriniń asırıwında óz kórinisin tabadı.

Juwmaqlap aytatıǵın bolsaq, “Kewilli oyınlar” dástúri MSHBSH da ámeldegi bolǵan tálim-tárbiya programmasına salıstırǵanda nátiyjeli ekenligi anıqlandı. Analitikalıq nátiyjelerge súylene otırıp, “Dáslepki qádem” mámleketlik

dástúri shet el tájiriye tiykarında jaratılǵan bolıp, onda tiykarǵı itibar aktivlik, ilim hám tábiyat orayı, til hám sóylew orayı, syujetli-rolli oyınlar hám drama orayı, kórkem óner orayı, qurılıs, matematika oraylarında tálim-tárbiya processlerine baǵdarlanǵanlıǵı bolıp tabıladı. “Kewilli oyınlar” dástúri bolsa joba tiykarında (tiykarǵı hárket túrleriniń jobası) shınıǵıwları tezlik, shaqqanlıq, iyiliwshenlikti rawajlandırıw, barlıq topar balaların kún tártibinde hárket aktivliginiń 7-8% ke asırıwǵa, usınıń menen birge hárketsizlikti áhmiyetli dárejede kemeytiwge erisildi. Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde fizikalıq tárbiya-den-sawlıqtı bekkemlew hám qosımsha tálim iskerligine hárketli oyınlar hám oyın shınıǵıwlarınan paydalanıw hám keń en jaydırıw nátiyjeliligini hám pedagogikalıq izertlew nátiyjeleriniń analizi, onıń bala shaxsına salıstırǵanda unamalı tásiiri haqqında juwmaq shıǵarıwǵa mümkinshilik berdi.

Адебиетлар

1. Шебеко В.И. “Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста. Учебник. – Москва: «Высшая школа», 2015. –С.309.
2. Ким Т.К. «Физическое воспитание детей раннего и дошкольного возраста» Учебное пособие. – Москва: 2015. –С.195.
3. Кожухова Н.Н. Методика физического воспитания и развития ребенка : учеб. Пособие. / Н.Н.Кожухова, Л.А.Рыжикова, М.М.Борисова; под ред. С.А.Козловой. 2-е изд., перераб. и доп. -Москва: ИНФРА. –М.: 2017. –С. 312.

REZYUME. Ushbu maqola asosan maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi bilan bog'liq. Maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama jismoniy rivojlanishi masalalarini o'rganish kelajakka sarmoyadir, chunki mamlakatning kelajak avlodi butun mamlakat va butun xalq kelajagi uchun ishonchli poydevordir.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится главным образом о физическом развитии детей дошкольного возраста. Изучение вопросов всестороннего физического развития детей дошкольного возраста, это инвестиции в будущее, потому что будущее поколение страны это надежный фундамент будущего всей страны и всей нации в целом.

SUMMARY. This article deals mainly with the physical development of preschool children. The study of the issues of the comprehensive physical development of preschool children is an investment in the future, because the future generation of the country is a reliable foundation for the future of the whole country and the whole nation as a whole.

OQIW SABAQLARÍNDÁ BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍNÍN TARIYXÍY SANASÍN QÁLIPESTIRIW

B.B.Tulebergenova – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: tarixiy ong, tarixiy xotira, mustaqil firlash, qadriyatlar, “men” konseptiyasi, tarixiy tasavvurlar, rivojlanish bosqichlari, tarix falsafasi

Ключевые слова: историческое сознание, историческая память, самостоятельный поворот, ценности, концепт «Я», историческое воображение, этапы развития, философия истории.

Key words: historical consciousness, historical memory, independent rotation, values, “I” concept, historical imagination, stages of development, philosophy of history

Tálim-tárbiya processinde oqıwshılardıń erkin pikirlewın qalıplestiriw hám dóretiwshilik qábiletin qalıplestiriw elege shekem eń tiykarǵı máselelerdiń biri bolıp kiyatır. Áyyemgi hám orta ásirler Shıǵıs hám Evropa oyshılları tálim processinde bala óz pikirine iye bolıw zárurlıǵın júdá kóp ayıp ótken. Aristotel, Sokrat, Musa al-Xorezmiy, Abu Nasr Farabi, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhan Beruniy, Abdurahman Jomiy, Alisher Nawayı hám basqada kóp ǵana ilimpazlar erkin pikirley alıwǵa insandı rawajlandırıwdıń eń tiykrǵı ózgesheligi sıpatında qaraǵan [2].

Házirgi waqıtta, tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryat insan hám jámiyet ruwxıylıǵınıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, ol qánshe mazmunga bay bolsa, insan da sonsheli ótmishten maqtanıw sezimi oyanadı, onı tariyxtan sabaq shıǵarıp, kóp jumıslar orınlawǵa shaqıradı. Sol sebepten de tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryatlar milliy ideyanıń tariyxiy hám zamanagóy tiykarlarınan biri esaplanadı. Usı másele boyınsha ótkizilgen izertlewlerdiń analizlerine tiykarlanıp, erkin pikirlewdi qalıplestiriw kóp qırılı process ekenligi, túrli pán wákilleri óz izertlew tarawı kóz qarasınan qaralıp, mashqalanıń sheshimine itibar qaratqanlıǵın ayıp ótiwimiz kerek. Oqıw sabaqları dawamında oqıwshılar sózdegi háriplerdi bir-birine bólip jazıwdı, sóz hám ǵáplerdi kishi hám de bas háripler menen álipbe kitabında berilgen tártipte jazıwǵa úyretiledi. Baslawish klaslarda oqıw sabaqları jańa pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında ótilip atır. Bilimlendiriw barısında baslawish klass oqıwshılarında oqıw-tárbiya processı subektı sıpatında qarawdı talap etedi. Oqıwshılarda qalıplesetuǵın sana, erkinlik, tapqırılıq sıyaqlı jeke sıpatlardı qalıplestiriwde oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligi ayırıqsha orın iyeleydi. Oqıtıwshı jumısınń nátiyjeli bolıwı, onıń tariyxiy dereklerdi jaqsı bilıwıne de baylanıslı. Sebebi oqıw materialınan tısqarı xalqımızdıń ótmishine tiyisli maǵlıwmatlardı berip barıw oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletlerin asırıw menen birge olarda tariyxiy túsuniklerdi qalıplestiredi.

Házirgi waqıtta tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryatnı oqıwshılarda ilimiy dunyaǵa kóz qarasın qalıplestirwde tutqan ornı haqqında R. Raxmanov hám F. Fayzievlerdiń – Jaslar dıń dunyaǵa kóz qarasın qalıplestirwde tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryat [2] qollanbası itibarǵa layıq. Qollanbada tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryat túsiniqlerin filosofiyalıq analiz qılıw menen bir qatarda onıń kelip shıǵıwı hám qalıplesiwine de bir qansha dárejede itibar berildi. Bunnan basqa da bir qatar ilimpazlardıń ilimiy izertlewlerinde tariyxiy sana hám oǵan baylanıslı basqa materiallıq hám filosofiyalıq túsiniqlerge tiyisli jumislarda kóplep ushıraydı. Atap aytqanda X.Samiboyev, Sh.Shiyriboyev, T.X.Qurbonov, R.A. Kamenskaya, V.J.Kelle, Z.M.Orudjev, T.V.Kuznetsova, B.Erejepovlardıń jumsların keltirip ótsek boladı. Ózbekstan Respublikası birinshi prezidentiniń “Joqarı mánawiyat jeńilmes kúsh” shıǵarmasında ruwxıylıǵımız nishanı bolıp, ol jaǵdayda tariyxiy xalqımızdıń ajıralmaytuǵın qadıryatları, ańızları menen baylanıslı ketken isenimi bekkemlenip, ruwxıylıǵı jigirma jılǵa ósetuǵın úlen kúsh ekenligin ilimiy tilde tiykarlanıp analiz lenip kórsetilgen. Biraq, baslawish klass oqıwshılarında erkin pikirlew kónlikpeleri tariyxiy sana máselesin rawajlandırıw tiykarǵı obyekt sıpatında úyreniwge kem itibar qaratılıp atır. Negizinde, búgingi globalıslıw hám informaciya hawıj alǵan ortalıqta

oqıwshılarda kishi jastan baslap tariyxiy sananı qalıplestiriw arqalı olardı erkin hám kreativ pikirlewge úyretiw úlken áhmiyetke iye bolıp qalmaqta. Biraq, usı tariyxiy sabaqlar balanı ótmishten durıs juwmaq shıǵarıwǵa, keleshekke durıs háreketleniwine járdem beredi, jámiyette óz “Men” in tabıwına, -Men konsepciyasınıń rawjlanıwına unamlı tásir kórsetedi. Baslawish klass oqıwshılarında tariyxiy sananı qalıplestiriw máselesi uzaq jıllardan beri oqıwshılar hám izertlewshilerdi qaweterge salıp kelgen másele bolıp esaplanadı. Bul kishi jastaǵı oqıwshılar tárepinen tariyxiy materildi ózlestirwdiń hám tariyxiy dálildin ayırıqsha qasıyetleri menen baylanıslı bolǵan. Sol múnásibet penen ǵárezsizlikke deyin bolǵan dáwirde izertlewshiler tárepinen usınıs etilgen jumislarda baslawish klaslarda tariyxiy pánin obrızlı oqıtıw, oqıtıwshınıń gúrriń, sawbet, kórgizbeli qurallar arqalı oqıtıw, oqıwshılardıń tariyxiy qıyalların bayıtıw jolların belgilew zárurlıǵı ayıp ótilgen. Tariyxiy sananı rawjlandırıwdıń bir neshe basqıshları bar: Tariyxiy insaniyat iyelegen bilimlerdiń biri retinde social-turmıstıń túrli iskerlik tarawların óz ishine aladı. Bul insaniyat ómiriniń ulıwma tolıq maǵlıwmatı bolıp tabıladı. Eger tariyxtı keń mániste túsintetuǵın bolsaq, tariyxi izertlew sheńberi sheksiz bolıp tabıladı. Diniy kóz qarastan qaraǵanda, tariyxiy rawajlanıw áyne tariyxtan sırtta jatatuǵın biraq, oǵan sheshetiwge dárejede tásir kórsetetuǵın kúshlerge baylanıslı boladı. Biraq kóplegen jaǵdaylarda social ózgerislerdiń baslawshısı retinde geyde ullı shaxs, geyde amorfmassa, - braun háreketi kórinislerinde insan tariyxiy háreketiń dálili bolıp keledi. Tariyxi pán sıptında bólek shaxstıń da ulıwma jámiyettińde ruwxıy rawajlanıwınıń ajıralmaytuǵın elementi esaplanadı. Tariyxi tek ǵana insaniyat iskerligi hám miyrasları, bálki bul insaniyatnı arnawlı bir waqıt aralıǵındaǵı háreketi hám waqıyalar kompleksi bolıp tabıladı. Tariyxiy sanada sawlelengen tariyxiy rawajlanıw, onıń qarama-qarsılıqları kórnisi insaniyat oylawın mudamı bánt etip kelgen. Tariyxiy sana túsiniǵı tariyxiy filosofiyanıń baslı teması bolıp tabıladı. Jerlesimiz bolǵan Al-Beruniy tariyxiy rawajlanıw konsepciyasına óz úlesin qosqan ilimpazlarımızdan biri bolıp tabıladı. Ensiklopedist alım tariyxiy rawajlanıwdı túrli xalıqlardan mısallar alıp úyrenip shıqqan. Házirge shekem Beruniydiń tariyxi alım sıptındaǵı iskerligi izertlew etilgen joq. Tariyxiy sana jumısına arnalǵan izertlewlerde kópsilik Evropa dástúrleri menen sheklenip qaladı. Negizinde tariyxiy sananıń dáslepki tuqımları insaniyat civilizaciyaınıń eń áyyemgi bessigi-Shıǵısta payda bolǵan. XVIII ásirde baslap tariyxiy rawajlanıw, tariyxiy sana oyshıllar ushın tiykarǵı temasına aylandı. Sol waıtın baslap tariyxiy haqıyqat tariyxtı jazıwdı basladı. Jańa dáwir filosofları insniyat tariyxin adamlardıń san-sanaqsız basına túsken isi dep súwretledi. Sol dáwirde tariyxiy filosofiyalıq baqlaw etiw keń rawajlandı. Bul processtı birinshi Prezidentimizdiń mına sózleri diqqatqa layıq- Jámiyet rawajlanıwınıń tayaǵı, onı anıq apattan qutqarıp qalatuǵın birden-bir kúsh bilim ekenligin ayıp ótken. [1]. Tariyxiy sana bul- hár qanday bilimde bolatuǵın, hámme zat, hátte ruwxıy bolmista bolıp ótkenligin ańlaw bolıp tabıladı. Izertlewshi D.Abdullajanov tariyxiy sanaǵa tómendegishe táriyp beredi: —Tariyxiy sana social sana forması bolıp, jámiyet tárepinen óziniń kelip shıǵıwı hám zamandaǵı ornı, ótken zaman, búgingi kúni hám keleshegi ortasındaǵı baylanıslılıqtıń anıqlanıwı social haqıyqatlıqtıń obektiv qabıl etiliwi [4]. Solay eken

tariyxıy sananı tek ǵana xalıq, millet, yamasa shaxsqa tiyisli dew múmkin. Ózbek filosof alımı J.Tulenov tariyxıy sananı bılayınsha túsındiredi: “Tariyxıy sana ilgeri júz bergen tariyxıy waqıyalardı ózinde sáwlelendiren hár túrli derekler, buyımlar áwladtan-áwladqa miyras bolıp ótip tariyxımız hám mádeniyatımızdı úziksiz támiyinledi. [5]. Alımın joqarıdaǵı táriypine eki sózge itibar beremiz, social topar hám social klasta tariyxıy sana bolıwı múmkinbe, eger bolǵan taǵdırde ol qanday hám nede kórinetuǵın boladı? Bizdiń pikirimiz boyınsha ayılǵan túsınıklar jámiyet hám millet shaxstıń dúnyaǵa kóz qarası ámelde boladı, social topar hám klaslar tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaat túsınıkların óz mápleri kóz qarasınan bilei hám de bunnan paydalanadı. Tariyxıy sananı bslawish klass oqıwshılardı túsındirgende olarǵa sabaqlıqta berilegen temalar arqalı olarǵa túsınıklar beremiz. Bunda oqıwshılardı tariyxta jasap ótken ata-babalarımız, tariyxıy miyraslarımız haqqında túsınıklar berip ótemiz. Xalqımız arasında jasap ótken ullı tariyxıy shaxslar olardıń islegen mártlikleri haqqında oqıwshı jaslarımızǵa qısqasha túsınıklar berip ótiwimiz kerek. Bul ushın oqıtıwshınıń ózi de tariyxıy sawatlı ustaz bolıw kerek, hár sabaqta oqıwshılardı sol ullı insanlar haqqında ayıp tursa olarda tariyxqa degen súyishpenshilikleri artadı. Ǵárezsizligimizge erisken dáslepki waqıtlarınan baslap ózligimizdi ańlaw milliy qádiriyaatlarımızdı qayta tiklewge bólek itibar qratıldı. Bunnan gózlegen birden-bir maqset bolsa erteńgi kúnimizdiń iyeleri bolǵan jaslardı joqarı intelektuallıq intalı, barkamal shaxs etip tárbiyalaw bolıp tabıladı. Jaslardı patriotlıq ruwxın oyatıw bárinen burın olardıń ruwxıy dúnyasın qalıplestiriw máseleleriniń qánshelikli nátiyjeli sheshiliwine baylanıslı. Sol sebepli de házirde jaslarǵa tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaatı qalıplestiriw mashqalasın úyreniw aktual bolıp qalıp atır. Ane sol jolda babalarımızdıń bay ilimiy miyrasları hám tariyxıy qádiriyaatları zárúrli áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Baslawish klass oqıwshılardıń watanǵa muxabbat, ulıwma insaniyılıq etikalıq ruwxıy qádiriyaatlardı súndiriw, milliy ózlin ańlaw, miyrimli, hujdanlı, miynetkesh etip tárbiyalaw da milliy sana jáne onıń tiykarǵı strukturalıq elementleri bolǵan tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaatıń róli úlken bolıp, olar úlken áhmiyetke iye boladı. Oqıwshılardı tariyxıy úyretip barıw menen qatar olarǵa sanasına watandı súyiw, ulıwma insaniyılıq pazyyleterdi,

etikalıq-ruwxıy qádiriyaatlardı súndiriw, milliy ózlikti ańlaw, mehirli etip tárbiyalaw, hujdanlı, ar-namıslı, miynetkesh etip tárbiyalawda milliy sana jáne onıń tiykarǵı strukturalıq elementleri bolǵan tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaatıń ornı úlken áhmiyetke iye. Baslawish klass oqıwshılardıń jaslıǵınan baslap joqarıda ayıp ótken hám ayılmay qalǵan tárbiyalardı boyınsha kamalǵa keltirsek bul jaslardan keleshekte joqarı dárejedege intellektual shaxstı jetilistiren bolamız, bunday jaslar xalıq ushın janın pida etetuǵın márt azamat insanlar bolıp jetilisedi degen neyetteyiz. Oqıwshılardı klastan tis waqıtlarda tariyxıy waqıyalar júz bergen jerlerge, estelikler ornalıǵan orınlarǵa alıp barıw olarda tariyxıy sezimlerde ele de kúsheytiw hám ótken ata-babalarımızdan maqtanısh seziw tuyǵıların asırǵan bolamız degen niyettemiz.

Juwmawlap aytqanda, tariyxıy sananıń qalıplesiw processı quramalı hám bir-birine tásir etiwshi kóplep faktorlarǵa baylanıslı. Atap aytqanda, balada tariyxıy sananı qalıplestiriwdiń ayırıqsha ózgesheligi millettiń kóp mádeniyatlı quramı menen belgilenedi. Hár bir jámiyet jeke tájriybe hám úyreniw tiykarında qalıplesken óz qádiriyaatları, diniy dástúrleri hám mádeniyatına iye. Baslawish klass oqıwshılardıń tariyxıy sanasın túrli faktorlar tásirinde qalıplese. Usınıń menen birge onıń jaǵdayına birinshi náwbette pánlerdi oqıtıw processlerinde hám klastan tisqari shınıǵıwlarǵa alınǵan bilimler tásir etedi, olardıń obektivligi hám isenimligi mektep sabaqlıqlarınıń mzmunında, oqıtıwshılardıń pozitsiyasında baylanıslı, sebebi mektep oqıwshılardı oqıw processlerinde derlik tariyxıy materialdan paydalanbaydı. Tariyxıy sana qalıplesken, ózin jetiliske dárejesine jetken bolsa, tariyxıy qádiriyaat, shaxs, xalıq millette joqarı dárejede kórinedi. Baslawish klas oqıwshılardıńa ótilgen hár bir qızıqlı tariyxıy waqıyalar oqıwshılardıń sanasında jaqsı saqlanıw qalıwı, sonday-aq kóz qarasın rawajlandırıw menen birge dóretiwshilik qábiletin asırıwǵa xızmet etedi. Bslawish klass oqıwshılardıń tariyxıy sananı qalıplestiriw boyınsha pedagogikalıq tárepten úyreniw, tariyxıy sananı qalıplestiriw komponentlerin anıqlaw, oǵan tásir etiwshi faktorlardıń tásir dárejesin belgilew sabaq hám sabaqtan tisqari shınıǵıwlarǵa oqıwshılarda tariyxıy sananı qalıplestiriw usıllarınan paydalanıw, baslawish klass oqıwshılardıń tariyxıy sananı qalıplestiriwge baylanıslı oqıw materialların jetilistiriw maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz masulmiz. 9-jild. -T.: «O‘zbekiston», 2001. 438- b.
2. Xoshimov K., Nishonova C., Xasanov R. Pedagogika tariyxı. -T.: «Uqituvchi», 1996, 446-b.
3. Raximov R., Fayziyev F. Yoshlar dunyo qarashi shakllanishida tariyxıy xotira. -T.: «O‘zbekiston», 2008. 18- b.
4. Abdullajonova D. Tariyxıy ong va tariyxıy xotira. // Falsafa va xuquq. -Toshkent: 2004. № 2, 83-b.
5. Tulenov J. Qonun falsafiy tushuncha sifatida. -T.: 1959.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тарихий онғни шакллантиришга қаратилган тushunchаларнинг mazmuni, nazariy asoslari, tahlillari keltirib o‘tilgan. Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirishning rivojlantirish bosqichlar hamda tarixiy ong haqida fikrlar taqdim qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье упоминаются содержание, теоретические основания и анализ концепций, направленных на формирование исторического сознания. В процессе обучения представлены этапы развития формирования у учащихся исторического мышления и представлений об историческом сознании.

SUMMARY. The content, theoretical foundations, and analysis of the concepts aimed at the formation of historical consciousness are mentioned in the article. In the process of education, the development stages of the formation of students' historical thinking and ideas about historical consciousness are presented.

INFORMATIKA SABAQLARINDA OQIWSHILARDIN BILIMLERIN BAHALAW FORMALARI HAM USILLARI

Q.A.Turmanov – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: baholash, baholash tizimi, formativ baholash, summativ baholash, rasmiy baholash, norasmiy baholash, joriy nazorat, mavzuli nazorat, oraliq nazorat, yakuniy nazorat.

Ключевые слова: оценивание, система оценивания, формативное оценивание, суммативное оценивание, формальное оценивание, неформальное оценивание, текущий контроль, тематический контроль, промежуточный контроль, итоговый контроль.

Key words: assessment, assessment system, formative assessment, summative assessment, formal assessment, informal assessment, current control, thematic control, intermediate control, final control.

Mámleketimiz bilimlendiriw sistemasi tez pát penen rawajlanıp atırǵan bir dáwirde keleshegimiz dawamshıları

bolǵan jaslarđı, olardıń bilim hám kónlikpelerin shet el bilimlendiriw standartları tiykarında qalıplestiriw,

zamanagóy talap hám anıq kriteriyalar boyınsha bahalaw sistemasın jetilistiriw búgingi kúnnıń eń aktual máselelerinen biri esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 11-mayda “2022-2026 jıllarda xalıq bilimlendiriwın rawajlandırıw boyınsha milliy baǵdarlamasın tastıyıqlaw haqqında”ǵı PF-134-sanlı pármanı qabıl etildi [1]. Bunda, tómendegiler rawajlandırıw baǵdarlamasınıń tiykarǵı baǵdarları etip belgilengen:

- mektep tálimine aldınǵı xalıqaralıq tájiriybeler tiykarında islep shıǵılǵan Milliy oqıw baǵdarlamasın tolıq engiziw, jergilikli hám shet elli qániygeler tárepinen jaratılǵan zamanagóy sabaqlıqlardı ámelıyatqa engiziw;

- ulıwma orta bilim beriw mákemelerinde ruwxıylıq hám tálim beriw jumsların sistemalı shólkemlestiriw, úziksiz monitoring qılıw, bahalaw hám prognozlaw mexanizmlerin jolǵa qoyıw, bala tálim-tárbiyasında shańaraq, ásirese, atananıń ornın arttırıw;

- ulıwma orta bilim beriwde barlıq maǵlıwmat almasıw processlerin xalıq bilimlendiriw sistemasın basqarıwdıń birden-bir programmalıq kompleksi arqalı ámelge asırılıwın hám de bul tarawda elektron hókımet xızmetleriniń kólemin keńeytiw.

Sonıń menen birge, pármande pedagog kadrlar hám de oqıwshılardıń bilim hám kónikpelerin bahalaw nátiyjeleri boyınsha anıqlanǵan boslıqlardan, ata-analar, ekspertler hám basqa shaxslardıń usınıslarınan kelip shıǵıp, Milliy oqıw baǵdarlamasın turaqlı túrde rawajlandırıw barıw belgilep qoyılǵan.

Búgingi kúnde bilimlendiriw sapasın bahalaw boyınsha xalıqaralıq tájiriybelerdi úyreniw, ámeldegi sistemani salıstırıw hám hár tárepleme analiz etiw, tiyisli baǵdarlaǵı xalıqaralıq hám shet el shólkemleri, agentlikler, ilimiy-izertlew mákemeleri menen jaqınnan sheriklik qılıw, bilimlendiriw sapasın bahalaw boyınsha xalıqaralıq joybarlardı ámelge asırıw, zaman talaplarına juwap beretuǵın múnásip milliy bahalaw sistemasın jetilistiriw úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Bahalaw - bul qanday da bir nárseni bahalaw. Oqıw haqqında gáp ketkende, oqıwshılar bilimlendiriw mákemesi tárepinen bahalanadı, olardıń oqıw grafigi, olardıń túsiniw dárejesi hám rawajlanıwı analiz etiledi. Sonıń menen birge, ol keyingi oqıw materialların joybarlawda járdem beredi.

Eń dáslepki bahalaw Germaniyada payda bolǵan. Ol úsh ockodan turǵan, hár qaysısı razryadlardı bildirgen. Usı razryadlar arqalı oqıwshılar ayrıqsha, ortasha hám pás bolıp bólingen. Waqıt ótip ortasha razryadlardı eki klasqa bóledi, sebebi oqıwshılardıń kóbisi usı razryadta bolǵan. Usılay etip bes ochkolıq shkala payda boladı.

Rossiyada birinshi ret 1737-jıldan baslap bilimdi bahalap baslaǵan. Bahalaw ol waqıtta sóz benen, yaǵnıy “jaqsı-jaman” mánileri sheńberinde bolǵan. Keyingi waqıtları Rossiyalıq bahalaw 3, 5, 8, 10, 12 ochkolı bahalawǵa ótken.

1917-jılǵa deyin oqıwshılardıń bilimi ball sistemasında bahalandı. Baha nolden beske deyin 6 ballıq sistemada qoyıldı. Keyin nollik baha qoyılıp, 5 ballıq sistema qabıllanadı. Oqıw nátiyjesi ball boyınsha bahalaw hár qiyılı kózqaraslar tuwdıradı.

Yaponiyanıń bahalaw sisteması júdá qızıq. Yaǵnıy, 100 ochkolıq bahalaw bolıp, onda oqıwshınıń dárejesi jeke bahalanbaydı. Sherek sońında pútkil klasqa bilim sapasınıń barlıq payız hám úlgeriwinin ortasha ochkosı shıǵarıladı. Biraq sońǵı waqıtları bunday bahalaw haqıyqıy emes degen pikirler kóp ayılmaqta, sonlıqtan yaponiyalıqlar bul bahalaw sistemasınan bas tartıwı múmkin. Ullibritaniyada cıfırlıq bahalawdıń ornına sózlik bahalaw qollanıladı. Bul oqıwshınıń jumısın tolıq jáne ján-jaqlama sıpatlawǵa múmkinshilik beredi.

Cıfırlı ekonomikanıń jedel rawajlanıwı nátiyjesinde ulıwma insaniylik hám ruwxıy qádiriyatlar hám de kompetenciyalıq qatnaslar tiykarında oqıwshılardaǵı tálim

beriwdiń nátiyjeli formaları hám usılların tálim sistemasına engiziw arqalı oqıwshılardıń IKT sawatlılıq dárejesin arttırıw, kadrlardı maqsetli hám sapalı tayarlaw búgingi kúnde áhmiyetli máselelerden biri sanaladı.

Oqıwshılardıń IKT boyınsha ilimiy dúnyaǵa kózqarasların qalıplestiriwde, tiykarlap beriwde Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları oqıw predmeti zárúr áhmiyetke iye. Xalıq bilimlendiriw sistemasında ulıwma orta bilim beriwdiń Milliy oqıw baǵdarlaması tiykarında oqıtıwdı názerde tutadı. Bahalaw eki keń taypanı óz ishine aladı: Formativ hám summativ bahalaw.

Formativ bahalaw - oqıtıw processinde oqıtıwshılar tárepinen qabıl etilgen rásmiy hám rásmiy bolmaǵan bahalaw usılları kompleksi “Formativ bahalaw” dep ataladı. Formativ bahalaw oqıtıwshılarda da, oqıwshılarda da onıń iskerligi hám úyreniw boyınsha tuwrıdan-tuwrı hám tolıq pikirler beriwge háreket etedi. Bul oqıw processinde oqıwshılardıń mıtajlikleri hám rawajlanıwın gúzetetuǵın turaqlı process. Formativ (turaqlı bahalaw) oqıwshı hám oqıtıwshıǵa óz jumsların durıslaw, juwmaqlawshı jumıs aldınan júzege keliwi múmkin bolǵan kemshiliklerdi saplastırıw imkaniyatın beredi.

Summativ bahalaw - degende oqıwshılardı bahalaw túsiniledi, ol nátiyjege qaratılǵan. Bul qatnasıwshılarda waqıt-waqıt menen, ádette kurs yamasa bólim juwmaqlanǵanda beriletuǵın bahalaw processiniń bir bólegi bolıp tabıladı. Maqset -oqıwshılardıń bilimlerin tekseriw, yaǵnıy olar ózleri úyrengen materialdı qanday dárejede úyrengenligin tekseriw.

Summativ bahalaw, sabaq yamasa baǵdarlama nátiyjeligin bahalawǵa umtıladı, oqıw processin tekseredi. Oqıw baǵdarlamasınıń sapasın kórsetetuǵın hám mekteplerde reyting ushın tiykar jaratatuǵın kórsetkishler retinde alınǵan ballar yamasa procentler formasında boladı. [3:21].

Bul eki bahalaw procedurasınıń tiykarǵı ayırmashılıǵı sonda, qalıplestiriwshı bahalaw oqıw processiniń bir túri bolsa, summativ bahalaw bul bahalaw processı bolıp tabıladı. Balanslı bahalaw ekewine de tiykarlanadı, bul oqıtıwshılardıń keyingi basqıshları boyınsha zárúr maǵlıwmatlardı hám oqıwshılardıń kontent standartı boyınsha bilimlerin ólshewdi támiyinleydi.

Rásmiy bahalaw. Rásmiy bahalawda test, viktorinalar hám jobalardı óz ishine aladı. Bunda oqıwshılar aldın-ala oqıp, bul bahalawǵa tayarlanadı hám muǵallım ushın oqıwshınıń bilimin ólshew menen oqıw úlgerimin bahalaw ushın sistemalı qural bolıp tabıladı.

Rásmiy emes bahalaw. Rásmiy emes bahalaw - bul tosattan beriletuǵın sinaqlarda tiykarlanǵan qural. Sebebi, aldınnan tayarlıq az bolǵanlıǵınan hám nátiyjelerdi bahalawdıń keregi bolmasa, bul bahalaw muǵallımlerge oqıwshınıń ulgerimin seziniwge, sonıń menen birge qosımsha oqıtıwı kerek bolǵan tarawlardı anıqlawǵa inkaniyatlar beredi. Rásmiy emes bahalaw muǵallımlerge oqıwshılardıń kushli hám kúshsiz táreplerin anıqlawǵa jáne endigi bolatuǵın sabaqlarında basshılıqtı jobalawǵa járdem beredi.

Bunnan tısqari bahalawdıń basqa túrleri de bar bolıp, bular:

- Diagnostic - Oqıwshı bilimin aldınnan bahalaw;
- Tastıyıqlaytuǵın - Úyretiw usılı nátiyjeligin bahalaw;
- Normativ - Normativ bilim dárejesi menen salıstırıw;
- Kriteriyalı - Tálim standartları boyınsha bahalaw.

Kórsetkishli - bul onıń mazmunın ashıp beretuǵın jeke kriteriya. Oqıwshılardı anıq pánler boyınsha summativ bahalaw processlerinde tiykarınan kriteriyaǵa tiykarlanǵan bahalawǵa tayanıwı kerek.

Kriteriyaǵa tiykarlanǵan bahalaw - bahalanıwshınıń tálim processinde qolǵa kirgizgen nátiyjelerin, bilim, kónikpe hám uqıplılıqların aldınnan belgilengen oqıw maqsetleri tiykarında islep shıǵılǵan, hámme ushın ulıwma hám birdey kriteriyalarda kóre salıstırıw hám ólshewden

ibarat bolǵan bahalaw forması bolıp tabıladı [2:16].

Kriteriyalıq bahalaw sistemasınıń metodologiyalıq tiykarları V.P.Bespalkonıń kriteriyalarǵa baǵdarlangan texnologiyası bolıp tabıladı. Onıń kriteriyalıq bahalaw teoriyasınıń tiykarǵı qaǵıydaları oqıtıw talaplarınń parametrleri dástúriy bilimberiw processine tiykarlanadı, al oǵan tirkelmegeni oqıtıw nátiyjesi bolıp qaladı. Amerikalı psixologlar J.Keroll hám B.Blum tárepinen islep shıǵılǵan qaǵıydalarǵa tiykarlanıp, turaqlı parametrlar esabında oqıtıw nátiyjelerin alıp qarawǵa boladı, V.P.Bespalko bahalaw sistemasın rawajlandırıwǵa, ózǵertiwge hárezet etti. Bunday jaǵdayda, amerikalı psixologlar teoriyasına sáykes, oqıtıwdıń basqa talaplarınń parametrleri barlıq bilim alıwshılardıń berilgen kriteriya nátiyjesine jetiw basqa oqıw talapları parametrleri ózgerip turadı. Usınday usıl tiykarında kriteriyalıq oqıtıw texnologiyası payda boldı. Bul texnologiyanı «tolıq meńgeriw texnologiyası» dep atadı [4:24].

Oqıw baǵdarlamasındaǵı kútiletuǵın nátiyjelerge jetiw maqsetinde oqıwshılardıń bilim alıwındaǵı jeke rawajlanıwına dúzetiwler eńgiziwge imkaniyat beretuǵın, oqıwshınıń oqıw jetiskenligin aldın ala anıq bahalaw kriteriyaları menen sáykesligin bahalaw. Grek tilinen «kriterion» - pikir aytıw quralı degen sózinen shıqqan. Yaǵnıy, baha beriletuǵın belgi, bir nárseni anıqlaw, pikir beriw ólshemi.

Tálim processinde qadaǵalaw kóp formalı bolıp hám hár túrli usıllar menen ámelge asırıladı. Pedagogikalıq ámeliyatta qadaǵalawdıń bir neshe túrlerin atap ótiwimiz múmkin:

Aldınnan qadaǵalaw ádetde diagnostikalıq wazıypalarǵa qaray ámelge asırıladı. Maqset oqıw baslanıwınan aldın oqıwshılardıń iyelegen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarınıń dárejesin anıqlaw. Bul jumıs oqıw jılınıń basındaǵı tema baslanıwınan aldın ámelge asırıladı.

Mazmun mánisi boyınsha baqlaw, bunda qadaǵalaw kerı baylanıstı qalıplestiriwdi támiyinleydi, yaǵnıy oqıwshılardıń oqıw iskerligi nátiyjeleri boyınsha maǵlıwmatlardı alıw múmkinshiligin ashadı. Oqıtıwshı oqıwshılardıń qaysı temanı qanday dárejede meńgergenin, jańa maǵlıwmatlardı qabıllawǵa qanshelli tayın ekenliklerin anıqlaydı. Sonıń menen birge oqıwshılardıń óz betinshe jumıslarınıń sapası gúzetiledi. Bul qadaǵalaw nátiyjesinde oqıtıwshı tárbıyalıq jumısınıń qanshelli nátiyeli bolǵanlıǵın, pedagogikalıq processstıń múmkinshiliklerinen qanday dárejede oqıw maqsetlerinde paydalanǵanlıǵın analizleydi. Baqlaw, qadaǵalaw waqtında oqıwshınıń ózi de oqıw jumısı nátiyjeleri boyınsha maǵlıwmat ala aladı. Bul oǵan bilimlerdi ózlestiriw processinde qanday jetiskenliklerge eriskenligin hám de ózlestiriwde kemshilikleri sabaqlıq programmasınıń qay jerinde ekenligine kózi jetedi. Usınday turaqlı rawishtegi qadaǵalawdan oqıwshınıń tártip intizamı jaqsılanadı, málim jumıs barısına úyrenedi, unamlı xarakter hám erikli bilim alıw sıpatların rawajlandıradı.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-mayda “2022-2026 yillarda xalq ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-134-son Farmoni
2. Система критерийного оценивания учебных достижений учащихся. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. Ы.Алтынсарина, 2013. –С.80.
3. Кохаева Е.Н. Формирующее (формирующее) оценивание: методическое пособие. /Е.Н.Кохаева. Астана: АОО «Назарбаевские Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014. –С. 66.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – С.192.
5. Ishmukamedov R.J., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – T.: “Nihol” nashriyoti, 2016. 279-b.

REZYUME. Ushbu maqolada, informatika va axborot texnologiyalari darslarida, o‘quvchilarning bilimlarini baholash shakllari va usullari bo‘yicha ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholashning bir nechta turlari va ularni o‘tkazish tartiblari bo‘yicha ko‘rsatma va tavsiyalar keltirilgan.

PEZIOME. В данной статье представлена информация о формах и методах оценки знаний учащихся на уроках информатики и информационных технологий. Также имеются инструкции и рекомендации по нескольким видам оценивания знаний и умений обучающихся и порядкам их проведения.

SUMMARY. This article provides information on the forms and methods of assessing students' knowledge in computer science and ICT(information and communication technology) lessons. There are also instructions and recommendations on several types of assessment of knowledge and skills of students and the procedures for their implementation.

Kúndelikli qadaǵalaw-oqıw barısı dawamında shólkemlestirilip, bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń qalıplesiw dárejesin, sonıń menen birge úyrenilgen materialdıń qanshelli tereń hám bekkemligin anıqlaw ushın qollanıladı. Bul qadaǵalawdıń tiyımılıǵı oqıwshılar bilimindegi kemshilik hám boslıqlardı waqtında anıqlaw, baǵdarlama maǵlıwmatların ózlestiriwge kómeklesiw imkaniyatın beredi. Kúndelikli qadaǵalawdıń durıs jolǵa qoyılıwı oqıwshılardıń hár bir sabaqqa puqta tayarlanıw juwapkerligin asıradı.

Aralıq qadaǵalaw - belgili waqt dawamında jumıs nátiyjelerin alıw ushın isletiledi. Sherek aqırında yamasa jıl yarımınıń aqırında ótkeriledi.

Tematikalıq qadaǵalaw - tema, bólim materialları ótilgenen keyin ámelge asırıladı.

Juwmaqlawshı qadaǵalaw - oqıw processiniń juwmaqlawshı nátiyjelerin ulıwmalastırıw ushın ótkeriledi. Bul pán boyınsha bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlar sistemasın óz ishine aladı.

Bahalaw sisteması quramalı hám kóp funkciyalı sistema bolıp, ol oqıwshılar iskerligi nátiyjelerin ámeldegi hám juwmaqlawshı bahalawdı, pedagog hám mekteptiń xızmetin bahalawdı, bilimlendiriw sisteması iskerliginiń nátiyjelerin bahalawdı óz ishine alatıwın quramalı sistema bolıp tabıladı.

Bahalaw erisiwge bolatuǵın, anıq hám ashıq túrde boladı. Ol tiyisli maǵlıwmatlardı waqtında usınıw imkaniyatın beredi, oqıwshılardıń ózin-ózi tártipke salıw rejimin islep shıǵadı, processke qatnasıwshılardıń juwapkerlishiligin arttıradı. Bahalaw úzliksiz ótkeriledi hám oqıwshılardıń oqıw jetiskenliklerin anıqlawǵa, individual rawajlanıw traektoriyasın islep shıǵıw múmkinshiliklerin jaratadı. Bahalaw mektep, mektep xızmetkerleri hám oqıwshılardıń rawajlanıw baǵdarın anıqlaw jolındaǵı tiykarǵı faktor bolıp tabıladı. Bul processke qatnasıwshılardıń óz wazıypaların orınlawdaǵı kompetentligin asırıwǵa kómeklesedi.

Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları páninen oqıwshılardıń bilim hám ámeliy kónlikpelerin bahalaw ushın dúziletuǵın tapsırmalar anıq pánler boyınsha oqıwshılarǵa qoyılatuǵın talapları bahalay alıwı kerek boladı. Onıń ushın standart test tapsırmalarınan tısqari standart bolmaǵan tapsırmalardan da paydalanıw kerek.

Juwmaqlap aytqanda, “Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları” páninde oqıwshılardıń ózlestirgen bilim hám kónlikpekerin ádalatlı, belgilengen standartlar tuykarında bahalanıwı zárúr. Sebebi, bahalaw sisteması úzliksiz bilimlendiriwdiń ajıralmas bólegi esaplanadı. Bu sistema durıs jolǵa qoyılmasa, oqıwshılar bilim hám kónlikpeleri belgilengen tártipte bahalanbasa, bilimlendiriw sapasına kerı tásir etiwı múmkin. Bahalawdıń barlıq basqıshların shólkemlestiriwde, oqıw tapsırmaları, test sorawların MBS minimal talapların esapqa alıp, belgilengen qaǵıydalar boyınsha dúziw maqsetke muwapıq boladı.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

ONA VA FARZAND MUNOSABATLARI O'ZBEK PSIXOLOGLARINING TADQIQOT OB'YEKTI SIFATIDA

D.U.Abdullayeva – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: oila, tarbiya, shaxslaro munosabat, noto'liq oila, farzand tarbiyasi, oilaviy tarbiya, muloqot, munosabat, psixologik muhit, etnopsixologik xususiyat.

Ключевые слова: семья, воспитание, межличностные отношения, неблагополучная семья, воспитание ребенка, семейная воспитание, общение, отношение, психологическая среда, этнопсихологический особенность.

Key words: family, upbringing, interpersonal relationship, dysfunctional family, child upbringing, family upbringing, communication, attitude, psychological environment, ethnopsychological characteristic.

Sharq xalqlari hayotida oila qadriyat sifatida, hatto, hozirgi globallashuv davrida ham o'zining yuksak mavqei saqlab qolayotganini e'tirof etish uchun asoslar yetarlidir. Mustaqillikka erishgan har qaysi davlat o'zining etnomadaniy o'ziga xosligini tiklash uchun tarbiyaning milliy asoslarini tiklashga urinishi tabiiydir. Bunday tarbiyaning birinchi va hal qiluvchi o'chog'i oila ekanligi tufayli milliy davlatchilik asoslarini tiklash hamda mustahkamlash yo'lini tanlagan barcha xalqlar hayotida ushbu ijtimoiy institut bilan bog'liq muammolarni tez va eng muhimi, samarali bartaraf etish imkoniyatlarini qidirish dolzarb masalaga aylanadi. Bizningcha, aynan shuning uchun, ya'ni oila milliy madaniy o'ziga xoslikning asosiy tashuvchisi ekani, qolaversa, yangi davrda yangicha fikrlab, yangicha yashashga o'rgangan odamlar, avvalo, oilada voyaga yetishi mumkinligi sababli barcha davrlarda, ayniqsa, milliy istiqloq yillarida o'zbekistonlik psixologlar tomonidan oila psixologiyasi muammolarini o'rganishga katta qiziqish bilan yondashilmoqda. Bu sohada ilmiy izlanishlarning salmoqli qismi aynan oilaviy munosabatlar bilan bog'liq muammolarni o'rganish yo'nalishida o'tkazilgan.

Oilaviy munosabatlarning eng ta'sirli, jozibali va muhim bo'lagi – bu ona-bola munosabatlaridir. Ularning muhimligi shundaki, ayni dastlabki muloqot va mehrli munosabatlar bolaning keyingi psixik va aqliy taraqqiyotini hamda onaning xulq-atvorini shakllantiradi [2].

Onaning bola shaxsini shakllanishidagi beqiyos katta rolini kundalik hayotdan olingan ko'plab misollar bilan ham isbotlash qiyin emas. Biroq inson psixik rivojlanishi jarayoniga ona bilan bo'lgan munosabat ta'sirining ichki mexanizmlarini aniqlash maxsus psixologik tadqiqotlarni taqozo etadi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar oilaviy munosabatlar psixologiyasi muammolarini o'rganishga qaratilgan izlanishlarning alohida sohasini tashkil etib, ularning anchagina qismida "ona-bola" tizimidagi o'zaro ta'sirlashuvga xos xususiyatlar ilmiy tadqiq etilgan.

Oilashunos olim G.B.Shoumarov birinchilardan bo'lib doktorlik dissertatsiyasi darajasida oila psixologiyasi muammolarini maxsus psixologiyaning tadqiqot predmetlari doirasida tadqiq etgan. Uning izlanishlarida, ruhiy rivojlanishi sustlashgan farzandlar bilan ota-onalar munosabatlari misolida oilaviy muloqot xususiyatlari ham alohida o'rganilgan. Jumladan, mazkur tadqiqotda aynan ota-onalar pedagogik va muloqot madaniyatining sustligi, ularning nizolashuvchanligi maxsus maktab bitiruvchilari bo'lgan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar oila qurishida turmush o'rtog'i xususiyatlariga, o'rtadagi yosh farqiga e'tiborsizlikning sabablari sifatida ochib beriladi. Olimning izohiga ko'ra, bu holat bolaning ota-onalar oilasidagi nosog'lom munosabatlar muhitidan imkon qadar tezroq qochib qutilishga intilish oqibatida ro'y beradi [5].

Shuningdek, u o'zining "Oila psixologiyasi" nomli o'quv qo'llanmasida ota-onalar va farzand o'rtasidagi munosabatlarida nizolarni kelib chiqish sabablari borasida to'xtalar ekan, bu kelishmovchiliklarning asosiy sabablaridan biri ota-onalarning psixologik-pedagogik bilim saviyalari yetarli darajada emasligi, bola turli yosh bosqichlarida psixologik inqirozdan o'tishini bilmasliklari ekanligini ta'kidlaydi.

V.M.Karimova o'zining "Oila psixologiyasi" darsligida ona va bola munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini

ochib beradi. Uning ta'kidlashicha, bola tug'ilishining dastlabki onlarida ona va bola o'zaro hissiy va psixologik jihatdan bog'langan bo'lib, ikkalasi bir tan, bir vujud hisoblanadi. Shu bois ularning munosabatlarida simbiotiklik (bir xillik, qo'shilib ketganlik, yaxlitlik) bo'ladi. Bola ulg'ayib, katta bo'lgani sari ular o'rtasidagi masofa, psixologik distansiya ortib boraveradi, simbioz munosabatlar aqliy-kognitiv munosabatlar shaklidagi psixologik aloqalarga aylanib ketadi [2].

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi sohasida o'zbekistonlik psixolog tadqiqotchilar o'tkazgan bir qator tadqiqotlarda oilada er-xotin hamda boshqa oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlariga xos xususiyatlar unda voyaga yetayotgan bolalar psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi muammosi o'rganilgan. Jumladan, O.A.Abdusattorovanning dissertatsion tadqiqot ishida oila muhitida ustuvor bo'lgan er-xotin munosabatlarining o'smir farzandlarda jinsiy identifikatsiya shakllanishiga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot natijalari oila muhitida ustuvor munosabatlar uslubi va ayniqsa, er-xotin munosabatlari o'smir yoshlarning jinsiy identifikatsiya jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatishi, uning mazmuni va yo'nalishini belgilab berishini tasdiqlangan. Tadqiqotda er-xotin munosabatlarining farzand jinsiy identifikatsiyasiga ta'sirida ularning bir-birlarini qarama-qarshi jins vakili sifatida idrok etish xususiyatlari, oilaviy munosabatlar tizimida liderlikning shakli va namoyon bo'lishi xususiyatlari aks etishi o'z tasdig'ini topdi. Aniqlanishicha, oilaviy munosabatlarida liderlikning hamkorlik va sherikchilikka asoslangan uslubi o'smir yoshlarda jinsiy identifikatsiyadagi ijobiy jarayonlarni ta'minlaydi [1]. Xususan, tadqiqot natijalari to'liq oila muhitida hamkorlik va sherikchilikka asoslangan er-xotin munosabatlaridagi erkakning o'z roli ham o'g'il bolada erkak jinsiga oid identifikatsion (jins vakili sifatida ajratib, anglatib turuvchi) sifatlarining shakllanishiga maqbul shart-sharoit sifatida rol o'ynashi mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotchi tomonidan erkakning faol va yetakchi mavqei, undagi liderlikning sifati va turidan qat'iy nazar qiz bolada istiqboldagi oilaviy munosabatlarida zamonaviy ayol-onalar obraziga ega bo'lish va gender muomala maromlarini aniqlash tasavvur etishga imkon berishini ta'kidlaydi [1].

G.T.Yadgarovanning tadqiqotida noto'liq oilada shakllanadigan o'ziga xos shaxslaro munosabatlar xususiyatlari tadqiq etilgan [6]. Tadqiqotchi noto'liq oiladagi shaxslaro munosabatlar unda salbiy ma'naviy - psixologik muhitni keltirib chiqarishi, bunday sharoit esa bola shaxsi taraqqiyoti va ijtimoiylashuvda buzilishlarga sabab bo'lishi aniqlanganini ta'kidlaydi. [6]. Shubhasiz, oilaning noto'liqligi uning a'zolari o'rtasidagi munosabat xususiyatlariga ta'sir ko'rsatib, oilada o'ziga xos ijtimoiy-psixologik muhitni yuzaga keltiradi. Bunday muhit oilaning barcha a'zolari va avvalo, unda voyaga yetayotgan bolalar ruhiy holati umuman, nerv-psixik salomatligi, ularning ham individual, ham ijtimoiy-psixologik taraqqiyotida o'z izini qoldirmasligi mumkin emas..

R.I.Sunnatova va R.S.Djubatova ota-onaning bolalarga nisbatan konstruktiv va destruktiv munosabatining ayrim sabab va oqibatlarini tadqiq etganlar [4]. Tadqiqotda ishtirok etgan ota-onalarning yarmidan ko'pida past darajadagi konstruktiv munosabat ustunligini aniqlab, tadqiqotchilar bu holat ularning tarbiyaviy o'z-o'ziga

ishonchsizligiga bog'liqligi haqida taxmin qiladilar. Tadqiqotda shuningdek, bolaga befarq munosabat qanchalik salbiy ta'sir ko'rsatsa, ortiqcha g'amxo'rlik (giperhimoya) ham ijobiy ta'sir etmasligi yuzasidan xulosalar chiqariladi. Xususan, mualliflar ota-onaning giperhimoya pozitsiyasi bolada mustaqil qaror qabul qilish, o'z faoliyati va harakatlarini mustaqil nazorat qilish qobiliyati rivojlanishi uchun zarur sharoitning yaratilishiga halaqit berishini ta'kidlaydilar. Ularning talqini bo'yicha, psixologik nuqtai nazardan ota - onaning bunday pozitsiyasi bolani emotsional qabul qilmaslik va uning shaxsi, imkoniyat va qobiliyatlariga ishonchsizligi natijasidir. Buning bola psixik rivojlanishida og'ir asoratlari mavjud bo'lishi mumkinligini ta'kidlab, mualliflar bunday shart-sharoitlar o'z-o'ziga past baho beradigan, mustaqillik darajasi past, atrofdagi odamlarga ishonchsizlik ustanovkasiga ega shaxsni shakllantirishini uqtiradilar.

G.A.Qurbanova tomonidan oiladagi shaxslararo munosabatlar farzand ijtimoiy perseptiv jarayonlariga o'tkazadigan ta'sirining xususiyatlari tadqiq qilingan [7]. Tadqiqotda ota-onalarning o'z farzandlarini emotsional qabul qilishi, ularning individualligini hurmat qilishi, ularga vaqtini ajrata olishi, bola qiziqishlari va intilishlarini qo'llab-quvvatlashi "simbioz" turdagi munosabat ular o'rtasida kuchayishi va "infantilizatsiya"ga asoslangan munosabat darajasi pasayishiga olib kelishini tasdiqlovchi qiziq natijalar qo'lga kiritilgan. Ammo bunday o'zgarishlar, umuman, ota-ona munosabatining o'ziga xosligi bolalarda ijtimoiy persepsiya jarayonlariga qanday ta'sir ko'rsatishi tadqiqotda aniqlashitirilmay qolgan. Bu borada ishda tadqiqotning asosiy g'oyasiga teskari holatni, ya'ni yuqorida ta'kidlangan ota-ona munosabatidagi o'zgarishlar ularning ijtimoiy persepsiyasiga ta'sir o'tkazishi yuzasidan ayrim mulohazalarni uchratish mumkin. Xususan, tadqiqotchi "simbioz" tipidagi munosabat kuchayib, infantilizatsiya susayganda ota-onada bolani tushunish, uning xatti-harakatlarini to'g'ri idrok etish, unga ishonch ko'zi bilan qarash tuyg'usi shakllanishi haqida xulosa chiqaradi.

Tadqiqotda qo'yilgan masalani hal qilish yo'nalishida tadqiqotchi ota-ona farzand qiziqishlariga befarq emasligi, uni doimo nazoratda ushlashga moyilligi, farzandiga ularning izdoshi bo'lish istagi borligi, o'z kasbiy faoliyati yuzasidan uni to'la xabardor etishi va hamsuhbat sanashi, farzandi ota-onasi kasbiy faoliyatidan qoniqishi uning ijtimoiy persepsiyasi shakllanishiga ta'sir o'tkazishi to'g'risida mulohaza yuritadi. Ammo, birinchidan, sanab o'tilgan holatlar aynan qanday tarzda ta'sir ko'rsatishi qayd etilmaydi, ikkinchidan, farzandning ota-ona faoliyatidan qoniqishi qandaydir qilib uning ijtimoiy persepsiyasiga va ayniqsa, bu jarayonning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishi xususida ancha izohlar talab qiluvchi ilmiy jihatdan bahsli fikrlarni muallif bayon etadi.

Shuningdek, ishda tadqiqot obyekti bo'lgan o'smirlar uchun ijtimoiy perseptiv jarayonlarda odamlarning tashqi ko'rinishi va imidjiga tanlovchan e'tibor yetakchilik qilishi

ta'kidlanib, go'yo ijtimoiy persepsiya masalasiga bu tushunchani an'anaviy tushunish doirasida murojaat qilingandek, tasavvur hosil etiladi. Biroq, bu jarayonda oila, ota-ona va ular o'rtasidagi munosabat qanday rolga egaligi, agar bu xususiyat yoshga oid bo'lsa, oilaviy munosabatlar bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik omillarning bunda o'rni qayerda ekani noma'lumligicha qolgan.

M.S.Salayeva o'z dissertatsion tadqiqotida o'zbek oilalarida onalarning farzandlarga munosabati qator jihatlari bilan ota munosabatidan farq qilishi, xususan, onalarga g'amxo'rlik, muammolardan asrash, ziyon yetishidan ehtiyot qilish, farzandning onaga bog'liqligini, rag'batlantirish xususiyatlari ko'proq onaga xosligi isbotlangan. Shuningdek, tadqiqot natijalarida onaning farzandga munosabatida demokratik yondashuv odatda ota munosabatidan kuchliroq namoyon bo'lishi o'z isbotini topgan [3].

Mazkur tadqiqotda asosiy e'tibor etnik omil ta'sirini o'rganishga, ya'ni onaning farzandga munosabatida o'zbek etnosiga xos xususiyatlar qanday ifodalanishiga qaratiladi. Tabiiyki, tadqiqot xulosalari umumpsixologik mazmundan ko'ra ko'proq aynan bir etnomadaniy muhitga tegishli ekani bilan tavsiflanadi. Qolaversa, tadqiqotda ona-bola munosabatlarining muammoli jihatlari diqqat qaratilmaydi, ushbu muammo zamiridagi chuqur individual-psixologik, umumpsixologik asoslar ochib berilmaydi.

Umumiy ravishda, o'zbekistonlik psixologlar tomonidan ota-ona va farzand munosabatlarining psixologik muammolarini o'rganish sohasidagi tadqiqotlari tahlili asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin, deb hisoblaymiz:

1. O'zbekistonlik psixologlar tomonidan ota-onaning o'zaro va farzand bilan bo'lgan munosabati xususiyatlari bola psixik taraqqiyotining kognitiv, gender, ijtimoiy-psixologik, psixosomatik rivojlanishiga bog'liq jihatlari maxsus o'rganilgan.

2. Ota-ona va farzand munosabatlarining xilma xil muammolarini chuqur tadqiq etgan bo'lsalar ham, o'zbekistonlik psixologlar ilmiy tadqiqot ishlarida aynan onaning farzand bilan munosabati xususiyatlari alohida o'rganilmagan, yuzaga keladigan tasavvurlar va ularning ahamiyatiga e'tibor qaratilmagan.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, o'zbek oilalarida ona va farzand munosabatlariga xos bo'lgan etnopsixologik xususiyatlarni aniqlash, oilada bola tarbiyasi va uning shaxsini shakllanishida ota-ona o'rnining ahamiyatini yoritish, ona va bola munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini atroflicha tadqiq etish bugungi kun uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur sohadagi izlanishlarni kelgusida farzand hayotidagi jiddiy ijobiy va salbiy o'zgarishlar ota-onaning o'zi haqidagi tasavvurlari tizimida qanday aks etishini, onalarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini, "ideal ota-ona" haqidagi bolalar tasavvurlarining yosh dinamikasini o'rganishga yo'naltirish istiqbolli, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

1. Abdusattorova O.A. Oila muhitida o'smirlarda shakllanadigan jinsiy identifikatsiyaning gender xususiyatlari: Psixol.f.n.. dis. avtoref. – T.: O'zMU, 2007. 22- b.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – T.: 2007, 152-b.
3. Salayeva M.S. O'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol.f.n... dis. – T.: O'zMU, 2005. 198-b.
4. Sunnatova R.I., Djubatova R.S. Osobennosti prenebrejitel'nogo otnosheniya k detyam so storoni roditeley // Kadrlar tayyorlash milliy dasturining sifat bosqichi: psixologiya va amaliyot: Resp. ilmiy-amaliy konf.mater. 27-28 may 2003. –T.: 2003. – S. 120-122.
5. Shoumarov G.B. Sotsialno-psixologicheskiye problemi molodoy semi vipusknikov spetsialnoy shkoli dlya detey s zaderjkoy psixicheskogo razvitiya: avtoref. dis. ... doktora psixol. nauk. – Moskva: NII defektologii, 1990. – S. 37.
6. Yadgarova G.T. Noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol. f. n... dis. avtoref. – T.: O'zMU, 2004. 24-b.
7. Qurbanova G.A. Oiladagi shaxslararo munosabatlarning farzand ijtimoiy persepsiyasiga ta'siri. Psixol. f. n... dis. avtoref. – T.: TDPU, 2009. 26-b.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada oilada ona va bola munosabatlarining o'ziga xosligi, bu munosabatlarning oila mustahkamligi va farzandlar tarbiyasiga ta'siri borasida o'zbek psixolog olimlarining olib borgan ishlari atroflicha tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно анализируются работы узбекских психологов о своеобразии отношений матери и ребенка в семье, влиянии этих отношений на крепость семьи и воспитания детей.

SUMMARY. In this article, the work of Uzbek psychologists on the uniqueness of mother-child relations in the family, the impact of these relations on family strength and children's education is analyzed in detail.

**MAZMUNÍ
BAS MAQALA**

Пазылов А.К. Тәлим хәм тәрбия мәселеси ең уллы қәдрият	3
PEDAGOGIKA ILIMLERI	
Pedagogika teoriiyası hám tariyxı	
Abdullaeva U. Fortepiano muzikalıq shıǵarmalarında kórkem obrazlardı jaratıw	5
Алламбергенов Е. Туркий халқларға ўртоқ маданий меросларда қорақалпоқ халқининг этнохуқукий-тарбиявий қарашларининг тасвирланиши	7
Аннаева Н.Р. Замонавий таълимдаги асосий гендер парадигмалари	8
Bekniyazov B.S. Ta'limda tarixiy-madaniy meros va o'quvchilarni milliy hunarmandchilikka o'rgatish masalalari	10
Еримбетов Б.Қ. Курашчиларнинг техник ҳаракатини такомиллаштириш	12
Ешбаев А.Ж., Утениязова Ш.Б. Развития гибкости у девочек 8-10 лет на занятиях художественной гимнастикой	14
Гулямова Г.Б. Ички ишлар ходимларининг билишга бўлган қизиқишини орттириш омиллари	16
Хайтметов И.С. Мусаева А.Р. Асосий гимнастикада ҳаракат ва касбий билим ҳамда кўникмаларини шакллантириш	18
Xodjametova G. Muzikalıq shıǵarmalardı joqarı dárejede atqarıwda barlıq atqarıwshılıq usıllarınan paydalanıw	20
Xurramov R. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirish yo'llari	23
Хўжаев А.А. Таълим сифатини таъминлашда ҳақиқий ва талаб қилинадиган сифат мониторинги натижалари	25
Idrisov R.B., Jaqsimuratov A. 1939-1941-jılları Qaraqalpaqstanda kitap baspası hám poligraf sanaatınıń ahwalı	27
Pyasov B.X. Jas júziwshilerdiń kóp jıllıq tayarlıq baǵdarları	29
Жалилов О.М. Система развития и совершенствования основных компонентов компетентностного подхода	31
Жарылкапов У.Б. Планирования тренировочного процесса подготовки борцов женщин по вольной борьбе в возрасте 17-19 лет в Каракалпакистане	33
Qaljanov R.P. 13-14 jas voleybol oyınshılarınıń texnik taktik sheberligin jetilistiriw	34
Mambetov B.J. Olimpiya harakati ijtimoiy, pedagogik jarayon sifatida	37
Mamutov P., Bekbergenov T., Bekmurzaev A. Yosh sportchilar organizmining turli jismoniy mashqlarga adaptatsiyalanish qobiliyatlari	39
Машарипова А. Қарақалпақстанда мектепке шекемги тәлим системасы хәм оның раўажланыўы	41
Ramazanov M.B. Dene tárbiyası hám sporttıń shaxstı hár tárepleme qalıplestiriwindegi áhmiyeti	43
Сададинов У.У. Миллий ва умуминсоний қадриятларимиз таълим-тарбия асоси сифатида	45
Саламова Ф. Кар ва заиф эшитувчи болалар мактабларида ўқувчиларнинг талаффузини шакллантириш ва эшитиш идрокени ривожлантириш бўйича коррекцион машғулотлар мазмуни ва уларнинг ташкил этилиши	47
Tolegenov M.E. Umumta'lim maktablari ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida: ijtimoiy funksiyalari va dolzarb vazifalari (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida)	48
Tursunov S.Q., Kadirov U.E. Akademik litseylar o'quv jarayonida mobil texnologiyalaridan foydalanishning ba'zi masalalari	50
Тўйчиев З.Ў., Тўйчиева Д.Т. Ёш бадий гимнастикачиларда умумий чидамликни ривожлантиришнинг услубий хусусиятлари	52
Уразимова Т.В., Даулетов С. Болажақ сўўретлеў өнери оқытыўшысының кәсіплик компетенлигин қәлиплестириў мәселелери	54

Утемуратова Ю.М. Сущность и особенности гуманизации аксиологического воспитания студентов	56
Utepbbergenov A.Q. Jismoniy tayyorgarlik jarayonida akmeologik yondashuvning didaktik asoslari	58
Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikasi	
Абдижамилова М.М. Бошланғич таълимда ўқувчиларнинг ўқиб тушуниш малакасини шакллантиришнинг дидактик таъминоти	59
Абылова З. Компьютер орқали ўқитиш ва инглиз тилини ўрганишта янги ёндошувлар	62
Ajjeva M.B., Bekimbetova G.N., Sultonov D.Q., Umrbekova M.U. Anorganik kimyoda «ishqoriy metallar» mavzusini o'qitishning pedagogik va informatsion texnologiya asosida dars algoritmi	64
Artikov M.B. Kimyo o'qitishda talabalarning ijodiy masalalarni yechishdagi vazifalari	66
Berdimbetova A. Zamanagóy kiyimlerde kesteshilik ónerin qollanw texnologiyası	68
Esemuratov S., Mamutov P., Bekbergenov T. Qoraqalpog'iston Respublikasi maktablarida kichik yoshdagi maktab o'quvchilarini sog'lomlashtirishni tashkil etish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar	71
Ибадуллаев А.А. Физиканинг механика бўлимини муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиб ўқитишнинг педагогик асослари	73
Жарылкасынова Г.Х. Факторы модернизации образования в повышении профессиональной компетентности военных преподавателей по иностранным языкам	75
Kadrekova A., Bekmuratova V. Bala tárbiyasında shańaraq hám oqıtıwshınıń tutqan ornı	78
Kenesova B.S. Baslawish klass ana tili sabaqlarında oqıwshılardıń sózlik baylıgın arttırıwda oyın usıllarınan paydalanıw	79
Konisbayeva G.Sh. Baslawish tálim ana tili sabaqlarında oqıwshılardı erkin pikirlew hám dóretiwshilikke úyretiw	81
Kossheterova A.J. Oqıtıwshınıń oratorlıq hám sóylew mádeniyatın rawajlandırıw jolları	83
Kurbaniyazova S. Challenges esp ,teaching in mixed-ability classes	85
Кутлымуратова Д.А., Турдышов Д.Х. Веб сервислер жәрдеминде оқыўшылардың билим-лерин бахалаў хәм анализлеў имканиятлары	87
Qaljanov P. Jismoniy tarbiya darslarida milliy harakatli o'yinlarning o'rni	89
Mirzakarimova M.M. Ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari	91
Madrinov B.X., Samatova D.S., Omanqulova Sh.N. Musiqa mashg'ulotlarida cholg'u asarlarini o'rgatish orqali o'quvchilarda musiqiy-estetik didni shakllantirishning tashkiliy-pedagogik mexanizmlari	92
Murodov M.B. Maktab musiqa ta'limida o'quvchilarning nazariy bilimlarni o'zlashtirishlarida interfaol metod va didaktik o'yinlardan foydalanish	95
Paluaniyazova S. Baslawish klass oqıwshılarna ses hám háriplerdi úyretiwde innovatsiyalıq jantasıwdıń áhmiyeti	96
Пахратдинов С. Бўлажак ўқитувчиларда риторикани ўрганишга тайёргарлигининг муҳим жиҳатлари	97
Сент-Энон Амиде Юсуф қизи Оилада мусиқа ёрдамида болада эстетик тарбияни шакллантириш методлари	100
Tojiyev J.K. Texnologiya fani o'qituvchilari tayyorlashda "xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" fanidan ta'lim mazmuni va metodlarini takomillashtirish	101
Toylibaev S.M., Allambergenova R.D. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalardıń háreket iskerligin asırıwdıń zamanagóy pedagogikalıq texnologiyaları	103
Tulepbbergenova B.B. Oqıw sabaqlarında baslawish klass oqıwshılarınıń tariyxıy sanasın qalıplestiriw	105
Turmanov Q.A. Informatika sabaqlarında oqıwshılardıń bilimlerin bahalaw formaları hám usılları	106
PSIXOLOGIYA ILIMLERI	
Abdullayeva D.U. Ona va farzand munosabatlari o'zbek psixologlarining tadqiqot ob'yekti sifatida	109

Танысыңыз, редколлегия ағзалары

Эрназарова Манзура Сапарбоевна

Эрназарова Манзура Сапарбоевна – 1973-жыл 19-августта Наўайы ўалайаты Навбаҳор районында жумысшы шаңарағында туўылған. 1990-жыл Наўайы ўалайаты Навбаҳор районындағы 1-санлы улыўма билим бериў мектебин тамамлаған. 1996-жылда Қарақалпақ мәмлекетлик университети филология факультетин тамамлап, Наўайы ўалайаты Навбаҳор районындағы 2-мектепте өзбек тили ҳәм әдебияты пәни оқытыўшысы ҳәм “Навбаҳор тонги” газетасында журналист болып ислеген.

2000-жылда педагогика илимлериниң кандидаты, 2019-жылда филология илимлери докторы (DSc) илмий дәрежесин, 2007-жылда доцент илимий атағын, 2023-жылда профессор илимий атағын алған. 2007-жылдан Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты Басланғыш тәлим кафедрасы баслығы лаўазымында ислеп келмекте.

М.Эрназарова “Халқ таълими аълочиси” (2014) көкирек нышаны менен сыйлықланған. 1998, 2003, 2005 - жылларда “Ўзбек тили” сабақлығы (оқыў қарақалпақ тилинде алып барылатуғын мектеплердиң 2-класслары ушын) бир неше мәрте баспадан шығарылған. 2012-жыл Республика жоқары оқыў орынларының филология факультети талабалары ушын “Она тили ўқитиш методикаси”, “Ҳозирги ўзбек тили (Морфологик-морфемик сатх)” сабақлығы ҳәм “Ўзбек диалектологияси”, “Ўзбек тилини ўқитиш методикаси” атлы оқыў қолланбаларын доретти. “Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида” атлы монография (2016), “Субстанциал – прагматик терминларнинг қисқача изоҳли луғати” (2017), “Расмли-изоҳли ўзбекча-инглизча ўқув луғати” (1-класс “Она тили” сабақлығы тийкарында. Ташкент, 2020) “Ўзбек тилини ўқитишнинг энг яхши методикаси” илимий-доретиўшилиқ жумыслар Республика таңлаўының методика жөнелисинде жеңимпаз болған.

Илимпаз линвистиканың актуаль мәселелерине байланысly 170 тен артық илимий мақала, сондай-ақ, 5 сабақлық, 2 оқыў қолланба, 150 ден артық илимий мақала (8 илимий мақаласы Scopus ҳәм Web of science базасында шет ел журналларында), 1 монография, 12 гўәлықлардың авторы.

Филология илимлери докторы, профессор Эрназарова Манзура Сапарбаевнаның илимий басшылығында 5 излениўши PhD дипломын алды. 20 дан аслам излениўши ҳәм докторантларға, бакалавр ҳәм магистрларға илимий басшылық етип келмекте.

Турдимов Шомирза Ганиевич

Турдимов Шомирза Ганиевич 1957-жылы Самарқанд ўалайатында туўылған. 1979-жылда Ўзбекстан Миллий университетиниң филология факультетин тамамлаған. ЎзР ФА Тил ҳәм әдебият институтында 1979-жылдан үлкен лаборант, 1982-1998-жылларда ЎзР ФА Ҳамид Сулаймонов атындағы Қолжазбалар институтында киши, үлкен илимий хызметкер лаўазымларында ислеген. 1998-жылдан ЎзР ФА Ўзбек тили, әдебияты ҳәм фольклоры институтында искерлик көрсетпекте, ҳазирде фольклор бөлими баслығы лаўазымында ислеп келмекте. Ш.Турдимов Ўзбекстан Республикасы Мәмлекетлик сыйлығы (2007), Шухрат медалы (2000) ийеси.

1987-жылы “Ўзбек халқ лирик қўшиқларида поэтик рамз” темасында кандидатлық, 2012-жылы “Гўрўғли достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари” темасында докторлық диссертацияларын қорғаған.

“Гўрўғли достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари” (2011), “Этнос ва эпос” (2013), “Ҳикмат хазинаси” (2016), “Халқ қўшиқларида рамз” (2020), “Ўзбек мифологияси ва фольклори” (2023) монографияларының ҳәм “Ўзбек достонларининг каталоги”, “Наврўз нашидаси”, “Ўзбек халқ қўшиқлари” (қос авторлықта) китапларының авторы, өзбек халық көркем аўызеки доретпелеринен онға жақын китапларды баспаға таярлаған.

Ш.Турдимов өзбек халық дәстанлары, өзбек мифологиясы, өзбек халық ертектери ҳәм халық лирикасының ири изертлеўшиси есапланады. Илимпаздың 300 ге жақын илимий мақалалары, соннан шет ел журналларында 10нан артық мақаласы жәрияланған.

Манаўый-ағартыўшылық үгит-нәсиятлаў топары қурамында 2005-2017 жыллары Наўайы, Сурхандәрйя, Қарақалпақстан, Хорезм аймақларында гәрәсизлик дәўиринде ерисилген жетискенликлерди кең көлемде үгит-нәсият етиўге белсендилик пенен қатнасқан. Халық бақсы-жыраўлары, қосық, лапар атқарыўшылары, фольклор-этнографиялық топарлары көрик-таңлаўларында төрешилер қурамы ағзасы, баслығы сыпатында фольклор өнерин үйрениў ҳәм раўажландырыўға үлкен үлес қосқан.

Ш.Турдимов 1996–жылдан Халық доретиўшилиги ҳәм мәдений-ағартыўшылық жумыслары Республика илимий орайы Фольклор кеңесиниң ағзасы, 2018-жылдан ЎзР ФА Ўзбек тили, әдебияты ҳәм фольклоры институты жанындағы илимий дәрежелер DSc.27.06.2017.2016.Fil.01 санлы Қәнигелестирилген кеңес жанындағы илимий семинардың баслығы сыпатында нәтижели мийнет етип келмекте. Оның илимий басшылығында 4 филология илимлери бойынша философия докторы таярланған.

Сондай-ақ, Ш.Турдимов “Муқаддас ёғду”, “Алпомиш” хўжетли ҳәм “Йўл бўлсин” көркем фильмлериниң сценарий авторы. 2007-жылда “Йўл бўлсин” фильми ушын Ўзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болған. Буннан тысқары, жоқары маманлыққа ийе қәнигелерди таярлаўда үлкен үлес қосып келмекте.

Танысыңыз, редколлегия ағзалары

Салаева Мухаббат Сабуровна

Салаева Мухаббат Сабуровна Қокан мәмлекетлик педагогика институты «Педагогика ва психология» қәнигелигин тамамлаған. 1991-жылда Хорезм мәмлекетлик педагогика институты «Педагогика ва психология» кафедрасында оқытыўшы лаўазымында педагогикалық искерлигин баслаған.

Салаева Мухаббат Сабуровна 1999-жыл «Мухаммад Ризо Огахийнинг маърифий-педагогик қарашлари» темасындағы кандидатлық диссертациясын қорғаған.

2002-жыл ноябрь айынан ҳазирги күнге шекем Өзбекстан Республикасы ҳаял-қызлар «Олима» шөлкеми Хоразм ўалаяты бөлими директоры лаўазымында жұмыс ислеп келмекте.

Бүгинги күнге шекем 1 мәмлекетлик грант басшысы, 3 грант қатнасыўшысы сыпатында искерлик алып барған. 2005 - жылда Қори Ниёзий атындағы Өзбекстан педагогика илимлери илими изертлеў институтында П-5.24 санлы шәртнама бойынша ДИТД-5 исленбесине басшылық еткен. «Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларни табақалаштириб ўқитишнинг илмий-педагогик асослари» атлы исленбе шеңберинде оқытыўшылар ушын методикалық қолланбалар жәриялаған.

2014-жылда Өзбекстан Республикасы Жоқары Аттестация Комиссиясы тәрәпинен доцентлик атағын алған.

Бүгинги күнге шекем 174 илимий жұмыс, солардан 2 сабақлық, 1 энциклопедия (қос авторлықта), 2 монография хәм 3 оқыў қолланба, 4 методикалық қолланба жәриялаған. 67 илимий журналларда мақала (шет елдерде 22) хәм 97 халқара хәм республика көлеминдеги илимий әнжуманлардағы мақалалардан ибарат, жәми 160 баспа табақ көлеминде илимий-методикалық мийнетлерди жәриялаған.

2019-жыл август айында «Ўзбек педагогикаси тарихини даврлаштиришнинг назарий-методологик асосларини такомиллаштириш» темасындағы докторлық диссертациясын қорғаған.

2021-жылдан ҳазирги күнге шекем Үргенш мәмлекетлик университети Педагогика факультети «Мактабгача таълим методикаси» кафедрасы профессоры лаўазымында ислеп келмекте.

Салаева Мухаббат Сабуровна өз қәнигелиги бойынша илимий мектеп қәлиплестирип, ҳазирде 1 таяныш докторант хәм 4 еркин излениўшиге илимий басшылық етип келмекте. Сондай-ақ, 40 тан артық питкерий қәнигелик жұмысларына хәм 20 дан артық магистрлик диссертацияларына басшылық еткен.

Раҳмонов Насимхон Асқарович

Насимхон Асқарович Раҳмонов 1952-жыл 16-октябрьде Ферғана ўалаятында оқытыўшы шаңарағында туўылған. Мектепти питкерип, әдебиятқа болған қызығыўшылығы күшли болғанлығы ушын Ферғана мәмлекетлик университети өзбек тили хәм әдебияты факультетине тапсырды. 1974-1975-жыллары Қувасой қаласындағы 20-санлы орта мектепте өзбек тили хәм әдебияты пәнинен сабақ береді. 1975-жылы Ташкентке келип, «Ўқитувчи» баспаханасында корректор болып жұмысқа киреди. 1976-1977-жылы Бувайда районындағы 8-мектепте оқытыўшы болып ислейди. 1977-1979-жыллары «Ўқитувчи» баспаханасында корректор, өзбек тили хәм әдебияты бөлими редакторы болып ислейди. 1979-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қолжазбалар институтына жұмысқа өтеди хәм ол жерде

киши илимий хызметкер, бөлим баслығы, илимий хызметкер, бас илимий хызметкер, институт директорының илимий ислер бойынша орынбасары, директор ўазыйпаларында хызмет қылады. 1998-2001-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясы Абу Райхон Беруний атындағы Шығыстаныўшылық институтында жұмыс ислейди. 2001-жылдан Мырза Улугбек атындағы Өзбекстан Миллий университетине жұмысқа өтип, профессор, Журналистика факультетиниң деканы лаўазымларында ислейди. Хәзирде Алишер Наўайы атындағы Ташкент мәмлекетлик өзбек тили хәм әдебияты университетиниң «Ўзбек мумтоз адабиёти ва матншунослик тарихи» кафедрасында профессор лаўазымында ислеп келмекте. Ол 1984-жылы «Кул тигин ёдномаси (VIII аср) поэтикаси» темасында кандидатлық, 1991-жылы «Ўрхун-енисей ёзма ёдгорликлари ва туркий эпослар муносабати» темасында докторлық диссертациясын қорғаған. 1993-жылы профессор илимий атағын алған. Н.Раҳмоновтың илимий искерлиги әйемги туркий халықлардың социал-сиясий хәм этникалық тарийхы менен де байланысқан. Оның «Тошга битилган китоблар» (1983), «Инсон руҳининг садоси» (1986), «Битиглар оламида» (1990), «Турк хоқонлиги» (1993), «Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари», «Маданиятшунослик» (1-баспасы 2011 ж, 2-баспасы 2015 ж; тарийх илимлери докторы М.Абдурахмонов пенен бирге) оқыў қолланбасын жаратты. Хәзирге шекем 250 ден артық илимий ва илимий-публицистикалық мақалалардың авторы. Оның мақалалары Россия, Түркия, Қазақстан, Қырғызстан, Азербайжан сыяқлы бирқатар сырт ел мәмлекетлерде басып шығарылған. Н.Раҳмоновтың Туркология тараўындағы хызметлери халық аралық көлемде атап өтилген. Ол Түркиядағы Жаңа Түркия стратегиялық изертлеўлер институтының сыйлығы (2017), Нурсултан қаласындағы Халық аралық Түркий академияның гүмис медалы (2018), Қазақстан халықларының Ассамблеясының алтын медалы (2020) менен сыйлықланған.

Dıqqat, jazılıw - 2023!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2023-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seıtov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.

Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:

Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalının esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 200 357 981

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 17.03.2023 Buyırtpa: №0438 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 210 dana. Reestr № 11-3084</i>